

821(477) С С

Б. 4. 911

Павло БЕЙЛІН

Твори
в двох
томах

Том 1

821(477)06

Павло БЕЙЛІН

Твори в двох томах

Том 1

ЖИВИ, СОЛДАТЕ!

Повість

НАЙДОРОЖЧЕ

Повість

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1985

84Ун7

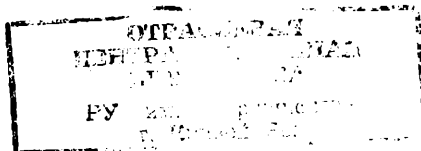
У2
Б41

ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ

Первый том произведений украинского советского писателя открывает повесть «Живи, солдат!» о самоотверженной борьбе врачей и медсестер за жизнь советского воина в суровые годы Великой Отечественной войны. Герои второй повести — «Самое дорогое» — мечтают о клинике «без боли и без страха» и предлагают исцелять больных не только обычными медицинскими средствами, но и целой системой психологических и интеллектуальных факторов.

Передмова
ЛЕОНИДА НОВИЧЕНКА

0 22 17
017226/10

Б 4702590200—075
М205(04)—85 75.86

© Передмова. Склад.
Художне оформлення.
Видавництво «Дніпро».

ЛІКАР ТАРАСЕНКО ТА ЙОГО ДРУЗИ

Десь у середині 30-х років мене, тодішнього студента і початкуючого літератора, познайомили з Павлом Бейліним, який працював секретарем редакції популярного київського двотижневика «Глобус». Серед гамірного племені газетярів він швидше нагадував музиканта — м'який, стриманий, доброзичливий. Я тоді вже добре знав, що означає бути відповідальним секретарем у тонкому ілюстрованому журналі, який відгукується на всі події в житті республіки і має до того ж добре поставлений літературно-мистецький розділ, — вічний поспіх і суєта, макети, кліше, перечитування і правка безлічі матеріалів, нескінченний потік відвідувачів і новин у прокуренних коридорах старого редакційного будинку... Бейлін умів з усім у цьому вулику впоруватись легко, спокійно й точно.

А одночасно, — не всі його літературні знайомі знали про це, — він закінчив медичний інститут, працював як аспірант, а потім — як асистент хірургічної клініки захистив дисертацію. Вчителі в нього були чудові, працювалося гарно; пізніше в своїх нарисах він розповість, як багато йому дали роки навчання в знаменитого хірурга О. П. Кримова, професора М. С. Коломійченка.

А разом з тим він пробує свої сили в художній прозі — основним матеріалом, природно, було життя людей його другої (чи першої?) професії. Спочатку чисто спеціальні нариси (книжка «Чотири операції»), потім збірка «Новели» (1937), а перед самою війною і певна заявка на повість, скромно названа, щоправда, «записками лікаря» («Людина живе раз», 1941).

Лікар, учений, письменник, журналіст... Якщо в цьому поєднанні професій і була певна данина молодій широті пошуків, то в кожному разі, медицина й література міцно переплетуться в усьому подальшому житті Павла Юхимовича Бейліна.

Потім для молодого хірурга і письменника починається тривалий період найтяжчої і справді героїчної лікарської практики. Всю зиму 1939—1940 рр. він був польовим хірургом у частинах діючої Червоної Армії. На початку 1941 р., демобілізувавшись, повернувся додому в обійми друзів з орденом Червоної Зірки, був одним з перших на той час серед лікарів і письменників, нагороджених бойовим орденом.

Коли почалась Велика Вітчизняна війна, Бейлін добровільно пішов на фронт. Як провідний хірург польового госпіталю першої лінії він, лікар, син лікаря, брав участь у визволенні України, Білорусії, Польщі, у заключних боях Великої Вітчизняної війни на території Німеччини і взятті Берліна.

Коли головний герой повісті «Рік щастя» згадуватиме, що він зробив тисячі операцій, то це — спогади самого автора.

У рецензії на перше видання книги «Живи, солдате!» генерал армії, Герой Радянського Союзу, О. В. Горбатов, колишній командуючий Третьої армії і комендант Берліна, напише в газеті «Вечірній Київ» (28 грудня 1953 р.): «...Автор книги був одним з кращих хірургів Третьої армії, користувався великим авторитетом і популярністю серед солдатів і офіцерів, казали, що в нього «легка рука». Йому доводилося виконувати свій благородний обов'язок під вогнем ворога, ділити з солдатами їх нелегку долю.

Разом з Третьою армією хірург пройшов увесь героїчний шлях від Мценська до стін Берліна і далі — до Бранденбурга. Час від часу я відвідував госпіталь і завжди був радий потиснути руку людини, про яку з такою теплотою говорили воїни».

Труд хірурга — виснажливий труд. Є така приказка: «Коли хочеш знати правду про війну, спитай піхотинця». Автор повісті «Живи, солдате!» додає: «...І хірурга». Нелюдський труд піхотинця і біль пораненого — цими двома параметрами вимірюється жорстокість війни.

Враження воєнних років, як це вже зрозумів читач, лягли в основу повісті П. Бейліна «Живи, солдате!», що побачила світ у 1947 році.

Повість побудована як низка епізодів, про які розповідає головний хірург польового госпіталю, і в ній все цікаве й усе вірогідне: і описи буденної праці персоналу, повні, по суті, безперервної драматичної напруги, і сторінки, присвячені іноді вимушеному, але тим більш кмітливому й творчому винахідництву фронтових медиків, і справді батальні сцени, бойові епізоди, в яких часом доводилось брати участь лікарям і пораненим, і численні людські історії, що запам'яталися оповідачеві, ввійшли в його власне життя.

«Звичайно, я не можу пред'явити книзі Бейліна вимог, які можна ставити історичній праці,— застерігає далі О. Горбатов, і це буде справедливо.— Головне те, що вона відбивала дух часу, правдиво відтворювала думки і почуття, якими жили тоді фронтовики, радіщі і трагедії воєнних років. Усе це є в книзі і в цьому велика заслуга її автора».

У повісті П. Бейліна, при всій діловитості, з якою тут висвітлено професійні аспекти праці фронтових медиків, при всій правдивості, з якою відтворено суворі фронтові обставини, багато простої, навіть

ліричної людської ніжності до товариша, друга, співучасника боротьби,— і в цьому, можна сказати, головний її емоційний тон.

Повість написана в манері, яку звичайно називають нарисовою, але про це якось забуваєш при читанні. У таких книг взагалі, як правило, надійна, вірна доля — книг, забезпечених не тільки літературним умінням, а й власним життєвим досвідом автора, якому є чим поділитися з читачем.

В 1984 році, готуючи твір до перевидання, автор ґрунтовно допрацював його і розширив. Але стильова й тематична єдність твору збереглась — це та ж розповідь хірурга польового госпіталю Павла Тарасенка про все зроблене, побачене і пережите ним та його колегами на війні.

В новому варіанті повісті яскравіше окреслені, передусім, доля і удача самого оповідача, етапи його воєнної біографії — від початкових «київських» її сторінок, катастрофи під Кременчуком у вересні 1941 року, виходу з оточення до переможних боїв на землі ворога і участі в штурмі Берліна. Буденна, здавалось би, праця військових медиків у розповіді її досконалого знавця (тим більше, коли цей знавець є й талановитим літератором) розкриває моменти такої драматичної напруги і такої сили людського духу, яких вистачило б на чимало самостійних оповідань, а то й повістей. Скажімо, докладні, з точними характеристиками мінливих психологічних станів, описи того, як може хірург у напружені дні наступу працювати... п'ять діб без сну, замінюючи його зрідка петривалим ходінням на морозі. (І «жахливе», між іншим, миттєве сновидіння — прибув начсанарм: «Спите на роботі... Неподобство! А я на вас надіявся...») Або цілий сюжет — поява для медиків десь у Білорусії «другого фронту»: фашисти навмисне повідпускали по домівках з своїх концтаборів тифозних хворих, постала загроза великої епідемії, яка була відвернута справді героїчними зусиллями... Поміж усім оцим — добре написана сцена приїзду в госпіталь суворого, розумного й справедливого командарма, в устах якого так повнозначно звучать слова — «Спасибі за службу».

Польовий госпіталь — це й колектив медиків, і безперервний потік фронтовиків, яким тут подають вкрай необхідну допомогу (лікар Тарасенко підрахував, що через його госпіталь за час війни пройшло 37 тисяч поранених), і те чи інше спілкування з місцевим населенням. Розповідь про госпітальні «труди і дні», природно, теж багатолюдна: військові хірурги, якщо на мить уявити їх письменниками,— епіки по самій своїй натурі. Поміж багатьох сумних людських історій, поміж історій сумних і разом з тим героїчних (загибель Андрія Славіна, Наді Уманської, Степана Левчука), поміж зустрінутих людських особистостей, сказати б, неоднозначного типу (американський сержант Джеймс Колдуен, Тарасенковим листом до якого й завер-

шується повість), окреме місце належить зустрічам — і не просто зустрічам, а чисто медичним контактам — оповідача та його колег з пораненими фашистами. Психологічно нелегко було рятувати, лікувати солдатів тієї армії, яка заплямувала себе нечуваними звірствами (згадати хоча б холоднокрівне знищення радянського пароплава з пораненими на Дніпрі), — у повісті П. Бейліна це показано виразно й правдиво. Але й лікували, і рятували, — бо були громадянами найгуманнішого суспільства, речниками його ідеології. Прочитати б це сьогодні, скажімо, синам і внукам отих німецьких солдатів у ФРН, задурюваним мерзенними брехнями про «радянську загрозу» і «російських варварів», від яких, мовляв, захищали Європу полчища Гітлера!

Повість «Живи, солдате!» в її новій поширеній редакції, безперечно, можна назвати помітним і цілком своєрідним явищем в українській літературі художньо-документального типу про Велику Вітчизняну війну.

Людина з живим громадянським і творчим нервом, П. Бейлін і після війни віддається, поряд з літературою, практичній і науковій роботі в медицині. Його ваблять нові ідеї, що вимагають сміливого і, головне, колективного здійснення і впровадження, — так поступово окреслюється науково-організаторський профіль його діяльності. В перші повоєнні роки він працює головним хірургом Київської області, потім — науковим керівником Макарівської лікарні, яка невдовзі стає широко відомою своїми новаторськими починаннями.

Регулярно протягом кількох років письменник сідав за кермо автомобіля і їхав за п'ятдесят кілометрів у лікарню поблизу невеликого районного містечка. Наслідком цього в медицині став відомий макарівський досвід, який, видно, вже не лишить безслідним у масовій лікувальній практиці, а в літературі — книга П. Бейліна «Найдоржче» (1960).

Книга добре відома, писалося про неї немало. Розповівши про знаменне починання макарівських лікарів, про їхній досвід підшукування і застосування найширшого кола «людських» засобів лікування, — але зробивши це як письменник-повістяр, а не прив'язаний до точних фактів кореспондент-нарисовець, — автор поцілів у якийсь важливий перетин сучасних читацьких інтересів, і звідси — безсумнівно й заслужена популярність його книжки.

Професійний погляд на книгу як на літературний твір дозволяє говорити про цікаве і загалом вдале поєднання в ній спеціально пізнавальних і художніх завдань. Письменник разом з його героями виступає в повісті як шукач нових шляхів у питаннях суто фахових, що стосуються і теорії, й практики сучасної медицини, і хід його роздумів, пошуків, уся щоденна низка то успіхів, то невдач у цих шуканнях передані здебільшого наочно й переконливо, в них часом

відчуваєш справжню поезію — поезію діла, поезію інтелектуальної творчості. Такі, скажімо, суто професійні, позбавлені всяких белетристичних прикрас, — а може, саме тому й мимоволі поетичні, — роздуми письменника про руки хірурга, руки Бурденка, Юдіна, Ахутіна, Вишневського, або розмірковування про зв'язок заживання ран із станом психіки хворого, або цікаві приклади, що засвідчують несподівані й глибинні «сходження» медицини та естетики, — влучність і доказовість образно сформульованої думки тут нерідко поєднуються з далеко ширшим за фахові питання гуманістичним підтекстом, який і вводить їх у неосяжну сферу поетичного.

М. Рильський, який тепло відгукнувся на повість «Найдорожче», справедливо підкреслив людинознавчий і громадянський пафос цього твору:

«В одному місці... Бейлін чітко розмежує два поняття — служба в лікарні і служіння хворому. Повість «Найдорожче» розповідає про самовіддане служіння, про невтомпу боротьбу, яку ведуть її герої проти консерватизму, рутини, бездушного, чиновницького ставлення до справи, а часом і просто нерозуміння нового, прогресивного в медицині... Це добре показано в повісті, як добре відтворена й немінуча, невідворотна перемога нового».

Макарівці пропонують зціляти хворого не тільки звичайними медичними засобами, але й цілою системою факторів, звернених до інтелекту, до психіки людини (використання з лікувальною метою слова, праці, мистецтва, краси «у всьому її чудесному розмаїтті» — від піжами приємного кольору до квітів, живих рослин, картин у палатах), — і досягають на цьому шляху певних успіхів; в цьому ж пункті природно зливаються раціональне та емоційне начала в медицині, що хвилюють автора як лікаря і як письменника.

А разом з тим це сюжетна повість, в якій розповідається про багатьох різних, далеко не схожих між собою людей (хай одні з них виписані яскравіше й густіше, інші — блідіше). І життя, зображене письменником, не бідне подіями, складними ситуаціями, напруженими конфліктами. Ватажкам макарівців — лікарям Тарасенкові (в ньому вгадуються деякі риси самого автора), Лагоді, Такаєвій — доводиться не в жарт боротися з противниками, серед яких, поряд із заздрісниками, чиновниками і спекулянтами від науки, є й люди серйозні, чесні, які, проте, в даному випадку поміляються. Але ця боротьба іде й далі, іде вглиб (мотив, який П. Бейлін досить наполегливо розвиває і в інших своїх творах): люди вчаться долати несвідоме рутинерство, звичку до шаблону в самих собі, вчаться позбавлятися того сухого, механічного професіоналізму, який особливо не сумісний з покликанням і характером праці лікаря. Не служба, а служіння — цей девіз не тільки голосно прозвучав із сторінок повісті, але й знайшов переконливе втілення в характерах і діяльності її героїв.

І тут, можливо, головне пояснення того, чому повість «Найдорожче» так зацікавлено була сприйнята масовим читачем. Розповідь письменника про реальну спробу цілого колективу радянських медиків створити «лікарню без болю і страху» (хай ця мета в повному обсязі завжди буде недосяжною), про послідовне застосування дедалі ширшого набору людських засобів лікування (хай чимало з них відомі давно) — це і є ідея гуманізму в медицині, здійснюваного у всіх практичних вимірах і площинах. Закономірно, що такі благородні ідеї виникають саме в нашій, радянській медицині і що вони зустрічають гарячий відгук і підтримку в усьому суспільстві. Повість письменника-лікаря Бейліна виявилась дуже своєчасною книгою, якщо згадати старе хороше визначення для книг, народжених рухом життя і здатних активно впливати на нього.

Цікаво, що герой іншого твору сучасної літератури про радянських лікарів — широко відомого роману Ю. Германа «Я відповідаю за все» — гуманіст і правдолюб Володимир Устименко теж не пройшов мимо справ і починань макарівських лікарів. Дізнавшись про їхні досліди, він їде до них, до «київського Бейліна» і, повернувшись додому, починає вводити макарівські методи в своїй лікарні. І вже сам факт рішучої підтримки його героєм «бейлінівських теорій» говорив про життєвість і актуальність ідей, стверджуваних книгою «Найдорожче».

А за рубезжем,— перше видання повісті (1953) перекладено англійською, французькою, німецькою, іспанською, арабською, корейською, в'єтнамською та іншими мовами,— книжка П. Бейліна була сприйнята як переконливе свідчення завоювань і переваг не лише радянської медицини, але й всього радянського ладу.

Так, американський лікар М. Робертсон писав в газеті «Дейлі Уоркер»: «Мимоволі хочеться закупити увесь тираж цієї книги і розіслати кожному лікареві США». Австралійський читач оповіщав, що «прапор, піднятий у Макарові», стало видно і в їхній країні. А священник і видавець газети «Захисник здоров'я» Лео Донеллі з Детройта відзначав: «В таких умовах експлуатації людини людиною, як в Америці, не можна уявити собі групу людей, здатних здійснити макарівський комплекс».

Подальша медична праця Бейліна пов'язана з київськими лікарнями і передусім — з новою великою лікарнею в Дарниці, де він кілька років працював науковим керівником. Чимало чого з макарівського досвіду було перенесено сюди, чимало чого знайдено тутешнім колективом,— Дарницька лікарня вже заробила собі добре ім'я своєю медичною культурою і творчими пошуками людей, які в ній працюють. З життям працівників медицини та медичної науки пов'язаний і наступний твір письменника — повість «Рік щастя» (1970).

Автор і в ньому залишається вірним своєму старому правилу — писати лише про те, що добре знаєш, і навіть більше — про те, що пройшло через твоє життя, активним співучасником чого ти був сам. Наш знайомий по «Найдорожчому», лікар Тарасенко, і тут виступає оповідачем і водночас — одним із головних учасників сюжетної дії; зустрічаємо в повісті й деяких інших персонажів, що з'являлися на сторінках попередньої книги письменника. І, як раніше, вся структура розповіді підтверджує авторський задум — розповісти не так про окремих людей, як про цілий колектив, з усім гарним і поганим, великим і дрібним, з чого складається його життя і щоденні міжлюдські взаємини в ньому. І знову ж таки за основне місце дії обрали лікарня, — цього разу інша (в повісті вона названа Задніпровською). Але тут уже автор звільняє себе від завдань популяризації, наукової пропаганди, екскурсів у фахову проблематику, він хоче подати людей у природному й широкому плинні їхнього життя, повернути їх до читача різними гранями — і професійно-діловою, і громадською, і особистою.

Розповідь про рік щастя триває в нарочито уповільнених темпах.

А тим часом у кожного з героїв день за днем тече неспокійне життя. Є в ньому більші й менші труднощі, конфлікти, боротьба, є різноманітні колізії вибору, внутрішньо тим значніші, чим принциповіше, відповідальніше ставиться людина до своєї справи й до інтересів, гідності, долі інших людей.

Все справжнє, все дійсно цінне, стверджує автор, дається людям саме в такій буденно-напруженій праці, де людина помітно й непомітно випробовується і на талант, і на людяність, і на силу переконань, і на моральну стійкість, і на зв'язок з колективом, і на чимало інших першорядних якостей. В сукупності щоденних зусиль, якщо ти вкладаєш у них всього себе, якщо ти не обиватель, хай і з дипломом, а людина з ідеалом, з радянськими духовними основами, створюються справжні людські й соціальні цінності. Ось чому герой твору, підводячи підсумки важкого, клопіткого, часом навіть суворого й болісного року праці в лікарні, називає його роком щастя. Навіть добре усвідомлюючи, що особисті справи в нього зовсім не блискучі, — позначаються наслідки одержаної колись небезпечної дози радіації, — інакше — тобто спокійніше, байдужіше, — він жити не погодиться, так само, як і його ближчі товариші.

В утвердженні діяльного, творчого ставлення до життя, в художньому осудженні різних виявів сучасного міщанства — егоїзму, пристосовництва, безпринципності, паразитування на правильних поняттях і гаслах, повсякденної готовності кинути колоду під ноги тим, хто в пошуках наукової істини дозволяє собі «видаватись наперед», — етичний пафос повісті. Боротьба з безчесними підступами людей типу доцента Богоявленського, якого виразно характеризує його ж

таки цинічний афоризм: «Людство вижило тому, що пристосовувалось»,— змушує Тарасенка і людей, духовно близьких йому, чимало роздумувати над моральною відповідністю сучасної людини величезним цілям і завданням нашого суспільства.

Помітне в цій повісті й зростання письменницької майстерності П. Бейліна, перш за все — його вміння розповідати. Фраза оповідача і більшості героїв стала не тільки підкреслено лаконічною, але й внутрішньо місткішою, барвистішою, гострішою й тоншою в смисловому розумінні. Як і раніш, йому найбільше вдається зображення звичного середовища — лікарняного світу. Тут часто відчуваєш око людини, яка завдяки своєму інтелектуально загостреному професіоналізмові може надавати і чисто діловим спостереженням своєрідну «художню» свіжість.

Художньо змістовні й інші персонажі повісті, хоча деякі з них, схоже, трохи надміру «підмальовані» — хто в кращий, хто в гірший бік.

У сучасній нашій прозі ще не так багато, як хотілося б, книг про щоденну працю радянських людей, про її поезію, інтелектуальні «коефіцієнти», про боротьбу комуністичних моральних принципів з деякими виявами старої, потворної мінус-моралі,— адже ця боротьба має особливе загальносуспільне значення саме в сфері праці. Повість «Рік щастя», написану автором, що знає свій матеріал, як кажуть, на смак і на дотик, автором, який певтомно вводить у художню літературу своєрідну, складну, нерідко глибоко приховану поезію благородної професії лікарів, можна, без сумніву, зарахувати до помітних творчих досягнень письменника.

У невеликій повісті П. Бейліна «Завжди в дорозі» розповідається про яскравий епізод з життя видатного радянського вченого Д. К. Заболотного — його поїздки до Індії і участь у битві з чумою, що охопила тоді Бомбей та інші міста країни. Бачимо тут Заболотного таким, яким він лишився у вдячній пам'яті народу,— людиною високих гуманних ідеалів, непохитної принциповості й палкого співчуття до бідних, скривджених людей, дорогих і близьких йому в Індії так само, як і на рідній Україні. Недарма цей справді народний учений, в молодості виключений з університету за участь у революційному русі, так схилився все життя перед образом великого Кобзаря,— в повісті наведений, до речі, вірш Д. К. Заболотного, написаний під явним впливом скорботної і гнівної музи Шевченка.

Письменник, можна сказати, стоїть впритул до свого героя — він знає, розуміє, вміє ясно передати суть наукових проблем, які хвилюють вченого (згадаймо хоча б глибоко досліджене Заболотним питання про «маршрути чуми»); не менш відчутним постає молодий борець з страшною хворобою в своїх внутрішніх переживаннях, в способі й манері поведіння з людьми — в усьому тому, що ми називаємо

ваємо психологічним портретом літературного персонажа. Демократизм і гуманізм Заболотного — питомі риси передових російських та українських учених — наочно проявляються в його «неголосному», але сповненому найсерйознішого значення конфлікті з представниками бездушної, прагматичної буржуазної науки.

П. Бейлін написав невелику, але цікаву, хвилюючу повість про видатного діяча вітчизняної науки. Хто знає, можливо, він ще повернеться до цієї вдячної теми — і тоді читач одержить змістовний історико-біографічний роман, у якому постать благородної людини, гідного сина свого народу постане на повний зріст.

В останні роки П. Бейлін написав велику серію об'єднаних спільною темою нарисів, які потім вийшли окремою книгою під назвою «Поговори зі мною, лікарю» (1982). Книга мала неабиякий успіх, доказом чого є численні рецензії в пресі і особливо — незліченні читачькі відгуки-листи.

Свої начерки про медицину, про лікарів і хворих автор зумів наситити таким людським, психологічним, соціальним і етичним змістом, що їх інтерес і значення виходять далеко за професійні медичні межі. Якщо згадана книга — це книга лікаря, то водночас вона є і книгою письменника, який зосереджує увагу передусім на людинознавчому змісті численних фахових проблем і вміє розповісти про них живою, образною мовою.

Одну з включених до книги статей, опубліковану свого часу в «Літературній газеті», так і названо — «Людський фактор». Розглядається тут широке коло ділових питань, що стосуються фахової підготовки лікаря в сучасних умовах. Проте головний авторський акцент — на тому, що часом чи не повністю випадає з поля зору вузьких практиків: гуманітарна — в широкому розумінні — підготовленість самого лікаря (в тому числі його обізнаність з медичною психологією, психотерапією тощо) і його увага до особистості хворого, до людської індивідуальності.

Уявлення про зміст книги можуть дати вже назви розділів, в які згруповано окремі нариси: «Медики. Хворі. Близькі», «Слово», «Довіра», «Оптимісти живуть довго», «За законами краси» тощо — все це свідчить не тільки про поглиблений інтерес до «людського фактора», але й про наполегливе ствердження автором активного, соціально відповідального ставлення до життя.

Написана книга, як уже наголошувалось, без тіні педантства і нудної дидактичності. Фахові — наукові, медичні — думки викладаються автором в супроводі цікавих коментарів, яernih прикладів і випадків з практики, несподіваних зіставлень. Письменницька рука, письменницький кругозір тут помітні у всьому — зокрема і в широті екскурсів у царину літератури, мистецтва, загальної історії.

Цікава, насичена елементами художності публіцистика з питань, головним чином, медичної психології, художньо-«інтригуюча» і разом з тим озброєна необхідними даними фахової науки і практики — так можна було б визначити літературну природу цієї праці. П. Бейлін взагалі відомий як автор важливих проблемних виступів з питань медичної практики в спеціальній і загальній пресі, з приводу яких відбувалися дискусії, розмова «за круглим столом», приймалися ухвали міністерств і т. п. Значну увагу громадськості привернула й ця оригінальна книга, причому не тільки в нашій країні, а й за кордоном. У Болгарії, наприклад, вона вийшла двома виданнями, уривки з неї передавались по телебаченню. Доктор Христо Василев, завідувач хірургічної клініки в Софії, так коротко схарактеризував її зміст у газетній рецензії: «Книга являє собою цілісну панораму діяльності медика в соціалістичному суспільстві».

Книга «Поговори зі мною, лікарю», незважаючи на своєрідність жанру, є, по суті, продовженням однієї з давніх праць автора — «Найдорожчого». А беручи ще раніше — довоєнної книжки «Людина живе раз». П. Бейлін був, власне кажучи, піонером «лікарської» і «медичної» теми в художній літературі Радянської України. І продовжено її в усій подальшій творчості письменника талановито і яскраво.

Як бачимо, в активі П. Ю. Бейліна — невтомна і різностороння праця: лікарська, літературна, наукова, організаторська. А в цілому — наша критика, даючи, правда, незмінно прихильну оцінку творам і працям цього автора, якимось не догледіла, що перед нею — не просто окремі книги, а на диво цілісна літературна доля і літературна постань, у якій «все про одне»: про високу гуманність праці, якій віддано життя зображених людей, про гуманність ладу, якому вони служать, про духовні сили народу, часткою якого вони є. Лікар Тарасенко та його друзі сказали нам про це як літературні герої щиро, голосно і переконливо.

ЛЕОНІД НОВИЧЕНКО

ЖИВИ, СОЛДАТЕ!

Повість

«Війна не закінчиться з поразкою фашистської Німеччини. Війна не закінчиться навіть тоді, коли після війни будуть заліковані завдані нею рани. І вона ніколи не закінчиться, якщо про неї забудуть. З тієї хвилини, коли про неї забудуть, вона повториться.

Зупинити війну може тільки Пам'ять».

(З щоденника П. Тарасенка)

Розділ перший

Червневий Київ — це завжди свято. Заповнені соковитою зеленню вулиці. Верескливе потомство птахів. Місяць ягід — суниць, полуниць, малини, смородини.

Увібравши в себе сонце, тече строкатий натовп — на цей час уже смаглявий, білозубий. Перевантажені череваті катери перевозять людей на пляжі.

Та нині багато що миттєво змінилося. Ні білозубого натовпу, ні гамірливих пляжів, ні ягідних базарів.

Стояла виснажлива спека. Люди ховалися в затінку будинків. Птахи сиділи на гілках з розкритими дзьобами. За трамваями тягнулися шлейфи пилюки. В повітрі кружляли обгорілі клаптики паперу.

Місто жило тривожним прифронтовим життям. У Дарницькому та Бортницькому лісах висадилися диверсанти. На подвір'ї будинку номер 8 по вулиці Мельникова затримали «старого» з наклееною бородою. В нього знайшли листівки і план аеродрому. На залізничних коліях схопили людину з ампулами отрути.

Завод музичних інструментів виготовляв протитанкові та протипіхотні міни. Парфюмерні підприємства випускали пляшки із запалювальною сумішшю — 20 тисяч пляшок на добу.

З цього приводу поранені жартували: «Міна — музичний інструмент, оскільки виготовляють їх на музичній фабриці, а запалювальна суміш — парфюмерний виріб, «духи» для фашистів».

У кінотеатрах ішли «Щорс», «Вершники», «Олександр Невський», «Професор Мамлок». Глядачів не бракувало.

По радіо передавали звернення академіка Богомольця: «Будьте донорами». І вірші Тичини: «Чому той ворог нападуть спішить, бо він вже знає, що йому не жить».

На стінах будинків з'явилися плакати: червоноармієць стромляє багнет у пащеку змія. «Смерть фашистам!» Перемоги не було. Її тільки малювали.

У Ботанічному саду зібралось багато біженців із Західної України. З вузлами, мішками, валізами. Сидячи на траві, матері годували грудьми немовлят. На гілках сушилися пелюшки. А по деревах стрибали білки, наче втекли з дитячих книжок.

По Хрещатику везли на грузовику збитий німецький літак. У повітрі вони здаються злитими, міцними, а тут — ніздрюватий, пустотілий, як гнилий горіх.

Грузовик супроводжував великий натовп. З усіх будинків виходили люди, вливаючись у нього. Повеселішали: все-таки часточка перемоги.

З балкона обкому партії виступив секретар ЦК Бурмистренко: «Так буде з усіма, хто поганить наше небо».

Хтось сказав, що бачив біля оперного театру трофейний танк. Я пішов подивитись. І справді — танк. З хрестом, літак теж був з хрестом. Фашисти прийшли до нас з хрестами. «Святі». Не вистачало тільки німба навколо голови.

Якийсь хлопчак попросив посадити його на броню. Я виконав прохання. Він ще думає, що війна — ніби гра. Є «хованки», «ловитки», є футбол. І є війна.

Прийшов час розлучень. Кожний розумів — можливо, назавжди. Киянки заміняли на заводах чоловіків, братів, батьків. Жінки оволодівали чоловічими спеціальностями. З'явилися фрезерувальниці, ливарниці, револьверниці, стругальниці. Пенсіонери поверталися на заводи до верстатів.

Уже ставали сиротами діти, вдовами — дружини, матері оплакували синів.

Лилася кров.

Наш госпіталь містився в будинку спецшколи № 11 на Червоноармійській вулиці. Сестер прислав Червоний Хрест. Вони пройшли підготовку на короткотермінових курсах. Лікарів — військкомат. Мене призначили ведучим хірургом. Уже був досвід — війна на Хасані, Халхин-Голі і на Карельському перешийку.

Перших поранених ми прийняли вже 24 червня. Більшість — поранення рук і ніг. Причому — лівих. Бо в атаку йдуть, виставляючи ліве плече. Права половина тіла неначе прикривалася лівою. Поранених у груди, живіт, голову — лише кілька чоловік. Такі часто лишаються на полі бою.

Кілька чоловік було поранено в спину. Один бувалий солдат казав мені: відступати теж потрібно з гідністю — обличчям до ворога.

У всіх війнах поранених було більше, ніж убитих — у п'ять-шість разів. Тепер — у два-три рази. Війни стають дедалі жорстокішими. «Цивілізація».

Того дня ми прийняли триста двадцять чоловік.

Молох відкрив свій кривавий рахунок.

Приймальне відділення було на першому поверсі. Тут Ніна Капцевич поїла поранених чаєм. Чашки були її власні. З французьким розписом — сімейна реліквія. Ніна говорила: «У кожній хаті повинен бути святковий посуд. Тоді видніша грань між буднями і святами». Війна і свято. Яка несумісність! Але Ніну можна було зрозуміти: все краще, що мала, несла в госпіталь.

Траплялися курйози: солдати просили «утки», а десятикласниці бігли за ними... на кухню.

Одразу за вестибюлем — душі і ванни. Там дівчата мили поранених. Ніяковіли, червоніли. Все було мокре — і одяг, і бинти, і рани, і мийниці. Від страху і невміння.

Кіра Анисимова знімала гімнастерку в солдата з вогнестрільним ушкодженням руки. Спершу знімала рукав з пораненої руки. А треба із здорової. Більше простору. Поранений зціпив зуби, але не стогнав, стогнала Кіра. Сльози набігали і падали з вій великі, як горох. Дитячі сльози.

Нікому, крім хірургів, не дозволено проникати ножем у людське тіло. В усіх інших випадках це — злочин.

Коли Кіра вперше побачила, як скальпель розсікає живе тіло, вона знепритомніла. Не витримала першої зустрічі з кров'ю.

То, як кажуть, хороша прикмета. Означає добре серце.

Кіра Анисимова була велосипедисткою. Брала участь у змаганнях. Одного разу прийшла до фінішу третьою. Уболівальники потішали: «Не сумуй, Кіро. У тебе ще все попереду, навіть старість...»

Попереду була війна. Для Кіри вона почалася з неприємності.

Хірургів було троє: Бородай, Сушко і я. Решта: терапевт, педіатр, анатом. Усього шість лікарів.

Нехірурги знали воєнну хірургію з книжок і з лекторських слів. Викладали в основному «теоретики» за прислів'ям: «Хто вміє — лікує, хто не вміє — навчає».

Непосвяченим здавалося, що може бути простішим за лікування ран: змазав краї йодом, промив перекисом, перев'язав. Хто на черзі?

Чи не тому припускалися прорахунків: терапевт Карпов розсікав рану впоперек, а не по ходу еластичних волокон. Анатом Ткачевський за всяку ціну намагався видаляти осколки всупереч правилу: видалення осколків не повинно бути небезпечнішим, ніж залишення їх у тканинах.

Найдосвідченішим був Бородай Трохим Степанович. Учасник громадянської війни, служив старшим лікарем бригадного лазарету. Потім працював хірургом у міських лікарнях.

У свої 58 років хвалитися здоров'ям не міг. Не минули марно вічна напруга, безсонні ночі. Непокоїло серце, виразка шлунку. Але тримався бадьоро, завжди був чисто виголений. Про себе казав: старість починається з нехлюйства, а не з віку.

Хірург Володя Сушко був наймолодшим. Подавав надії. Людина слова, організований, давалося взнаки виховання в сім'ї — батько був військовим з революційним минулим.

Якось без видимих причин Володя запитав у Бородая: «Скажіть, ви боїтесь смерті?» Бородай знизав плечима і відповів: «Звичайно, боюсь. Тільки неповноцінні люди її не бояться».

— А я боюся безглуздої смерті. Від якоїсь мирної хвороби, апендициту, приміром. Вмерти на війні від апендициту — нісенітниця. Якби можна було вибирати смерть, я вибрав би її на полі бою.

Бородай розвів руками, всміхнувся.

— На жаль, смерть нас вибирає, ми її не вибираємо.

На педіатра Світлану Олещук і на анатома Ткачевського, при всій відмінності їхніх характерів, мабуть, наклала відбиток професія.

Світлана поводитися з солдатами, як з дітьми. В чомусь вона мала рацію: поранені часто впадають у дитинство, особливо важкі. Від почуття безпорадності. Світлана казала: «В кожному дорослому сидить дитина». Вона навіть мала свою теорію: «Всі ми родом з дитинства, отже, в кожному насамперед потрібно лікувати дитину. Впливати, так би мовити, на «первісні структури».

Я знав Світлану давно. Вона була студенткою, коли я працював асистентом клініки. Приходила до мене на чергування по швидкій допомозі. Ніщо так не зближує людей, як почуття відповідальності...

Поранені любили Світлану. Зате до анатома Ткачевського ставилися з недовірою. Ми цінували його знання анатомії — без анатомії немає хірургії, — але кожного разу нагадували йому, що госпіталь і анатомічний театр — не одне і те ж.

Такими я бачив на початку лікарів госпіталю. Можливо, в дечому помилявся. Характеристики старіють раніше, ніж люди, яким вони даються. Особливо на війні.

А тепер кілька слів про себе: Тарасенко Павло Андрійович. Сім років мирної хірургії і два воєнної. Брав участь у боях на озері Хасан, Халхин-Голі і на Карельському перешийку. Нагороджений орденом Червоної Зірки (тоді це було подією рідкісною і знаменною).

Зізнаюся, я пишався нагородою. І водночас ніяковів. Питали, який подвиг я здійснив? Першим увірвався у ворожі окопи? Закрив грудьми амбразуру доту? Ні. Мое поле бою — операційний стіл. День і ніч оперував... Тут були перемоги, були й поразки. Над головою вибухали снаряди. Не було останньої години роботи, були останні поранені.

Уже кілька днів госпіталь працює з повним навантаженням. Не все йшло гладко. Працювали всі разом і скоро видихалися. Потім розібрались, склали графіки,

бригади, почали працювати змінами — по 12 годин. І діло пішло.

Дехто не витримав. Тиснуло на свідомість просування гітлерівців.

Терапевт Карпов у кабінеті начальника пустив сльозу: «Не могу більше. Руки тремтять... Раптом поріжу артерію або нерв... Хто відповідатиме?»

Начальник перевів Карпова у прийомне відділення. Там немає хірургії.

Поранених привозили кого з історією хвороби, кого з картками передового району. І що більше привозили з картками, то тривожніше ставало на душі: фронт наближався.

На Карельському перешийку було інакше: прогризали лінію Маннергейма. Госпіталі рідко переміщалися. Вистачало часу пристосуватись до місцевості, обжитися. Поранені поступали по схемі, як у підручниках написано. Кожний знав, що саме він має робити. А тут — «кліни», «мішки», «котли», десанти. Ситуації мінялися миттєво. Бої точилися в Тернополі, а поранених везли... в Київ. Кілька етапів спресувалися в один. І в евакогоспіталях оперували те, що раніше мали робити в медсанбатах.

Серце моє стислося. Невже Іван Грицюк? Так, це він, мій однокашник. Разом навчалися в школі. Забіяка і гроза криворізьких хлоп'ят. А тепер командир відділення. Кульове поранення живота, проникаюче.

Рудий, обличчя веснянкувате. Ніс перебитий, як у боксера. При нагоді може сказати: «Відчини добрій людині двері, а то виламаю».

Недоліки зовнішності завжди відшкодовуються якоюсь чеснотою. В Івана Грицюка — відвагою.

Шляхи наші розійшлися. Я вступив до медінституту, а він, романтик за вдачею, обрав морську службу. Як кажуть, борознив океани.

Іван теж мене пізнав. «Пашко!.. Пашко!..» Та ім'я моє вимовив тихо, з хрипотою, — виснажився.

Вхідний і вихідний кульові отвори припадали на проекцію селезінки. Погіршало, за словами Івана, в дорозі, під самим Києвом, і раптово. Отже, внутрішня кровотеча. Можливо, куля зачепила селезінку.

— Погані мої справи, Павле... Відвоювався. Прийшов час «сушити весла»...

— Не такої ти породи, щоб здаватись.

— Ні, Пашо, ні... Внутрішній голос мене не дурить...

Грицюк підпалив танк — кинув у нього пляшку із запалювальною сумішшю. Фашист вистрибнув з танка, пішов назустріч з піднятими руками — здається. А коли наблизився, вихопив пістолет і вистрілив. Іван послав кулю на мить раніше і був точнішим.

Близьких людей хірурги не люблять оперувати. Я теж відмовився. Попрохав Бородая. Він усе зробить акуратно і надійно.

Перед операцією Іван жестом підкликав мене, передав пакет.

— Тут парабелум і гаманець німця. Мій трофей, збережи. Коли буду живий, повернеш.

Операція пройшла благополучно, хоча були складнощі. А вже виходжування — це я взяв на себе.

2 липня я забіг додому за речами. Дім мій спорожнів. Багато хто виїхав. Чоловіки пішли на фронт.

Моя сім'я переїхала в Москву. Я вже двічі йшов на війну. І завжди в квартирі хтось лишався.

Тепер нікого. Лишилися речі: стіл, диван, килим, бібліотека. Речам байдуже, хто їхній господар. А людина до речей зникає. Речі совісті не мають. Служили мені, служитимуть іншому: «Чого бажаєте?»

Це, звісно, не стосується книг. Ім не байдуже, кому служити. Вони живуть, дихають, розмовляють. Думки, ідеї спалити не можна. У вогні вони тільки гартуються.

Полиця хірургічних книжок. Улюблені автори: Пирогов, Оппель, Кримов, Ахутін... Окремо — полицки книг лікарів-письменників: Чехова, Вересаєва, Булгакова. І ще Шіллер, Рабле, Мольєр.

Усі вони не квартиранти в моїй хаті, а жильці. З постійною пропискою.

Сам пробував писати. Перед війною вийшла моя книжка «Людина живе раз». Один раз, значить проживи своє життя гідно. Другого життя не буде.

Що взяти з собою? Кладу у речовий мішок книжки. І ще — светр, дощовик, згодяться. Взяв також загальний зошит. Згадалися слова Пирогова: «Думки при записуванні перетворюються на нитку і краще тягнуться з мозку». Вестиму щоденник.

Перед дорогою сідаю до письмового столу. Мимовільно висуваю шухляду. В'язка листів, це — від Світлани. І фото з дарчим написом.

Вдивляюся в портрет. Відкрите обличчя, іронічна усмішка. Ні, не це вирізняло її з-посеред інших, а сиве пасмо у волоссі, що нагадувало пташку в польоті: одне крильце, вужчаючи, губилося у волоссі над чолом, а друге — прикривало скроню.

Її вже ні з ким не сплутаєш — ознака, по якій пізнають безпомилково. Чогось істотного не помітять, якоїсь чесноти, а пасмо помітять обов'язково. Жінка з благородною сивиною. Ефектно.

Пасмо робило Світлану трохи старшою, проте й прикрашало. Коли хотіла справити враження, знімала пілотку, і обличчя її одразу світлішало, мінялося. Матері довіряли дитячим лікарям з такою зовнішністю.

Востаннє ми бачилися рік тому. По закінченні інституту вона одержала призначення на Північ... Сама напросилася. Комсомолка, треба показати приклад. І була ще одна причина, особиста і не менш серйозна: ми посварилися. Кохання без ревностів не буває.

Сварка збіглася з розподілом лікарів. Зопалу дала згоду, а потім було вже пізно щось змінювати. Так ми розлучилися.

Спочатку листувались. Потім листування почало згасати. Час і відстань робили свою чорну справу. Останнього листа я одержав від неї сім місяців тому, він був порожнім. Почуття дотлівали...

20 червня Олещук повернулася до Києва. Це була її відпустка, тут жили батьки. А 22-го почалася війна... Сталося так, що її направили в той самий госпіталь, що й мене. Доля звела нас знову.

Перша думка — порвати листи. Тепер все одно вони нікому не потрібні — ні мені, ні їй. Не лишати ж їх тут, у порожній, кинутій квартирі комусь на прочитання. Неприємно думати, що їх може торкнутися чужа рука. І знищити жаль. Все-таки пам'ять, частина життя.

Підкоряючись якомусь внутрішньому рухові, я сунув їх у планшетку разом з фотографією, вирішив, що знищити їх завжди встигну.

Чути, як бомблять місто. Вибухи то глухі, то сильні. Коли робиш важливу справу і все гаразд, бомбардування не чуєш — відтісняється у підсвідомість. Коли чуєш — це вже погано. Починають тремтіти пальці.

Кілька запалювальних бомб упало на наш дах. Дівчата впоралися — загасили піском. Гасити водою небез-

печно — розбризкується запалювальна суміш. Вогонь, вибухи. Хитро придумано.

Ми з Бородаєм оперуємо. «Запалками» є кому займатись. Наше діло — поранені. Головне — затиснути страх в кулак і не відволікатись.

Човгаючи капцями, до операційної вбігає Карпов. Хочє щось сказати, але не наважується. Тупцює на місці, в нього нервово посмикується праве коліно. Перелякані очі бігають. А це ніяк не пасує до його лев'ячого вигляду: великі надбрівні дуги, спадисте чоло і над ним — кучмата чуприна.

Карпов мав звичку говорити скрадливо і довірчо. От і зараз почав із звичної фрази: «Що скажу, нехай умре в цих стінах».

Ми вже знали, що після цього ітиме якесь перебільшене тривожне повідомлення. Бородаї роздратовано запитав:

— Нове метеозведення? Насувається похолодання?

— Жартувати зволите. Невдалий час обрали для жартів. Чуєте, бомблять?

— Чуємо, не глухі...

— То бомблять міст. Якщо зруйнують, ми звідси не виберемось. Пастка закритється. Вимагайте від начальника евакуації. Чекати більше не можна...

— Займайтеся своєю справою, Карпов, — не підвищуючи голосу, але суворо сказав Бородаї. — А ви захопилися прогнозуванням погоди. Теж мені метеоролог...

— Це стосується нас усіх, — наполягав терапевт. — Коли до міста увірвуться фашисти, буде пізно.

У дверях несподівано з'явився Лазаренко, начальник госпіталю. Мабуть, він чув нашу розмову. З обуренням глянув на терапевта. Той втягнув голову в плечі і навшпиньках пішов з операційної.

Не обтяжуватиму читача медичними подробицями. Але в найзагальнішому плані це необхідно. Інакше як зрозуміти радощі і печалі хірурга.

Врятування ноги і врятування життя часто між собою конкурують. Таке вже я одного разу пережив: ціною життя... рятував ногу.

Поранений Мухітдінов був спортсменом. Хоч скульптуру з нього ліпи. Такий, яким малюють казахи своїх героїв-батирів: груди, як скеля, очі беркута, а військова честь — як білосніжна вершина Алатау.

Осколок перебив стегно і магістральну артерію. На етапі евакуації передержали джгут. Нога холодна. Тканини в'ялі. Ще не мертві, але вже наче й неживі. Ампутація? Рука не піднімається. Після припинення кровотоку і переливання крові все може змінитися на краще.

Необхідно було вирішити, де перев'язувати артерію, в рані або вище, в здорових тканинах? І в першому, і в другому випадку є свої складнощі. Більше шансів врятувати ногу, коли перев'язати ушкоджену судину в рані.

Ампутація — операція, яка калічить. Відняти ногу — все одно, що відняти простір. Безногі викликають до себе найбільше співчуття. Мабуть, тому, що життя це рух.

Посилаю за Бородаєм. Він відпочиває після своєї зміни. Що поробиш — треба... Такі рішення одноосібно не приймаються.

Бородай з'явився одразу ж. Ніяких слідів сну на обличчі. Натренований прокидається від легкого доторку.

Проникливими в смаглявих мішечках очима оглянув рану, потім подивився на мене. Все зрозумів без слів. Так, ризиковано. Але й останній шанс втрачати не можна. Вирішили перев'язати артерію в рані.

Хтось сопє за моїм плечем. Озираюся: Ніна.

— Не смійте... Такий хлопець. Це ж страшно...

Бородай гірко зітхнув.

— Правильно сказала — страшно. Можливо, те, що ми збираємось зараз зробити, допоможе позбутися загрози ампутації. Будемо сподіватись.

Уже кілька днів не висихають Нініні очі.

Лікарі-чоловіки оселилися у великій кімнаті на першому поверсі. До цієї кімнати вели важкі двері з мідною ручкою і дротяною решіткою на заскленій частині. Тут зберігалось шкільне лабораторне майно.

У правій половині кімнати стояли наші ліжка. В лівій — шафи з вольтметрами, лейденськими банками, терезами, мікроскопами, гербаріями, чучелами птахів, банками з жабами та ящірками. В лівому кутку стояв скелет людини. Тьмяна лампа висвічувала опуклості черепа. Зяяли чорні западини очниць.

Усі ці дні були важкими, перевантаженими. Потік поранених не зменшувався. Сестри збилися з ніг у пошуках місць. Ставили додаткові ліжка в проходах, коридорах. У дворі почали будувати двох'ярусні нари.

Мене здолала втома, і я впав на ліжку. Та заснути не зміг — так завжди буває після великої напруги.

Подумки «прокручую» зроблені за зміну операції. Їх багато: двоє поранених у голову, один — у шию, два вогнепальні переломи стегон з ушкодженням судин, серед них Мухітдінов, поранення в живіт та інші.

Це тільки ті, кого оперував я. Але ж оперували і Бородай, Сушко, Олешук.

Перевіряю себе: здається, все зробив правильно. І в діагнозі Грицюка не помилилися — розрив селезінки. Операцію зробив Бородай дуже добре. Навіть Ткачевський, анатом, похвалив: за всіма правилами оперативної хірургії.

Поранені бувають песимістами. Це зрозуміло: події сприймаються крізь призму власного болю. А Грицюк був настроений бадьоро. «Проженемо фашистів, не топтатимуть вони нашої землі».

Грицюк знищив танкіста. Точніше — трьох. Двоє згоріли в танку. Тим самим врятував десятки людей, яких вони могли б убити, якби лишилися живими. Ось звідки цей оптимізм.

Хочеться думати, одужає Іван. На Хасані такі одужували.

За денними клопатами я забув про Грицюкові трофеї. Тільки зараз згадав. Розгорнув пакет. Трофейний пістолет поклав під подушку, а гаманець почав роздивлятися. Там були листи, листівки, пам'ятки.

Густав Шмайсер, так звали танкіста. Ось він знятий на фоні Ейфелевої башти. Усмішка на все обличчя. Ще одне фото: солдат несе гусака. «Подарунок з Росії». Знімок молодого гретхен з написом: «Нехай моя присутність буде для тебе захистом від російських куль». Ненадійний виявився захист.

Серед листів були пам'ятки. «Не танцюйте з французівками». І ще одна — страшна, приголомшлива: «Знищуй кожного росіянина, радянця. Не зупиняйся, коли перед тобою жінка, дівчинка або хлопчик. Убивай. Завтра перед тобою на колінах стоятиме весь світ».

Перечитав пам'ятку ще й ще раз. Десять разів! Не вірилося. Хіба таке можливе? Жінка, дівчинка... убивай! «Робоча інструкція з убивства».

Якихось десять-п'ятнадцять років тому гітлерівці, які увірвалися в наш дім, були дітьми. Матері й бабусі читали їм казки. Тепер вони убивають дітей, і матерів, і бабусь.

Мене трусило, мов у лихоманці. В роті пересохло. Перехоплювало подих.

Пам'ятку я показав Бородаєві, який саме цієї хвилини зайшов до кімнати.

Його обличчя почервоніло від гніву.

«Колись я читав Гете в оригіналі. Тепер цю гидоту».

ІЗ ЩОДЕННИКА

«...Мені було сімнадцять років, коли прогриміли постріли «Авроры». Я ще носив червону краватку. Потім КІМівський значок. Любив вірші Маяковського, Бажана, Сосюри. Іноді сам писав. Перший вірш називався «На смерть Леніна». Другий — «Моїй матері». Третій був про домни (я народився і виріс у шахтарському Кривому Розі): «не загасити домни вогонь легенями невір». Вірші були слабенькі, але писалися серцем.

Мій батько був лікарем. Добрі діла мають величезну притягальну силу. Мені теж хотілося бути лікарем. Я пішов слідами батька.

До моєї біографії увійшли піонерські вогнища, переліт Чкалова через полюс, київські каштани, трагедія Сакко і Ванцетті, епопея челюскінців, комсомольські пісні, нічні чергування по швидкій допомозі, суботники, вдячні усмішки людей, котрих я лікував.

Усе це можна забрати тільки з життям».

ДІАЛОГ

Володя поставив нас перед здійсненим фактом: залишає госпіталь. У переводі допоміг йому батько, командир полку.

— Якщо все вирішив без нас, вважай, що розмову закінчено.— Після важкої паузи холодно запитую: — Чого прийшов?

— Попрощатись.

— Ми вже попрощалися.

— Не ображайтесь, будь ласка. Є в мене до вас два прохання.

— Виявляється, з проханнями прийшов. І не з одним, а з двома. Цікаво, якими?

— Перше прохання: нехай моїх поранених веде Світлана.

— Світлана? Це чому?

— Надійний товариш. Не підведе...

Я подумав і відповів:

— То вже дозволь нам вирішувати, кому передати поранених. Ти говорив з нею, вона згодна?

— Так, звичайно...

— Тоді з одним проханням закінчено. В чому полягає друге?

— Не хочу, щоб мій вчинок у госпіталі тлумачили неправильно. До батька в полк я іду снайпером, а не для того, щоб схватись під батькове крильце.

Тут я згадав Володині слова про «безглузду смерть на війні». І прийняте ним рішення поміняти скальпель на снайперську гвинтівку (він в інституті брав призи з стрільби) вже не сприймалося мною як корисливе.

— Про це не хвилюйся. Тут ти поза всякою підозрою.

— Тоді чому ви мене засуджуєте?

— Чому? Причина ясна: вчили тебе хірургії — працюю хірургом. Кожний повинен виконувати обов'язок на своєму посту. Тоді буде лад.

— Умови можуть поламати цей принцип.

— Гадаєш, пораненим, яких залишаєш, буде краще? Світлана? В неї своїх поранених вистачає. А чи будеш ти кориснішим на новому місці — ще невідомо. Пам'ятаєш Гомера: «Многих воителей стоит один врачеватель хороший...»

— Формально ви маєте рацію, а по суті — ні. Ваш Гомер мене не переконав. При всій необхідності хірургії я відчував сором перед пораненими... Вони воюють, а ми... ми... Молоді, повні сил...

Я обурився і перервав його:

— ...відсиджуємось, так тебе слід розуміти? Вважаєш нас боягузами?

Володя спробував виправдатись:

— Ну що ви? Бомби падають і на передній край, і на госпіталі. Шанси загинути рівні. Мое рішення — не докір на чийсь адресу. Це стосується тільки мене і нікого більше. Згадайте пам'ятку. Для мене тільки цього цілком досить, щоб кинутися в саме пекло...

Внутрішньо я був з ним згоден. Здається, і сам так зробив би. Однак інтереси госпіталю мені були ближчими. І стати на його позицію я не міг.

Були виконані всі формальності передачі. Володя передавав документи, Світлана на ходу клала їх у папку.

Поранених приймала охоче, не чіплялася до дрібниць, як то буває, коли один нав'язує другому великий, над силу тягар.

Видно було, що вона співчувала Володиному рішення і намагалася пом'якшити труднощі передачі поранених.

А мою позицію, хоча й половинчасту, зневажала. Принаймні мало помітними для сторонньої людини натяками давала мені це відчуття:

— Не турбуйтеся, я впораюсь... Все буде добре.

Госпіталь. Тут лежать обстріляні люди. Вони не кланятимуться кожній кулі і не лізтимуть на рожен. Всюди потрібен досвід.

Ось коли хірург відчуває своє значення! Він може сказати собі з гордині: я допомагаю цим людям повернутися в стрій. У майбутніх битвах буде й моя частка участі. Кулі колишніх поранених заряджені і моєю ненавистю.

Я хотів, щоб саме це зрозумів Володя Сушко. Але відчував, що вже нічого не можу змінити. Та й не хочу.

Ми розсталися друзями.

Плутаючись у халаті, попереду бігла Ніна Капцевич. За нею, помітно відстаючи і ковзаючи на паркеті,— Ткачевський і Бородай. Лічу палати — друга, четверта, п'ята, шоста. Зникли в шостій. Там Грицюк, Мухітдінов і ще кілька поранених. Мене мов током вдарило: Мухітдінов! Знову кровотеча.

Наші розрахунки не справдились. За наукою більше шансів зберегти ногу, коли перев'язати артерію в рані. Більше, але це ще не означає, що — все. Мухітдінов сюди не попав. Лотерея.

Ніна гнівно подивилась на мене. Відчув: втрачаю в її очах свій авторитет. Хірург-нездара. Бородай теж гарний. Порадив перев'язувати судину в рані.

Не знаю, можливо, ми й справді чогось не врахували. Не змогли відрізнити мертву тканину від живої. Недооцінили агресивність інфекції.

Знання є, інтуїції не вистачило. Важливо і те, і те.

Тепер нічого іншого не лишається, як перев'язати артерію вище рани. Це означає вимкнути і головну артерію, і її відгалуження — глибоку артерію. І не тільки нога нас тривожить зараз, а й життя солдата.

Ніна вперше у житті побачила ампутацію. Внесли в операційну нормальну людину, а вивезли інваліда.

...А на операційному столі вже наступний поранений. Ще... і ще... Ніна не встигає опам'ятатись.

Кажуть, що нові переживання «стирають» попередні.

Не думаю. Не стирають, а накопичуються. Ми говоримо: акумулюються. Осідають у серці...

Після того, як пішов Володя, а сталося це 12 липня, минуло вже кілька днів. Хірургічні бригади працювали по 12 годин. Світлана за цей час не встигала впоратися із своїми та Володиними пораненими: перев'язувати, гіпсувати, робити дрібні операції. Довелося їй робити не по 12, а по 18—19 годин на добу.

Зі мною уникала зустрічатись. Зверталася лише в разі крайньої потреби. Більше радилася з Бородаєм, і він охоче допомагав їй. Часто хвалив, і було за що. Асистувала вона бездоганно. Знала своє місце і не переступала рубезу того, що належить робити асистентові. А хороший помічник — половина успіху.

Я теж не намагався з нею зблизитись. Не час з'ясовувати стосунки. Закрутився в коловерті справ.

Коли бути до кінця відвертим, то наша сварка не була серйозною. Душу роз'їдала фальшива гордість. Варто було одному з нас усміхнутись, і хмари розсіялися б. Та ані вона, ні я цього не зробили. А коли зрозуміли, що робимо дурниці (такі зрозуміли!), то вже не керували подіями, а події керували нами. Закружляло і понесло.

Володин вчинок припав до душі Світлані, вона розуміла його джерела. І з свого боку зробила все можливе, аби Володя міг його здійснити. На мене вона тоді подивилася з викликом: от, мовляв, яким треба бути!

Поранені в груди часто хворіли на запалення легенів. Як терапевт їх мав вести Карпов. Старанно прослухувати — справа терапевтів. Я послав за ним — він не з'явився. Скаржився на нестерпний головний біль і сказав, що підозрює в себе... пухлину мозку.

Зробили рентген, відхилень не знайшли. Замість того, щоб заспокоїтись, Карпов розстроївся ще більше. Його вразив вигляд власного черепа на знімку: порожні очниці, вилиці, оголені щелепи з рядами зубів. Наче побачив себе в потойбічному світі.

Начальник госпіталю викликав терапевта до себе, схопив за вилоги халата, сильно трусонув. Карпов не стояв на ногах, щось бурмотів. Начальник притис його до стінки,

наблизив своє розгніване обличчя до його обличчя і закричав:

— Опам'ятайтесь, Карпов! Візьміть себе в руки!

Погляд терапевта ледь прояснів, на мить спала з очей пелена. Його якимось дивно пересмикнуло, він хотів щось сказати і захлинувся.

— Ніякої пухлини мозку у вас немає,— трусячи Карпова,— кричав начальник,— чуєте, немає! Ви все це вигадали... Ви нормальний.... нормальний...— він не міг одразу знайти потрібне слово, зрештою знайшов:— ...нормальний боягуз... Примітивний боягуз!

Карпов зібрав останні сили і, хитаючись, пішов до поранених.

Пізніше я проглянув його записи в історіях хвороб. Плутані, неясні слова, написані нерівним почерком. Довелося передати і цих поранених Світлані. Все-таки педіатр, повинна вміти вислуховувати і вистукувати. Двожильна. Потягне.

14 липня поранило, а 15 привезли до нас у госпіталь Івана Луньова, комроти, 27-ми років, із наскрізним кульовим пораненням грудей і відкритим пневмотораксом (вхідний отвір за два сантиметри від серця, пощастило хлопцеві!).

Є такий білий птах — лунь. А Луньов був чорний, мов циган, із скульптурними кільцями волосся на голові. Так і пристало до нього прізвисько «циган». Казав, що і в дитинстві його так називали.

Як і всі поранені з відкритим пневмотораксом, він виглядав дуже погано: переляк в очах, синюшне обличчя, неспокійний. Кожний вдих застрявав у грудях, як шпага.

Після морфії і блокади за Вишневським йому полегшало, а коли я тампоном затис рану, він зовсім ожив. Навіть усміхнувся.

— Ви, мабуть, чарівник, докторе...

— Чарівник Вишневський, я — виконавець.

Прошу Луньова розповісти про бій, в якому він брав участь. До цих хитрощів я вдавався часто. Знеболювання відверненням уваги. Допомогало.

Комроти воював у частинах прикриття. Це завжди зустріч з переважаючим противником. Мета — затримати ворога, виграти час. Прикрити своїм життям життя товаришів. Дати їм можливість відійти і закріпитися на

нових рубежах. В одному з таких боїв комроти не розминувся з кулею.

Луцьов так захопився, що його розповіді вистачило до кінця операції.

Під «захистом» блокади, морфію та спогадів я перевідкритий пневмоторакс у закритий. Просто кажучи, заштопав рану. Шар за шаром, як того вимагав Ахутін. Відсмоктав апаратом вміст плеври — спалі легені сильніше кровоточать. А відсмоктування саме і розгортає легені.

Одне слово, зробив, що належить. Порадів усміщці Луцьова і навіть забув про фашистів і про останнє залишене нами місто.

Івана Луцьова покладали в шосту палату, виділену для хворих з тяжкими пораненнями. Її вів Бородай.

Ніна Капцевич сама напросилася дати кров Мухітдінову. Перелили 300 кубиків. Трохи крутилося в голові. Хотіла дати 400, але я заборонив. При тому навантаженні, що лягло на її плечі,— і моральному, і фізичному — могла зірватись.

Погляд Ніни ковзнув по прим'ятині на ковдрі в тому місці, де мала бути нога. По щоці скотилася сльозинка. Вже в коридорі вона сказала, схлипуючи:

— Ви, мабуть, недобра людина, Павле Андрійовичу.

— Це чому? Не розумію...

— Я бачила, як ви робили ампутацію... Це жорстоко...

— Цікаво, що зробили б ви на моєму місці? Бідкалися б і лили сльози? Для допомоги то малопритатні засоби.

— Люди з такими жахливими ножами в руках не бувають добрими.

— Доброта — це дія, а не голосіння...

Ніна стенула плечима.

— Не знаю, не знаю...— І несподівано додала: — З такою людиною, як ви, я нізачо не одружилася б.

Мене розсердили її слова, і я спалахнув:

— Ви теж не героїня мого роману!

Тепер у шостій палаті лежали три Івани — Мухітдінов, Грицьок (мій шкільний товариш) і Луцьов. Палата Іванів.

На війні мимовільно стаєш філософом. Кожний крок контролює смерть. Перекриває всі входи і виходи. І з

нею слід рахуватись. Ця дама вимагає до себе поваги.

Іван Луньов трохи відсунувся і жестом показав на край ліжка.

— Сядьте на хвилинку, докторе. Поговорити хочеться.— Я сів. Луньов продовжував: — Ось лежу і думаю. Велети в переважній більшості довірливі і добросерді. Від свідомості, що — велети. Цим користуються пігмеї. Але вони, докторе, неодмінно прорахуються. Тому що — пігмеї...

— Звісно, прорахуються. Ще буде свято на нашій вулиці.

— Неодмінно буде,— впевнено повторив він.

Іван Грицюк рапортував причепливими моряцькими словами:

— Лягаю курсом на одужання, Пашо.

Те, що він назвав мене запросто «Пашою», всім у палаті сподобалось. Мовляв, свій лікар. Не пошкодує для солдата медицини.

Іван Мухітдінов теж пожвавішав. Пильно подивився на Ніну і спитав:

— А ти часом не казашка?

— Часом ні. Українка.

А таки схожа. Як це я раніше не помічав. Припухлі верхні повіки, косий розріз очей, вилицювате обличчя. Дивно. Коли звикаєш до людини, перестаєш помічати в ній якісь риси, що їх несподівано помічають інші.

— А я хто тепер, раз мені твоєю кров перелили? Напівказах, напівукраїнець?

Ніна засміялась:

— ...радянський Іван, ось хто ти.

— Я вже давно Іван, від дня народження, коли батьки назвали мене цим іменем. Іван — сила і надія людства.

Під кінець дня в шосту палату поклали ще двох Іванів — Івана Кологойду (поранення шиї) та Іван-Абдуллу-Абдурахмана з роду Іванхал, дагестанця (поранення голови).

І хоча в палаті лежали тільки тяжкопоранені, всі вони були заряджені на перемогу. Ані тіні відчаю і безнадії.

Могутне плем'я Іванів.

У перервах між операціями в темпі обходжу госпіталь. Потроху робота налагоджувалась. Жаль тільки, що пішов Володя. В перев'язочній він лідирував. Хто його

тепер замінить? Ткачевський? Деяких успіхів він домігся. Але головний порок лишився: маленькі операції перетворювати на великі. Невизнання простих рішень. У таких випадках мій київський шеф нагадував нам, своїм учням, улюблений вислів: «Досвідчений лікар намагається лікувати швидше запобігливо, ніж з безумною відвагою, швидше ніжно, ніж вдаючись до насильства». Коли я крізь зуби на вухо процідив Ткачевському ці слова, він обурився: «Саме так я і роблю».

Карпов пригнічений, у полоні своїх передчуттів. У сортувалці ініціативу взяла на себе Кіра Анисимова. Страх затисла в кулак і пішла командувати. Наче працювала на сортувалці все життя.

Прийшли новенькі сестри. Перелякані, збилися в гурт, тремтять. Ганна Грудиніна, сестри Степанківські, Ніна Маковецька, Наталка Гутман.

Розподілив їх по відділеннях, розповів, що мають робити, підбадьорив.

Наостанку забіг до начальника. Доповів. Вислухав настанови. З них дізнався про загальну ситуацію. Нічого доброго.

Начальник схвильований. Різкими рухами збирає складки гімнастерки на спині, немов готується до зустрічі з високим начальством. Нелегко відповідати за життя кількох сотень поранених, та ще за персонал госпіталю, людей різних, а кожен — то цілий світ. Скільки людей — стільки бачень начальника.

Можливо, Карпов стихійно мав рацію — слід поспішати з евакуацією. Поміркованість начальника розпізнаєш не одразу. Необхідно знати стільки, скільки знає він, щоб судити його вчинки. Ми бачимо тільки надводну частину айсберга, а механізми вчинків — підводна — лишаються в глибині.

Чекатимемо. Наше діло — виконувати накази.

ТРИ ЗУСТРІЧІ

Ярослав Галан

З Галаном я познайомився у Львові. Мій госпіталь містився на Личаківській вулиці. На прохання письменника я лікував його друзів. У Польщі медицина була малодо-

ступною. Особливо для таких, як він,— що перебували в немилості.

Про Галана я багато вже знав: крамольні статті, явочні квартири, в'язниці. І скрипка — грав він прекрасно. У Львові казали «файно».

Ярослав багато розповідав мені про своє нелегке життя. «Голова ти моя нелегальна, конфіскує тебе прокурор». Знаєте, хто написав ці рядки? Поет Гаврилук. Його пісні співали всі в'язниці Польщі.

Що таке фашизм, Галан знав уже досконало. Випробував на собі. Одного разу до Віденської бібліотеки увірвалися фашисти: «Алле юден, муссен гераус!» На знак протесту вийшли всі: і українці, і поляки, і австрійці. Вийшов, звісно, і Ярослав. На вулиці їх зустріли палицями, били по головах.

Перед війною ми разом відпочивали в Коктебелі. Море було тихе. На небі — ані хмаринки. Ширяли чайки. Посеред цієї благодаті за законом контрастів ми говорили про війну.

Війна неминуча — це було зрозуміло. Головне питання: коли? Через рік? Два? Три?

— Коли? — перепитав Ярослав. — Не виключено, що це може статися завтра...

Галан помилився лише на один день. Розмова відбулася на пляжі ввечері 20 червня. А на світанку 22 червня вже точилися бої на кордонах.

Випадкове пророцтво? Можливо. Не виключено, однак, що то був результат добре налагодженої роботи мозку.

Едуард Глоба

Мабуть, Глоба хотів лишитися непоміченим. Круто-нувся дзигною і зник у найближчому під'їзді. Та було вже пізно. Ми побачили один одного. Улесливо всміхаючись, він підійшов до мене з готовим проханням:

— Дуже приємно, що зустрілись. Давно збирався до вас із своїми болячками. Бачте, як мене розмалювало. Не людина, а опудало. І вся ця, пробачте, гидота зветься ліричним словом: а-лер-гія.

Я глянув на його обличчя. Й справді опудало. Червоні горбки, неголені щоки, вкриті тріщинками і жовтими шкоринками. Я співчутливо розвів руками.

— Тут нічим не зможу допомогти. Вам потрібен лікар з шкіряних хвороб. В крайньому разі — досвідчений терапевт.

— Можете когось порекомендувати? — очікувально гострий погляд.

Не замислюючись, відповідаю:

— Професор Губергріц. Учень Павлова, Образцова. Прекрасний спеціаліст, думаючий лікар.

— Я вже в нього був, — розчаровано буркнув Глоба. — Краще не стало. Порадив лікувати... що б ви думали? Шлунок. Це, здається, єдине, що він може лікувати, — шлунок. А в мене екзема. Шлунок здоровий. Каміння може переварити, як бетономішалка.

Глоба наблизився, нахилився до мого вуха і додав:

— Щоб успішно лікуватись, потрібно мати контакт з лікарем. А про який мій контакт з цією людиною може йти мова... Ви мене розумієте? Коріння різне... Медики кажуть «генезис». Я не помилився? — Глоба підвів голову і запитально подивився на мене крижинками очей.

Я промовчав.

Про Едуарда Глобу ходили різні чутки. Про нього казали як про артиста-невдачу. Не добившись успіху на цій ниві, він пробував сили в живопису. Тут теж не вельми щастило. Амбіції мав більше, ніж таланту. Почав озлоблюватись.

Говорячи зі мною, Глоба весь час позирав на двері під'їзду, звідки щойно вийшов. Мені навіть здалося: нервував.

Тим часом я звернув увагу на ларьок ассірійця — чистильника взуття, — що приліпився до фасаду будинку, мов пташине гніздо. Мимоволі глянув на свої черевики — запилюжені, брудні. З початку війни не чистилися — не до того було. Я сів на стільчик і поставив ногу на колодку. Ассірієць глянув на мене з неприхованим здивуванням — за весь день я був у нього першим клієнтом.

Слідом за мною сів на стільчик Глоба. Теж захотів почистити черевики. Для мене наведення глянцею було чимось таким, що заспокоює. Для нього — не знаю. Можливо, радісні передчуття.

Саме в цю мить двоє кремезних вантажників винесли з під'їзду на поясах піаніно і поставили на тротуар. Один підкликав Глобу і голосно спитав, куди нести. Глоба назвав адресу. Потім глянув на мене і пояснив:

— Купив задешево... Шредер... Найкраща марка. Тільки дурень міг прогавити такий випадок. Музика моя давня пристрасть.

Вантажники, похитуючись, несли піаніно. Мені здалося: чорну поліровану труну. Ховали музику.

Попереду ішов Глоба, показуючи дорогу. Чути було, як він командував, примовляючи: «обережненько... обережненько...»

Мине вісім років, і мені потрапить у руки щоденник Едуарда Глоби. Він був опублікований десь за кордоном. Саме час згадати про нього. Є там кілька рядків і про інструмент: «...позавчора придбав піаніно — здійснилася моя мрія. А грати сам не вмю. Сиджу і бамкаю...»

І про Губергріца кілька рядків: «Невже професор не міг розпізнати мою хворобу? Навмисне приховав від мене, як українца...»

І про свою хворобу: «Кишечник без клізми не робить. Потрібна грілка, немає окропу. Вбиральня надворі. А тут ще флюс нагнало. Жахливий вигляд...»

І про самого себе, про найстрашніше, кілька рядків: «Приснилося, що повернулися більшовики, а я кидаюся з боку в бік. Не встиг утекти і не знаю, що робити».

Семен Скляренко

Він знайшов мене в госпіталі. Вирішив, що я можу бути тільки там. Він не помилився. Я ледь упізнав його: вузьке обличчя ще більше видовжилось, щоки запалися. Зморшки, промальовані пилюкою, здавалися глибокими рубцями. Злипле від поту волосся приклеїлося до опуклого чола. Письменник щойно повернувся з поля бою.

Я вже багато знав. Поранені надходили з місць навколо Києва. Річка Ірпінь. Знайомі села: Петрушки, Шпитьки, Княжичі, хутір Любимівка. Там ми бували з ним. Виходили всі місця. Збирали гриби, ловили рибу. Тепер до цих місць рвуться німці.

Поставив запитання, яке в цей час можна поставити тільки друзів. Прямо, без зайвої балаканини.

— Скажи, як ти оцінюєш обстановку? Адже був у самому пеклі, багато що бачив на власні очі. Не те, що я, прив'язаний до місця.

Скляренко витер пілоткою обличчя, сунув її за пояс.

— Наш опір набирає силу.

— Відбуваєшся загальною фразою,— з гіркотою кинув я.

— Ні, ні! В ці слова я вкладаю цілком конкретний зміст.

Ми увійшли в мій гуртожиток. Там стояли поряд дві парти, так, що лави були по боках. Чіпляючи португесею за відкидну дошку, Склярєнко сів на лаву, витягнув з кишені зім'яту пачку цигарок, закурив.

У шафі знайшлися консерви і бутерброди. Я виклав їх на парту.

— Цілком конкретний? — перепитав я.— А який?

Склярєнко поклав на парту невеликий стос паперу. Це були «Бойові листки», що їх в короткі хвилини перепочинку між боями писали політруки та червоноармійці.

Продивляюсь тексти. Вони написані від руки друкованими літерами. В них розповідалось про героїзм воїнів, називалися імена, прізвища, дати, місця боїв.

«Розстрілявши увесь боекомплект, танкіст Корнеєв повів свій танк на таран. Рядові Іванов і Корж кинулися під танки із зв'язками гранат. Льотчики Шарупов і Семяко гвинтами своїх літаків відрубали хвости «хейнкелям».

В одному з листків описувався подвиг рядового Самородкова, який ліг на колючий дріт, по ньому, як по містку, пройшли бійці і кинулися в атаку.

Склярєнко пильно подивився на мене.

— Цими листками я відповів на твоє запитання.

— А Київ? Що буде з Києвом? Невже здамо?

Письменник глибоко затагнувся, збив пальцем попіл у висхлу чорнильницю, утоплєну в парті.

— Київ... Не будемо про це говорити. Для себе слід виробити правильну позицію, щоб і для втрат було місце в душі, і для віри в перемогу.

— Я вірю в перемогу, Семене. Але хочу бути перед тобою відвертим. Невже ми не були готові до війни?

— Готовим до війни буває той, хто нападає першим,— заперечив Склярєнко.

Поївши, Семен зібрав ребром долоні хлібні крихти і кинув їх у рот. Селянська повага до хліба.

Потім ми пішли до поранених. Я познайомив його з Іваном Грицюком, Мухітдіновим, Луньовим та багатьма іншими.

Блокнот письменника поповнився новими записами.

Біда не ходить сама. Чекай ще якоїсь напасті. Хірурги кажуть: «закон парних випадків». Біда ходить парою. Одна тягне за собою другу. «Стадне почуття».

Після Мухітдінова захандрив Грицюк. Біль у животі, температура, частить пульс. Змарнів. А може, то мені здалося, заспокоюю сам себе, тьмяне освітлення. Коли на душі неспокійно, все бачиться в чорному світлі.

— Що з тобою, Ваню? Недобре тобі?

Грицюк пробує зобразити на обличчі усмішку. Виходить гримаса.

— Не скаржуся, Пашо... все гаразд... усе гаразд...

Він з тих поранених, які більше піклуються про переживання лікаря, ніж про свій стан.

Обстежую живіт. Реагує. Відсторонює мою руку — боляче. Невже перитоніт? Призначаю весь арсенал засобів, що їх призначають при перитоніті. Ненадійні засоби. Не вміємо ми лікувати перитоніти.

Людина може померти від рани. Але може померти і від того, що її просто... не врятували. Це буває з різних причин: не вистачило знань, досвіду, милосердя. Ще чогось не вистачило.

Коли пораненому гіршає, як Грицюкові, наприклад, завжди думаєш, що чогось не додивився, не подумав, не здогадався, слід було ще який засіб застосувати — не застосував. «Завжди радься, — вчив мене шеф, — не обов'язково робити те, що радять. Але вислухай обов'язково. Обговорення намагнічує думку. Невикористана можливість — важкий хрест для хірурга».

Підійшли Бородай, Ткачевський, Світлана, Карпов. Відчули тривогу. Бородай нервував — Грицюка оперував він на моє прохання. І мені якось незручно. Наче умисне підсунув йому тяжкого пораненого, а сам лишився в зацінку. Знайшов причину: мовляв, хірурги своїх близьких не оперують.

— Чого мовчите? Я ж питаю... — Грицюк обвів очима лікарів.

— Ти ні про що нас не питав, — сказав Бородай.

— Не питав? Мовчите? Боїтесь сказати правду? Жити ми залишили? Там мій дім, мати, молодший брат...

Бородай відповів ухильно:

— Так рано зведення не передають.

Грицюк подивився на вікно, воно було зашторене.

— Що зараз — ніч, день?

— Ніч, Ваню, ніч. Так рано зведення не передають...

Грицюк розчаровано зітхнув.

— Така довга ніч...

— Безсонна ніч завжди довга,— погодився Бородай.

Ми вже знали: Житомир залишено. Та язик не повертався сказати про це Грицюкові. Адже там лишилися близькі йому люди. Нехай дізнається про це пізніше, коли побільшає сил.

Вийшли в коридор. Там стояли зелені ящики з медичним майном. Стіл. Бородай закурив. Ткачевський обурено вигукнув:

— Треба було сказати правду... Здали Житомир. Шила в мішку не сховаєш.

Очі Бородая в смагливих мішечках зло блиснули.

— Запам'ятайте, це госпіталь, а не анатомка. Досі не зрозуміли різниці. Правду теж потрібно уміти сказати вчасно. Якщо неправда допомогла пораненому, це вже не неправда, а щось інше. Швидше ліки.

Бородай нервовим рухом розстебнув комір гімнастерки. Видно було, що він чимось пригнічений. Говорив роздратовано й образливо.

Грицюку ставили різні прогнози. Бородай надіявся. Ткачевський був переконаний у фатальному кінці. Світлана промовчала. Хоч бути святою. Промовчиш — не помилишся. Карнов пробурмотів щось «за» і «проти». І з Бородаєм він згодний, і прогноз Ткачевського підтримує.

Сестра сортувалки Кіра Анисимова, що була присутня при розмові, висловилася категорично:

— Оуджає. Тому, що Іван, і тому, що — рудий. Вони чіпкі і вперті.

Вийшло, як сказала Кіра.

Хтось увімкнув радіо. «Ключ Берліна зберігається в трофейних залах російського музею, а московських ключів не побачив навіть Наполеон».

Незважаючи ні на що, не побачить їх і Гітлер.

Моя зміна закінчилася о 8-й ранку. Зараз — 12-а. Очі злипаються. Раджу Світлані відпочити. Вона погоджується. Однак іде в бік перев'язочної.

Іду до себе в «гуртожиток». Не роздягаючись, падаю на ліжко. Мене огортає морок. Засмоктує кудись у безодню.

Хтось стоїть у кутку. Згадую. Та це ж кістяк. Дивно: на черепі кашкет із високим верхом. Вдивляюсь. Густав Шмайсер. Танкіст, якого застрелив Іван Грицюк.

Ей, Шмайсер, кинь гусака! Він тобі вже не потрібен. Забирайся до свого фатерлянду. Нехай там гниють твої кістки...

Непростима розкіш: проспав близько десяти годин. І ніхто не збудив. Пожаліли, бачте, чортові гуманісти. Пізніше дізнався: то потурбувалася про мене Світлана.

ФАКТИ І ПОДІЇ ТИХ ДНІВ

*З радіо і газетних повідомлень та інших джерел
1941 рік*

Червень

— Тривають запеклі бої на Житомирському напрямі.

— Вірші Максима Рильського прозвучали як клятва на зборах київської інтелігенції:

За кожна п'ядь землі, за кожен зойк дитяти,
За сльози матерів, за рідну братню кров,
З нас кожен — чуєте? — себе віддать готов,
Та й камінь неживий волає до відплати.

Липень

— 150 фашистських літаків зробили наліт на Москву. Прорвалися до міста тільки окремі машини.

— Поранених гітлерівців розміщують у госпіталях Чехословаччини, Болгарії, Польщі, Румунії, щоб таким чином приховати від свого народу масштаби втрат.

— Головний хірург Червоної Армії Н. Н. Бурденко інспектував госпіталі і виявив лише два випадки правця і незначну кількість газової гангрені. Він назвав це видатним фактом.

— У пресі з'явилися перші кореспонденції про жахливі звірства фашистів на окупованій землі.

Розділ другий

Почалася евакуація госпіталю. Подали дерев'яну сушвантажну баржу, що нагадувала подовжене глибоке корито. На таких баржах з Херсона перевозили в Київ кавуни й дині. Баржа старенька, на своєму віку набачилася багато. Приймаючи в себе госпітальний вантаж, ри-

піла, скреготіла, крєктала. Підгниле в деяких місцях дерево провалювалося під ногами.

Баржу відвели на середину річки, за якихось сто — сто п'ятдесят метрів від мосту. Міст бомбили. В небо здіймалися високі водяні стовпи. Баржу розхитувало так, що бортами вона черпала воду. Здавалося, ось-ось розламається надвое.

Несамовито палило сонце. Ніде було сховатись од прямих променів. І ніхто не знав, коли нас знімуть з якоря і повезуть до місця призначення.

Бутлі спирту в плетених кошиках брати на баржу заборонили: небезпечно в пожежному відношенні та й питимуть — бажаючи знайдуться.

Коли виливали спирт у річку, аптекар ридав. З його голови злітала корона. Що він тепер без спирту — рядовий військовослужбовець!

Грицюка, Мухітдінова, Луньова взяли з собою як найтяжчих. Решту передали іншим госпіталям.

Усі хвилювались. Чому стоїмо? Кого чекаємо? Виставили, як мішень: бомбардуйте, панове німці! Не попадуть по мосту, шарахнуть по баржі. Безпорадно чекаємо «своєї» бомби. Ось коли підтверджується правота Володі Сушка. Не хотів помирати безглуздою смертю, як можемо померти ми. Ідучи на передову, він сказав: «Там життя справжнє і смерть справжня». А я ще заперечував, дурень. Заздрити слід було.

Буксирувати баржу річники відмовились. Капітан буксира із скуйовдженим волоссям та запухлими очима горлав на всю ріку:

— Куди?! В Кременчук?! Фашистам у зуби? З глузду з'їхали!!

— Це ви з глузду з'їхали,— задихався від обурення начальник госпіталю.— Командування краще знає, де є ворог, а де його немає. Поранені чекають допомоги, а ви тут розвели говорильню... Накази виконують, а не обговорюють!

Слова не подіяли. Капітан стояв на своєму. Дійшло до пістолетів. Начальник посилався на офіційний наказ, капітан користувався неперевіреними чутками. Зрештою, наказ є наказ, і капітан скорився.

...Шльопаючи гребними колесами, підійшов до баржі буксир «Могучий». Загриміла лебідка, натягнувся трос. З буксирної труби завалував дим, накладаючи на небо траурну стрічку. Мимо пропливали піщані береги,

зарості, невеличкі острови, луки з кіньми, що паслися на них.

Буксир ішов без вогнів. Бакени теж не горіли. Сліпо дивилися на нас віконця хатин, згасли в них тьмяні вогнишки. Не палахкотіли звичні для цих місць нічні вогнища. Життя завмерло.

Начальником однієї з пристаней на Дніпрі був батько письменника Склярєнка. Пристань була тиха. Письменник написав повість, яка так і звалася «Тиха пристань». Тепер немає вже тихих пристаней на Дніпрі. Всіх їх збудила війна.

Бачу Канів, Тарасову гору. Недавно тут спорудили пам'ятник поетові. Я був на відкритті. Море квітів, схвилювані промови.

Усього 47 років прожив великий Тарас. З них — 34 в неволі. Могутнє здоров'я генія надломилось. Поет пішов від нас передчасно.

Чи можна було тоді врятувати його? Пушкіна могли, це точно. А Шевченка — ні. «Органічний розлад печінки і серця, водянка». Тепер це захворювання називають декомпенсованим пороком серця, асцитом. Змінилася термінологія, а суть залишилась. Лікарі безсилі були врятувати генія.

Якраз перед війною я збирався по листуванню і документам дослідити хворобу поета. Тепер ці плани зруйнувались. Хто міг подумати, що до цих благословених берегів прорвуться фашисти.

Тарасова гора поволі віддалялася і зникла за обрієм. Болюче стискалося серце. «Ми ще повернемося, Тарасе. Ми ще повернемося», — пошепки повторював я.

Заснути не міг. Перевертався з боку на бік, тривожні думки снувалися в голові. Після безсонних ночей, дикої перенапруги і переживань я весь час поривався щось робити, кудись бігти. А робити не було чого, і бігти було нікуди. Непокаране марнування часу.

Повільно сходила зоря. Край неба порожевішав. Над водною гладінню ширяли чайки. Тиша, в якій зріла гроза.

Я забився в далекий куток баржі, щоб мене ніхто не турбував. Згадалися Світланині листи. Зрадив, що можу їх зараз перечитати.

Тривожно забилося серце. Листи перенесли мене в світ примарний, здавалося, що і не існував він насправді,

світ, зігрітий нашим коханням. Іноді він тьмянів — але ж чи буває кохання безхмарним! Хто з нас був винен — про це не хотілося думати. Якийсь знавець людського серця сказав: «Якщо жінка не має рації, проси в неї пробачення». Я не просив, отже, я винен. В одному був переконаний: світ нашого кохання був нам однаково дорогий. Можливо, більше мені, ніж Світлані. Так хотілося знайти щастя в житті. Ту єдину жінку, з якою можна розділити і горе, і радість.

«Зимувати лишаюся на острові Ролгуй... Багато хворих дітей. Необхідно встигнути всім подати допомогу...»

«Пішки пройшла на схід від Печори близько ста кілометрів і, здається, багато чого навчилася, наприклад, запрягати собак...»

Світлана любила природу. Навіть північна, сувора і скупа, знайшла в її душі відгук. «Коротко — мені тут подобається. Навіть назви тутешніх місць — річок, озер і сопок сповнені чару. Для мене цікаво те, що бачу багато нового, про що знала лише з книжок, і те, що побачене викликає нові почуття й думки, — в цьому головне».

Докладно писала про свою лікарську роботу, про різні випадки. І як про «велику перемогу» — про те, як врятувала хвору дитину від задухи, відсмоктавши ротом корьові плівки. «І чия це, гадаєш, була дитина? В цій моїй розповіді це найнесподіваніше, майже фантастичне — то був син місцевого шамана. Сам звернувся до мене по допомогу. Я тріумфувала».

Робота на Півночі захопила Світлану. Ні про яке повернення в Київ не могло бути й мови. Принаймні — найближчі три роки. За мою «дурну поведінку» (так вона її охарактеризувала) Світлана вимагала надто дорогу плату: залишити Київ і переїхати до неї на острів Ролгуй. Це означало для мене кинути клініку, улюблену хірургію, в якій уже утвердився, знайшов себе, почав мислити категоріями своєї професії. На такий подвиг я не наважився.

Останній Світланин лист не лишав місця для різночитань. Невже нічого вже не можна змінити?

...Серед тюків і ящиків майнуло, мов чайка, сиве пасмо. Переступаючи через людей, які спали на дні баржі, Світлана пробралася до мене. Я сховав у планшет листи і клацнув кнопкою.

— Ви були чимось зайняті, Павле Андрійовичу? Я не завадила вам?

— Аніскільки. Чому «ви»?

— Начальство. Так належить,— розвела вона руками.

— Зрозумів. «Ти» зближує, «ви» тримає на відстані. У взаєминах з тобою мене більше влаштовує перше.

Світлана притулилася спиною до стосу ящиків, пильно і допитливо подивилась на мене. На скроні, під «крильцем чайки» часто пульсувала жилка. Світлана хвилювалась. Хотіла щось сказати,— до цього готувалася,— щось примирливе і душевне. І я хотів сказати їй те саме, чекав тільки нагоди.

Та ми мовчали, наче втратили мову. Дивилися один на одного і мовчали.

Виручив мене планшет з листами.

— Підійшовши до мене, ти запитала, чим я був зайнятий. Тепер я можу тобі відповісти. Торкається тебе і мене. Візьми, почитай.

І я передав їй планшет з листами.

До Кременчука прибули на другу добу ввечері без будь-яких лиховісних пригод, обіцяних капітаном. Розгорнулися в місцевій авіашколі (курсантів було евакуйовано, їхня черга воювати ще не прийшла). З ходу влаштовувались, з ходу приймали поранених.

На подвір'ї не змовкав галас. Там була сортувалка. Лаялися шофери, стогнали поранені, гурчали мотори, грюкали, відкриваючись, борти півторатонок.

Яксь жінка з вузликом шукала сина: «Нечипоренко Гнат, може, чули, такий білявий, високий, співає гарно». Ніхто не відгукнувся. Не чули, не бачили.

Тоді вона розв'язала вузлик і роздала гостинці пораненим: круті яйця, масло, пиріжки з кабачковою начинкою, паляницю.

Серед гамору вирізнявся голос комісара Майструковського, хрипкий, густий — голос курця. Людина він був непоказна, із запалими грудьми, але вольова. Вмів наводити лад і підкоряти людей.

Карпов трохи відійшов. Про пухлину мозку не згадував. Соромився.

Поки з ним був комісар, зі своїми обов'язками по сортуванню поранених впорувався.

Приймальні приміщення були вщерть забиті пораненими. Нема куди ногу поставити. Нарешті вибираюся з лабіринту нош, зашинованих ніг і рук до входу в хірур-

гічний блок. Підключаюся до роботи. Тут світло, яскраво горять лампи від нашого двигунця. Усі шість столів працюють: по два столи в Бородая і в мене, по одному — у Світлани і Ткачевського.

Червоноармійці змучені. Хочеться позбавити їх болю під час операції і на перев'язках. За Бородая я спокійний. Він знає, що таке біль. Сам мучиться. Застаріла виразка. Працює, прив'язавши до живота грілку. Постогнує, але поранені в нього не стогнуть. Добра душа плює уміння.

У Світлани багато душі і мало досвіду. У Ткачевського обмаль і того, й того. Доводиться нагадувати: «Додай новокаїну. І не поспішай».

Я знаю звички ран. У них чуйний «слух». Хтось застогнав — усі починають стогнати. Переполохаються, як птахи, почувши сигнал тривоги від птаха-«вартового».

Рани вимагають делікатного поводження. Коли з ними на «ви», вони себе поводять пристойно.

Дещо встигли в боротьбі з болем. До наркозу і місцевого знеболювання додалася блокада за Вишневським, «відвертання уваги спогадами про бій». А тепер з'явився й ще один спосіб... Привернули увагу пальці мого пораненого. Тонкі, нервові і весь час у русі. Коли я скінчив обробляти рану, він несміливо запитав: «Хочете, я вам зіграю. Музика завжди допомагає людині. На операцію ідеш, як у бій».

Наталка Гутман принесла баян. Поранений ворухнувся міхами. Одразу війнуло степом, запахами сільських вулиць, парубочим молодечтвом. Перев'язочна пожвавішала. Наче хтось крилом змахнув з втомлених облич сум. Тільки Ткачевський обурився:

— Танцмайданчик влаштували... Чорті-що...

Усіх поранених не запам'ятаєш. Але щоразу хтось западає в пам'ять надовго. В Києві — Луньов, Мухітдінов, Грицюк. Палата Іванів... А в Кременчуку — Сагінян. Він був поранений у голову і прийшов у госпіталь без сторонньої допомоги.

У сортувалці розплакався: «ма-мо... ма-ту-сю!..»

Коли плаче дорослий чоловік, починає боліти серце.

Сагінян притулювся до стіни і нетерплячою, ненавченою рукою почав сам собі розбинтовувати рану.

— Голова болить... Перев'язка треба...

І впав на підлогу, втративши свідомість. «Світлий проміжок» скінчився. Симптом стиснення мозку. Потрібна декомпресія.

Травми голови небезпечніші за всі інші. Половина з поранених гинула одразу на полі бою, третина — від різних ускладнень. А з тих, що виживали, багато хто ставав калікою, мучився від болю і паралічів.

Хтось з поранених підвівся на ліктях і подивився на Сагіяна. Зітхнув і сказав: «То вже сама смерть на нього показала пальцем. Я таких бачив».

Санітари підхопили вірменина і понесли в операційну.

СПОГАД

Озеро Лейнікюлярві. Польовий госпіталь. Лютий мороз. Плюнеш — падає на землю крижинка. Найбільше, до здерев'яніння, мерзли лоб і коліна. В цих місцях обмаль підшкірної клітковини і м'язів. Немає захисту від холоду.

Відділення поранених у голову, як найтяжче, містилося в теплій дерев'яній будівлі — колишній шюцкорівській казармі. Решта — в землянках.

Мене призначили начальником відділення. Я відмовлявся: який з мене нейрохірург. Усе, що знав, узято з книжок, власного досвіду ніякого. Але ж — наказ, довелося підкоритись.

Техніка операцій нескладна, прийоми повторюються: економне висікання рани, зупинка кровотечі, видалення кісткових уламків і того, що внесла в голову куля, — шматочків тканини, волосся і просто бруду. При підвищеному внутрічерепному тиску — декомпресія.

Невдовзі набив руку. Але відчував себе при тому не лікарем, а ремісником. Хірургічним виконавцем.

Однак смертність знизилась проти тої, що її називали в книжках «ефект спеціалізації».

Несподівано відвідав нас Нил Нілович Бурденко, головний хірург армії. Перший скальпель країни.

Хвилювань було багато. Така людина! Світова слава!

Невеликого зросту, приземкуватий, крижастий — типовий селянин середньої смуги Росії. І на військового він не був схожий. Форма виглядала на ньому бахматою.

Під час російсько-японської подавав допомогу пораненим прямо на полі бою. Тоді казали — на «лінії руш-

ничного вогню». Відзначили рідкісною для лікаря нагородою: солдатським «георгієм».

Учений і солдат. Щасливе поєднання.

До нього приїжджали з усього світу. Іспанець Ієстро — з перебитим нервом руки. Лікували, але безрезультатно. Звернулися до Бурденка. Потім республіканець напише своєму зцілителю: «Цією «вашою» рукою тепер я кидаю гранати».

Тремтливим голосом я рапортував головному: стільки пораних, стільки оперованих, стільки підлягає евакуації. Військлікяр третього рангу Тарасенко.

Почет головного був численний, і я в ньому загубився. Бурденко відшукав мене очима, тицьнув мені в руку краєчок свого кітеля: «Тримай і не відставай».

Почав із запитання — «Як часто рахуєш пульс?» — «Два-три рази на день». — «Мало. Лічити потрібно сім-вісім разів. Не встигаєш — навчи сестер. Розумієш, чому?» Я ствердно кивнув головою. «То ж то...»

Попросив історії. Задав по кілька запитань. «Відповідаєш правильно, а записуєш скупо. Слів не вистачає?» — «Слів вистачає. Часу обмаль».

Звернув увагу на збудженого пораненого. Швидко в ньому розібрався: «Світлий проміжок» прогавили». Звернувся до почоту: «Чия провина? Мовчите? Так і знав: помилка — завжди сирота».

Потім зробив операцію. Мене взяв в асистенти. За помилковий рух постукав інструментом по моїй руці. Я подумав: кінець. Вижене.

Усе помічали його доброзичливо примружені очі. Навіть те, що підлога старанно вискоблена. Похвалив. Я подумав: знущається. Сюди я був призначений хірургом, а не натирачем підлоги.

Чекав, що буде розгін. Розгону не було. Не соромив, не принижував. За те — спасибі. Не терплю образ. Одразу скисаю.

Здається, я розгадав, в чому педагогічний успіх головного. Він не лише знав, а й досконало умів. Про нього казали: він не вчить, у нього вчать. Тонко підмічено.

У Кременчуку було багато пораних у голову. Деякі з них із «світлим проміжком», як Сагіян. Пульси усім лічимо не два-три рази, а сім-вісім, як учив Бурденко, разів на день. Степаньківська Галина і Гутман Наталка

стараються, лічать акуратно. Кожні дві години доповідають. Щоб не прогавити строк операції.

Область втручання делікатна — мозок, а інструменти, як у слюсаря: кусачки, свердла, молоточки.

Оперував із Світланою. Діагноз підтвердився: стиснення мозку.

Усунули перешкоду, і мозок запульсував. Поранений заговорив. Спочатку безладно, потім осмислено. Світлана раділа цьому, мов диву. І знову: «Ма-мо... матусю...» Кликав на допомогу.

Мати Сагіяна живе в Єревані. Нехай розділяють їх тисячі кілометрів, мати все одно відчує синів біль. Сплахнуть мільярди клітин материнського «радару». Ударять на сполох дзвони чотиригорб'я — вмістилища емоцій. Я в це вірю. Не може бути інакше — син в біді.

Становище на фронті ускладнилось. Німці бомбили Кременчуцький аеропорт. Одна бомба упала в районі госпіталю. Не вибухнула. Ми ходили дивитись. Місце її падіння мінери обнесли вірвовкою з червоними клаптиками. І повісили дощечку: «Увага, авіабомба».

Бомба чергувала біля нашого порогу. Уповноважена смерті.

Горіли елеватор і нафтобаза. Чорні пасма диму затулили півнеба. Вітер здіймав стовпи сміття з неприбраних вулиць, крутив їх.

Рушило в дорогу місцеве населення. Залишаючи місце, забивали навхрест вікна і двері своїх будинків. Ішли старі, каліки на милицях, діти, хворі — з вузлами, з хатнім скрабом. Візки, тачки, дитячі коляски, старовинний однокінний фаєтон, впряглися в нього чоловік і жінка — везли сиву матір. Хлопчина з вродливим гордим обличчям: ніс голубів. Не хотів лишати фашистам. Ішли засмучені, пригнічені, похмурі.

Боляче було дивитися на них. Зріли, наливалися грона гніву. Відплата неминуча.

Удень відправили двісті поранених санлітучкою на Ромодан і Харків; сто вісімдесят мали відправити пароплавом. Найгуманніший вид транспорту. Вантажитись вирішили, коли споночіє.

Світлана задоволена своїм Рубеном Сагіяном. Чую, як він їй каже:

— Тепер добре. А було з рук геть погано. Спасибі тобі, що рятував.

«З рук геть погано». Навмисне не вигадаеть.

Рубен не може ні тихо радіти, ні тихо сумувати. І те, й те на великому нервовому збудженні. Зашкалюється стрілка емоцій.

Світлана йому говорить:

— Повернешся додому, матері від мене передаси вітання.

— Мамі скажу, який ти лікар.— І додав, узявши її руку в свою: — Навпроти нашого будинку в Єревані є джерело. Колонка з водограєм. Я ось що надумав: напишу на камінь твое прізвище за те, що рятував мене. Кожен тобі вклониться...

Ніна допомагає Мухітдінову одягатись. Відколола від свого халата шпильку і прищепила порожню штанину. Знайшла зручні милиці — подарувала. Коли евакуюють, милиці забирають, а вона віддала. Бачу, обмінюються адресами. Мухітдінов — Алма-Ата, Капцевич — польова пошта. Колись зустрінуться.

Сестра протерла люстерко і подала казахові. Той зачесався. Подякував, повернув. Капцевич усміхається: «Мій єдинокровний брат».

Луньов теж їде пароплавом. «Дніпро, річкове повітря саме те, що потрібно вашим легеням», — каже Бородай.

А Івана Грицюка, мого рудого друга дитинства, приписали до госпіталю. Все одно до стройової не годиться. Видалили селезінку. А посаду знайдемо. Вистачить і для нього діла.

Надвечір упорались. Дві криті півторатонки з червоними хрестами в білому колі чергують біля дверей сортувалки. Чекаємо команди.

Коли посутеніло, повідомили, що можна везти поранених. Поданий пароплав «Клим Ворошилов». Білий, однопалубний, з гребними колесами.

Начальник, комісар і я поїхали подивитись. Капітан зустрів нас привітно. Люлька в зубах — річковий «вовк». З капітаном сім'я: дружина і двоє дітей. Перевозить, як він вважав, у безпечне місце — в пониззя Дніпра.

На пароплаві чисто, затишно, місць вистачає. Є свій медперсонал. Тяжких розмістимо в першому класі, хто може сидіти — в другому і частково в третьому.

Капітан давно плаває по Дніпру, добре знає мілини, перекати, звивини... Обіцяє: «Все буде добре, не турбуйтеся».

На даху хрест, на бортах — хрести. І з повітря видно і з берегів. Який смисл бомбити поранених? Вони вже відвоювалися.

За Дніпром на обрії гуляють сполохи.

Ми сповнені недобрих передчуттів, але виду не подаємо. Там, де ризик, передчуття обов'язкові. Хоча часто не збуваються.

Капітан запрошує до столу. Частує печеною картоплею, приготованою дуже своєрідно: відро з картоплею на вірвовці опускають у трубу пароплава. Півгодини — і готово. Запашна, апетитна. Діти капітана і кок роздають її пораненим. Це вносить заспокоєння.

З півторатонк поранених одразу несли на пароплав.

Посадку закінчили за три години. Тримаючись за мідні поручні, спускаюь униз. Бачу Луньова, Мухітдінова, Сагіняна, Кологойду. Тисну їм руки, бажаю благополуччя. З Луньовим розцілувалися. Зустрінемось після війни. Обов'язково. Світ все-таки тісний.

Мухітдінов каже:

— Пароплав — зручно. На машині чи в поїзді трусить. Рани болять.

— Зручно воно зручно, але я людина земна, — усміхається Луньов. — Більше люблю землю. Під ногами має бути твердь, опора. То Христос по воді ходив...

Сагінян намагається розповісти анекдот, хоче розвіяти відчутне в словах Луньова побоювання. Щось не виходить. Бракує російських слів, та й засміявся перший. Ми теж засміялися. Розсмішити людину важче, ніж примусити плакати. Особливо в такі хвилини, як ця.

Дивлюся на всіх, і раптом стислося серце. Згадалася баржа, на якій ми пливли. Могла стати братською могилою.

Обходимо поранених. Доглянуті, виголені, гімнастерки випрасувані. Гудзики пришиті. Пов'язки біленькі, без кров'яних плям. Виявляється, і пов'язки можуть бути ошатними. Кому належало, той прооперований. Лежать, мов лялечки. Серце лікаря радіє, коли щастить так підготувати евакуацію. Як не кажіть, — «марка госпіталю».

Непокоять мене лише «аероплани» й гіпси. Важко з ними. А раптом якась аварія. Як вони, бідолахи, вибиратимуться з нутрощів пароплава з такими «аеропланами».

Подумали і вирішили послати когось від себе. Щоб по-

тім розшукав нас і доповів, як дісталися до місця. Зупинилися на перукарі.

Жвавий, пробивний, любив правити теревені. Голив з жартами-примовками: «Я наводжу марафет, п'ять хвилин — і вже портрет». Червоноармійців називав «гусарами» і «корнетами», міг розвеселити в хвилини суму.

І хірурги мали з нього велику користь: бритви і скальпелі завжди були гострі. Вмів точити «жало». Пароплав повільно відійшов од пристані, розвернувся і рушив за течією. Хтось крикнув з палуби:

— Спа-си-бі, до по-ба-чен-ня!

Ми відповіли голосно як тільки могли:

— Щас-ли-во-го пла-ван-ня!

Капцевич плакала.

— Не сумуй, Ніно. Доїде твій батир до місця призначення благополучно. От побачиш.

На пристані було темно й тихо. Плюскотіла вода біля ніг, з шипінням розтікалася по піску. Наче щось шепотіла таємне і тривожне. Пароплав повільно танув у сутінках, темно-сірий, плаский, з розмитими обрисами. А потім остаточно злився з ніччю, розчинився в ній.

А на обрії, як і раніше, гуляли сполохи.

У госпіталь поверталися пішки — недалеко. Місто наполовину спорожніло. Кроки голосно відлунюють в кінці вулиці. Вили кинуті господарями собаки, протяжно, несамовито, з надривом. Ніщо так не передає суму, як виття. Страшно. Самому хочеться вити.

...Чекати перукаря довелося недовго. Він повернувся ввечері наступного дня. Його важко було впізнати: обірваний, тіло в саднах і синцях, волосся злиплося, запеклося кров'ю. Говорити не міг — мичав. Можна було зрозуміти лише одне: всі загинули.

Ніхто, крім перукаря, не врятувався.

Це сталося того ж дня о п'ятій ранку за десять кілометрів од Кременчука. Фашистський танк, що прорвався до берега, потопив пароплав. Стріляв по червоних хрестах. Прямою наводкою. З відстані в сто метрів. Стріляв по хрестах, як по мішенях на стрільбищі.

Перукар зобразив усе це жестами і бурмотінням.

Тицяв рукою униз — пішли на дно. І мичав.

Госпіталь був у траурі. Всі плакали — Бородай, Ткачевський, Карпов, комісар, начальник. Зістарілися на десять років. Мимовільно стискалися кулаки. Прокляття

фашистам! Так можуть чинити приречені, яким нема чо-го втрачати. Перемога, що наближає поразку.

Щойно я вийшов на вулицю, як почався обстріл. Над моєю головою вибухали снаряди. Осколки градом сипалися на дахи, дзвеніли на дротах.

Як потім з'ясувалось, до лівого берега Дніпра прорвалися гітлерівські танки, вони й обстріляли місто, щоб викликати паніку.

Притискаючись до стін будинків, перебіжками добираюся до комендатури. Я мав доручення з'ясувати, чи не надходили якісь накази на адресу госпіталю.

Знайшов коменданта. «Який госпіталь? — майже не слухаючи мене, перепитав він. — Які накази?! Фашист під носом! Бери зброю і ставай в стрій. І ніяких наказів!» Не встиг я опам'ятатись, як ординарець коменданта сунув мені в руки автомат, запасні два диски і дві гранати. Я приєднався до групи бійців.

Усе було логічно: найжиттєвіша необхідність — зупинити фашистів, а потім уже можна буде розбиратися з розпорядженнями. Наказ по місту зараз такий: хто здатний тримати зброю, незалежно від звань і чинів, надходить у розпорядження стройових командирів. Хірург ти чи не хірург, їздовий, відставної кози барабанщик — не має значення.

Усім цим керував невеликий на зріст капітан з авіазнаками в петлицях. Блідий, з гострим блиском в очах, метушливий. Команди подавав хрипким голосом до краю виснаженої людини.

Тепер мое становище визначилось. Є автомат, є гранати, можна захищатись. Марно своє життя не віддам. Мабуть-таки, мав рацію Володя Сушко: тут і життя справжнє, і смерть справжня. Події привели мене до того, на що добровільно зважився Володя.

— Раз, два, лівою! Раз, два, лівою! — командував сучорлявий, басистий командир нашої групи. — Раз, два...

Дивна річ: ця команда створювала відчуття злютованості. До строю кожний був сам по собі, а вишикувалися і рушили в такт ліку, і ми вже «цілісний організм», підрозділ. Відчуваємо один одного ліктями, плечима, душами — ми єдине ціле.

Розводящий привів нашу групу на крутий берег Дніпра. Тут серед сосон були вириті окопи і ходи сполучення. І ми їх зайняли. Плуталися в корінні, що

стирчало звідусіль і рвало нам одяг. Від глинистого ґрунту тягнуло пронизливою сирістю. Нещодавно пройшли дощі, і подекуди ще стояла вода.

На мені були сині штани навипуск з тонкою червоною облямівкою і легкий кітель. Мав вигляд такого собі військового «піжона», армійського аристократа. За кілька хвилин я перемазався в глині, подер свій одяг. У черевиках хлюпала вода. Одразу відчув усі вигоди окопного життя.

Думав про госпіталь. Як вони там без мене? Повинен був повернутись, доповісти. І не повернувся — не дозволили. Що подумують про мене в госпіталі? Утік? Пропавав безвісти? Як усе одразу ускладнилось!

Однак не міг же я не підкоритись наказові коменданта. Це було неможливо, та й небезпечно. Розцінили б як дезертирство з усіма наслідками, що випливають з цього. І сам я розумів, що іншого виходу не було, та й не могло бути.

Фашисти тиснуть, ось-ось увірвуться в місто, треба захищатись. Перед лицем смертельної небезпеки усі рівні.

Швидко сутеніло. Внизу під обривом тихо несла свої води могутня ріка. На протилежному березі, за яким ми уважно спостерігали, теж було тихо.

Поряд зі мною прилаштувався командир. Тут був вигин, і звідси добре видно було увесь «гарнізон». Світло-волосий, з вусиками, моторний, видно, що полюбляє жарту. У 1937 році він закінчив військову школу і йому було присвоєно звання командира роти.

Недовірливо подивившись на мене, спитав:

— Ви справді хірург?

— Звичайно. А що?

Він усміхнувся.

— Чудово. Призначаю вас своїм...лейб-медиком.

Це мені сподобалось. Отже, на крутих віражах не втрачає самовладання, любить гумор. Він помовчав, потім запитав:

— А гранати кидати вмієте?

— Справжніх не доводилось. Учебні гранати свого часу кидав. Коли студентом був.

Я показав, як це робиться. Ось капсуль, ось кільце, зриваю кільце і кидаю. І я замахнувся.

Комроти підбадьорливо лягнув мене по плечу.

— Порядок, — під вусами заграла усмішка. — На твоїй ділянці ворог не пройде. Тепер я в цьому переконаний.

Наше завдання визначилось: сидіти і чекати ворога. Це добре, коли знаєш, що робити.

Ззаду до нас підповзли всюдисущі хлоп'ята.

— Дядю, дядю, хочете поїсти? Ми зараз принесемо. Тут недалеко.

— Звичайно, хочемо,— обізвався комроти,— тягніть. Тільки щоб на всіх вистачило.

Хлопці одразу зірвалися з місця і зникли в темряві.

Хвилин через тридцять-сорок повернулися. І не самі. А з матерями. При повному забезпеченні: пряжене молоко в глечиках з коричневою плівочкою, свіжий хліб, масло, сир і ще — відро вареної картоплі, притрушеної петрушкою. Мила серцю материнська турбота.

Ми всі добряче поїли, і на душі стало тепліше.

Згадалася моя мати. Де вона зараз? Що з нею? До Кривого Рога, де минули мої дитячі роки, теж наближається ворог. Чи встигне мати виїхати? Старенька, слабенька, де вже їй. І чи зустрінемось ми з нею коли-небудь?

Ніч у нашому районі, можна сказати, пройшла спокійно. Небо очищалося від хмар. У ріці тьмяно відбивалися мерехтливі зорі. Але, як і раніше, обрій весь час освілювався артилерійськими спалахами. Чути було, як десь далеко застуджено і часто кашляли гармати. Гуркіт то віддалявся, то наближався, тримаючи нас у постійній напрузі.

Комроти виробив свою стратегію і всю ніч втовкмачував її нам. Перше: не стріляти без наказу. Друге: стріляти, коли фашист підійде близько. І третє: не відступати.

Відсьогодні всі повинні забути, що існує таке поняття — відступ.

Я ще не зробив жодного пострілу, а в голові вже складалися вірші, як усе буде, коли гітлерівці атакуватимуть наш берег.

За ніч я промерз. Комроти віддав мені свій плащ-намет, спасибі, трохи відігрівся. А коли зійшло і піднялося високо сонце, я повернув плащ-намет і виліз з окопу. Розстелив на траві кітель, штани, скинув черевики, шкарпетки — нехай сохнуть. А сам сів на сонечку. Боявся захворіти. За законом медицини це було неминуче. Але зі мною нічого не сталося.

До хворих на війні ставляться недовірливо, з таємним

презирством. Люди другого сорту. Першого сорту — поранені. Несправедливо, звісно.

...Поблизу загурчала машина, ляснули дверцята. З-за куців вийшли до окопів... мій начальник і комісар. Не могли приховати усмішки. Я перед ними постав у трусах, з автоматом на голому плечі...

Вони привезли з собою наказ коменданта відкликати мене в розпорядження госпіталю. Почали надходити поранені, треба було подавати їм допомогу.

Комроти пробіг очима наказ і з жалем сказав:

— Шкода... А ми з ним уже домовились розгромити фашистів, і знаємо, як це зробити. Як розгромимо, так і відкомандирую.

Начальник відповів з награною суворістю:

— Накази не обговорюють, товаришу комроти.

Зброю довелося здати. І це мене засмутило. Наче вибили з рук кульгавого милицю. Але подумки я тут же поклявся до кінця війни мати при собі пістолет. На мою думку, це не суперечило гуманізові лікарської професії. Навпаки, суміщалось з ним і доповнювало. Нападуть на госпіталь, буде чим відстрілюватись. Теж наш обов'язок.

Нікуди не дінешся — поранених везуть і везуть. З того берега переправляли на човнах. І госпіталь змушений був працювати. Щоправда, не повністю, частиною своїх сил.

ІЗ ЩОДЕННИКА

«У дитинстві ми завжди полюбили грати у війну. Із зброєю — чоловік, без зброї — шмаркач. Фантазія і реальність — один до одного. Тріскачка — кулемет. Та-та-та. Палиця — арабський скакун. Увесь час здійснюється дибки. Ніяк з ним упоратись.

Коли сьогодні мені дали справжню зброю, я, можна сказати, якісно змінився. Те, що з дитинства відкладалося в душі роками, раптом реалізувалося. Людина з автоматом. І все одразу міняється. Починаєш інакше мислити. Зникає почуття незахищеності. Ти вже не об'єкт для вбивання і не жертва. Ворог вбачає у тобі реальну загрозу для себе, а не тремтливу здобич. І смерть приймаєш, якщо судилося, не покійно і безмовно, а із запалом та гідністю.

Ще не настав повсюди вік справедливості і гуманності. Поки що в багатьох регіонах землі владарює груба сила. Хто сильніший, той має рацію. Якийсь бовдур або дебіл, сильніший за тебе фізично, прагне поставити тобі на груди чобіт і звірячим ревінням оголосити про свою перевагу. Нехай інші тремтять.

Отже, треба бути сильним. Самої правди мало. Правда, що спирається на силу, ось справжня правда».

Госпіталь чекав наказу про евакуацію. А його не було. Зв'язок з сануправлінням перервався. Ворог ось-ось візьме місто. То чи слід чекати в такій ситуації наказу?

Начальник заявив категорично: без наказу з місця не зрушимо. Наче він осліп, оглух — і слухати нікого не хотів. Папірець ставив вище реальності.

Так думав багато хто, нишком засуджували його. «У Києві пощастило, а тут загинемо...»

Начальник госпіталю нервував. Однак чогось йому і комісарові не вистачало, щоб прийняти рішення: знання ситуації? почуття відповідальності? А можливо, і того, й того.

Не знаю, правильно чинив начальник чи ні. Для бойової частини, може, й правильно. Поставили — стій на смерть. А для госпіталю? Адже перед ним не стояло завдання утримати місто, прикрити відступ, взяти висоту. Завжди в усіх діях має бути смисл.

Я мовчав. Мовчав, а не відмовчувався. Якийсь нюанс між цими поняттями існує.

Можна було зрозуміти і начальника. Потрапить госпіталь до фашистів — він винен. Передислокується з власної ініціативи, скажуть — спасував, перелякався, рятував свою шкуру. Хто знає, як розвиватимуться події. А раптом на цих рубежах зупинять гітлерівців. Тоді честь і слава начальника, що лишився на місці, не втік.

Колеги вже знали про мої «злигодні». Коли я з'явився в госпіталі в супроводі начальника і комісара, хтось пошартував: «Дезертира привели...»

І сміх, і гріх.

Поранених у госпіталі поки що було всього двадцять чоловік. Усі нетранспортабельні, серед них дев'ять з травмами голови... Що робити з ними, коли накажуть евакуюватись?

Фронт швидко наближався. Це було ясно. Казали «рухлива оборона». Чутки випереджали фашистів. То ворог

уже форсував Дніпро, то бачили нібито його у передмісті. Не сьогодні-завтра ввірвуться в центр.

Паніка — жахлива річ. Коли відмовляють гальма, неминуча катастрофа. Необхідно зберігати самовладання. Нічого не скажеш, молодець начальник. У нього це виходило.

Чекаємо. Кого? Що? Погоди біля моря?

Нарешті дочекались. Об одинадцятій годині з грюкотом розчинилися двері, і в госпіталь, важко дихаючи, ввалився чорний від пилюки і гару чоловік. Віддихавшись, запитав: «Хто тут начальник?» То був зв'язківець санітарного управління.

У наказі говорилося: дійте згідно з обстановкою.

Приймаємо рішення евакуюватись. Західніше Кременчука організуємо перевалочний пункт. Дві наші півторатонки курсуватимуть між Кременчуком і цим пунктом доти, поки не перевезуть усе майно. Люди підуть пішки. В один кінець — двадцять кілометрів.

Кілька таких перевалочних пунктів, і можна відірватись од Кременчука кілометрів на вісімдесят. А далі буде видно...

Поки вантажили півторатонки, начальник зібрав лікарів і старших сестер для важливої розмови. У нас двадцять нетранспортабельних поранених. Забрати з собою — загинуть у дорозі. Та й можливості такої немає — лише дві півторатонки. Лишити в Кременчуку? Гітлерівці їх знищать.

Вихід знайшли. Місцеві санітарки заберуть поранених у свої сім'ї. Але з ними потрібно лишити лікаря і сестру з медикаментами і бинтами. «Хто хоче залишитись?»

З сестер погодилася Ніна Капцевич. Одразу, не роздумуючи. Вона так переживала загибель Мухітдінова, що готова була виконати будь-яке небезпечне доручення.

Від гіркої втрати Ніна виплакала свої очі. Сухі, запалі на дно очниць, вони втратили блиск, наче вкрилися більмами. Люди з такими очима не знають страху.

Лікарі мовчали, вичікували. На заклик комісара не озвався жоден. Спідлоба позирали один на одного.

Першим, на кому зупинився погляд Майструківського, був Карпов. Терапевт витримав цей погляд, але не заговорив. Думав, зважував. Якби був наказ, виконав би його без вагань. Але наказу не було. Надавалася можливість вирішити питання добровільно. Як виявляють

бажання іти в розвідку чи на будь-яке інше небезпечне завдання.

Наказ він виконає. Це його обов'язок. Київ — то був епізод. Перелякався. Істерика? Можливо. Втратив самовладання. З ким не буває. Здалося, що більше може нашкодити пораненим, ніж принести користь. При тому не симулював, щиро був переконаний, що хворий, і хвороб собі не вигадував, як ми тоді думали.

Ми всі вже знали про звірства фашистів. Страшні картини виникали перед очима з розповідей очевидців: розстріли, шибениці, табори смерті. Такого дикого, дрімучого людожерства ще не знала історія.

Усвідомлюючи все це, нелегко було Карпову дати згоду лишитися в Кременчуці. Він боявся, що гітлерівці перестріляють і лікарів, і поранених.

Карпов чомусь вийшов на середину кімнати, немов збирався виголосити промову. Але замість того сказав тихим уривчастим голосом: «Я погано обізнаний з хірургією».

Це можна було зрозуміти подвійно: що він відмовляється і що, навпаки, згоден залишитись, побоюється тільки, що обмаль знань з хірургії. Закінчив він свій плутаний виступ так: якщо треба і ніхто інший не згоден, то я лишуся.

Усім було зрозуміло, що залишати його в Кременчуці не можна. Тут потрібна людина врівноважена і рішуча, а не істерик. Сам провалиться й інших за собою потягне.

— Сідайте,— сказав комісар і провів його до стільця. Брови Карпова поповзли вгору, і обличчя набуло звичного для нього вигляду лева, що плаче.

За спиною Карпова сидів Ткачевський. Він одвернувся і дивився у вікно. Наче те, що відбувалося в кімнаті, його не обходило. Комісар назвав його прізвище. Кривлячи рота, Ткачевський відгукнувся:

— Ваш меч, моя голова... Не дам згоди — змусите. То краще вже погодитись. Доброволець Ткачевський, це звучить.

Іншої відповіді від нього і не чекали. Така він людина.

І раптом він крикнув, наче його осінило:

— Нехай Бородай залишиться! Людина він літня... Фашисти його не зачеплять... Нащо він їм?..

Бородай сидів у першому ряду, поклавши руки на коліно. Погляд його був спрямований в одну точку.

Внутрішньо він був готовий лишитися в Кременчуці. Але це повинен вирішувати не він, а начальство. Їм видніше. В них свої плани і розрахунки, і не слід їм заважати. Та коли його назвуть, він погодиться. Все обдумав: перед тим, як лишитися, подасть заяву про прийом в партію. Вже давно збирався це зробити. Але не наважувався. При всіх своїх позитивних якостях, був він людиною несміливою, сором'язливою. Звісно, мали значення хвороба і вік. А партії, міркував він, потрібні молоді, енергійні люди, а не баласт. Брати на себе додаткові зобов'язання зверх того, що міг добросовісно і з душею виконати, не хотів. Боявся осоромитись уже не просто як людина, а й як комуніст.

Думка про вступ до партії виникла в нього стихійно, як логічний підсумок його життя. Коли ж він і подасть, як не тепер! Більше відкладати нема куди. В такий момент відпали і посилення на вік, хворобу та інші причини. Перед лицем смертельної небезпеки вони видавалися безглуздими. Настав час надлюдських зусиль й інших вимірів.

Суплячи брови, Бородай якимось сказав мені: «Кожний повинен мати перед собою таке, заради чого ладен померти. Якщо цього немає, немає й того, заради чого варто жити».

— Що ж, я готовий залишитись,— спокійно, з гідністю відповів він на репліку Ткачевського.— Колега має рацію: я більше підходжу до цієї ролі, ніж він. Я хірург, він анатом. Правильно й те, що літня людина менше цікавитиме фашистів, ніж молода. Я готовий...

Логічно. Але ж ми знали, що в Бородай виразка шлунку, що оперує він з прив'язаною до живота грілкою.

Комісар відхилив пропозицію Ткачевського, і це виликало схвалення.

— Говоріть про себе, нема чого вказувати пальцем на інших.

— Я все сказав,— визивно кинув анатом.

Пропустивши мене, комісар звернувся до Світлани.

Серце мое стислося. Жереб, здається, падає на Світлану. Щоправда, коли іти за логікою Ткачевського і Карпова, то й вона не повинна лишатися в Кременчуці, оскільки не хірург, а педіатр. Я не міг навіть подумати, що розлучуся з нею. Щойно звела нас доля й ось знову ще з більшою жорстокістю розлучає. Без надії зустрітись в майбутньому.

Світлана стояла в кутку біля кахельної грубки, при-тулившись до неї плечем, і мовчала. Тільки хотіла щось сказати, як сталося несподіване. Штурхнувши милицею двері, в кімнату увірвався поранений із загіпсованою ногою і закривавленою пов'язкою на голові. Він був збуджений, очі палали, рот пересмикувався:

— Драпати зібрались?! Жечі на плечі — і гайда!! — несамовито горлав він. — А нас кинете?.. Дзуськи!.. — і раптом зовсім тихо і жалібно проказав: — Тоді укол да-вайте, щоб не прокинутись більше.

Милиця висковзнула з руки. Поранений ухопився за одвірок і повільно почав сповзати на підлогу.

Першою кинулася до нього Світлана. То був її поранений — Прохор Харчук. Один з дев'яти поранених у голо-ву, яких вона вела після Сагіняна.

— Прохоре... Прохоре... заспокойся... Я з вами лишаюся... Чуєш, Прохоре... Я з вами лишаюся, лікарі своїх поранених не кидають у біді, — і притисла його голову до грудей заспокійливим материнським жестом.

Є жінки, які з дитинства і до кінця життя — матері. Спочатку обдаровують материнською ласкою ляльок. Потім стають матерями. А потім, на схилі років, оточують себе онуками і люблять їх більше, ніж власних дітей.

Такою була Світлана Олещук. Навіть професію собі обрала материнську — дитячий лікар.

Коли Прохор заспокоївся, Світлана перекинула його руку через своє плече і повела в палату.

Вибір допомогла зробити доля. В Кременчуці лишалося двоє добровольців: сестра Ніна Капцевич і лікар Світ-лана Олещук.

Розділ третій

Хмари облягли небо. Назрівала злива. А поки що мрячило. Далеко за містом виблискували сполохи.

Шкільний будинок спорожнів. Протяги гуляли по кім-натах, грюкали дверима й квартирками. Деренчало на да-ху пошматоване залізо.

Лунали квапливі гучні кроки. То санітари виносили ящики з госпітальним майном. Виносили мовчки, без ме-тушні.

Це вже мала бути остання ходка. З нею і я мусив іха-

ти на перевалочний пункт. Але я не квапився, тягнув час. Чекав Світлану. А її все не було, і коли з'явиться — невідомо. Весь цей час вона бігала по адресах — розселяла поранених. Знайомилася з господарями — хто вони? чи можна довіритись? Ось-ось приїде, в школі ще чекають на неї поранені.

Спочатку почув її голос — давала якись розпорядження. Потім з'явилась і сама. Зустрів її у вестибюлі.

Не знали, що сказати один одному. Всі слова здавалися невиразними, не могли передати те, що ми переживали.

— Тобі холодно... ой, як ти змочла. Візьми мій плащ... Будь ласка, візьми плащ... У машині він мені не знадобиться.

Світлана спочатку відсторонилася, потім узяла.

Дивне було в мене відчуття: наче ми вели розмову кожний з іншого світу. Ось зараз з гуркотом впадуть жалюзі і роз'єднають нас на все життя.

Згадавши про Прохора Харчука, я запитав:

— Де він і що з ним? Чи нашкодив собі падінням?

— Поселили до гарних людей. У сім'ю бакенщика. Приласкали, заспокоївся... — Помовчала і додала: — Добре, що саме я лишилась. Дев'ятеро поранених у голову, всі мої... Після війни напевно буду нейрохірургом.

Світлана провела долонею по моїй неголній щоці. Я взяв її долоню в свої руки, поцілував.

— Ми ще зустрінемось... я вірю...

— До того часу, сподіваюсь, ти поголишся.

— Сподіваюсь... Страшно, що розлучаємось... Хочеш, я лишуся з тобою?

— Це неможливо... Коли потрібен один лікар, не лишають двох. І потім — ти головний хірург госпіталю...

Світлана добре розуміла, що сказав я без надії лишитися, але вже те, що така думка з'явилася в мене, обрадувало її і зворушило.

— Ми зустрінемось, Павлику. Обов'язково зустрінемось. Тільки треба думати про це невідступно, і зустріч відбудеться.

— Я думатиму...

— Я теж...

Згадавши, що Світлані потрібний буде посібник з хірургії, я віддав їй свій.

— Це Ахутін. Багато бачив і багато знає.

— Спасибі, Пашо.

— І ще одну книжку візьми — «Людина живе раз». Останній примірник автора.

Світланіні очі сповнилися сльозами.

— Останній?

— Так. Саме тому, що останній, віддаю тобі. І тому, що вірю: з тобою все буде добре.

Шофер нетерпляче просигналив. Треба їхати.

— Бережи себе, Світлано,— здавленим голосом проказав я.

Навантажена півторатонка стояла перед входом у госпіталь. Ми вийшли до неї.

— І ти бережи себе, Пашо,— вона притислася мокрою щогою до моєї щоби.

...Машина рушила. Гірке почуття безсилля і провини перед коханою людиною заповонило мою душу.

Щойно ми відїхали, ринула злива. Кажуть, «розверзлися небеса». Саме — «розверзлися». Тонни води обрушилися на землю. Вона клекотіла в канавах, пузирилася в калюжах. Несамовито неслася в яри та низовини.

Машина ішла юзом, вихляючи то праворуч, то ліворуч. Зрештою забуксувала. В радіаторі закипіла вода, і він парував, мов самовар.

Спробували зїхати на узбіччя і в розкислому чорноземі засіли намертво. Машина лягла «на черево».

Тим часом згори в низовину зїжджало дедалі більше машин — вантажні, емки, трактори, тягачі. Все це скреготіло, натужно ревло, збивалося в купу.

Неподалік від дороги на пагорбі виднілося село. Подумалось: мабуть, там точно є воли.

Не помнилились. Привели двох з погоничем. Запрягли, прилаштувалися — справа погонич, зліва шофер і я. «Гей, цоб, цобе!» — горлав погонич. Вони напружились, боки їхні ходором ходили, і ми теж сил не шкодували.

І півторатонка рушила. Під наші крики й улюлюкання «глядачів» воли витягли машину на верхній край розпадку.

Пар валував з могутніх волових спин. Ми теж захекалися, ледь переводили подих.

До перевалочного пункту лишалося кілометрів тричотири. Тут кінчався путівець і починалася бруківка. Перешкод для машини більш не було.

Я перемазався з ніг до голови. Вирішив привести себе до ладу. Шофера з машиною відпустив і передав на-

чальникові, що буду за дві-три години. А сам пішов у село.

Попросився в найближчу хату. Хазяйка охоче впустила. «Ото забрьохалися, не добереш, чи людина, а чи нечиста сила».

— Мабуть, нечиста сила,— сказав я, оглядаючи себе.

З порога вйнуло на мене теплом, обжитістю, запахами печеного хліба, молока, яблук, що запам'яталися ще з дитинства.

В очах жінки застиг переляк. Так, відступаємо. Так, у чомусь винні. Але повернемося. Зламаємо хребет фашистові. Буде і на нашій вулиці свято.

Хазяйка заметушилася, забігала. Зготувала яєшню з чотирьох яєць на салі. Поставила на стіл глечик молока. Поки їв, випрала китель і майку.

Біля ніг терся і мурчав кіт. З двору в хату зазирали, кудкудакаючи, кури. Мирно сидів у кутку пес, чекаючи своєї порції їжі.

От коли я по-справжньому відчув, яке неповторно прекрасне людське житло і як жахливо його втрачати.

Веселіше стало на душі. Від усього серця подякував господині, вклонився гостинній хаті, закинув на плече речовий мішок, поправив на боці планшетку і пішов.

ФАКТИ І ПОДІЇ ТИХ ДНІВ

Серпень

— Радянські льотчики у відповідь на нальоти на Москву систематично бомблять Берлін та інші німецькі міста.

— Військлікварі Могучий і Фраткін три дні під сильним вогнем подавали допомогу пораненим, їм вдалося евакуювати дві тисячі поранених і майно госпіталю, самі пішли останніми.

(Із звіту головного хірурга)

— Спростування ТАРС: «Ніяких зіткнень радянських військ з японськими не було ні поблизу Амура, ні в інших місцях».

— Російські ліси дуже небезпечні для нас. Якщо хтось заходить туди, то вже не повертається, там йому могила.

(З листа Фріца Шлегензерра додому)

Розділ четвертий

Я повинен був перейти смугу чорнозему і вийти на бруківку. А там і до перевалочного пункту недалеко.

Дощ вгамувався. Пройтися по шосе сама насолода.

Увесь час здалеку долинав артилерійський гуркіт. Я вже звик до нього. Гуркоче і гуркоче. Вже кілька днів це триває. Можна звикнути.

Але зараз до глухої канонади приєдналися якісь нові звуки. Автоматні черги? Ні, дуже короткі, коротші за кулеметні. Так тріскають мотоцикли. І не один, а багато. Найнеприємніше те, що тріскотнява ця посилювалась, наростала.

Не встиг я пройти і ста метрів, як на бруківці з'явилися фашисти. Вони обстріляли людей і техніку в низовині. Стрілянина, крики пораниених, гортанні вигуки чужої мови.

Мені пощастило. На чорнозем гітлерівці з'їхати не наважились, і я зміг повернутися в село.

В голові болісно снувалися думки. А далі куди? До хазяйки, в якій щойно гостював? Чи в ліс, що починався на околиці села? Перше відпадає. І її, і себе підставляю під удар. Отже, в ліс...

Берези, осики, дубки, чагарник. Місцевість незнайома. Я погано орієнтуюся в лісі. Міський житель.

Холодок проникає в серце. Розщібаю кобуру. Парабелум. Подарунок Грицюка. Лічу набої — вісім штук. Сім в рогах, якщо зустрінуся з ним. Один — собі. Ні, мало — два. Раптом осічка. Таке трапляється.

Добре знаю, що означає для мене полон. Стріляють у потилицю, як боягузи. Бояться дивитись в очі.

Швидко сутеніло. З потривожених вітерцем дерев падають краплини. Дерев немовби ущільнились в темряві, утворивши навколо стіну. Пахло зіпрілим мокрим листям, корою, грибами. Сирість пронизує до кісток. Птах злетить, вітер прошелестить у листі — здригаюся. Мабуть, я боягуз.

Знову лічу набої — вісім. Один посилаю в патронник, ставлю на запобіжник, кладу парабелум у кобуру.

Одна думка не кидає мене: що з госпіталем? Їх теж фашисти могли застати зненацька. Якщо врятувалися, то дивом.

Начальник, комісар, Бородай, Ткачевський, Карпов,

Грицюк, Кіра Анисимова і новенькі — Степанківські, Грудніна, Гутман... Страшно подумати... А що із Світланою? «Бережи себе, Пашо». Знову розлучились. Тепер уже, здається, назавжди.

Озираюсь, придивляюсь. Від напруження ріже очі. Нікого немає. Безлюддя.

Фашисти увірвалися в нашу країну із Заходу. Щодо мене зараз, вони можуть бути і на півночі, і на півдні, і на сході, і на заході — де завгодно.

Настала ніч. Далі йти було безглуздо. Треба десь влаштуватися на нічліг.

На краю невеликої галявини лежали колоди. Кидаю під голову речовий мішок і лягаю. Засинаю одразу, мовби провалююся кудись.

Прокинувся від поштовху в бік. Підхопився, мов очманілий. Переді мною стояв стриножений кінь, худий і понурий, з одвислою губою.

Розвиднювалось. Туман стелився по землі, виснув клоччям на гілках. Тихо, наче й немає війни і ніхто нікого не вбиває.

Кінь... Отже, близько є люди.

Роздивляюсь навколо. Праворуч од мене березовий гайок, ліворуч — яр. Довгий, звивистий, кінця не видно. Суціль заріс чагарником.

Від березового гайка долинають голоси. Наближаюся. Шатро. Віз із задертими вгору голоблями.

Цигани. Вирішив їх не турбувати і обійшов.

Ось і просіка. З мого боку чагарник, з другого — теж, тільки низькорослий і негустий.

Крізь гілля бачу людину, яка простує в тому ж напрямі, що й я.

Спочатку зрадів, мабуть, такий, як і я, з тими ж турботами. Потім стало прикро: людина явно уникала мене, пригиналася, ховалась. Не хоче зі мною зв'язуватись. Чимось я видався їй підозрілим.

Коли чоловік став заглиблюватись у ліс, я захвилювався. Здрігнувся від думки, що застаюся один серед лісу, що ні з ким буде й словом перемовитись.

— Зачекай! Давай поговоримо... — крикнув я з неприхованим відчаєм. І одразу вийшов з-за кушів на середину просіки, щоб він міг побачити мене на повний зріст. Чоловік озирнувся і пішов далі, петляючи поміж деревами.

Знову гукаю:

— Ей, ти, зупинись! Прошу тебе... Я ж не ховаюся...
Ти мене бачиш!

У голосі моему прозвучали прохальні нотки. Він уповільнив кроки і оглянувся. Хвилина роздумів, і ми пішли назустріч один одному. Сходилися, як дуелянти.

Наблизились. Оцінили один одного поглядами.

— Чого кричиш, наче тебе ріжуть? — сказав він примирливо.

— А ти чого ховаєшся? Фашист я, чи що? Штурмбанфюрер?

— Фашист — не фашист. Спокійніше, коли сам. Самого себе не обдуриш, не продаси... Зброю маєш?

— Маю. Пістолет. А ти?

— Шукаю... Поки що не знайшов. Давай шукати разом. Без зброї — хана. Піднімай руки і здавайся.

Пауза. Не знаю, що відповісти.

Хлопець мав років двадцять — двадцять п'ять. Червоне обвітрене обличчя, запалі щоки, потріскані, спалені губи. Говорить хрипкуватим голосом. І коли говорить, на шиї ходить кадик, мов човник у машині.

Вищвіла гімнастерка, шкіряний пасок через плече, як портуся, кирзові чоботи, в правій руці — речовий мішок.

Схоже — товариш по нещастю.

З хвилину ми роздивлялися один одного. Потім він спитав:

— Пити хочеш? Ходімо, тут струмок. Чуєш, жебонить?

З пагорба спускаємось униз до струмка. Прозорий, кожен камінчик на дні видно. Рухом плеча він скинув ватянку, консервною бляшанкою зачерпнув воду. Пив жадібно, задерши голову, з кутиків рота двома цівками стікала на груди вода. Кадик дивно клацав за кожним ковтком.

З речового мішка стирчало коріння, якісь ягоди — видно, знався, що їстівне, а що — отрута, алюмінієва складана «ложка-виделка», ніж і кілька стерильних бинтів-пакетів.

І ще була в нього німецька каска, чорна, закіптюжена. Можна зрозуміти, що користався він нею, як казанком. Він уже днів десять тинявся тут і надійно пристосовався.

Передаючи мені бляшанку, сказав з усмішкою:

— Пий... Не жалко... Я не скупий...

На душі полегшало. Відповідаю в тон:

— Спасибі. Бачу, людина ти добра, щедра... Коли й надалі ділитимешся водою в таких місцях, як це, думаю, що не загину... А тепер давай знайомитись. Тарасенко Павло Андрійович, військлікяр третього рангу, хірург госпіталю (не сказав, що ведучий, посоромився). З ким маю честь?

— На сьогодні військовий фельдшер сто сімдесят третього полку Гажала Анатолій.

— Виходить, родичі по лінії медицини. Це добре. Маємо спільні інтереси.

Ми потиснули один одному руки і пішли поряд.

Цигани вже прокинулися і снідали. Побачивши нас, запросили до свого «столу».

— Будь ласка, поснідайте з нами...

Останні дні вони боялися розводити вогнища і снідали всухом'ятку.

Окате циганча з чорними кільцями волосся пустилося в танок. Спритно ляскало долоньками по грудях і стегнах. Ми пошкодували, що нічим було підохотити малого.

Циган-батько з болем розповів про другого сина. Той попрохав шматок хліба у фашиста. Гітлерівець присоромив хлопчину. Жебрати, мовляв, негарно. І з «виховною» метою розрядив у нього пістолет.

Поділивши з циганами скромну трапезу, рушили в дорогу.

У лісі як у лісі. Огляд — сто метрів. За кожним деревом може чатувати ворог. Важко передбачити, за яким. Скільки завгодно сюрпризів. Ліс у своїх нетрях ховає і злочини, і подвиги.

Трикратна луна від стрілянини не давала нам зорієнтуватись. Не могли вирішити, куди іти, щоб уникнути зустрічі з гітлерівцями. Рівняння з невідомими: не знаємо, де стріляють і хто стріляє.

Рушили в бік Харкова. Там знайдемо «щілину» і вийдемо з оточення.

Гажала постукав по кобурі мого пістолета.

— У вас який, німецький?

— Так...

— Вальтер?

— Ні, парабелум.

— Гарна зброя. Наш ТТ теж не гірший. Але парабелум мені подобається більше. Прилипає до долоні. Трофей що треба. Можна позаздрити...

— Точно. Надійна машинка. Тільки набоїв малувато. Вісім штук.

Я розповів Гажалі історію парабелума.

— Виходить, пам'ять. Тепер, певне, вашому Грицюкові гикається...

— Не знаю... Може, і йому випала така доля, як нам з тобою. Але голими руками його не візьмуть. Щось та вигідає. Він на це майстер. Зубами фашистові горлянку перегризе.

Пройшли мовчки кроків двадцять. Ковзнувши заздрісними, як мені здалося, очима по кобурі, Гажала попрохав:

— Ану, покажи мені цю залізяку... Хочеться потримати в руці.

Я зробив вигляд, що не зрозумів прохання.

— А ти яку зброю мав? — запитав я.

Гажала неохоче, навіть роздратовано відповів:

— Яку? ППШ. Дістався мені від пораненого, якого виніс з бою. Пораненого здав на пункт, а автомат лишив собі. Потім у мене його забрали. Не положено, мовляв...

Стежка повужчала. Вдвох стало іти незручно. Навмисне пропускаю Гажалу вперед — так спокійніше. В чужу душу не влізеш.

Кажу зі щирим співчуттям:

— Не сумуй, Толю. І тобі знайдемо зброю. Тепер багато її по лісах. І нашої, і фашистської.

Потай ми вивчали один одного. Взаємна недовіра все-таки до кінця не зникла. Щось лишалося в глибині душі.

Так ми ішли яром, розмовляючи півголосом. Раптом Гажала зупинився, притримав мене рукою.

— Здається, фріци, — сказав він прислухаючись.

І справді, з протилежного боку яру долинала німецька мова. Ми сховалися в густому чагарнику. Невдовзі побачили фашистів. Вони вишикувалися в ряд на краю яру.

Перед ними ми, по суті, були беззахисні. Парабелум на двоє і вісім набоїв. Негусто. Гажала процідив крізь зуби:

— Був би мій автомат, шарахнув би по них. Стоять, як мішені.

Фашисти обстріляли зарості на дні яру. Промачували, чи не ховається хто в них.

Нікого не виявивши, спустилися в яр на нашу стежку, але пішли в зворотному напрямі, до циган.

Не минуло й десяти хвилин, як звідти почулися автоматні черги, жіночий вереск, пронизливий дитячий крик.

Потім гітлерівці повернулися і почали вибиратися з яру. Після дощу було слизько, і вони скочувалися вниз. Сміялися один з одного.

Один з них дістав з-за пояса флягу, ковтнув і передав іншим. Фляга пішла по колу. Певне — шнапс. Хтось навіть почав наспівувати. Потім фашисти пішли.

Перечекавши якийсь час, ми вибралися на стежку і, не змовляючись, рушили до циган. А раптом когось ще можна врятувати.

У повітрі плавав пух з розпанаханих подушок, стелився по траві, чіплявся за гілля. Недалеко від шатра пасся кінь. Пощипував траву, форкав.

Підійшли ближче, зазирали в шатро. Все розкидане, затоптане: строкаті спідниці, скляні жіночі прикраси, чобітьми потрошено посуд, продукти.

Циган у шатрі не було. Їх розстріляли за пагорбом біля струмка. Страшно було дивитися на них. Зрешечені кулями, залляті кров'ю. За віщо? Стародавній непосидючий народ.

Коня теж не пожаліли. З кульової рани на шиї повільно стікав малшювий струмок.

Повернулися до яру, пішли вздовж нього, коли почали спускатися, напоролися на гітлерівця в касці і з автоматом.

— Хальт! — загорлав він. Було слизько, і від рвучкого руху він упав на солдатів, що піднімалися за ним по схилу. Це дало нам хвилину для втечі. Ми кинулися в чагарник і принишкли. Фашисти відкрили безладну стрілянину, але жодна куля не досягла мети. Нам пощастило.

Відбігши з кілометр від місця зустрічі з фашистами, зупинились. Дихали, немов запалені коні. Озиралися. Тихо. Вишмагані гіллям, попечені кропивою сіли на траву.

Гажала притиснувся до мене боком. Здавалося, що він нишпорив по моїй кобурі. Я відсторонився, здивовано подивився на нього, що це, мовляв, означає? Він анітрохи не збентежився.

Я був певен, що Гажала не замислив проти мене нічого підступного. Але якісь нечесні заміри таки були.

— Скільки, кажеш, набоїв у твоєму парабелумі? Вісім?

Я кивнув.

— Малувато. Шкода. Фашистів, на яких ми напорилися, було більше, ніж набоїв у твоєму пістолеті.

Нерви мої не витримали, і я запитав:

— Кажіть правду, чого ти хочеш? Не вистачало ще, щоб ми побилися фріцам на втіху.

— Правду?

— Так, правду. Ти хочеш...

Гажала не дав мені договорити:

— Хочу не потрапити до них у лапи живим. І ще хочу, коли переселятимось на той світ, забрати з собою хоч би парочку фашистів.

Гажала одвернувся, ковтнув слину — клацнув кадик, прислухався.

За нашими розрахунками фашисти мали бути по той бік яру. А насправді вони були на дні його. Яр робив крутий поворот, і ми їх вчасно не змогли побачити.

І тут вдруге, наче з-під землі, виріс перед нами гітлерівець. Здається, той самий, з яким ми зустрілися вперше.

Я на все життя запам'ятав його обличчя: рум'яні пухкі щоки, пушок на верхній губі, вередливе підборіддя з ямкою, скляні блакитні очі, немов у ляльки, напівприкриті каскою, ніс з жадібно роздутими ніздрями. Грішний ангел-злочинець з розбійницьким автоматом.

— Хальт! Хальт! Хальт! — ошкірив він свої білі зуби.

Слідом за ним бігли інші фашисти. З дна яру врозсип, щоб не дати нам утекти в ліс.

— Тепер усе, — прошепотів я і схопився за пістолет. З жахом відчув, що кобура порожня. Я весь вкрився холодним потом. Подивився на Гажалу і завмер. У нього в руках був мій пістолет. Він повільно підносив його до своєї скроні.

Я несамовито закричав:

— Що ж ти робиш? Злодюга!

Каска невідворотно наближалася. «Хенде хох, хенде хох!» (Руки вгору!) — ревла вона. Мить — і Гажала розрядив пістолет у фашиста. Той упав на землю, наче колода.

— Бери ліворуч і вперед! — наказав Гажала.

Я підкорився. Ліс у цьому районі був густий, і це допомогло нам. Перший зупинився я. Видохся. Стукотіло під горлом і в скронях.

Усе було в наявності: і крадіжка, і зрада. Правда, з

щасливим кінцем. Однак могло статися інакше — полон, що для мене страшніше за смерть.

Поки я роздумував, Гажала великодушно і несподівано простягнув мені пістолет.

— Візьми... чужого мені не треба...

— Спасибі і за це... Але мав зробити так раніше.

— Не сердься. Просто думав, що зброю я використаю краще, ніж ти... ніж ви. Інтелігенція.

З умисною солідністю й образою я заперечив:

— Надалі дозволь мені судити, хто краще може використати зброю, ти чи я. І навчися, нарешті, додержуватися субординації. Поки ми ще носимо військову форму, вважай, що я старший.

Гажала примирливо всміхнувся.

— Ми не поділили з тобою смерть. Що ж нам лишається? Приємний обов'язок ділити життя.

ФАКТИ І ПОДІЇ ТИХ ДНІВ

Вересень

— У Фінській затоці потоплене госпітальне судно «Сибір».

— Телеграма з США: «Любов усього людства — на вашому боці. Американці дивляться на вас з подивом і захопленням. Кліфорд Одетс, драматург».

— На одній з ділянок київської оборони ворогові вдалося прорватись і вийти на околицю міста. Запеклі бої тривають.

Жовтень

— США і Англія оголосили війну Японії. У відповідь Японія оголосила війну США і Англії.

— Визволене місто Єлья на Смоленщині. Перше в списку майбутніх визволених міст.

— «Правда» присвятила передову статтю військовим медикам: у списках нагороджених поряд з артилеристами і танкістами часто зустрічаються прізвища лікарів, сестер та фельдшерів... Шалений артобстріл, нальоти повітряних піратів, загроза опинитися в оточенні — ніщо не буває перешкодою для медиків, коли йдеться про порятунок поранених.

— Опублікований оригінал наказу командування гітлерівської армії «Про поведінку військ на Сході». В ньому пропонується знищувати всіх дорослих чоовіків, які,

мовляв, є потенційними носіями небезпеки для вермахту. Наказ схвалений Гітлером.

— Родина Лермонтових — троюрідні племінники і племінниця великого поета — передала у фонд оборони родинну коштовність: золоті сережки з брильянтами чистої води — 5 каратів. Сережки оцінено в 20 тис. карбованців.

Л и с т о п а д

— «Сьогодні розстріляно 300 жителів Києва. За кожний новий випадок саботажу буде розстріляна ще більша, значно більша кількість жителів міста».

(Ебергардт, генерал-майор,
комендант Києва)

— 7 листопада Сталін назвав цифри втрат за чотири місяці війни. Червона Армія втратила 1.788 тисяч убитими, пораненими і зниклими безвісти. За той же період втрати ворога становлять 4.500 тисяч чоловік.

— Призначений Гітлером парад на Красній площі в Москві не відбувся. Відбувся парад військ Червоної Армії.

Над шосе цілодобово стояв залізний гуркіт. На північний схід сунула ворожа військова техніка: танки, бронетранспортери, артилерія, міномети, тягачі, бензовози. Мчали мотоциклісти, легкові машини з офіцерами. А назад — криті машини з пораненими, порожняк.

Обабіч шосе, один за одним, пленталася спітніла солдатня із засуканими, мов у м'ясників, рукавами і розстебнутими до пояса кітельками, з автоматами на животах.

Часто якийсь з бронетранспортерів зупинявся, притискався до кювета. З транспортера вистрибували фашисти, розминалися, горлали, курили, задерши голови, ковтали булькаючий шнапс із своїх фляг. І тут же, скинувши штани, присідали, оголивши білі тілеса. Однак перед тим, щоб не привезти як подарунок з Росії кулю в незручному для огляду місці, поливали придорожні кущі автоматним вогнем. Чи не ховаються, часом, у них зловорожі партизани.

Перед нами лежав нелегкий шлях. Ішли навпростець, а не дорогами — дороги осідляли фашисти. Обирали приховані місця — пустирі, яри, байраки, ліси та переліски, сади, незібрану кукурудзу та соняшник...

Така «карусель» крутилася аж до лінії фронту.

Річки долали вплав, обираючи місця подаль від мостів (мости охоронялись). Одяг не висихав (весь час полива-

ли нас дощі). Мокрий одяг натягували на мокре тіло. Крижана вода пробирала до кісток.

З осінніми вітрами й дощами іти ставало дедалі важче. Ліс оголився, проглядався далеко вглиб. Дороги розкисли. На взуття налипала пудова багнюка з жовтим листям. Ми ледь тягли ноги.

Уперше в житті побачили шибениці. Багато шибениць. Одна з них була «сімейною»: батько, мати і малий синок.

Вітер розхитував їхні тіла. Хилиталися, немов «язики» дзвону, а дзвоном було небо. То був жахливий німий набат.

Траплялися також табори військовополонених, огорожені колючим дротом, з вишками по кутках. Уночі нишпорив по території табору промінь прожектора, вириваючи з п'ятьми то полонених, що скулилися в грязюці під дощем (бараків тоді ще не було), то шибениці з покараннями «за непослух».

Глуху тишу ночі часто розривали постріли і чути було крики, від яких холонула душа.

Голод і холод притискали нас до сіл. Ми стукали в «крайні» хати. Тут нас годували, обігрівали, розповідали, яка дорога коротша й безпечніша. «Крайня хата» завжди в курсі справи. У неї великий простір для огляду: знають, хто в селі і хто на підступах до нього. Фашисти? Поліцаї? Партизани? «Крайня хата» — маяк для тих, хто заблукав, хто ховається від переслідування. Не символ непричетності і байдужості, а притулок для таких, як я з Гажалою. Не крайня, а та, що стоїть попереду.

Траплялися засідки. Стукаєш і не знаєш, хто відкриє: друг чи ворог.

Ще не написано повісті «Крайня хата». Вона ще чекає свого літописця.

Виходячи з оточення, ми втратили лік часу. Кого не питали, ніхто не знає. Час неначе зупинився, випав з життя.

В один з таких невизначених днів ми підійшли до якогось села. Проте зайти в нього не наважувались. Вичікували, придивлялися. Село здалося нам підозрілим: жодної живої душі на вулицях і городах. Немов усі вимерли.

Несподівано з кукурудзи визирнув хлопчак років 12—14, босий, швидкококий і тривожно поманив рукою.

— У селі поліцаї. Не йдїть туди...

І тут же запропонував показати схованку, де спокійно можна перечекати, доки стемніє. А там — їти далі. Куди? Петько знає куди — не вперше. Звісно, до лінії фронту.

Він наказав нам зачекати, а сам зник у заростях.

Я був обережнішим за Гажалу. «Може, це пастка? Хлопчика підслано?» Гажала заперечив: «Такі, як він, не продають». — «Той, хто вміє підозрювати, звичайно, в розумних межах, — наполягав я, — має більше шансів на порятунок». У відповідь Анатолій глузливо нагадав мені про ворону, яка боїться звичайнісінького куща.

Мені надокучили його шпильки, і я виголосив тираду:

— Згоден, інколи буває важко відрізнити обережність від боягузтва, і тільки через те я можу вибачити тебе... Правда, всі люди боягузи. Тільки одні можуть долати страх, інші — ні. Сміливість — це кероване боягузтво...

Гажала прокашлявся в кулак.

— То вже останнє діло керувати боягузством. Краще вже керувати чимось іншим. Сказати так, означає визнати, що ти такий страхополох, якому, гадаю, ніяке керівництво не допоможе.

Поки ми сердито сперечалися і філософствували, хлопець повернувся. Він приніс полотняну торбинку, що їх носять через плече сільські школярі. Нікого він з собою не привів «на хвості», і Гажала багатозначно подивився на мене.

Петько уважно глянув довкола. Переконавшись, що ніде нікого немає, впевнено повів нас у бік річки. Закінчилося кукурудзяне поле, почався крутий берег, порізаний рівчаками. Тут лежало багато човнів догори дном. Ми їх обійшли і, чіпляючись за кущі, слідом за Петьком дісталися середини яру.

В одному місці хлопець розсунув кущі і пірнув у заглибину, схожу на невелику печеру. Полізли за ним і ми.

— Ви, мабуть, голодні? — співчутливо запитав він.

Ми ствердно кивнули.

Петько зняв з плеча торбину, акуратно розклав на ній її вміст: сало, варена картопля, пляшка води.

Дивлячись на їжу, Гажала нетерпляче потирав руки. Коли «стіл» був готовий, ми накинулися на їжу, як шуліка на жертву.

Трохи вгамувавши голод, я спитав:

— Ти сам це придумав чи хтось навчив?

— Що? — здивовано подивився на мене хлопець.

— Годувати таких, як ми, що потрапили в оточення? Обличчя Петька посерйознішало.

— А вам навіщо це знати? Іжте і не питайте.

— Військова таємниця?

«Конспіратор» промовчав. Дав зрозуміти, що розмову вичерпано. Тепер уже не було сумніву, що хлопчина виконує волю когось старшого.

Нахмарило. Зривався сніжок. Від потьмянілої річки потягло сирістю. На другому березі сиділи гуси, сховавши під крило червоні дзьоби, і ще якісь птахи з настовбурченим пір'ям. Від холоду ми тремтіли, розминалися, «женучи кров». Було тісно, і ми стукалися головами об склепіння печери, з нього сипалася на нас глина.

Петько пожалів нас і сказав, що принесе теплий одяг. Має він таку можливість.

Гажала здивовано підняв брови.

— Чи ти часом не завідуєш магазином? Звідки в тебе одяг?

Петько засміявся.

— Магазином не завідуємо, а одяг маємо. У нас в селі стояли артилеристи і покинули дві ватянки, а ми їх сховали.

— Тоді неси. Дивись тільки, щоб поліцаї не побачили.

Хлопець заперечливо похитав головою.

— Троє поліцаїв і один фріц зараз на тому кінці села пиячать у старости.

З печери, розсунувши гілки куща, можна було бачити крутий схил аж до вигину річки, за яким починалося село.

Петько збіг униз і пішов уздовж берега в бік села.

За хвилини сорок повернувся, і не сам, а з чоловіком років тридцяти. Вони принесли дві майже нові ватянки. Ми одразу натягли їх на себе і, можна сказати, ожили. Ватянки були гарним доповненням до ситної їжі.

Схрестивши ноги по-східному, чоловік сів і з ненав'язливою цікавістю дивився на нас: звідки, ким служили і що думаємо робити далі? Очі примружені, пильні, говорить з паузами, немов боїться сказати щось зайве, добирає слова.

Виявилось, він учитель місцевої школи, викладає фізику. Це він зібрав довкола себе надійних учнів і організував щось на взірєць харчового пункту на шляху, яким виходили з оточення наші люди. Їх не тільки годували,

а й ховали і навіть... озброювали. Поки що цим обмежувалися їхні дії.

Судячи з ставлення Петька до свого вчителя, для нього він був незаперечним авторитетом, «володарем дум». Як фізик він вводив дітлахів у таємничий світ своєї науки. А як партизанський командир прилучав до боротьби з ненависним ворогом.

У перші хвилини ми почували себе скуто, придивлялись один до одного. Потім розговорилися, знайшли спільну мову.

Звернули увагу, що і хлопець, і вчитель були босі.

— Іншим одяг роздає, а самі босі ходите,— несхвально кинув Гажала.

Вчитель усміхнувся.

— Взуття є, але ми його не носимо, загартовуємось. Зараз такий час, що треба бути сильним. Сильнішим за ворога.

І він розповів про свого діда-фельдшера, який і взимку і влітку ходив босий і не застуджувався. «Найкраще взуття — коли його немає». І ще один дідівський постулат запам'ятав учитель: «Кожний крок босоніж — додає хвилину життя».

Учитель повернувся до мене.

— А що скаже з цього приводу медицина?

Я відповів не одразу. Хотілося заперечити, залякати можливими хворобами та іншими бідами. Але подумав: а скільки ми з Гажалою зазнали випробувань, шкідливого для здоров'я: не спали ночами, мокли під дощем, спали на вогкій землі, їли всухом'ятку — а отже не захворіли. І навіть більше — десь зникли ті хвороби, що давали про себе знати за мирного часу. Неймовірно!

— Є різні способи загартовуватись,— сказав я.— Серед них, гадаю, має право на визнання і цей. Та, чесно кажучи, я про нього не знав.

Потім зайшла мова про зброю. Гажала поскаржився: один пістолет на двох. Він, кивнув на мене, озброєний, я — ні. Хоч плач...

Наші господарі презирнулися. Вчитель зробив знак хлопчині, мовляв, давай. І Петько попрохав нас звільнити середину печери. Згріб солому з землі, і ми побачили ящик зі зброєю. Там було кілька пістолетів й автомат з касетним магазином.

Сяючи від гордоців Петько, сказав:

— Вибирайте.

Анатолієві очі спалахнули, він несміливо запитав:

— Автомат можна? — і простягнув за ним руку. — ППШ — кулемет-автомат Шагіна. Гарна річ... Найкраща самозарядна зброя для самозахисту й нападу. Дальність польоту кулі — вісімсот-тисяча метрів, — похвалився своєю обізнаністю Анатолій.

— Точно, — погодився вчитель. — Однак для вас краще ТТ. Можна сховати в кишені... А от автомат у кишені не сховаєш.

Анатолій погодився з словами вчителя і поклав автомат на місце, взявши замість нього пістолет і набої до нього. Нарешті здійснилася його мрія. Тепер він при зброї, а я можу бути спокійний за мій парабелум у майбутньому.

Петько, дивлячись на щасливого Гажалу, серйозно зауважив:

— Як є зброя, вона повинна стріляти. Інакше навіщо вона...

Хлопець поводився мов дорослий. Випробування роблять дітей старшими. Я бачив таких у лікарнях. Переживши горе, вони швидко дорослішають.

Хтось сказав, що людина живе заради себе лише в дитинстві. Війна позбавила Петька цього привілею.

Я ще не знав того, що знав учитель. З ним він бесіду адміністративний німець. «Війна росіяни програли. Совєти нема, — казав він. — Що повинен уміти росіянин? Він повинен уміти розписатися і лічити до п'ятисот. Алес! (Все!) Зайві знання збуджують уяву і породжують розбещеність».

Тоді вчитель не міг дати йому по шиці, хоча руки свербіли. Але якось відреагувати треба було. Хоч би для власного заспокоєння. І вчитель надумав дати в пику йому і його фюрерові так би мовити... листовно. В душі листа заporожців до турецького султана.

Зараз у мене немає цього листа. Я запам'ятав тільки заключні рядки:

«Каратимуть тебе способом, гідним твоїх діянь. Гільйотина, шибениця, розстріл — не для тебе. Надто гуманні способи поквитатися з тобою. Посадовити на палю — застаріло. Тебе, на нашу вимогу, посадять у скляну посудину, і кожний, кому ти завдав лиха, плюне в неї. Таких людей мільйони, отже, в посудині вистачить плювоків, щоб ти в них втопився.

Таким буде твій ганебний кінець. Смерть у плювках».

Учитель вирвав із зошита списану сторінку і сховав у ящик із зброєю. При першій-ліпшій нагоді листа буде відправлено за адресою. Відкритий лист фіюреру.

Коли стемніло, ми почали збиратися в дорогу. Вчитель попросив Петька відвезти нас на човні в безпечне місце, а сам пішов у село.

Ми допомогли Петькові зсунути на воду плоскодонку. Сіли в неї і попливли. Без весел, лише з жердиною. Пливли попід самим берегом. З легким шурхотінням, торкаючись бортом очерету, рухався човен. Іноді попереду злітали перелякані птахи і, лопочучи крильми, зникали в темряві.

Невдовзі Петько причалив до берега, і ми вийшли з човна.

На мить з-за хмар визирнув місяць і освітив місцевість. Ми побачили спуск до річки, збитий коров'ячими та кінськими копитами. Петько вивів нас на цей спуск і сказав:

— Оцим шляхом і йдїть. А далі чабанів питаєте...

Дитячою рукою потиснув нам руки, намагаючись робити це якнайдужче, і побажав щасливої путі.

Ми вийшли на шлях, вказаний маленьким провідником. Не описуватиму його. Це тема іншої книги: «На окупованій землі». Скажу коротко: вперше ми вийшли з оточення на схід від Харкова, між Чугуєвом та Куп'янськом у лісовій місцевості.

Приставати до якогось іншого госпіталю не хотіли. Із своїми простіше — тебе знають, ти всіх знаєш, здружився, зв'язаний випробуваннями. Гасали по наших тилах, шукали мій госпіталь.

Нам зустрічалися санінструктори, полкові лікарі. Навіть на медсанбат якось натрапили. Висловлювалися припущення, здогади, але нічого певного на наші запитання ніхто відповісти не міг. Стало ясно: шукати треба не госпіталь, а управління. І ми взяли курс на управління.

Сказали, що міститься воно десь у районі Воронежа, кілометрів за двісті-триста від того місця, де ми перебували.

Спочатку пощастило: трапилася машина, яка ішла саме в потрібному нам напрямі. Хвацький шофер, доброзичливий і щирий, узяв нас до себе в грузовик і навіть поділився консервами. Із задоволенням дивився, як жадібно їли ми консерви з мерзлим буханцем хліба, наче не ми, а він був голодний і холодний.

Іхали швидко. За якихось три дні вже були в районі Воронежа і просувалися далі, в бік Єльця. Що далі, то гіршою ставала дорога: лісоповали, підірвані містки, воронки, об'їзди. Та страшнішим було інше: дедалі чутнішими ставали звуки бою. Тут не було суцільної лінії фронту, постріли чулися то ліворуч, то праворуч. Потім з'ясувалося, що наступали фашисти. Вони відтіснили наші війська і, як стало відомо пізніше, захопили ряд населених пунктів і місто Єлець.

Вечір застав нас у лісі. Попереду видно було купу колод, колишню хатину лісника. Мабуть, її розчавив гусеницями танк. У великій воронці борсалася, жалібно мекаючи, коза з перебитою ногою. Тривожно, зриваючись на виття, гавкав припнутий на ланцюгу собака. То ставлячи торчком, то опускаючи вуха, він крутив хвостом, наче просив, щоб спустили його з ланцюга. Рефлекс самозбереження виявився сильнішим за сторожовий рефлекс.

Стрілянина то посилювалась, то стихала. Невдовзі залунала рублена німецька мова. Так несподівано ми вдруге потрапили в оточення.

Тим часом події розвивалися з надзвичайною швидкістю, важко було зрозуміти, що відбувається. На гітлерівський наступ наші відповіли могутнім контрнаступом. Чотири дні точилися жорстокі бої. Тепер я можу назвати дати: 6 грудня радянські війська почали наступ, а вже 9-го був визволений Єлець (пізніше ці воєнні дії назвуть Єлецькою операцією).

ІЗ ЩОДЕННИКА

У мені жили дві віри: віра в кінцеву перемогу і віра, що виживу. Вони не полишали мене навіть у години найжорстокіших випробувань.

Віра в кінцеву перемогу складалася з різних фактів, передчуттів, переконань, надії, як складається з камінних брил фортеця. І цю фортецю ніхто не міг зруйнувати, ніякі табори смерті, шибениці, ніякі «тигри», «пантери» та інша металева звірина.

Якби я розслабився, пустив у свою душу відчай, то неминуче загинув би. Віра в свою невразливість черпала джерела у вірі в кінцеву перемогу.

Відвертало смерть і ще щось. Я не вірю в наперед визначену долю. Однак везіння існує. Збіг великої кількості випадковостей. У далекому майбутньому їх зможуть враховувати.

Адже міг я загинути, коли бомбили міст у Києві, коли обстрілювали Кременчук і розжарений осколок упав на стіл, за яким я сидів; і коли мотоциклісти поливали автоматним вогнем низовину з людьми й технікою; і коли тупорила авіабомба, не вибухнувши, застрягла в землі поряд з госпіталем; не загинув я й тоді, коли в лісі зустрівся віч-на-віч з фашистами. Стоячи перед вибором смерть чи полон, я обрав перше. Гажала викрав мою смерть, і хоча то був злочин, але злочин, який зберіг моє життя.

Без віри в свою невразливість не можна вижити в такій війні. Я твердив собі: тебе не вб'ють, ти доживеш до перемоги, ти зачарований. На великому бенкеті Перемоги вже визначене для тебе місце.

Якщо тебе не вбили досі, то й надалі не вб'ють. У цьому немає логіки? Дарма. Головне бажати.

Розділ п'ятий

Виходячи з оточення, я уперше в житті побачив поле бою, яким воно буває одразу після битви. Жахливе видовище постало перед очима. Ніч. Мертве місячне сяйво освітлює землю. Воронки, немов великі віспини, вкрили поле. Покалічені самоходки, задерши стволи, беззвучно вили на місяць. Громаддя танків попровалювались у воронки, як незграбні звірі в ями-пастки. В муках доживали останні хвилини коні, витягнувши ноги-палиці, вищиривши зуби. А сотні інших коней, що стікали кров'ю, хропучи, пленталися по полю, низько опустивши голови, наче винюхували щось. Хрестами на кладовищі височіли обвуглені сосни із зрізаними снарядами верхівками. І, наскільки вистачає зору,— горбки, горбки, горбки, притрушені снігом: замерзлі фашисти у найнеймовірніших позах, що їх надає тілу судома. Кого смерть повалила навznak, кого розіп'яла на землі, кого пришила до дерева — сидять з похиленими на груди головами.

Двох смерть наздогнала в автомашині: шофера з примерзлими до керма руками і поряд з ним офіцера із за-

дертим підборіддям. Впресовані в сидіння, вони наче продовжували свій фатальний шлях, але вже за гранню життя.

Холодно їм було в Росії. Вони почали замерзати, коли ще були живими. Бракувало свого тепла — куталися в жіночі хустки, накидали на себе мереживні накидки, занавіски, ліжкові покривала.

Єлець здавна славився мереживом. Тонка робота: образи природи, жучки, павучки, комарики, орнаментальні мотиви. Єлецькі мережива були популярні в усьому світі. А тепер вони «полюбилися» фашистам. Мереживне жабо на шиї. Мертв'яки-франти.

Не було кінця цьому полю й горбкам. Ще недавно передсмертні крики рвали їм горло. Лемент стояв над землею. Ніхто не хоче вмирати, особливо злочинці. Кричали, щоб їх почули й простили.

Деся далеко на них чекають батьки й матері, наречені, люблячі бабусі, які колись розповідали їм казки, частували ласощами. Ніколи більше вже не повернуться додому ці скрижанілі горбки, колишні пай-хлопчики, армійські вигодованці.

Хочуть чи не хочуть, але вони роблять чорну справу. Розстрілюють і вішають, женуть у рабство. Покидьки людства.

Коли закінчиться ця війна, ніколи більше не буде воен. Опам'ятаються, не насміляться. Заречуться на тисячоліття.

На ранок крізь снігову імлу, повільно, як на фотоапараті, почало проявлятися місто. Високий берег річки Сосна, дерев'яні будинки, церковні маківки. Здавалося, воно пливло в повітрі. Зимовий міраж. Перше визволене місто, яке ми побачили. Спазми перехопили горло, на очі набігли сльози. То були сльози радості й печалі. Радості від того, що місто визволене, печалі — що лежало в руїнах.

Серед визволених оточенців було багато обморожених і поранених. Тут же ми почали подавати їм допомогу. Підійшов санітарний поїзд. Поранених повантажили і направили в Тамбов (там дислокувалися госпіталі). Ми супроводжували їх.

Вдивляюся в обличчя. Одутлі, бліді з жовтуватим відтінком щоки, під очима — мішки, спечені губи — печатка голодування й холоду.

Вони ішли в подертих шинелях, ватянках, латаних-перелатаних піджаках з чужого плеча. Облізлі вушанки, блаженське взуття, шкарпетки з дірками на п'ятах. Неймовірно, як вони могли вижити.

Під стукіт коліс розповідають один одному про пережите. Я записував. Збереглися пожовклі сторінки зошита.

Трофимов Василь, рядовий, двадцять чотири роки. Кульове поранення руки: «Військовополонених зігнали в комору й підпалили. Це було під Єфремовим, у селі Тростники. Ми вибили двері. Фріц ударив з кулемета. Я врятувався дивом».

Карпенко Семен, рядовий, тридцять вісім років. Наскрізне поранення грудей: «Розстрілювали й закопували мертвих і напівживих в одній ямі. Потім ще довго над ними ворушилася земля».

Білосядько Віктор, старшина, вісімнадцять років. Осколочне поранення спини: «Гвалтували жінок на очах чоловіків і батьків».

Окунев Василь, рядовий, двадцять два роки. Кульове поранення плеча: «Мене роздягли на морозі, щоб швидше бігав. Наказали ловити кішок та собак. Гітлерівці потім здирали з них шкури й шили рукавиці. Граючись ножем біля горла перехожих, зрізали в них коміри».

Гура Іван, рядовий, двадцять один рік. Поранення голови. «Гітлерівець гнав худобу. Одне теля стомилось. Він змусив мене взяти його на плечі і, ляскаючи батогом, погнав разом з худобою. Перед зустрічними хвалився дотепною вигадкою».

Який страшний ворог увірвався в наш дім!

Останнє зведення прозвучало грізною пересторогою нападникам. Повністю розгромлені дві піхотні дивізії — генерала Матернера і генерала Фікс фон Арміна. Дванадцять тисяч убитих і поранених. Захоплено 90 гармат, 150 мінометів, близько 200 кулеметів. Визволено більш як 400 населених пунктів, серед них міста Єфремово, Єлець, Лівни...

Посвітлішало на душі. Прояснюються прогнози війни.

Я поніс статті в газету «Тамбовская правда». Вони називалися «Ті, хто повернувся з полону». А опублікували їх 21 та 26 грудня. Смерть або перемога. Третнього не дано.

Колись Тамбов будували як фортецю. Щоб відбивати напади завойовників-ординців. А тепер до нього рвуться фашисти. В районі Єльця йому дали по зубах.

Згадалися лермонтовські вірші: «Тамбов на карте генеральной кружкой означен не всегда, он трижды город был опальный...», «Там есть три улицы прямые, и фонари, и мостовые... Короче, славный городок...».

І справді, місто славне. Дерев'яні будиночки, біля кожного — садок. Сквери, бульвари, багато церков, Гажала налічив близько тридцяти. Від усього цього віяло спокоєм, умиротвореністю.

Ми довго блукали містом, насолоджувалися тишею, з якою зливалася душа. У будиночках стукотіли швейні машинки. То жителі шили одяг для воїнів. Зустрічалися підводи з новорічними подарунками для поранених. Але навіть і серед цього спокою, як і раніше, на несподівані звуки перелякано озиралися й хапались за пістолети. І таке тривало ще довго.

На Оборонній вулиці, 27 оголошення на стіні запрошувало на роботу в лазні кочегарів, водопровідників, банщиків. Завершувалось будівництво лазні, половина її вже працювала. 15 копійок квиток, два квитки — 30 копійок. У своїх порожніх кишнях ми нашкребли таку суму і пішли митись.

У передбаннику висіло дзеркало. В ньому ми побачили печерних людей: зарослі до очей обличчя, кучми сплутаного волосся на голові, яке за багато тижнів забуло, що таке гребінець.

Продублені морозом і вітрами, ми поступово оживали, відтаювали. Від глибоких подряпин, садн, потертостей відлипала скам'яніла грязюка. Закутані в райдужну мильну піну, ми ричали від задоволення, форкали, крєтали, вищали, немов молоді водоплаваючі тварини, що повернулися до води після виснажливої спеки в пустелі.

Потім нас постригли й поголили. Перукар здійснив диво, повернув нам людський вигляд. «Корнети» й «гусари» сказав би про нас госпітальний перукар.

Вийшли з лазні оновлені. Гуляти так по-справжньому. Тепер захотілося чогось для душі. У кінотеатрі «Комсомолец» ішов фільм «Мое кохання». Стислося серце. Світлана, що з нею? Чи жива? Згадалось розставання. «Бережи себе, Світлано», «Бережи себе, Пашо». Гіркий

від сліз поцілунок. Прощальний змах руки. Чи ще зустрінемося?

Світлана, як незаживаюча рана в грудях.

Яка несподіванка! Анатолій познайомився на танцях (тепер і потанцювати можна!) з медичною сестрою. Вона назвалася Кірою, прізвища Гажала не спитав. Розговорилися, сказала, що знає... Тарасенка. І що зараз її госпіталь згорнуто, стоять вони в Тамбові у «Червоних казармах». Анатолій відповів, що він теж знає Тарасенка і може статися, що це та сама особа. Не може цього бути, заперечила Кіра. Той Тарасенко, якого знає вона, пропав безвісти, а Анатолій когось іншого приймає за справжнього Тарасенка. Можливо, однофамільці. Гажала на всяк випадок узяв її адресу.

Того ж дня пішли шукати «Червоні казарми». Знайшли їх досить легко. Радості мій не було меж. Так, так, так, це був мій госпіталь. Випадок звів нас у Тамбові в один час. Обійми, поцілунки. Хтось заплакав. Я теж пустив сльозу. «Справжні чоловіки не плачуть»,— казав мій батько. Це запало в душу. Кріпився, не плакав. А тут не витримає.

Госпіталь багато пережив. Було що згадати. Після Кременчука на перевалочному пункті потрапив під обстріл. Частину майна кинули.

На станції Ромодан сіли в санітарний поїзд, висадилися в Харкові. Тут госпіталь перевели в резерв і відправили в Тамбов.

Кадри порідшали. Двох лишили в Кременчуку — Світлану Олещук та Ніну Капцевич. Я попав в оточення. Мій друг Іван Грицюк утік. Не міг у такий час лишатися «без справжнього діла». Та ще й у госпіталі, а не в бойовій частині. Приховав, що переніс важку операцію й подався воювати.

І ще одна біда: Ткачевський поранив Карпова. «Анатомував» пістолет ТТ і випадково зробив постріл. Куля пошкодила велику берцову кістку— оперували, загіпсували. Все обійшлося благополучно.

Правда, були й втрати. Підозрювали в навмисності. Неприємно, що поробиш. Такий час.

Кому потрібен був такий «поєдинок»? Ткачевський не Дантес, Карпов — не Пушкін. То була чиста випадковість. Зброя раз на рік стріляє сама.

Начальник цими подіями був пригнічений. Час від ча-

су ривком обсмикував гімнастерку, збирав на спині складки. Ходив похмурий, мов хмара.

Після поранення Карпова наче підмінили. Поранення ніби зламало його життєву позицію. Відчув себе пораненим на війні. Неважливо, що таким прозаїчним способом. Потім він нашіє на гімнастерку жовту смужку і щоразу прийматиме такі пози, щоб її було видно.

Поранені виявляли до Карпова підвищену увагу. А як же, своя людина. Теж пролив кров. Від нього чекали більшого співчуття й розуміння, ніж від будь-якого іншого необстріляного лікаря.

Бородай за цей час постарішав, змарнів. Вищими стали залисини, глибшими зморшки, розмилися контури зіниць. Його мучило вимушене неробство. Від щемкої нудьги його могла врятувати тільки праця. І він попросився в госпіталь першої лінії.

Щоправда, для такого рішення була ще одна причина. Він її приховував, але я здогадувався: син. Вірив у фантастичну можливість зустрітись з ним у діючій армії. Десь на дорогах війни. Жив цим передчуттям. Усі хірурги трохи фаталісти.

Багато сестер, серед них і Кіра Анисимова, теж подали заяви. Хотілося бути причетними до дій на фронті. Там потрібні були їхні серця й руки.

Але, мабуть, найбільш несподіваним було те, що й Карпов попросився на фронт. Його вважали боягузом (та й поводився він так), і раптом... Мабуть-таки поранення допомогло.

Мене й Гажалу теж охопило бажання бути ближче до наступаючих військ. Мені заважала посада, все-таки ведучий хірург. Повинен згуртовувати колектив, а не схвалювати руйнацію.

Не можна сказати, що ми вели бездіяльне життя. Поки були вільні, допомагали місцевим евакогоспіталям. Але тут ми виконували роль помічників, а хотілося самостійності. Одне діло — працювати за вказівками, інше — ставити й вирішувати питання на власний розсуд. Існуючі доктрини — лише орієнтир. Доктрина — одноманітність, життя — розмаїття.

Нуртування серед персоналу непокоїло начальника, і він запропонував організувати навчання, починаючи з санітарів. Не можна дозволити персоналу розслабитись. Вільний час розбещує. Я взяв на себе хірургічне навчання. При нагоді здасться.

Санітарів навчали простих речей: як носити поранених, перекладати на стіл і знімати з столу. Навіть ці звичайні речі необхідно робити артистично. Всі вони мають свої «секрети». Санітари не просто носильники, м'язова сила, а милосердні люди. Можна пораненого нести кілометр, і він не застогне від болю, а можна — п'ять метрів, і він кричатиме від нелюдського болю.

Кажуть, поранені завжди важчі за свою вагу.

Училися також сестри й лікарі. Було цікаво. Набувати знання й обмінюватися думками завжди цікаво.

Часто на заняття приходив начальник. Сідав на підвіконня і слухав. І коли заняття закінчувались, незмінно підбадьорював:

— Молодці! Невдовзі і вам доведеться братися до діла. Ще багато лишається невизволених земель. Вистачить і для вас...

Стройову підготовку вів Майструковський, кадровий командир. Вивчали зброю (постріл Ткачевського не повинен повторитися!), марширували. З двору часто долинав його хрипкий, прокурений голос: «Рас-счи-тайсь, ря-ды сдвой, ать-два...»

Так у навчанні й праці в інших госпіталях минав час. Ми важко переносили нашу тьлову невлаштованість, чекали, що нас покличуть на фронт. Але час минав, а все лишалося без змін. Солдат сподівається, а бог війни вирішує.

Та ось нарешті щось там змінилося, і згадали про нас. Терміново знадобилися руки хірургів. Бородає, мене і Гажалу відкомандирували у госпіталь першої лінії 3-ї армії «для дальшого проходження служби».

Розставання було зворушливим. Проте, якби нам запропонували лишитись, ми відмовилися б. Перемоги без наступу не буває, а нам запропонували взяти участь у наступі.

Лазаренко підозрював, що відкомандирування сталося на наше особисте таємне прохання, прощався похмуро. Мляво потис руку, буркнув: «Щасливої путі». А Майструковський зовсім відмовився проваджати. Пізніше він назве наш від'їзд «благородною зрадою».

Бородає і Гажала просльозилися. Я потішав їх: «Коли попереду ясна мета, розлука може бути прекрасною».

Розділ шостий

Після оформлення документів у санвідділі армії кукурудзник доставив нас на місце призначення. Приземлилися в полі, майже поряд з госпіталем. Тут на нас чекала дівчина. Відкозирявши за всіма правилами і клацнувши підборами, відрекомендувалася: «Люба Пухова, молодша операційна сестра».

Ми теж назвалися.

Начальника не застали. Поїхав в евакопункт. Війська готувалися до наступу. З глибини штабного намету виїшов назустріч приземкуватий чоловік з обвітреним обличчям. Позналились: «Комісар госпіталю Каршин».

Хвацько козирнувши, Люба спитала:

— Дозвольте іти?

Здалося, що вона звернулася до мене, і я відповів:

— Ради бога, будь ласка... Спасибі.

На обличчі Каршина майнула тінь незадоволення.

— По-перше, сестра звернулася до мене, а не до вас.

А по друге, «будь ласка», «ради бога», таких слів у військовому лексиконі немає.

Я розвів руками.

— Так, але ж ми медики. Існує специфіка взаємин між медиками.

— На війні одна специфіка — військова.

І на біса було мені затівати дискусію. Перша зустріч — і незгода. Не така серйозна, щоб надавати їй значення, однак неприємна. Але я вже не міг зупинитись — заїло. Зі мною таке буває. Я сказав:

— Погодьтесь, смішно виглядатиме сестра, яка повторює накази лікаря з рішимістю хвацького старшини: «Єсть, зробити клізму». А поранені не розповідатимуть, а рапортуватимуть про біль у животі.

Каршин повівся тактовніше, ніж я.

— Крайнощі завжди смішні. Зрештою, забудемо про цю розмову. Я дуже радий вашому приїздові...

Комісар пробіг очима розпорядження начсанарму. Помовчав хвилину, сказав:

— Спочатку сніданок. Потім познайомлю вас з людьми.

Увечері повернувся начальник.

— За два-три дні почнуть надходити поранені. На цей час слід бути готовими.

До нашого приїзду встигли розгорнути хірургічний блок і відділення для тяжкопоранених на сто п'ятдесят місць. Вони містилися у двоповерховій сільській школі. Належало розгорнути ще приймально-сортувальне відділення і знайти приміщення на 600—700 місць.

На узліссі поряд з госпіталем стояв полк протитанкової артилерії. На щастя, вночі він знявся, і ми зайняли їхні землянки. Кожна на 12—14 місць. 20 землянок — 300—350 місць. Для початку вистачить. А коли не вистачить — поставимо намети. Є ще й резерв — хати найближчих сіл.

Що найперше потрібно пораненим? Зігрітися ззовні і зсередини. Печі і гарячий чай. А вже потім решта: перев'язки, шинування, операції...

— Чай — просто. Заварив, розніс. А от утеплити намети, поставити печі — тут потрібні кмітливість і вигадка. Саме те, чим був обдарований Гажала.

Усе це, разом узяте — обігрів зовнішній і внутрішній (гарячий чай, тепле приміщення) — справа сортувалки. Досвідчені військові лікарі кажуть: яка сортувалка, такий і госпіталь. Начальником, на моє прохання, призначили Гажалу. Розумний, меткий, винахідливий. Це вже перевірено.

Сортувалки поки що не було. Ми мали розгорнути її у великих наметах.

Спільно обрали місце. Санітари очистили його від снігу — оголилася земля з промерзлими до дна калюжками, з впаяними в них гілками і шишками. Потім притягли сюди великі намети.

Вітер надмавав їх, як вітрила. Промерзлий брезент дзвенів, наче залізо. «Вітрила» то зникали у хвилях-кучугурах, то знову з'являлися на гребенях.

Люди, що вовтузилися в снігу, ставили щогли, забивали кілки в заледенілий ґрунт, тягнули до них кінці. Вітер виривав їх з рук, валив щогли, і все починали спочатку: ставили щогли, забивали кілки. Коли з наметами впоралися, їх утеплити ззовні матами. Лишалось головне — пічки. Начмат Квасов, який полюбляв перекладати свою роботу на чужі плечі, прикрикнув на Гажалу:

— Вам потрібні пічки — діставайте... Ясенько?

Гажала кивнув, мовляв, «ясенько».

— Тоді дійте! Це фронт, а не тил. Тут ніяких пічних магазинів. Подивимось, на що ви здатні.

— Дрібниці... Діло просте...

— Ха! Просте? — Начмат зміряв Гажалу презирливим поглядом.— Бачили ми таких базікал. Це вам не перев'язки крутити. Ясенько?

Гажала перевів розмову в ділове річище.

— Ясенько. Мої умови: два санітари й одну підводу. Начмат зробив широкий жест.

— Три санітари і дві підводи! І покажіть, що ви вмієте робити.

Гажала поїхав на попелище спаленого села, зібрав там цеглу і дахове залізо. З цегли зробив фундаменти, із заліза — димохідні труби. На фундаменти поклав бочки з-під бензину (їх кинула якась військова частина), у дні бочок зробив отвір (топка), збоку — отвір менший (для труби) — пічки готові.

Коли все це побачив Квасов, ахнув. «Ясенько. З тебе можуть вийти люди» і поблажливо поляскав по плечу.

Начмата називали в госпіталі «військовим душкою». Одягався вишукано (обмундирування, шевці перебували у його віданні), підперезаний ремешем з мідною бляхою, надраєною до блиску, хрустка портупея, чоботи в обтяжку, пістолет на боці, де вже йому там займатися пічками, димарями. Отже, для нього Анатолій був справжньою знахідкою.

Незабаром до наметів внесли начиння: козли, ноші, матраци, шафки з медикаментами, шинами та джгутами, столик для буфетниці. Підлогу вкрили ялиновими гілками, в наметах запахло хвоею. Коли ж у пічках затанцював вогонь і стало тепло, вже можна було приймати поранених. З цієї хвилини все було готове.

Начальство похвалило Гажалу за оперативність — сортувалку він підготував достроково. Я зрадів цьому.

Надвечір знялася заметіль. Рвані хмари чіплялися за верхівки дерев. Сани з пораненими, прямуючи в госпіталь, застрявали в дорозі. Машини не ходили. Дорогу замело, виручали тички з віхтем соломи. На них тримали напрям.

Коні провалювалися в замети по саме брюхо. Рвалася збруя. Тоді поранених перевантажували на резервні сани, що їх передбачливо включали до обозу.

Ходячі групами пробивалися пішки. Піднявши коміри, нахиливши голови, вони пленталися за саннями, несучи на

здоровій руці хвору. Хто втрачав сили, того садовили на сани.

В кінці цього виснажливого шляху на них чекала благословенна сортувалка Анатолія Гажали.

ІЗ ЩОДЕННИКА

Стосовно людей сортувалка звучить принизливо. Перший сорт, другий, третій. Людей не сортують, а розподіляють. Краще «Розподільче відділення». Або: обробили поранених. Поранені не колоди, їх не обробляють, а лікують.

Біда з термінами. Наприклад, руки і ноги називають верхніми та нижніми кінцівками. Тоді й голова свого роду «верхня кінцівка». Відповідає цьому термінові більш, як руки.

Але голову медицина пожаліла. Назвала «ка́пут». Коли переставити наголос, вийде «капу́т». Популярне нині: «Гітлеру капут».

Верхні кінцівки можна називати верхніми, коли їх здіймають догори. «Хенде хох!» Тепер це більше стосується самих фашистів.

Сортувалка поступово наповнювалась пораненими. Тяжких клали на носі з матрацами. Сидячі й ходячі тулилися до пічок, гріли над ними руки. Задублі, промерзлі до кісток, відшмагані вітром, вони притискалися один до одного і просили щось попоїсти.

Це вже була парафія буфетниці Ліді Чепуркової. Всіх напоїла вона гарячим чаєм з бутербродами. Червонощока із задертим носиком — уособлення затишку й гостинності. Не знаючи її імені поранені прозвали її «янголом». «Ще чайку, ще бутербродик», — навперебій просили вони, і «янгол» нікому не відмовляв.

Зігрілися. Закурили — не заборониш. Поранений у руку просить сусіда скрутити цигарку. Когось у теплі зморило — захропів. Пішли спогади — як усе було. Про різні випадки, про розвідку. Свіже в пам'яті — щойно вийшли з бою.

Червоні відблиски від пічки танцюють по брезентових стінках і стелі, ковзають по обличчях поранених. Добре спиться під посвист заметілі, якщо рани теж «сплять». Кращого раю не вигадаєш.

Щастя поняття відносне. Біле зветься білим, бо є чорне. Ми не знали б, що таке щастя, якби не було нещастя.

До мого призначення в госпіталі працював гідний поваги хірург. Отже, щодо хірургічного стилю роботи все було в порядку. Особливо добре він лікував кисті рук. Було чого повчитися. Все в світі творіння рук людських. Хірургія — теж руки. Пирогов, правда, уточнював: «оперують головою, а не руками». Попереду має бути голова. Медицина може простити помилку, але ніколи не прощає порочності мислення.

Начальник госпіталю Микола Петрович Захаров, сухорлявий, на вигляд похмурий, а насправді душевна людина, познайомив мене із старшою операційною сестрою Ніною Савською та молодшими сестрами. І ще — з двома молодими хірургами: Олегом Гусаровим та Ігорем Ніколенком. На мене вони справили гарне враження. Хоча в одному з них — Гусарові — потім розчарувався. Більше амбіції, ніж амуніції.

Потай вивчав персонал, та бачив, що мене теж потай вивчають. На моє прохання начальник переставив двох сестер — Надю Уманську і Зою Богачову. Зоя лінкувала, кричить на поранених, полюбляє командувати, забронювати. Надя — ласкава, може «заговорити» рану. Зою перевели на евакуацію поранених, нехай лається з шоферами, а Надю — у відділення тяжких.

Зоя потім скаржилась: чи не забагато він (тобто я, Тарасенко) бере на себе. Розумник знайшовся!

До початку надходження поранених було розгорнуто три відділення: в школі (для тяжких), землянках (для поранених середньої важкості) та в хатах (для легкопоранених).

Бородаєві виділили лише 50 ліжок. Він образився: не любив, коли йому давали відчуття, що він людина літня. Наче неповноцінний. Роздратовано заперечував: «Коли мені було 30, я вважав себе старим, а після 50 (не уточнював, наскільки після) відчуваю розквіт сил». Прикидаю на себе: мені ще не було 30, а я теж думав, що старий.

Начальником другого відділення призначили Ніколенка, третього — Гусарова.

Почався робочий день сортувалки. Гажала вперше в такому ділі, раніше не доводилось. Там зараз гарячий час.

Необхідно не тільки прийняти, обігріти, напоїти чаєм, а й розподілити: кого куди і кого в першу чергу, а кого — поза всякою чергою. З коліс і в операційну.

На одинадцяту годину сортувалка вже була заповнена. Одні поранені лежать на ношах, інші сидять на лавках попід стінкою. Хтось стогне, просить пити. Хтось настійливо вимагає «утку». Хтось кричить: «Помираю, допоможіть...» Голос гучний, соковитий. Я вже знаю — хто так кричить, той потребує допомоги менше, ніж той, хто мовчить.

Так воно і є: дотичне поранення м'яких тканин передпліччя. Заспокоїли. Замовк. Чи надовго? Легкопоранені нетерплячі і біль переносять гостріше, ніж тяжкі.

З Гажалою забираємось у далекий куток. Дивимось тих, хто мовчить. У них бракує сил крчати. Вже накричалися. Шукаємо шок, кровотечу, перитоніт, газову. Ще в Фінляндії навчився. Технологія проста. Ставлю запитання. Слухаю, як відповідає: загальмовано, слабким голосом. Мацаю пов'язку — промокла (кровотеча?). Рахую пульс — 100, 120. Е-е, друже, тобі негайно на стіл! Гажала вішає йому на гудзик червону бирку. Набряк ног, пошерхлі губи. Пробую пальцем язик: немов тертушка. Газова. Хто з джгутом — теж червона бирка.

Двоє санітарів з ношами вправляються швидко: кого в шок, кого в перев'язочну, кого — в операційну.

З сортувалки поспішаю до хірургічного блоку. Повним ходом ідуть перев'язки. Розсікають рани. Гіпсують. Добре працює Ніколенко, нічого не скажеш. Акуратно поводитись з тканинами. Сестри визнали. Лідер. Звертаються із запитаннями до нього, а не до Гусарова.

Гусаров — людина іншого складу. Коли до нього звертаються з проханням, не скаже «допоможу», а навпаки — вилає: «Як не соромно, не знаєте абеткових істин!» (характерно для тих, хто сам не знає цих істин).

Коли оперував Бородай, Ніколенко дивився уважно, а Гусаров — скоса, через плече, самі, мовляв, не ликом шиті. Переоцінює себе, наче в пику іншим, які недооцінюють.

Оглядаю поранених, яких гіпсував Гусаров. Ні, він не бездара. Ревнивець? Так. Але не злий. Ще варто до нього придивитись.

Підсідаю до реєстратора. Акуратненька сестричка. З тих, хто в дитинстві впадає у відчай від клякси в зошиті. Красиво гострить олівці — мініатюрні списи. Перо

тримає в чохольчику, спеціально для нього зшитому. Є голка, щоб підшивати історії хвороби до картки передового району.

Сподобалась. У Фінляндії була така сама. Від акуратності реєстратора багато залежить. Документи — велике діло...

З перев'язочної біжу в газув. Сказали, що там двоє. З ними Люба Шепелева. Чудова сестра.

А лікаря поки що немає. Кого призначити — Ніколенка чи Гусарова? Ніколенко у перев'язочній тримає лідерство. На нього можна покластися. Тоді Гусаров? Незважаючи на амбіції? Довіра виховує краще, ніж недовір'я. Можна і лікарські недоліки використати на благо пораненого. Але ж газова не чекає. Фактор часу. Горить!

Доповідаю начальникові. Він заперечує.

— Нехай ще покаже себе. Зачекаємо.

— Чекати ніколи. Не той випадок...

— Тоді вирішуйте самі, чого питаєте. Ви ведучий.

Це можна було зрозуміти однозначно: беріть на себе відповідальність.

Повертаюся до перев'язочної, відкликаю Гусарова.

— Олег, я знайшов для вас дуже серйозну роботу, з якою, сподіваюсь, ви впораєтесь. Коли погодитесь, поклопочуся за вас перед начальством. Будете задоволені...

— Ну, і що ж ви там придумали для мене? — в тоні Гусарова вгадується недовір'я.

— Передати вам газув палату. Не кваплю вас з відповіддю. Подумайте, потім скажете. Але справа серйозна і нагальна. Газова, зрозуміли?

Гусаров прикинув: не кожному можуть довірити таку посаду: лікар газув палати. Її не запропонували ні Ніколенку, ні навіть Бородаєві. А йому, Олегу Гусарову, запропонували. Це одразу його вигідно виділило. Нехай усі про це знають, Гусаров на висоті.

Честолубство спрацювало, і Олег погодився.

Лишалось обійти землянки і хати. У землянках усе спокійно. Надходять оброблені поранені. Її одразу зачинають. Змучилися. Чути могутнє хропіння.

Місць поки що вистачає. На черзі — відділення «хати». Розгорнуто там триста місць. При потребі можна розгорнути ще двісті.

Хатами командує сестра Катря Дяченко. Нічим не поступається чоловікам. Може гори вергати. «Залізна Катря».

Там я застав комісара Каршина і начальника АГЧ Квасова. Між ними точилася суперечка: чи має право «залізна Катря» без оплати залучати населення до будівництва нар у хатах. Таких повноважень вона не має. Це, мовляв, протизаконно.

Катря заперечувала:

— Маю право. На громадських засадах...

Каршин підтримав Катрю:

— Залучай, Катрусю. Залучай. Революцію робили теж на громадських засадах... Ніхто нікому за це не платив.— І, стримуючи усмішку, додав: — Отже, вперед!

— З начальством не сперечаються, мушу підкоритись,— Квасов клацнув підборами і рвучко віддав честь.

Ми пішли оглядати хати. Були приємно здивовані. Прекрасний приклад пристосування госпіталю до важких умов. Не було ні дощок, ні цвяхів, а нари збудували. Розібрали сараї, огорожі і навіть... вітряний млин. Збили покриття для нар. Клади їх на лави, сундуки, ліжка, табуретки.

На ці нехитрі лежаки клали солому, застеляли її ряднинами, плащ-наметами, а зверху — госпітальні простирадла. Білизни у нас вистачало.

Усе це організувала Катря, дівчина в ременях, невеликого зросту, з добре поставленим вольовим голосом.

Оскільки хати були розташовані за кілометр від центральної перев'язочної, тут на місці розгорнули щось на зразок філіалу. Виділили оснащення, сестер. І відділення «хати» запрацювало.

Так визначився семикутник мого щоденного маршруту: сортувалка, операційна, шокова, газова, три відділення. І кружляв у ньому, мов білка в колесі.

П'ЯТЬ ДІБ БЕЗ СНУ

Першу добу усі працюють без відпочинку. А далі — по 18 годин за зміну. Так уже було.

Дивлюся на годинник: перша година ночі. Поспішаю змінити Бородая. Він уже своє відпрацював. Чортихаюся, збиваюся з дороги. Не вистачає «летючих мишей».

З дороги збиваються і санітари, які розводять пора-

нених і часто повертаються назад до перев'язочної. Ква-сов не потурбувався забезпечити госпіталь ліхтарями. Лежачих розвозять на санках.

Мацаю по стіні, шукаючи двері операційної. Нарешті знаходжу і відчиняю.

Тут світло й тепло. Густий запах ефіру. Вентиляції ніякої, вікна завішені ковдрами. Самому можна заснути.

У шоківій шість чоловік. Двоє з пораненнями в живіт, один — у голову, двоє — в груди і один — з кровотечею. Всі стогнуть.

Необхідно встигнути подати допомогу до настання незворотності. Що раніше, то більше шансів вижити. Поки оперуєш одного, можна втратити другого. Вимушено пропускаєш оптимальні строки. Люта несправедливість війни.

Ще один, ще, ще... Час летить. Його неможливо ані наздогнати, ані повернути. Можна лише спресувати: за один строк зробити вдвічі більше, ніж робив раніше.

О третій годині ночі страшенно захотілося спати. Удень набігався, стомився, а тут — напруження й ефір. Виходжу на подвір'я ковтнути повітря. Чути, як гуркоче ворожа артилерія. Над обрієм небо не встигає темнішати — спалах за спалахом.

Ненавиджу! Сволота!

Під ранок внесли Павлова Сергія, моряка з тихоокеанської бригади.

Коли його клали на стіл, почувлося собаче повискування. Ніна сторопіла:

— Собака в операційній... Негайно заберіть її звідси!

Виявилось, щеня було за пазухою в Павлова. Він віддав його санітарові, але попросив, щоб потім песика повернули. Потім ми дізналися, як потрапило щеня до Павлова. На Сергійових очах з вікна палаючої хати вистрибнула сука з відвислими сосками і щеням у зубах. Поклавши його подалі від вогню, собака повернулася в хату. І більше не з'явилась, мабуть, згоріла.

Моряк підібрав собача, сунув за пазуху. Під час атаки Павлов був поранений, але приймака не кинув. Для нього він був врятованою грудочкою життя, яке хотів забрати жорстокий ворог.

Я оглянув пораненого. Дотичне, кульове. Незначне пошкодження зовнішньої кісткової пластинки черепа. Для нього все скінчилося добре.

Санітар трохи прочинив двері і звідти запитав:

— А що робити з собачам, товаришу військлікар?

— Що робити? Передайте сестрі першого відділення Надії Уманській. Вона в нас найжалісливіша. Нехай знайде для нього місце,— і жартома додав: — і візьме на облік на постачання.

Спати перехотілось. Щось спрацювало всередині. Кляцнув перемикач — зі сну на неспання. Мабуть, це тому, що більшу частину доби провів на морозі.

Друга доба без сну. Гусаров задоволений. Дає усім це відчути, що саме його поставили на газову. Там уже четверо поранених. Поки що впорується.

З'явився новий лікар, середнього віку, Остаповський. Десь з ним розсталися, прикомандирували до нашого госпіталю. Він носив з собою дерев'яну скриньку з їжею і термометр у чохольчику. Сестер обдаровував слизькою посмішкою і, обіймаючи за талію, казав: «Мені б таку невісточку». Любитель спогадів, балакун, відволікав інших від роботи. Проте навіть і такий він був потрібний: як терапевт.

Завидна я обійшов відділення госпіталю. Все було гаразд, і о десятій вечора став до столу. Шокова повна.

Серед ночі з'явився металевий присмак у роті. Завжди так: коли довго не сплю, в роті з'являється присмак металу. Неприємно пощипує язик.

Другу безсонну добу переносиш важче, ніж третю і навіть четверту. Борється два начала: обов'язок і фізіологія. Обов'язок гне своєї, сон — своєї. Йому немає діла до твоїх проблем. Віддай те, що йому належить. Сон нахабно чіпляється за кожний твій палець, гальмує рухи, вальць з ніг, дражнить липкою розмореністю. Поки готують до операції пораненого, засинаю на стільці. Скільки проспав, не знаю. Можливо, хвилин тридцять.

Спочатку перемагає обов'язок, потім — все-таки фізіологія.

Останнім оперую ще одного Павлова. Однофамілець? Виявляється — Сергіїв батько. Поранення тяжке — в живіт.

Повіки мої важчають, заплющуються, хоч підпорки став. Таке відчуття, ніби очі засипало піском.

Виходжу на мороз, щоб відігнати сон. Допомагає.

Повертаюся до столу. Сам собі кажу: якщо є отвір на передній стінці шлунка, шукай такий самий на задній. Перевір, ще раз перевір. Цей внутрішній діалог допомагає мені бути уважним. Осушую відсосом спадисті місця. Тепер можна зашивати.

Ні. Зупинись. Щось підказує Ніна. Не можу зрозуміти, що саме. Голова, як резонуюча бочка. Її голос звучить голосно й тривожно, мов набатний дзвін. Нічого в голові, крім її голосу. Слова повільно доходять до свідомості. Ніна перелічила інструменти, не вистачає затискача. Мабуть, у животі. Нарешті зрозумів. Спасибі. Легко знаходжу і передаю сестрі.

Ковтаю слину. Той самий металевий присмак. Повний рот металу. Серце глухо стугонить під самим горлом, важко дихати.

Як хочеться спати! Не потрібні ані матрац, ні подушка. Міг би заснути на цвяхах, головою вниз, на ходу. Я бачив солдатів, які спали на ходу. Це було під Єльцем. Щоб не відірватися від тікаючих фашистів, бралися за руки, один спав, двоє вели його. Потім чергувалися.

Виходячи з наркозу, Павлов-батько кричав: «Сергію, синку, бий іродів, громи супостатів! Не дозволяй поганисти нашу землю!»

Третя доба без сну. Стався злам. Хотілося спати, але заснути не міг. Той стан, що про нього кажуть «вибився з сну».

Позіхаю, рот аж рветься в позіханні, а заснути не можу. З усіх клітин, мов кучмата потвора, вилізає втома. Паралізує, як отрута кураре.

Ну, коли не спиться, роблю зусилля і встаю. Знову кручуся в семикутнику: сортувалка — операційна — перев'язочна — шокова — газова — відділення.

З Бородаєм погано. Здається, Юдін писав: «Якщо виразка, то на все життя». Оперує з підв'язаною на животі грілкою й от-от вийде з строю. Спасибі Надії, доглядає за ним — готує легку їжу і стежить, щоб їв регулярно. За віком — дочка, за покликанням — мати.

Сортувалка працює нормально. Тут мені робити немає чого. Синхронно взаємодіє з хірургічним блоком. У перев'язочній, як і завжди, лідирує Ігор Ніколенко. Справляється. Але працювати стає дедалі важче — надійшли строки повторних перев'язок.

Перше відділення — найважче. Після складних операцій. П'ятдесят поранених моїх, п'ятдесят — Бородая.

Обходжу своїх. Оглядаю Павлова, «квітучий» перитоніт. Згадався Київ, мій шкільний друг Грицюк. Теж був перитоніт. Вилікували. Може, й Павлова витягнемо.

Раптом на середину палати викотилося щеня. Надія підхопила його на руки і притисла до грудей.

Хтось з поранених сказав:

— Помічник сестри по лінії відволікання від непотрібних думок.

— Він уже має ім'я?

— Звісно. Бемом прозвали.

— Бемом? Дивне ім'я.

Хтось пояснив:

— Бем — генерал, якого взяли в полон. От і назвали песика його іменем, щоб нагадував про цей приємний факт.

— Ну, що ж, резонно, — погодився я.

На лісовій дорозі між засніженими ялинами зустрівся з начальником і комісаром. У них теж клопотів вище голови. Щось я прошу вирішити, щось доручають зробити мені. На ходу ділимось інформацією. Не сьогодні-завтра буде оголошено про евакуацію поранених. Бородай вибуває з строю, загострилася виразка. Гусаров старається. Всі шість поранених (тепер уже шість!) живі. І ще одна важлива новина. Дзвонив начсанарм: госпіталь відвідає командуючий. Попередив: «Не підведіть».

Після землянок і хат повертаюся в операційну. Пішла четверта доба без сну. Бородая вклали в ліжку — блював з кров'ю. В шоківій четверо поранених, усіх потрібно оперувати. Прошу сестру митися...

Ліворуч від мене стоїть з помитими руками Ніна, праворуч ... начсанарм. Намагаюсь встати, а ноги не тримають. «Спите на роботі... Неподобство! А я на вас надівався...»

Хотів пояснити, але він вийшов і грюкнув дверима.

Питаю Ніну: «Де начсанарм?» Вона відповідає: «Його тут не було». — «Як не було? Я щойно з ним говорив». — «Вам привиділось. Начсанарма не було». Наполягаю: «Як же не було? Він стояв праворуч від тебе. Ось тут». — «Не було начсанарма. Не було».

Вийшло, як у комбінованих зйомках. Вирубали людину з кадра. Все те саме, а людини немає.

Іноді неможливо провести межу між сном і дійсністю. Межа розмивається. І вже не можеш визначити, спиш ти, а чи не спиш. Немовби якийсь третій стан.

Я зрозумів, що припустився помилки. Не можна розслаблюватись, як я це зробив. Потім важко прийти до пам'яті. Ніяк себе не поставиш на ноги. Так буває на

марші. Сядеш на хвилинку, пожалієш себе, потім не встанеш...

А от Ніна переносила нічне неспання легше, ніж я. Жіночий привілей. Вроджена здатність протистояти сну. Матері годують немовлят і вночі. Діти хворіють, і це теж припадає на нічні години. Місяцями недосипають жінки. Пристосувалися.

Під кінець четвертої доби до операційної увійшов Каршин у халаті й масці. Подумалося: знову щось скаже з приводу «невідповідності з статутом».

Аж ні, пропонує прослухати зведення інформбюро.

Ніна сказала:

— Нам потрібне д о б р е зведення.

Я підтримав Ніну. Комісар пояснив:

— Зведення добре, варто відзначити... З цього приводу я приніс каву і мензурки. Кажуть, що кава додає сил. В усякому разі, так вважали в давнину.

— І не лише в давнину,— квапливо підтримав комісара я.— Все залежить від дози. Сто грамів — добре, склянка — погано.

— Так от,— продовжив Каршин,— мензурки розраховані на сто грамів, саме стільки, скільки потрібно для бадьорості.

Коли випили, мені раптом згадалася наша перша зустріч. І я зауважив:

— Виходить, і ви, товаришу комісар, не без гріха, порушуєте статут. П'єте каву з підлеглими.

Каршин розвів руками і засміявся.

— Специфіка взаємин між медиками. Будемо вважати, що ми квити.

...До ранку оперували нормально, збоїв не було. Кава таки допомогла.

У сортувалці лише кілька поранених. Контингент перев'язочної. Гажала дримає за столом, сховавши голову в лікті. Висока хвиля надходжень схлинула.

— Як було, питаєте? — розповідає поранений розвідник.— Палицею розсунув колючий дріт, поставив її як розпірку, проліз. Темно, хоч в око стрель. Провалився у хід сполучення, наче в пекло. Чую, фрїци розсміялися в бліндажі. Ну, думаю, в пастку потрапив, кінець... А то вони в карти грали. І до мене їхній сміх не мав ніякого відношення. Коли така справа, моя черга фашистів шугонуту. Тримайтеся, кролики! Поправляю на голові вушанку, щоб зірочкою наперед була, і кидаю гранату у

відчинені двері. «Ауфвідерзейн» (до побачення), відклався і «нах хаузен» (додому).

Мені особливо сподобався цей жест: «щоб зірочкою наперед була». Хвацько! А от «ауфвідерзейн» не відбудеться — фашисти вже на тому світі. Розвідник же невдовзі повернеться в стрій — поранення в нього дріб'язкове.

Пішла п'ята доба без сну. Гажалу не став будити, нехай дрімає. Послухавши розвідника (такі оповіді на мене діють, як бальзам), продовжую свій маршрут. У шоківій нікого. В газовій — восьмеро (про них розповім потім). У відділеннях метушня. Чекають командуючого. Чепуряться, купають поранених, прибирають. Кажуть, командуючий суворий, любить порядок. Особливо прислухається до скарг поранених. У всіх жижки трусяться. В мене — теж. Боюся начальства.

У першому відділенні на другому поверсі школи лежить Бородай. Іду до нього. Зворушлива картина: притиснувши до щоки руку Бородая, сидить Надія. В її ногах, згорнувшись клубочком, посапує Бем. За короткий час усі троє прив'язалися один до одного.

— Ви вже пробачте мені, колего. Підводжу вас. Огидна і непадійна я людина. Сам з цього приводу мучуся. Заспокоюю хірурга.

— Дивився ваші аналізи. Гемоглобін 60. Кровотеча припинилась. Обійдеться без операції. Не страшно. І, будь ласка, не картайте себе. Ми всі любимо вас. Надійка теж так думає. Правда, Надю. Самої її доброти вистачить для вашого одужання.

...Знову потягло на сон. Коли прикладаєш до вуха морську мушлю, здається, що в глибині її виникає шум. Кажуть, це шумить, вловлений нею навічно, морський прибій. Та це не прибій. Це шумить наша кров, що струмує в артеріях. Зараз, на п'яту добу, я чую шум без мушлі. В голові дзвенить від нього. І нікуди від нього не втечеш.

— Ніхто не знає, коли знову надходитимуть поранені. Отже, користуйтеся нагодою й відпочивайте.

Операційні сестри кивають головами.

Тільки Ніна заперече. Йй ще необхідно підготувати шовк, нарізати серветки, помити інструменти, зарядити автоклав та багато іншого. Так, все це необхідно, нічого не скажеш. Даю на все сорок хвилин.

— Вистачить?

— Цілком...

Але я розумію, що в цей строк їй не вклястися.

Виходжу на подвір'я. Яка краса! Відсвистіла заметіль. Величезне блакитне небо над головою. Засніжений простір. І увесь він заллятий сонцем, іскриться, виблискує. Пречудовне свято двох кольорів: білого й блакитного.

Снігу намело багато. Замети, замети, замети... Між ними в'юняться натоптані доріжки. Високі ялини стоять на сторожі в білих маскхалатах. Над сортувалкою, школою, землянками й наметами здіймаються рожеві стовпи диму. Безвітряно.

Свіже повітря вдаряє мене в груди, клекоче в горлі. Відчуваю, що п'янію. Поле зору звужується. Напівсліпим захожду до свого намету. Жарко — горить пічка. Спасибі, санітар потурбувався. Хочу скинути чоботи — не можу, ноги набрякли. Довелося розрізати халяви по шву... Але це вже робить за мене санітар. Він же розщібає на мені ремінь.

Уві сні я завжди або літаю, або пливу чи їду... Ляпають по воді гребні колеса пароплава. Кукурудзник несе мене над хмарами. Вистукують колеса санітарної літучки, яку я супроводжував у Тамбов.

КОМАНДУЮЧИЙ

Прокидаюся від крику Гажали:

— Ко-ман-ду-ючий приїхав! Вставайте! Командуючий приїхав!

Поспіхом накидаю на себе шинель і вибігаю на вулицю. На ходу застібаю гудзики. Чорт, одного не вистачає! Не лишається нічого іншого, як прикрити це місце долоною.

Посеред вулиці зупинився віліс. З нього вийшли командуючий, ад'ютант і ще хтось з супроводу. Ніколи в житті не бачив живого командуючого. А тут — довелося. Високий, худорлявий, незважаючи на вік, стрункий, з обличчям людини, на чийх плечах лежить величезний тягар відповідальності за долі сотень тисяч людських життів. Це — поєднання суворості, проникливості, замкненості і несподіваної доброти, що час від часу освітлювала його обличчя.

До нього підійшли начальник госпіталю Захаров, комісар Каршин і начальник АГЧ Квасов.

Командуючий вирізнив з-посеред них начальника АГЧ (екіпіровка, полиск!) і звернувся до нього (знаки розрізнення ховалися під кожушиною):

— Доповідайте...

Вийшов конфуз. Доповідати почав не Квасов, а Захаров і за формою: поранених стільки, всім подано допомогу, до евакуації підготовлено стільки... Військлікяр другого рангу такий-то.

Чітко доповів. Це в нього відпрацьоване. Кадровик.

На цей час підійшов я і теж доповів: «...ведучий хірург військлікяр третього рангу Тарасенко».

Про командуючого ширилася в армії добра слава. Відомо було, що він в рот не бере спиртного ні в будні, ні в свята, не курить і не лається навіть у хвилини найбільшого роздратування (замолоду дав обітницю і досі не порушив її, лише в Берліні випив келих за Перемогу).

Умів запалити людей перед боєм, розвіяти непевність і страх.

Запам'ятався випадок. Необстріляні новачки готувалися до атаки, було страшно. Командуючий розповів їм про пораненого хлопця, якого винесли з поля бою. Він не те що плакав, ридма ридав. Командуючий подумав, що боляче йому, через те й плаче. А він, виявилось, ревів тому, що лише одинадцять фашистів знищив, а міг би набагато більше знищити, рана перешкодила.

І те, що випадок був знаменний, і що розказаний вчасно, і те, що розказував командуючий, а не хтось інший,— усе це вплинуло на новачків і в бою вони поводитися хоробро.

Генерал О. В. Горбатов ходив дуже швидко, як людина, котрій завжди не вистачає часу. Щоб не відставати, нам довелося бігти за ним. Обхід почався з найближчої хати. Там були лежачі поранені. Коли зайшов командуючий, поранені спробували підвестись. Та генерал заперечливо підняв руку.

— Не вам переді мною стояти виструнчившись, а мені перед вами...

Потім зав'язалася щира розмова. Розпитав, на якій ділянці воювали і розповів, що там робиться зараз. Поцікавився, як себе почувають. Як доглядають за ними. Чи пишуть додому листи? Чи є папір для «трикутників»? Відповів на запитання — в кожного було про що спитати. Одразу було видно, що добре знає солдатську душу, думки і сподівання.

Командуючий обійшов шість хат у різних кутках. Поранені дякували — не скаржилися. Знову запитання, відповіді, побажання...

В одній з хат генерал звернув увагу на окраєць хліба на підвіконні. Пожував і сказав: «Пісний, солі мало». Попрохав загорнути хліб у серветку.

— Нехай інтендант армії покуштує. Він, мабуть, у пекарні не заглядає.

У другій хаті застали сестру, яка з апетитом їла сало. Командуючий усміхнувся:

— Сховалася б куди-небудь і жувала, а то перед усіма, тільки дражниш, пораненим у живіт сала їсти, мабуть, не можна.

Хтось з поранених заступився за сестричку:

— Вона ділиться, всім по шматочку роздала.

Неподалік стояли стайні. І туди заглянув. Доріжка від ожереду до стайні була густо притрушена сіном. У кутку гіркою лежала картопля, частина вже згнила. Коні не чищені.

Генерал сердито глянув на Квасова. В голосі прозвучали недобрі нотки.

— Запамятайте, в минулому я кавалерист. Коней люблю. І кінь у боргу не лишається. Завжди віддячить.

Квасов стояв струнко. Рука біля скроні тремтіла.

— Ясененько, — відповів він звичним словом.

— А за картоплю й сіно будете покарані. Але це вже начальник госпіталю вирішить.

— Так точно, як вирішить начальник.

— І за коней теж...

— Так точно, і за коней...

Квасов так перелякався, що невлад автоматично повторював «так точно», «так точно», немов дятел довбав дерево.

Потім усі попрямували до віліса. Стали прощатись. Командуючий звернув увагу, що я тримаю руку на животі і запитав:

— Нездужаєте, мабуть, виразка?

Я розгублено усміхнувся:

— Виразка в нашого другого хірурга. Я тримаю руку на животі, так би мовити, з солідарності...

Подумав: дурниці верзу. Мабуть, далось взнаки тривале безсоння. Нісенітниця якась. «З солідарності». Це ж треба! Навмисне не придумаєш. І я забрав руку з місця, де не вистачало гудзика. В зовнішньому вигляді порівня-

ння з Квасовим було не на мою користь. Рипучі ремені, пряжка, немов осколок сонця. Вушанка з каракуля. Повний ажур! А в мене блаженська шинелька, та й та без одного гудзика, розпороті по шву чоботи.

Генерал перевів погляд на пучок ниток замість гудзика. Зрозумів, у чім справа і засміявся.

— Часу не вистачило пришити.— І додав: — Солдата, який повз на животі, щоб захопити висоту й обірвав усі гудзики на шинелі, я не засуджую. Для мене це один з речових доказів доблесті. Скільки діб ви не спали?

— Як усі — п'ять...

— По обличчю видно, що п'ять. Поки що більше поранених не буде. Операцію завершено. Можете відсипатися, скільки схочете.— І додав: — Поміняйте шинель і чоботи своєму ведучому хірургові. Заслугує...

— Єсть, поміняти,— ревноу начальник АГЧ.

Віліс рушив. Командуючий, прощаючись, сказав:

— Спасибі за службу.

ЕВАКУАЦІЯ

Через три дні було призначено евакуацію поранених. Клопітлива і відповідальна справа. Великий день госпіталю.

Ніхто не повинен умерти в дорозі. Відправку можуть оголосити в будь-який час: увечері, вночі, на світанку, за будь-якої погоди, якими завгодно засобами: пішки, кінями, машинами, водою, санлетучкою, літаками і т. п.

На цей день усе має бути готове: особисті речі поранених, документи військові і медичні, зв'язкові, чергові пости.

Ніяка несподіванка не повинна застати госпіталь зненацька.

З 1006 поранених підлягали евакуації 680 чоловік. Чимало. В еваковідділенні розмістили лише двісті, решта лишалися на місцях — у хатах та землянках.

Тут ми припустилися прорахунку. Треба було попередньо перепрофілювати поранених, хто лежачий, хто сидючий, зосередити їх у спеціально виділених хатах і землянках. А ми цього не зробили. В темряві, посиленій вихлопними газами, довелося об'їжджати багато хат. Транспорт простоював зайвий час. В одну вулицю з'їхалося багато

машин, їм важко було розвернутись і роз'їхатись, шофери лаялися.

Добре ще, що в кожную машину сідали наші сестри й санітари, які знали, де лежать поранені, призначені на евакуацію. І це трохи прискорювало справу.

Надалі ми врахували наше упущення і більш його не повторювали.

Навіть знайшли спосіб (наче на відшкодування свого недогляду!) вантажити в машину на двох поранених більше, ніж раніше. Серед поранених були такі, які сидіти не могли, а на місце на ношах не «тягнули». Ми розміщували їх у проходах, їм так було зручно. І назвали ми їх «прохідними».

В еваковідділенні панувало пожвавлення. Тут зібралися Захаров, Каршин, Ніколенко, Гусаров, прийшов Гажала, так би мовити, «на поклик серця» — а раптом знадобиться, і Ніна Савська з перев'язочним матеріалом.

Сестри вже рознесли пораненим особисті речі, що гостро тхнули дезинфекцією. Хтось прохав замінити прострілену вушанку, в когось зник ремінь. Багато хто з цікавістю вивчав свої конверти з історіями хвороб.

Лікарі займалися своєю справою, Каршин своєю: повертав ордени та медалі, партійні і комсомольські квитки, що зберігалися в нього.

Партквиток розвідника Антипенка (того, що в німецькій траншеї перед боєм поправив вушанку, щоб «зірочкою наперед була») пробитий осколком. «Доведеться міняти», — з жалем сказав розвідник. Хтось заперечив: «Нізащо, від першого осколка вберіг, другий побоїться...»

Антипенко акуратно ховає партквиток у нагрудну кишеню гімнастерки і защібає гудзик. Притискає до грудей долоню і каже, задержувато всміхаючись:

— Наче талісман...

Серьожа Павлов просить принести песика Бема, хоче взяти з собою. Розлучаючись з щеням, Надя плакала. Відчувши тепло, сисунець тикнувся носиком у груди свого хазяїна і тоненько заскавучав. Павлов погладив собача, притис до щоки. Подивився на мене, на Надю, зрозумів, що маляти буде краще в госпіталі, ніж деінде, і сказав:

— Візьміть... Мій подарунок вам за доброту.

Надійка підхопила щеня і побігла до себе у відділення.

У затіненому кутку еваковідділення двоє сперечалися: поранений грузин з рукою на косинці і гіпсом на гомілці з важким для вимови прізвищем Кверенчхладзе і поранений у голову Рябошапка.

Трохи притримуючи пальцем бинт, що сповзав на очі, щоб краще бачити співрозмовника, Рябошапка казав:

— Коли фашист мертвий — він людина, коли живий — звір.

Кверенчхладзе заперечливо покрутив головою.

— І мертвий фашист — звір. Зі своєю звірячою біографією. А яка в нього біографія — самі злочини.

— Мертв'як уже нешкідливий, — наполягав Рябошапка. — Він уже не фашист. Нікого згубити не може. Він навіть корисний. Інший фашист подивиться на нього й подумає, чи лізти йому на чужу землю, чи не лізти.

— Це ти правильно говориш, Рябошапка. Отже...

— Отже, з живих фашистів треба робити мертвих, тобто корисних, — підтвердив Рябошапка.

Потім зав'язалися розмови на мирні теми: про дітей, про кохання, про майбутнє, про те, де краще оселитися після війни, в селі чи в місті, про переваги сільського життя. Товстошочий сільський хлопець хвалився:

— У місті живуть на копійки. А я вдома все маю. Схочу свіженького огірочка, помідора, молодої картоплі, піду на город, зірву і їм прямо з грядки; схочу молока, сиру, масла — будь ласка, корівчина вдома є; м'ясо теж не куповане — курку або качку заріжу, сало є, в садку — яблука, сливи... Повний ажур...

Поранені слухали й ствердно кивали головами. Мовляв, правда, переконливо говорять. Аж їсти захотілось.

Хтось з поранених запитав:

— А котра година, браточки? Чи не час снідати?

Міський хлопець, одесит, подивився на годинник.

— П'ята година...

— Бреше твій годинник. Зараз, мабуть, вже сьома.

— Мій годинник не бреше. Трофейний...

— Саме через те й бреше, що трофейний. Коли звіритися з моїм шлунком, точно сьома година. Він мене не дуристь. Він у мене справний.

— І чого ти квапишся, як голий у лазню... Серед ночі їсти шкідливо. Напийся води, коли вже несила.

— Вода — не горілка, багато не вип'єш, — підсумував суперечку сільський хлопець.

Обходжу еваковідділення, перевіряю, чи все гаразд,

як лежать гіпси, пов'язки, як поводять себе рани. Чи немає ускладнень. Адже операцій-чернеток не буває, всі вони «пишуться» одразу начисто. Помилки непростимі. Операція триває годину, дві, три, а догляд — тижні, місяці. За цей час встигаєш поріднитися з пораненими — і вони вже твої друзі, брати, сини, частка твоєї долі. ...У всіх дорожній настрій. По очах видно, що думками вони вже далеко. Що їх там чекає? Як зустрінуть рідні? І чи живі вони?

Багато хто долікується в тилу і повернеться в стрій, але чимало й залишиться там інвалідами. Для них війна скінчилась.

З хат і землянок уже вивезли поранених, призначених на евакуацію. Тепер черга за еваковідділенням. Ще було темно, коли подали сани й машини під вантаження.

Галаслива Зоя Богачова, «гроза шоферів», шпетила на вулиці водіїв. Хотіла довести їм, що саме вона і є «високе начальство». Кричить, отже, має право кричати. Гажала в'їдливо зауважив:

— Працює на публіку.

Тупорилі грузовики, схожі в темряві на великих тварин, терлися боками, сердито гурчали моторами, нишпорили навколо присліпуватими, з фіолетовими більмами очима-фарами. І над усім цим неквапливим, ревучим, рухливим стадом висів, як батіг приборкувачки, Зоїн пронизливий голос.

То машину поставили далеко від дверей, то ноші хтось узяв і не повернув (іроди, щоб вам не діждати, злодії прокляті!), то машина зачепила за ріг намету й завалила його (пришелепуватий, з-за рогу мішком прибитий, недоумок, мати тебе двічі підкинула, та раз упіймала). Солоні словечки сипалися на шоферські голови, як горох.

Зоя вважала їх найтупішими людьми в світі. (Але пізніше, за велінням примхливої долі, одружилася саме з шофером).

На світанку машини й сани повезли поранених на станцію Скуратово, що була за вісім кілометрів від госпіталю. З ними поїхав і я.

Ще здалеку побачили ми санітарну літучку: товарні вагони, пристосовані для перевезення поранених.

Начальник поїзда білорус Бублик зустрів нас нетерплячим закликком:

— Давай, давай, не затримуй!

У нього своя «газова інфекція» — повітряне бомбардування. І свої проблеми: зволікання часу — це смерть. Гладкий, кругленький, мов колобок, Бублик котився по перону, нагадуючи кожному, що баритися небезпечно.

Над станцією з'явилася «рама», фашистський коригувальник. «Рама» — це означає: чекай нальоту. Бублик це добре засвоїв. Не вперше.

— Давай, давай, не затримуй! — ще тривожніше зазвучав його голос.

Вантажити почали з центру перона. Лікарі теж допомагали носити поранених. З Гажалою ми несли Кверенчхіладзе. Коли знімали з машини, потривожили хвору ногу. Грузин здригнувся, поморщився: «Як вода кипить, так зробиць і відпускає». Гажала заспокоював:

— Прийдеш у свою Грузію, сам з поїзда зійдеш. І ходитимеш без милиць. Рідна земля лікує.

Кверенчхіладзе сьйнув білими зубами в усміщці.

— Приїздіть у гості, шашлик будемо їсти...

Я вже мав одне такє запрошення: від Сагіяна в Кременчуці. Не судилося. Тепер Сагіян лежить на дні стародавнього Славути. І ось ще одне запрошення. Чи вбереже нас доля, хто знає.

Грузина ми поклали у вагоні на нижнє місце. Ніна лишилася з ним — поправляла пов'язку. А ми з Гажалою пішли знову до саней та машин.

Не встигли повантажити й половини поранених, як над станцією промчав бомбардувальник. Начальник поїзда пронизливо загорлав:

— Поранених у щілини! Давай, давай, не затримуй! У щі-ли-ши-и!

Поблизу станційних будівель було багато вузьких щілин. До них кинулися поранені, гублячи по дорозі милиці. Санітари й шофери виносили поранених з вагонів.

У цьому безладді, серед людей, що бігли й повзли, я побачив Ніну, яка тягнула Кверенчхіладзе до щілини.

За кілька хвилин знову почулося наростаюче гудіння в повітрі. Вдарив перший оглушливий вибух. І одразу ж зметнувся догори стовп землі, диму й полум'я в стороні від поїзда.

Я стрибнув у щілину, в людську тісняву. Друга бомба вибухнула за водокачкою. Там стояли цистерни з бензином. Вони загорілися. А третя бомба вибухнула в хвості поїзда.

Кони, що купчилися поблизу, стали дибки і, тягнучи за собою сани, перестрибнули через щілину над нашими головами і з диким іржанням помчали в степ.

Минуло ще кілька нестерпно довгих хвилин. Запанувала тиша. Літака вже не було. З щілини вибралося кілька чоловік. За ними, позираючи на небо, виповзали інші.

Тільки тепер поранені відчули незручності й біль. Занесли потривожені рани та переломи. Повітря сповнилося стогонами і прокляттями.

Та ось знову пролунала знайома тривожна команда:

— Давай, давай, не затриму-уй!

І знову на перон висипали поранені. Ми допомагали їм сідати у вагони.

Уздовж поїзда, якось дивно підстрибуючи, бігла Ніна Савська. Не своїм, уривчастим голосом вона кликала нас:

— Тарасенко... Гажала! Тарасенко!..

Ми кинулися назустріч. Кожушанка була посічена й забризкана кров'ю. На її руках щойно загинув Кверенч-хіладзе. Її поранило в ногу. Вона повільно і важко осідала на землю. Гажала підхопив Ніну, і ми понесли її до стоянки машин.

Останній вагон був розбитий. Угорі під перекриттям на підвісних ношах лежав неушкоджений Сергій Павлов. Коли його зняли, він рукавом витер з обличчя кіптяву, подивився навкруги і сказав:

— Отже, я в огні не горю і в воді не тону.

Вагон відчепили. Літучка рушила і, брязкаючи буферами, повільно залишила станцію.

ІЗ ЩОДЕННИКА

...На війні люди поділяються на тих, хто вбитий, і тих, хто може бути вбитий. Ймовірність смерті велика.

Пирогов, беручи участь в обороні Севастополя, колись підрахував, що людина може спокійнісінько померти щохвилини, тобто 1440 раз на добу. У Севастополі часів другої світової війни ця можливість зросла до 36 400 раз на добу. За кількістю зроблених по місту пострілів.

Стихійні лиха милосердніші за війну. Усі ці цунамі, землетруси, виверження вулканів, обвали, шторми, урагани з милими жіночими іменами, повені можуть забра-

ти тисячі життів. А війна забирає мільйони. Череву війни завжди голодне. Воно невситиме.

Війна вкорочує життя. Довгожителів на війні не буває.

Старішають? Так. Але лік ведеться не на роки, а на хвилини. І сивіють теж миттєво. Не старішає на війні тільки смерть. Навпаки, молодшає. Відлік ведеться до нуля, а не від нуля.

Війна не знає справедливості. Одного вбиває, другого калічить, третього милує. Без вибору. Мов сліпа. На кого «вкваше пальцем».

Фашисти— хижі відгалуження в родині людиноподібних. Лікарі знають: щоб жило живе, необхідно видалити гниле. Тоді більше не буде війн. Ми платимо великою кров'ю не лише за себе, а й за всіх людей на світі. За майбутнє.

ФАКТИ І ПОДІЇ ТИХ ДНІВ

Г р у д е н ь

— *Із звіту лікаря 7-го мотопіхотного полку дивізії СС «Норд» Брауна: половина солдатів, що перебувають на позиціях, хворі. Їх не кладуть у госпіталь тільки тому, що ніким замінити.*

— *Визволені міста Клин, Калінін і Ясна Поляна — місце життя і поховання великого російського письменника Льва Миколайовича Толстого.*

— *З листа обер-єфрейтора своєму синові: «Росія в дійсності більша, ніж на карті. Про це завжди забувають ці стратеги з пивниць».*

— *Поразка військ Гудеріана. Визволена Калуга, захоплено великі трофеї, які підраховуються.*

— *На Новий рік у Москві дітям роздавали гарячий м'ясний сніданок.*

— *З щоденника Вальтера Германа: «У тил на 345 підводах відправили 500 обморожених. Цього на батьківщині не знають».*

— *З книги німецького професора Бергмана: «Моногамія — збочення, вона веде до псування раси... Один хлопець може запліднити десять дівчат».*

— *Фашистський план оточення і взяття Москви провалився. У битві під Москвою було розгромлено близько 50 німецько-фашистських дивізій.*

Розділ сьомий

Настала передишка, міжбойова пауза. Відгрімилі бої, що про них військові кажуть «бої місцевого значення».

Почалася підготовка до нових наступальних операцій. Від поранених ми раніше за інших дізнаємося, де і які відбуваються події. Каршин назвав ці зведення ранрадіоформбюро. «Ран» означало поранені. А інколи «ранні». І те, й те було правильним: перше — бо йшло від поранених, друге — бо відомості були найсвіжіші, до офіційних повідомлень.

У грудні 1941 року 3-я армія переслідувала ворога від міста Єфремова на заході (нагадаю, місто було визволене під час Єлецької операції, тоді ми щойно вийшли з оточення).

Фашисти відступили й міцно закріпилися на правому березі річки Зуша. Спроби оволодіти західним берегом з ходу успіху не мали. Війська стомились, і їм довелося перейти до оборони, як казали солдати — «зариватись у землю».

Наші війська, розповідали поранені, перебували в дуже невідгідних умовах: володіли положистим берегом, а ворог — високим і стрімким, звідки все було видно як на долоні. Все проглядалося й прострілювалось.

Укріпилися гітлерівці добре. Два-три ряди дротяної загорожі. Всі підступи передбачливо замінували: мости, береги, ліс, перехрестя доріг, схили пагорбів. Продумано спланували кругову оборону. Прикрили також себе з трьох боків мінометним та артилерійським вогнем. Було ще багато секретного в їхній обороні і несподіваного для наших військ.

Та найнепрístupнішим був Мценський плацдарм. Траншеї і ходи сполучення, доти й бліндажі на кожному кроці, протитанкові рови.

Чимало поранених надходило з району знаменитої стайні. Вона височіла на крутому західному березі Зуші й була перетворена фашистами на фортецю. Все тут було зроблено з німецькою педантичністю, акуратно й передбачливо: звісно, вони пристрілялися своїми далекобійними гарматами на випадок, якщо доведеться залишити стайню, все суціль замінували, кожний метр, і навіть свої бліндажі.

На Зуші протистояння наших і ворожих військ тривало довго, вичікували, готувались. Ми теж побудували

міцну оборону на велику глибину. Розуміли відповідалість. З Мценського плацдарму ворог прагнув прорватися до Москви.

Госпіталь теж готувався. Часу вистачало.

Готувалися по-різному: війська вели розвідку звичайну і розвідку боєм (військові кажуть — силову розвідку), вдосконалювали оборону, вчилися наступати (важко в навчанні, легко в бою).

Госпіталь будувався, «розгортав» місяця. Не бракувало часу і для навчання — проходили армійські конференції, обмінювались досвідом, аналізували результати лікування, організаційні прорахунки. Вистачало часу і для самодіяльності, захоплень, кохання, краси, а оскільки час був, то з щілин виповзали всілякі інтрижки, плітки, нашіптування. Без цього ніяк не буває. Виродки, породжені бездіяльністю.

Розгортання госпіталю — завжди творчість, винахідливість, уміння пристосуватись.

Ми навчилися багато чого: як, наприклад, збивати нари з молодого сосняку, як в'язати солому, щоб вона не сіялася крізь щілини в нарах; як з снарядної гільзи чи з консервної бляшанки робити бездимову лампу, а із залізної бочки — пічку. Як побудувати в землянці лазню з добрим відливом води, камери для дезинфекції, як утеплити сараї, як взагалі зробити так, щоб пораненим було тепло, затишно, зручно в зруйнованому будинку без вікон і дверей чи в коморі. І все робити швидко, на ходу.

У вільний від лікування час поранені грали в шахи, доміно чи вирізали з дерева ложки, люльки з головами Мефістофеля, портсигари із зображенням на кришці ордену Вітчизняної війни, шкатулки, схожі на палехські, з розписом, зручні валізки, дрібні вироби з алюмінію. І все це охоче роздаровували на пам'ять сестрам і лікарям.

Госпіталь поступово прикрашався. При вході з'явилася арка, доріжки були приведені до ладу, обабіч них посаджено квіти, на пагорках з шматочків скла і цегли викладалися орнаменти, зірки з гаслами. Краса лікує, це давно відомо. Відволікає від тривожних роздумів.

Серед поранених знайшлися танцюристи, співаки і навіть... фокусники. Вони охоче і з успіхом виступали перед бійцями та персоналом госпіталю.

Нагадаю, що обіцяв розповісти про газову палату та її лікаря окремо. Саме тепер можу це зробити. Та спочатку хоча б кілька слів про газову інфекцію. Що це таке?

Газова інфекція! Вона забирала в солдатів ноги і руки, дуже часто і життя. Хворобу наділяли всілякими назвами: біла рожа, блакитна, шафранова, лимонна. Раніше помирали від неї 80—90 процентів тепер 60—70. «Райдуга смерті».

Мезоне, французький хірург, назвав її «блискавичною гангреною». Щоб урятувати пораненого, потрібно було немовби випередити час. Він писав: «Я починав операцію, а помічники стрімголов кидалися за бинтами».

Газова інфекція — милиці й візки для безногих.

Усі лабораторії світу вивчали її. Були відкриті збудники. Невдовзі створили сироватку. Спочатку застосовували її в малих дозах, це приносило розчарування. Хірурги посміливішали і почали вводити великі дози. Розчарування змінилося надією.

Виграти війну не можна самими танками. Потрібні ще авіація, артилерія, флот і, звісно, піхота. От і ми в бою почали вводити сироватку з крапельними вливаннями рідин, кварцовим опромінюванням, сульфамідами, вітамінами, переливанням крові.

Боротьба виявилась нелегкою. Потрібно було пильно стежити за рухом набряку, температурою, гемоглобіном, за пульсом, кров'яним тиском. І щоразу, залежно від клінічної та лабораторної «розвідки», застосувати ту чи іншу «зброю».

Газова палата справляла гарне враження: побілена, вікна зашклені, підлога вимита гарячою водою і вискоблена, ліжка зручні, на вікнах фіранки — для польових умов цілком комфортабельно.

— Не гірш, ніж в інших відділеннях, навіть краще, — самовпевнено сказав Гусаров.

— З моїх вуст ця фраза прозвучала б переконливіше, але ви не дали мені її сказати, — не без іронії зауважив я.

Поранені газової були доглянуті, правда, це більше заслуга сестри Люби Пухової, ніж Гусарова. Але і його участь було б неправильно заперечувати. Медична стора на хорошому рівні, а це найголовніше.

Не можна сказати, що я був спокійний за долю поранених цієї палати. Довіряючи її Гусарову, я все-таки не спускав з неї очей. Часто забігав у газуву. Мені не подобалися розмови, що призначення сюди Гусарова, це, мовляв, експеримент і що робити цього не можна. Начальник теж займав половинчасту позицію: і так, і ні. Однак підкреслював: «Ви ведучий, вам і карти в руки».

Зрештою, яка різниця, що рухало лікарем — честолюбство, а чи поклик душі, важливий результат, думав я. А результати непогані, поранені одужували. Честолюбство, звісно, менш надійна основа для благородних діянь, ніж поклик душі. Але тут ще можна сперечатись. Честолюбство — вроджена властивість, поклик душі — набута.

Гусаров показав мені поранених. Усі «осадочні», не-транспортбельні. Та вже визначилась сприятлива динаміка.

За останній час з шістнадцяти поранених померло двоє. Це зовсім непогано. Тобто погано, що померли, і зовсім непогано, що вижили чотирнадцять. Не те, що було у Фінляндії й раніше.

Найтяжчий казах Тулепов. Почали з нього. Перенесли в перев'язочну — відгороджений простирадлом куток. Ми ледь вміщалися там утрьох. Оглянувши пораненого, питаю:

— Як це сталося?

— Як сталося? Фріц далеко — вогнище є, фріц близько — вогнища нема. Командир кричить: «Уперед, лягай... вперед, лягай!» — і нога поранений на снігу замерз.

Коли Тулепова винесли, Гусаров сказав:

— Ампутація. Поранений уже про це знає. Він згодний. Каже: «Ти дохтур, тобі видно».

— А чи видно?

— Звичайно, — самовпевнено відповів він. — Ампутую я швидко, чотири-п'ять хвилин, і все діло. Ось Люба не дасть збрехати. Сумніваєтесь?

Нога справді погана. Відмороження й поранення. І все-таки краї рани кровили. Визначилась грань між загиблими й живими тканинами. Та й загальний стан не викликав тривоги.

Не певний, що зроблено все, аби врятувати ногу. Ще не пізно.

Як це пояснити: коли пізно, а коли не пізно. Грань між ними тонка, майже невловна. Стрілка барометра тремтить. Чи то «ясно», чи то «перемінно». В таких випадках вирішують знання й інтуїція. Самих знань мало. За ногу Тулепова можна ще поборотись. У цьому я був переконаний.

Виходжу з Гусаровим у сіни, щоб поговорити. Висловлюю свої сумніви. І додаю:

— Під час російсько-японської війни, як розповідав мій учитель, виходили з такого положення: не варто зберігати солдатам ноги, якщо це зв'язано з тривалим лікуванням і витратами матеріалу. Не варто? Але ж це не галузь розрахунку, а галузь обов'язку й моральних принципів. В даному разі я проти ампутації.

— А потім буде пізно,— наполягав Гусаров.— Але бувають такі випадки.

— Бувають, бувають... І тоді, можливо, і доведеться піти на крайній захід — ампутацію. А зараз, мені здається, ще є шанси врятувати ногу.

— От бачите, «здається»...

— Так, на жаль, цілковитої впевненості немає.

На обличчі Гусарова застиг вираз чи то розчарування, чи то вагання.

— Вас щось непокоїть?

— Якоюсь мірою. А що подумає про мене Тулепов та й інші поранені,— прорвало Гусарова.— Я запропонував ампутацію. Тулепов погодився. Про це знають усі поранені палати. Довелося навіть пояснювати Тулепову, чому це необхідно. А тепер кожний, кому ампутацію вже зроблено, думатиме, що робив я її без належних підстав...

— І який висновок? — насторожився я.

Гусаров опустил очі, немов сором'язлива дівчина, і видно було, що говорить не те, що думає, викручується...

— Звичайно, я радий, що врятуємо ногу Тулепову. Але погодьтесь, що я опинився в скрутному становищі... Що казатимуть про мене, якщо ви скасуєте операцію.

— Що скажуть? Нічого не скажуть. Такі питання вирішуються колегіально.

Гусаров стів плечима, відійшов убік і причинив двері.

— Що мене бентежить?— повільно почав він.— Мене бентежить...

— Не тягніть резину, кажіть. Чи ви хочете, щоб я за вас сказав?

У цей час відчинилися двері, і в них з'явилася Люба. Хотіла щось сказати, але промовчала. Обличчя її почервоніло.

Гусаров недобрим поглядом подивився на неї.

— Вийди, Любо. Тобі тут робити нема чого. Підслухати негарно.

— Я не підслухую. Я тільки не розумію, чого ви опираєтесь і наполягаєте на ампутації. Усім видно, що ногу можна врятувати.

Гусаров сердито прикрикнув на сестру:

— Я не наполягаю, а ділюся сумнівами. Ще раз повторюю, тобі тут робити нема чого. Вийди...

У госпіталі всі знали, що Гусаров закоханий у Любу і безуспішно добивається взаємності. Люба захопилася іншим — командиром роти, з яким познайомилася в госпіталі, коли він тут лікувався.

Після одужання вони листувалися. «Трикутники», як ластівки (не боюся вжити це банальне порівняння, надто вже «трикутник» схожий на ластівку), полетіли від комроти до Люби і від Люби до комроти, несучи на крилах чисте почуття першого кохання.

...Підкорившись Гусарову, Люба вийшла.

Я все зрозумів: не про пораненого турбувався Гусаров, а про свій авторитет. Болісно шукав виходу: щоб і ногу Тулепову зберегти і себе не принизити в очах інших, особливо Люби.

Нахилившись до мого вуха, він прошепотів:

— Не проговоріться, будь ласка, перед Любою...— І, затнувшись, додав: — Не заперечуватиму, якщо мене переведуть в інше відділення...

Поки честолюбство працювало на поранених, усе йшло добре, про це свідчать чотирнадцять врятованих життів. А на Тулепові воно спіткнулося, не витримало випробування: користь пораненого зіткнулась з честолюбством хірурга. Боюся твердити, але могло статися непоправне. Це було б жахливо.

— Зрештою,— мовив я,— все ще можна виправити. Ви, а не я, скажете Тулепову, що зробите ще одну спробу врятувати ногу. А раптом вийде, звершиться диво, і все стане на місце.

Гусаров зрадів цій пропозиції. Зітхнув полегшено, ніби скинув з пліч важкий тягар.

— Спасибі,— подякував він.

Після операції та всіх інших засобів (не буду пере-

раховувати, вони вже відомі) набряк зійшов, тканини порожевішали, температура спала, і невдовзі на санках закутаного з головою Тулепова з «газової палати» перевели в загальну — палату транспортабельних.

Діло минуле, але якщо тепер мене питають, у якого лікаря я хотів би лікуватись, я відповім без жодних вагань: за інших однакових умов не в честюлюбця, а в того, хто обрав для себе нележку професію лікаря за покликом серця.

ПРОХОР АВРАМЕНКО ТА ГНАТ ЧАЛИЙ

...Як хазяйка свій дім, Прохор Авраменко знав ліс. Мисливець, алтаєць, він тижнями, навіть місяцями блукав з рушницею по тайзі. Дорогу визначав по зірках, як по компасу. В похмуру погоду примічав висотки, чагарники, химерне дерево. І ходив по тайзі, мов уторованими стежками.

Сірники і тютюн загортав у клейонку, щоб не відсиріли. Спати лягав спиною до вогнища, ватяною вкривався з головою, щоб диханням «гріти живіт»: і спині тепло, і животу. Їжі з собою не брав — хіба що сухарі та сіль. Решту добував у тайзі.

Одне слово, Прохорові Авраменку на роду написано бути розвідником. До того ж і місцевість тут була лісиста.

Кажуть, сапер помиляється один раз у житті. Але й розвідникам помиляться не менш небезпечно.

Коли розвідник, то розвідує. Цього разу потрібно було розвідати укріплення на одній з дільниць річки Зуша.

Вибір впав на Прохора Авраменка та Гната Чалого, молодого хлопця, робітника-металіста з Запоріжжя.

Для розвідки погода була гарна, тобто погана. Над головою нависли чорні низькі хмари. Деревя стояли голі й похмурі. Провалюючись у снігу, розвідники пробиралися до річки Зуші.

В одному місці дорогу перекрив завал — повалені дерева, облутані колючим дротом. Розвідники обійшли його і вийшли на берег. Далі повзли на животі, іноді з головою занурюючись у кучугури.

На кризі височів невеликий місток, далі — окремі стовпчики без настилу. Від містка вели круті сходи в коптильню для риби, схожу на льох. Розвідники огляну-

ли її, трохи перепочили. Потім по-пластунськи подолали річку. Ворожий берег був крутий і високий. Тут і були розташовані головні укріплення.

Розвідники в маскахалатах безшумно вибиралися на берег, обираючи для цього зручні місця. По дорозі помічали все, що можна було розрізнити в сірій імлі: надовби, рови, дротяну загорожу...

Знову загорожа, широка, шестикілкова. Чалий в одному місці обережно перекусив дріт ножицями і розвів його в сторони. Поповзли далі.

Увагу Авраменка привернула велика кількість заглиблень у снігу. Схоже, міни. Повторив подумки: шестикілкова, мінне поле... В розриві між хмарами з'явився серп місяця, слабо освітив берег. Праворуч від розвідників вирізнявся бліндаж і зигзаг траншеї, за ним — хід сполучення.

— Запам'ятовуй, Чалий. Шестикілкова, міни, бліндаж, траншеї,— прошепотів Авраменко і поповз далі. Побачив великий камінь, в тіні від якого хотів сховатися розвідник, але в темряві не помітив траншеї і з шумом провалився в неї.

З бліндажа почулися голоси, регіт. «Кінець»,— подумав Авраменко,— влип. Ну що ж, помирати, то з музикою! — і вихопив гранату.

Однак обійшлося. Гітлерівці не звернули уваги на шум, а може, й не почули його за посвистом вітру.

Якусь мить перечекавши, Прохор обережно вибрався з пастки, знайшов очима Чалого і підповз до нього. «Тут якісь палиці стирчать, я на них напорюся,— прошепотів Чалий в ухо Прохорові.— Ось вони, халат на них подер». Авраменко обмацав палиці і пояснив: «Це «спотики». Отже, мінне поле й «спотики». Кумекаєш? Запам'ятовуй, Чалий, запам'ятовуй».

Тепер вони разом рушили далі. Зачепили натягнутий дріт. У відповідь залунало деренчання. Розвідники затамували подих. Про таку сигналізацію вони вже чули. Бряжчали порожні консервні бляшанки і снарядні стакани з насипаними в них набоями, підвішені до дроту. Зачешиш — задзвонять дзвони, засигналять тривогу.

Розвідники кілька хвилин вичікували. На бряжчання ніхто не зреагував. Вітер дув поривами, деренчав порожніми бляшанками, і гітлерівці, мабуть, вже звикли до їх «холостого» видзвонювання.

І тут Авраменко відповз від Чалого на кілька метрів,

той загубив його в сніговій круговерті. Прохор думав: навіть ризикувати двом, якщо з ним щось станеться, Чалий повернеться один і доповість усе, що вони розвідали. Чалий голосно гукнув Авраменка. Голос почули. Пролунав постріл, розірвав навпіл величезну від неба до землі завісу тиші.

Отже, їх виявили, фашисти поряд. Промінь кишенькового ліхтарика побіг по каменю. Не можна гаяти ні хвилини! Авраменко вистрілив у джерело світла. Почувся крик і шурхіт землі, то гітлерівець упав на дно траншеї.

Над краєм ходу сполучення замелькали каски. Одна, дві, три... Хрипкі гортанні голоси залунали від бліндажа. Десь зовсім поряд теж були фашисти, долинали їхнє тривожне, з посвистом дихання. Треба було уникнути зустрічі з ними. Ясно: гітлерівці вийшли наперейми до того місця, де розвідники почали свій шлях на березі.

Поки Авраменко думав, куди тікати, на Чалого навалився фашист. Це сталося миттєво, зав'язалася боротьба. Намагалися вхопити один одного за горло. Гнат був сильніший, він повалив фріца на землю. Авраменко, що наспів, допоміг Чалому покінчити з ворогом.

Пригинаючись до землі, розвідники кинулися до бліндажа. З напіввідчинених дверей пробивалася смужка світла. В якусь частку секунди прийшло рішення атакувати бліндаж. Ривком відкривши двері, Прохор кинув туди дві гранати. Почулися стогони й крики поранених. «Діло зроблено, а тепер додому!» — наказав Авраменко й кинувся до каменя, звідки дорога була вже знайома.

Над сніговим простором гуляв вітер, здіймаючи віхолу. Іти було важко, примерзали до автоматів пальці, плу-талися в ногах маскхалати, вітер зірвав з голови Чалого вушанку і покотив колесом, набираючи швидкість. Не наздоженеш.

Фашисти кинулися в погоню. З коротким пронизливим свистом пролітали над головою кулі: фі-ть, фіть, фіть...

— Вперед, Чалий, вперед! — підбадьорював Прохор Гната.

Раптом Авраменко зупинився, зробив два непевних кроки, змахнув руками, наче підстрелений птах, і впав. «Убитий», — з жахом подумав Чалий. Опустився на коліна, почав трусити напарника. «Прохоре!.. Прохоре!! Вставай, Прохоре, фріци близько...»

На сірувато-білому снігу з'явилася темна пляма, дедалі більшаючи. Тремтячими пальцями Гнат торкнувся її й

здрігнувся: кров! Розгублено почав сам себе заспокоювати: «Без паніки, Чалий! Без паніки...»

Що робити? Не лишати ж тут товариша, навіть коли вбитий.

Притиснувшись щокою до криги, Авраменко лежав нерухомо. Чалий трохи підняв його, голова безвільно хитнулася й відкинулася назад, узяв на плечі. Два автомати метлялися на лікті, билися об коліна. Хитаючись, спотикаючись, підштовхуваний поривчастим вітром, Чалий уперто пробивався вперед, з видихом вирвався крик: «га-ди-и!» Луна понесла його над рікою, вдарилася об стіну лісу і знову прозвучало: «га-а-а-ди!»

Нарешті Чалий дістався до містка з настилом. Хотів спертися на нього, але посковзнувся і впав. Від удару й струсу Прохор прийшов до пам'яті і, випльовуючи кров, прохрипів: «Шестикілка... міни... «спотики»... бліндажі...» І знову: «Шестикілка... міни... «спотики»... Запам'ятай, Чалий. Усе, як є, доповіси... Зрозумів?»

— Добре, доповім, Прохоре... Ти тільки міцніше тримайся, не сповзай... Тримайся. Встигнемо втекти від фріців.

— Не встигнемо... Вони вже зовсім близько... Зачули кров, не відв'яжуться. Як вовки від здобичі...

— Втечемо, Прохоре, втечемо... Ти тільки тримайся за мене міцніше...

Один ще може врятуватись, двоє загинуть неодмінно. Це зрозумів Авраменко. Сил у Чалого вже не було, але він вважав, що зможе нести товариша. Віра в свої сили перевершувала запас їх. Ще кілька кроків, ще, і Чалий не витримає, впаде.

— Стій-їй!— закричав Авраменко й вивільнився з чіпких обіймів Чалого.— Стій! Послухай, що скажу. Не втечемо ми від фріца, сил не вистачить ні в тебе, ні в мене. Вдвох не втечемо. Пристрели, прошу тебе... пристрели...— Спочатку в голосі його прозвучали благальні нотки. Та коли зрозумів, що на Чалого це не вплинуло, заговорив іншим тоном: — Рядовий Чалий... іменем Батьківщини наказую... пристрель. Не віддавай мене живим фашистам.

Чалому здавалося, що може ще врятуватися сам і врятувати друга, потрібно тільки зібратися на силі, пробігти якихось сто — двісті метрів, і вони будуть у лісі. Там їх уже не знайдуть. Але Авраменко наполягав: пристрель...

Ні, Чалий не кине товариша напризволяще посеред скutoї кригою річки, рятуючи свою шкуру. Коли судилося загинути, загинуть разом.

Напружившись, він зробив ще одну спробу взяти Авраменка на плечі і таки узяв. Втрачаючи рівновагу, він дерся нагору крутими сходами, що вели у льох-копильню, з тим, щоб потім дістатися лісу. Однак в останню хвилину передумав і разом з товаришем стрибнув у копильню.

Чужа мова залунала зовсім близько. В густих сутінках гітлерівці не помітили сходинок, занесених снігом і пройшли повз них вглиб лісу.

Чалий притулив Авраменка до стіни, а сам приготував автомат, щоб гідно зустріти ворога. Та скористатися зброєю не довелось. Фашисти, повертаючись, пройшли повз копильню і зникли в сірій імлі.

Ще до світанку повернувся в свою частину Чалий з Авраменком на плечах. Розвідника одразу ж повезли в госпіталь.

Я був у сортувалці, коли його внесли. Дірка в грудях, ушкоджені легені, велика втрата крові, нерухомі порожні очі.

При мені почалася в нього агонія. Не гаючи часу, тут же, в сортувалці, розпочали оживлення за схемою Неговського (саме цього дня ми вивчали його метод): переливання крові в артерію проти струмування крові. Коли відновився кровообіг, зашили рану легені, а потім і дірку в грудях. Відкачали, виборили. Через кілька днів він мені розповів, як ходили з Чалим у розвідку. Та про це читач уже знає з мого переказу.

ІЗ ЩОДЕННИКА

Кажуть, перед смертю за якусь частку секунди перед очима людини проходить усе життя. І письменники цю «містку» мить описують на багатьох сторінках. Не знаю, чи так це? Не вмирав.

Що таке маячіння, знаю. Марив і сам. Це щось страшне, кучмате, зле, рикаюче. А що відчуває той, хто помирає, кого питаєш? З того світу ніхто не повертався.

А ось тепер почали повертатись. Спочатку собаки, які гинули від втрати крові. Перед війною я бачив ці досліди в лабораторії фізіолога С. С. Брюхоненка. Але ж со-

бак не питаєш, що вони відчували й бачили на грані небуття.

Авраменко за всіма клінічними ознаками помер. Після останньої агонії ми пустили в хід усі наші засоби оживлення.

Помираючи, Прохор встиг подумати, що вмирає і що вмирати легко. Ніякого болю, ніякого страху. Щось на взірєць ширяння в повітрі або падіння в бездонну безодню. Секундне ширяння або падіння.

Були видіння, але дуже мирні, легкі, мов хмаринка: обличчя коханої дівчини, яке впливло з туману, квітучий луг, водяна гладінь з лілеями, сад у плодах, от і все. І нічого більше. Не все життя, як пишеться в художніх творах. Неначе хтось увімкнув картину й вимкнув.

Природа хитро продумала: мить розставання з життям зробила безболісною і навіть барвистою. Немов хотіла здобути собі за свою велику підступність.

Якою б тихою й барвистою не була смерть, не помирай, Авраменко. Все одно вона гірша за життя. Ми зробили все, щоб ти жив. Ще багато справ на війні і після війни. Ж и в и, с о л д а т е!

Я спав у своєму наметі, коли вбігла Надя Уманська і збудила мене.

— Поранений... Кровотеча...

Вона чомусь не сказала, хто він і звідки. А це був Степан Левчук, який уже лікувався в нашому госпіталі. Тоді Степан і Надя подружили, більше того, покохали одне одного.

Привезли його не просто з кровотечею, а з кровотечею, яку не змогли зупинити в медсанбаті. Тому затискачі лишили в рані.

Кровотеча! Схоплююсь миттєво й одразу готовий до дії. Це в мене «сторожовий пункт». Від іншого слова, як би голосно його не гукнути, не прокинувся б. Таке буває в матерів. Кричіть над вухом — не прокинеться. А заплаче дитина — схоплюється одразу. Найвищий наказ совісті.

Так, з Левчуком я вже був знайомий. Лікував з приводу осколочного поранення грудей, проникаючого, з пневмотораксом. Пролежав у нас пару місяців і повернувся в частину.

Тепер його ранило в ногу, точніше в гомілку, в м'язи

литки. Страшенно важко зупиняти кровотечу, коли в глибині кривавляться м'язи литки.

Надя не повинна була чергувати сьогодні. Але Люба Пухова, молодша операційна сестра, захворіла, і я попросив Надю замінити її. Наркотизувала вона досконало. В її руках темний флакон з дзьобиком нахилився над маскою рівно стільки раз і в такій дозі, скільки було необхідно, не більше. Поранені засинали в неї тихо, спокійно, як маленькі діти на материнських руках.

Нервую. Виділити судину не вдається. Обшити — теж, м'язи просякли кров'ю і набрякли. Затискаю всліпу, і щоразу між браншами виявляється не судина, а м'язові волокна. Для такого випадку є влучне визначення: «плаче вся рана».

Левчук був смертельно блідий — втратив багато крові.

Крім Ніни Савської й Наді Уманської, в операційній була Зоя Богачова, сестра еваковідділення, шофероненависниця й моя недобррозичливиця. До шоферів я був віднесений свого часу як предмет ворожості, бо переставив її, всупереч бажанню, з першого в еваковідділення.

Краєм ока позираю на Ніну Савську. Теж нервує. Ще до мене не звикла, насторожена, але, видно, співчуває, співпереживає. Інша, може, вже чортихнулася б, а ця мовчить, навіть не намагається чимось допомогти.

Зате Зоя Богачова кривить губи. Не добереш: чи то іронія, чи то співчуття. В друге, однак, я вірю мало.

У народі кажуть «лихе око». І думка про це засіла десь глибоко в мозку, як скабка. Змучившись у пошуках судини, що кровила, я ладен був кинути інструменти і крикнути: «Забирайся геть! Зараз же забирайся геть!»

Але ось так раптом, без видимої причини вигнати людину, образити. Що подумують? І я мовчу, оперую далі.

«Дурниці, химера, стомився, змучився. І почалися галюцинації, — потішав я себе. — А тут ще важкий випадок. Шукаєш виправдання собі в тому, що операція затягується і ти нічого не можеш зробити».

Не хотів, проте знову ковзнув очима по Зоїних очах. Нахабна, зухвала посмішка, здалося мені, застигла на її обличчі. Ну і чорт з нею, нехай насолоджується моєю безпорадністю. Треба мати чорну душу, щоб радіти з невдач хірурга.

Правда, буває. Трапляються такі люди — один на сто тисяч. Неймовірно, але Зоя, здається, і є той «один з ста тисяч».

Переводжу погляд з евакосестри на Надю, і серце мое здригнулося. Вродливе Надине обличчя було таким же блідим, як і обличчя Левчука. Так, ніби й вона була поранена, а не тільки Левчук, і не звичайною кулею, як Степан, а розривною. Біль, страждання, читалися на Надиному обличчі, а можливо, й прихована зненависть до мене, розчарування. Людина, яку вона кохала, лежала на операційному столі, і я не міг подати їй допомогу. Тим часом Левчук втрачав кров, і життя його було в небезпеці.

Згадалося в цю хвилину, як вона, Надя Уманська, дякувала мені за першу операцію, теоретично складнішу, ніж ця. Мабуть, щось зі мною сталося. Ні, зі мною нічого не сталося, чомусь розгубився. То перший раз була щаслива випадковість, а це вже не випадковість, а справжня ціна моїх можливостей.

Ні, я можу виправдатись: якщо кровотечу в Левчука не змогли зупинити в медсанбаті, виходить, це складно. Не моє невміння, а важкий випадок. Сталося якесь роздвоєння мислення: дві лінії йшли паралельно і незалежно; одна — реакція на присутніх Надю і Зою, друга — реакція на те, що відбувається в рані.

Вдивляюся в рану, помічаю, що на дні її здригнувся згусток. Навколо нього ворухіння. По краю згустка, між ним і піхвою м'яза, просочилася некваплива цівка. Під нею горбилася, пульсувала тканина. Я розшарував тканину і дістався до верхнього полюса здуття. Ніяких анатомічних співвідношень уже немає. Навмання накладую затискач. Осушую тампоном рану. Кров струмує менше. Накладаю затискач нижче здуття, за уявною проекцією периферичної частини артерії. Вичікую хвилину. Сухо. Нарешті! Не знаю кому дякувати — своєму везінню чи вмінню.

Зоя вийшла з операційної, лишивши двері напіввідчиненими. «Довго возився», — кинула комусь у сніях. Для неї спектакль закінчився. Сцена з несподіваним для неї кінцем.

Не було щасливого кінця, поцілунка закоханих наприкінці картини.

Ніна гнівно блиснула очима і вийшла в сніи. Чую, скрегоче зубами: «Витри носа, шмаркачка! Не тобі судити, довго чи не довго. Скільки треба, стільки й возився. І не возився, а оперував. Возяться з ляльками, а хірурги оперують, зрозуміла?»

Зоя роздратовано огризнулася: «зрозуміла!» і грюкнула дверима.

Надя, здавалось, нічого цього не бачила й не чула. Вона була зайнята своєю справою — наркозом. А тепер зняла маску, витерла Степанове обличчя й чекала розпоряджень.

— Пульс, Надю? — Вона довго мацає Левчукову руку і не знаходить пульсу.

Проявляю нетерпіння:

— Ну, що таке? Розучилася пульс лічити?

Прийшла на допомогу Ніна Савська. Звільнила руку командира від петлі і теж почала шукати пульс. Нарешті сказала:

— Слабкий. Сто тридцять за хвилину.

Тепер слід було перелити кров. До цього переливання нічого не дало б — скільки виллеш, стільки й виллеться. Донорською кров'ю нас, як правило, постачали регулярно, без запізнь. Цього разу перешкодила заметіль. Ніна сьогодні кілька разів бігала дзвонити в штаб, і все марно. Кров не привезли.

— У мене «нульова», — несміливо і прохально сказала Надя.

Вигляд у неї був бадьорий. Однак бадьорість ця, як мені здалося, була паграюю. Білий свіжий халатик теж скрадав утому. Та іншого виходу не було, і я перелив Надійчину кров Степанові Левчуку. Пряме переливання: від донора до реципієнта. Найрезультативніший спосіб.

ЛЮБА ПУХОВА

За вісімнадцять кілометрів від госпіталю був тяжко поранений у голову майор, командир батальйону. Везти в госпіталь боялися — може померти в дорозі. Вирішили запросити хірурга й оперувати на місці. Вибір випав на мене, оскільки я спеціалізувався по черепномозковій хірургії.

Треба було взяти з собою сестру. Але кого? Ніну Савську? Відпадає. Старша повинна лишатися в госпіталі. Надю Уманську? Та більше працювала як наркотизатор. Якусь сестру з перев'язочної? До великих операцій вони не готові. Лишається Люба, молодша операційна сестра (читає пам'ятає її, вона зустрічала мене й Гажалу, коли ми прилетіли в госпіталь).

Не можу сказати, що я був задоволений таким вибором. Не лежала до неї душа. Відомо було, що Люба з сім'ї військових. Її балували, і це відчувалось. Могла закапризувати, розплакатись, наполягти на своєму. На вигляд — хирлява, слабенька, таке собі недокрівне дитя.

Пухова сім'ю свою розгубила, і це викликало загальне співчуття до неї: десь воюють батько й брат, а де, точно не знала. Можливо, вже загинули.

Інколи вона виявляла твердість. Коли бомбили госпіталь, лишалася на посту, тоді як інші ховалися в підвалі.

Із застереженнями, можливо, не дуже й доречними, я сказав, що візьму її. Люба спалахнула. Швиргонула на стіл серветки, які кроїла, підійшла до мене і з викликом заговорила:

— Ви даремно вважаєте... вважа-є-те,— голос її тремтів,— що в госпіталі я порожнє місце. Я знаю, що саме так ви про мене думаете... Зоя мені про вас казала...

Знову Зоя. Мій злий демон.

— Що казала Зоя? Що вона взагалі може про мене сказати?

— Що ви... ви...— щоки її почервоніли,— що ви сваво-лите і зловживаєте владою...

Я не хотів загострювати розмову і відповів відверто й спокійно:

— Звичайно, вам ще бракує досвіду, щоб під час операції я міг почувати себе впевнено. І в цьому для вас немає нічого образливого. Досвід набувається не за день...

Коли не маєш довіри до сестри, будуть ускладнення. Двом богам повинна вона молитись: хірургіві й асептиці. Хірург і операційна сестра — непорушна синхронна єдність.

Люба промовчала і почала збиратись. Морози в ті дні стояли люті— кінець лютого. Снігу намело багато, і шлях перед нами лежав нелегкий.

Своїм місцем поряд з шофером я поступився Любі. Сам заліз до кузова, прилаштувався на ношах. Зі мною в кузові сиділи ще два санітари — Бурій і «залізний Петро» (так його прозвали, бо був нашпигований осколками), комісовані по статтях хлопці.

Любі не можна було відмовити в спостережливості. Багатьом вона давала прізвиська — влучні й дотепні. Коли Бурій — то ведмідь. Нач АГЧ Квасова прозвала «маршалом» (одягався й поводився, як великий начальник), Гусарова — гусаром, а Ніколенка — «кукурудзкою»: дов-

гасте обличчя, розкуйовджена руда чуприна. Ніну Савську — царицею Савською.

Себе вона теж не пожаліла — «Любов Орлова». В якомусь фільмі вона брала участь в одному-єдиному епізоді. Переодягалася, а в цей час без стуку заходив мужчина. Люба зойкнула й опустила спідничку. Ото й уся «роль».

Такою була Люба — напівдитина, напівдоросла. Сестри про неї казали: «чорті-що». Але чекали, що коли-небудь вона сотворить диво.

Шофер увімкнув сині маскувальні фари, і ми поїхали.

Машина рухалася ривками, повторюючи зигзаги дороги. Нас трусило, як вершника на необ'їждженому коні. Але такі дісталися до місця призначення. Нас зустрів військліквар полку і провів у невеликий рублений будиночок, із залізаною вітром шапкою снігу на даху.

Командир лежав на нарах із забинтованою головою. Білість обличчя майже зливалася з білістю марлі.

Поки я оглядав пораненого, Люба розпалила примус, прокип'ятила інструменти, приготувала тампони, кульки, серветки, шовк.

Операцію я вирішив робити негайно в сусідній порожній кімнаті. Санітари внесли туди кухонний стіл, присунули до нього скриню та ящики від медичного майна. Нерівності заклали шинеллю й ватянками. Всю цю неміцну споруду накрили стерильними простирадлами. Стелю також завісили простирадлами, щоб з неї під час обстрілу, як це вже бувало, не посипалася в рану штукатурка.

Пораненого поклали на стіл і розбінтували голову.

22.00. Час, коли фашисти обстрілюють село, де ми перебували. Щодня вони випускали по ньому три-чотири снаряди. Навмання, так просто, щоб потривожити.

Щоразу, коли чувся свист, а за ним вибух, ми мимовільно пригиналися й ховались за двері, підкоряючись незрозумілому й нерозумному інстинкту, неначе місце, куди ми ховались, було краще захищене. Бурій, досвідчений у минулому артилерист, коли свистіли снаряди, стояв спокійно і нас умовляв:

— Чого ви ховаєтесь? Коли свистить і вибухає, це вже вас не стосується. Ховатись треба, коли тихо.

Коли фашисти відстрілялися й можна було починати операцію, несподівано на підлогу посипалися інструменти. То Люба впустила їх. Я з ненавистю подивився на

сестру. «Тюхтійка, роззява»,— в думках вилаявся я. І чорт мене напоумив узяти її з собою.

Та найнесподіваніше сталося наступної миті. Межа професійної неспроможності. Люба нахилилась і метушливо, стерильними руками, почала збирати з підлоги інструменти.

— Що ти робиш, Любо? Зовсім з глузду з'їхала. Опам'ятайся!

Злість на неї, що повільно зріла в мені, вирвалася назовні. Все складалося проти неї. І те, що повелася незграбно і впустила інструменти, і те, що забруднила руки. І те, що мене трусило в кузові, а своїм місцем у кабіні я поступився їй (було б заради чого). І те, що потрапили під обстріл, і те, що приплела Зоїне судження як аргумент неспростовно доказовий проти мене. І все це, разом узятє, розв'язало мені язика, і я вилаяв її коли не останніми словами, то в усякому разі словами образливими.

Сестра випросталася. Була бліда, перелякана. Очі широко відкриті, пальці тремтять. Мені стало шкода її. Просто розгубилася дівчина. Вперше відчула гостроту особистої відповідальності. І нерви здали.

Повернемось у госпіталь, доповім начальникові. Переведемо на іншу роботу.

Після операції вона сказала:

— Я лишаюся, не поїду з вами...

— Як це «лишаюся»? Це що за новина!

Люба наполягала. Нахиливши голову, дивилася на мене спідлоба.

— Не по-їду...

— Ти що? Здуріла? Дозволяєш собі казна-що. На службі не вередують. Хочу — не хочу. Розпустилася зовсім.

— Думайте про мене, що хочете, а я не поїду...

Я підвищив голос:

— Збирайся негайно!

— Сказала не поїду, і не поїду.

— Тоді я накажу тебе зв'язати і посадити в машину...

— Спробуйте. Не думаю, що вам це вдасться. Хоча від вас можна чекати чого завгодно.

Цього разу в Любиному голосі прозвучали плаксиві нотки.

Я зрозумів, що вона замислила, і мені стало соромно. Вона вирішила, як мені здалося, лишитися і тим висло-

вити протест проти моєї нетактовності. Її, звісно, візьмуть у полк, хто відмовиться від зайвої людини під час війни. Адже втрати є постійно.

Була четверта година ночі, коли ми зібралися їхати. Виходимо на повітря. Навколо будиночка приглушено шумить ліс — загадковий, таємничий. Небо обшукують прожектори, креслять пунктири трасуючі кулі. Глухо гуркоче артилерія.

В самій гімнастерці з'явилася на ганку Люба. Шулячись від холоду, стиснувши на грудях тремтячі пальці, вона вийшла провести нас. Я востаннє звернувся до неї:

— Чуеш, на передовій пожвавлення. Отже, будуть поранені. Потрібно бути на місці, Любо.

— Тоді у мене до вас запитання. Тільки скажіть відверто: від таких ран, як у майора, вмирають?

Запитання було несподіваним. Ага, ось у чім справа! Нова примха з'явилася в цій навіженій голові. Про таке я вже якось чув. Будучи причетною до початку лікування пораненого, вона хоче доглядати його до одужання. В госпіталі були в нас дві таких сестри — «дезертирки».

— Ти ставиш нелегке запитання,— відповів я.— Операція пройшла благополучно, сама бачила. Кістка ушкоджена, але мозкова оболонка ціла. Це вже вісім шансів проти десяти. Гадаю, виживе. Ми його ще побачимо, за кілька днів привезуть до нас у госпіталь.

Люба покійрно повернулася до будиночка, одягла кожушанку і вийшла на ганок.

— Добре, я поїду з вами. Але дайте слово, що не будете лаятись. Лихослів'я діє на мене, як кропива.

Без особливого насильства над собою даю таке слово.

У машині кожний зайняв своє місце. Закуталися як могли і поїхали. Невдовзі з головного шляху звернули на бічний, вузький. Проскакуємо благодійний місток і підіймаємось угору. Перед нами сніговий тунель, проритий у заметі. Тут шофер прорахувався: машина вибилася з найдженої колії і радіатором врізалася в снігову стіну.

Півторатонка зупинилась, мотор заглух. Ми вийшли з машини і взялися штовхати її.

— Узяли, раз-два, узяли! — командував шофер.

Та колеса дедалі більше заривалися в сніг. Повертаючись, машина стала поперек дороги. Пішла в хід сапер-

на лопатка. Не допомогло. Й тут Люба вирішила прийти на допомогу: почала розгрібати сніг руками.

— Припини! — крикнув я.— Ти сестра і повинна берегти свої руки. Вони вже не тобі належать, а, коли хочеш, хірургові. І я за них відповідаю, як за свої власні. На них не повинно бути ніяких подряпин і обморожень.

Ховаючи обличчя в комір, Люба копирсалася в снігу. Тоді я повторив уже роздратовано:

— Зараз же іди в кабінку!

Люба виконала наказ. Обличчя її було заплаканим з примерзлими до щік сльозинками. Її поведінку від початку і до кінця я відносив до своєрідності вдачі.

Завести мотор не вдавалось. Мороз міцнішав. Треба було шукати вихід. Вирішили, що шофер і санітар «залізний Петро» залишаться, а ми втрьох — санітар Бурій, сестра і я — підемо пішки в госпіталь. А звідти надішлють підмогу.

Ішли один за одним. Часто провалювалися в замети. Різкий вітер розхитував сосни. І сніг сипався нам на плечі, заліплював очі. Ми задихалися від втоми й холоду.

Перемерзлі, задублі ввалюємось у госпіталь. Ніна Савська, побачивши нас, жажнулася. Кинулася розтирати Любі щоки, що вкрилися мозаїкою з багряних і білих плям, її закоцюблі руки. Ми з Бурим пішли на кухню зігритися гарячим чаєм.

По дорозі Бурій розповідав:

— Як розбинтували пораненому голову, Люба ахнула: брат! Так на неї це вплинуло, що інструменти впустила. Але сказати вам під руку побоялася. Хотіла залишитись з ним, та ви не дозволили. Не зрозуміли... Трохи заспокоїлась, коли сказали, що виживе і що перевезуть до нас у госпіталь.

Повернувшись після операції і зігрівшись чаєм, я ліг спати в своєму наметі. Ніхто мене не будив, і я спав стільки, скільки спалося. Як кажуть у народі, досхочу.

У віконце прорвався сонячний промінь. Кожна річ у наметі світилася, ніби горіла тихим золотавим полум'ям. Я вийшов на вулицю. Сонце світило на повну силу. Світла вистачало на все величезне небо і на навколишній простір. Навіть гармати змовкли. Наче не насмілювались порушити білу урочистість природи.

Намилувавшись цим святом, я пішов у штаб. Там мене приголомшили трьома новинами. По-перше, приїхав

Карпов. Той самий Карпов, з яким я працював у Київському госпіталі. Він сам попросився на фронт, і йому дали призначення в наш госпіталь. Хоча я не вельми симпатизував йому, при зустрічі ми обнялися й розцілувалися, як давні добрі друзі.

Друга новина була не з приємних для мене: наш госпіталь переформували. Тепер він буде не загальнохірургічним з важкими пораненнями, а госпіталем для легкопоранених. Кожний хірург хоче оперувати складних поранених (звісно, коли він справжній хірург). Бути там, де смерть реально загрожує життю. А що легкопоранені? Невеликі рани, за ними тільки стежити, самі заживуть. Так я думав спочатку.

І третя новина: мене нагородили другим після Фінляндії орденом Червоної Зірки. Начальник госпіталю з широкою успішкою привітав мене з нагородою. А восьмого квітня в газеті 3-ї армії «Боевое знамя» з'явилася стаття «Ведучий хірург».

ПОДІЇ І ФАКТИ ТИХ ДНІВ

1942 рік

— Обнародувана нота Молотова про повсюдні грабунки і розорення населення та жахливі звірства фашистів.

— За півроку визволено велику кількість міст, серед них Кіров, Мединь, Торець, Холм, Волоколамськ та інші.

— Ворожі кореспонденти з жахом пишуть про партизанів.

— Тисячі радянських донорів віддають свою кров пораненим. До ампул крові часто прикладають записки, які починаються словами: «Дорогий брате...»

— Уперше виконано Сьому симфонію Шостаковича. Її присвячено торжеству людського в людині.

— На Харківському напрямі тривають затягі бої.

— 5 квітня 1942 року минуло 700-річчя Львового побоїща.

— У Ріо-де-Жанейро спалили опудало Гітлера.

— 400 тисяч селян вивезені в рабство до Німеччини з території Волині, Поділля та Київської області.

— Державну воєнну позику на суму 10 мільярдів карбованців розповсюджено з великим перевищенням.

— «...Завдяки добре поставленій санітарній службі Червоної Армії кількість поранених, що повернулися

в стрій, становить 70 процентів, а в німецькій армії через погану санітарну службу, яка була розрахована на «блискавичну війну», повернулося в стрій не більше 40 процентів».

— У Саратові відбувся мітинг представників українського народу. Виступали Тичина, Рильський, Богомолець, Гнат Юра та інші.

Приїзд Карпова ми з Бородаєм відзначили в моєму наметі: випили з цього приводу.

Карпов розповідав про Лазаренка, Майструковського, про сестер — чекають своєї черги на фронт і ніяк не дочекаються. Нервують, але надіються.

Лазареко відпустив Карпова з умовою, що забере назад, як тільки госпіталь закінчить формування. Навіть натякнув, що забере Бородая і мене, що з цього приводу є домовленість з високим начальством.

Ми з Бородаєм перезирнулися: ні його, ні мене не обрадувала така новина. Вже вросли в новий колектив, зріднилися, пройшли бойові випробування.

— Минуле — це минуле. Повернення до нього немає, як неможливо повернути назад час. І не тому, що воно погане чи гарне, а тому, що — минуле. Нам відміряне одне життя, а не два, щоб повторювати те саме двічі. Життя — це розвиток. Учені кажуть: спіраль.

Згадався образливий докір комісара в ті дні, коли я повернувся з оточення. Слова недовіри, кинуті мовби мимохідь, глибоко засіли в серці: «Яким ти був — ми знаємо, а яким повернувся — подивимось».

Карпов поклав свою левину голову на лікті і несподівано запитав:

— А чому ви нічого не питаєте про Світлану?

Світлана! Від цього імені в мене одразу закалатало серце.

— Ви щось знаєте про Світлану? Де вона? Що з нею? Не було дня, щоб я не думав про неї. Моя незаживаюча рана. Досі вважаю, що винен перед нею. Не вона, а я мусив лишитися в Кременчуці. Або, принаймні, залишитись з нею, щоб поділити її долю.— То що ви знаєте про Світлану? Кажіть! — нетерпляче запитав я. У скронях в мене стукотіло.— Звідки ви знаєте про неї?

Карпов рвучко відкинув волосся назад, пригладив п'ятірню, оголивши левиний лоб.

— Приїжджав якийсь майор, теж вийшов з оточення,

казав, що зустрівся з нею. Разом залишили Кременчук, там уже не можна було zostаватись, за нею, можна сказати, ходили назирці, вистежували. І що востаннє він бачив Світлану десь у районі станції Ромодан. А потім загубив.

— Більше нічого не розповідав? Як виглядає? Не хвора?

— Нічого. Зустріч була короткою.

Карпов зацікавився моїм орденом, торкнув його пальцем і задрісно проказав:

— Мені б таку зірочку, більшого не бажаю. За неї кинувся б у вогонь, звісно, з умовою, що залишуся живим. Мертвим ордени не потрібні. Нагороди слід давати авансом. Спочатку нагорода, потім — віддача.

Карпов устав і вийшов з намету.

А я всю ніч перевертався з боку на бік, не міг заснути. Світлана жива. Невже ми ще коли-небудь побачимось?

У першому відділенні лежав поранений з глибокою флегмоною стегна. Нога набрякла, напружена. Його жорстоко лихоманило: вранці температура 37,2, ввечері — 40. Очі, немов маленькі віконця, крізь які видно жарини у вогнищі. Септичний стан.

При цьому ускладненні мій учитель застосовував розчин спирту внутрієнно. Я згадав про це і призначив спирт. Треба було оперувати. В операційну його внесли вже сплячим. Глибокий сон. Зіниці звужені. Пробую корнеальний рефлекс — відсутній. Тоді я скасував звичайний наркоз, до якого вже приготувалася сестра, і почав оперувати пораненого. Все йшло нормально, як при звичайному наркозі.

Майнула думка: під спиртом, як під наркозом, можна оперувати септичних хворих. Операція мінус ефір. Операція плюс лікування. Евріка!

Після цього я прооперував ще сім поранених з септичним станом і флегмонами. В усіх випадках наслідки були хороші. Навіть зібрався писати статтю, але за госпітальними турботами так і не написав.

Розділ восьмий

Наказ про створення на базі нашого госпіталю ГЛП (госпіталю для легкопоранених) мене не радував. Хірургові, як мені тоді здавалось, тут нема чого робити. Однак сама ідея вабила. В чому її сутність?

Більш як половина всіх поранених — легкопоранені з строком лікування до тридцяти днів. Решта — бійці із тяжкими й середніми пораненнями. Звичайно і тих, і тих засилали в тил.

В результаті був перевантажений транспорт, поранені мучилися, застуджувалися в дорозі, травмувалися рани. А в польових госпіталях хірурги, перевантажені складними операціями, по суті передавали лікування легкопоранених сестрам.

І виходило, що строки лікування розтягувались. Рани, що повинні були зажити протягом тридцяти днів, зажили сорок, п'ятдесят днів, а бувало й довше.

ГЛП усунули ці недоліки. Невдовзі всі ми зрозуміли, що так звані легкі поранення — не хірургічна дрібничка, а розділ великої хірургії, якщо до них підходить науково і професійно.

На моему столі (саме на столі, а не на полиці), нагадуючи про себе, лежали три книги: Пирогова (ще до війни пощастило придбати в букініста), поради Головного хірурга армії Бурденка та книжка Ахутіна. Я керувався ними, однак лишав місце і для своїх скромних спостережень. Інші книжки читав, як атеїст біблію.

О, Пирогов не застарів, ні! Кожний рядок — золото. Дбайливо ставився до рани (він писав «сберегательно»). Нечасті перев'язки, коли немає невідкладних показань. Розсічення рани, але з розумом. Ніжні зрошення. «Глухий гіпс». «Наявність осколка ще не є приводом для його видалення». Шаблон шкодить лікарському мисленню і згубний для лікарського мистецтва...

Бурденко, Ахутін. Це досвід останніх воєн. Хасан, Халхин-Гол, Фінляндія. Пережите й продумане.

Ми не знали, коли розпочнеться битва на нашій ділянці фронту. Проте хреститися почали задовго до грому. Як лікувати рани — можна прочитати в книжках, а от як розгорнути на спаленій землі госпіталь на чотири-п'ять тисяч поранених, цього в книжках не прочитаєш. Немає таких книжок. Вони пишуться в одному примір-

никові і не на папері, а в натурі (таке перевтілення одного типу госпіталю в інший Бурденко називав «еластичністю госпіталю» і дуже цінував цю якість).

ЖИТЛО. ТЕПЛО. СВІТЛО

Поранених завжди було більше, ніж місць у госпіталі. Справжній той начальник, який розгортає місць удвічі більше, ніж передбачено. Потрібно мати резерви. Перемагає той, хто має резерви.

Використовуючи передишку, ми зарилися в землю. Побудували шість пар землянок. Кожна розрахована на сто п'ятдесят місць з двома підсобними приміщеннями — роздавальною і вмивальною. В одній із землянок — пост сестри. На всю довжину проходу — столи. Тут їдять, у перервах — грають у шахи, шашки, доміно; пишуть листи-«трикутники», читають газети, книжки. Землянки будували довго, мали вдосталь часу.

Нари робили з сосняку. Діаметр стовбурів — 8-9 сантиметрів. Довжина — метр і три чверті. З одного боку, що звернутий до поранених, стесували й клали на нарний кістяк. На цвяхи рубали дріт, його вистачало. Стіни мазали глиною, для міцності — з соломою, кінським гноєм. Потім білили. Проходи посипали піском або глищею.

Місця розгорнули також у колгоспній стайні, критій соломою. Стіни знадвору утеплювали матами, присипали землею. Ворота зашили дошками, в них вирізали двері й поробили тамбури, щоб холодне повітря знадвору не потрапляло в стайню. Тут можна було розмістити до двох тисяч поранених.

Резерв — хати. Кожну з вцілілих помічали крейдою: у числівнику — порядковий номер, у знаменнику — кількість місць у ній. Намітили: поранених у ноги — ближче до центру села, там сортувалка, лазня, хірургічний блок; поранених у руки — подалі, можуть самостійно ходити.

Але ж у хатах жили колгоспники. Що робити з ними? Переселити в інші села? Більшість з них лежала в руїнах. Стирчали самі обгорілі печі. Немов чорні свічки на похороні.

Довелося ущільнювати. З пораненими лишали по одній колгоспниці. Вони доглядали їх, умивали, прали білизну, розносили їжу, прибирали приміщення, топили

підки, виносили судна і, коли виникала така необхідність, ходили за лікарями та сестрами.

В резерві ми ще мали намети УСТ-54 та Х-5. Їх теж розгорнули. Нехай стоять, а раптом знадобляться. Захаров був запасливим і винахідливим начальником. Для цих наметів придумав дуже гарне вдосконалення: ліквідував внутрішні стояки (вони заважають свободі пересування, завжди на них натикаєшся), а намети підвісив до стовпів з перекладинами. Інші намети зістикував з дверима хат.

Підки — ціла епопея. «Пічна поема». Її автор — Анатолій Гажала. Прізвисько — «пічнолог». Почалося з створеної ним скромної підки для сортувалки. Потім з'явилися німецькі трофейні грубки. Гажалі вони не сподобалися. З димохідних труб виривалося полум'я, наче смолоскип спалахував. Могли згоріти намети.

Дашок над трубою зменшив небезпеку, але не настільки, щоб почуватися спокійно: снопи іскор все-таки виривалися з-під дашка, особливо у вітряну погоду. Тоді Гажала придумав ще один варіант труб: зробив кілька колін, що в них затримувалися іскорки й полум'я. Однак і цей варіант мав недолік: труби, підвішені на дроті під стелею, прогиналися. На стиках з'являлися щілини, і дим шов у намети.

Третій варіант запропонував сам Захаров. Ми так і назвали його — «захаровський варіант». Зроблено все було навдивовижу просто: впритул над пічкою встановлювався довгастих залізний ящик розміром з половину підки. В дальній кінець ящика була вставлена димохідна труба, в ближчому — труба від підки. Тепер можна було почуватися безпечно.

Топити печі теж треба вміти, не кожний може. Бути грубником — мистецтво.

Дрова, як правило, були сирі. Грубник заготовлював гріски для розпалу, підсушував їх на одній з грубок, а далі вже від однієї печі розпалював інші, як від однієї свічки запалюють усі свічки. В запас заготовлював і дрова. Полум'я тримав так, щоб і буйно не горіло, і не тліло, як після пожежі. Один такий грубник казав: «Полум'ям треба командувати, щоб слухало тебе, як солдат старшину». Він і заслінку поставить, як треба, щоб тепло «не втекло». Обов'язково потурбується, щоб ніде не дуло й не було протягів.

Солдати люблять грубників, як люблять поштарів. Грубники забезпечують фізичне тепло, а поштарі — душевне.

Без освітлення похмуро. Темрява пригнічує. Здавалося б, усе просто, май лампи, свічки — ото й уся проблема.

Але скло до ламп б'ється так, наче це його призначення. Доводилось користуватися каганцем. Але від них палати одразу перетворювалися на кузні. Постільна й натільна білизна, пов'язки ставали чорними, на обличчях осідала кіптява. Нитки, що звисали зі стелі, перетворювалися на волохаті вірвовки.

На допомогу прийшла солдатська кмітливість. З'явилися каганці без кіптяви з протитанкових гільз. Верхню частину гільзи сплющували, через отвір, що утворювався, пропускали прямокутний шматок шинелі. Збоку на гільзі робили отвір для бензину і закривали його дерев'яною затичкою. І коли правильно (необхідно «набити руку») встановити гніт, лампа не коптитиме.

Був ще один вид бездимного каганця. Його змайстрував усе той же Гажала. З бляшанки від консервів. В неї наш винахідник впаяв пласку трубочку для гноту, а на неї нанизав «крильця» так, щоб вони з обох боків торкалися полум'я. Такий каганець світив яскраво і не коптив.

За цими світильниками вес час потрібен був нагляд. І це теж стало обов'язком грубників. Вони ходили по палатах з шпилькою в руках і регулювали полум'я. Командуючі теплом і світлом.

Бородай потроху одужував. Поверталися до нього колишній оптимізм і філософський спосіб мислення. «Війна усіх робить філософами», — з усмішкою виправдувався він.

Коли Бородай дізнався, що госпіталь невдовзі буде перетворений на ГЛП, він почав мене умовляти, звісно, з добрих міркувань, перейти в госпіталь з тяжким профілем.

— Для вас у ваші роки, поки стає сил, найкраще використати свої здібності можна на тяжкому контингенті поранених. Що то за робота лікувати рани м'яких тканин! Вони заживають самі, без допомоги хірурга. Їх уже лишайте на мене, хворого і старого.

Так думав і я, поки не заглибився в цю проблему і не зрозумів її значення. А Бородай тим часом продовжував:

— Що ви скажете своїм колегам після війни? Ким були? Прищики лікували? Садна й подряпини? Прини- зите себе і в своїх і в чужих очах.

Бородай говорив широко, і я не вагався. Адже й справді садна і подряпини. Нехай утрирують, але частка правди в цьому є. Подряпинолог, саднолог. Хіба не престижно?

Пізніше, вже після війни, я прочитаю в мемуарах мар- шала Жукова: якщо легкопоранених більше половини всіх поранених, то саме вони, повернені в стрій, вирішу- вали долю війни на полях битв. А тяжкопоранені з жов- тими нашивками на грудях залишалися в тилу.

И ось приїжджає Ахутін, головний хірург Брянського фронту, герой Халхин-Голу, автор моєї улюбленої кни- ги з військово-польової хірургії. Живий Ахутін! Мій ідеал!

Мені захотілось похизуватися перед ним, і я розповів про спиртовий наркоз. Говорив як першовідкривач. Як всілякий автор, трохи перебільшував, так мені бачилось. «Материнська засліпленість». Ахутін уважно вислухав мене. Оглянув поранених (тепер їх було шестеро), про- дивився їхні історії хвороб, аналізи. Підкупало, що в спирті поєднувались наркоз і лікування, а ефір як нар- козна речовина відпадав. Головний лишився задоволен- ний пораненими: всі перебували в хорошій формі.

Був ще один аспект, який сподобався Ахутіну: трап- ляються випадки, коли ефіру немає. Шляхи доставки від- різані. А оперувати потрібно. Невідкладна необхідність. Тоді можна скористатися спиртом.

Ахутін згадав, що академік Юдін колись займався таким наркозом, але чомусь покинув його. Оперував він хворих мирного часу і тоді спирт використовував як чистий наркоз. А тут поєднання двох якостей.

— Ось що, чоловіче милий,— сказав він,— злітай-но ти в Москву до Юдіна, туди і назад. Розкажи про свою знахідку. Покажи свій «двоствольний» наркоз. Поки на фронті затишшя — встигнеш. Скажеш, що я — за. І за- писку напишу, щоб вагоміш було. Згоден?

Мені було приємно, що говорив він зі мною просто, як рівний з рівним. Тим самим підносив на свій недосяжний для смертних хірургів рівень. «Однак не тільки Гусаров, а й ти честолюбний, шановний Тарасенко»,— подумав я.

А далі Ахутін кинув фразу, яку я одразу не зовсім зрозумів.

— Тут у вас,— сказав він,— на армійському етапі сепсис трапляється не дуже часто. Він більше проявляється в евакогоспіталях фронту. Не виключено, що я попрошу вашої допомоги. Не відмовите?

Ставний, кремезний, з приемним басистим тембром голосу, люб'язний, інтелігентний— все це створювало образ чарівної людини. І я цілком перебував під впливом еманациї його чарівності. Як я міг відмовити на його прохання! Було навіть приємно сказати «так!» цій людині, нехай і на шкоду собі. Звичайно звертаються з проханнями до головного, а головний наказує підлеглим. «Ахутін просить мене допомогти йому». Звучить? І я відповів:

— Хіба я можу відмовити вам у допомозі? Звичайно, допоможу.

Ахутін простягнув мені руку.

— Спасибі, дорогий. Хірурги завжди повинні допомагати один одному.

— Отже, їдьте, відрядження я залишу в начальника госпіталю,— і додав свою улюблену примовку: — Гіп-гіпура, Гітлеру капут!

Після від'їзду Ахутіна в мене почалася смуга неприємностей. Кажуть: неприємності не ходять по одній, вони налітають зграями. Прийшла біда, відчиняй ворота.

Мене викликав начальник і похмуро сказав:

— Чого-чого, а такого від вас, признатися, не сподівався...

Очі в мене зробилися круглими. Не розумію, про що йдеться.

— Не грайте в невинність. Чекаємо великої військової операції, а ви...

— А що я?

— Не клейте дурня. Ви добре знаєте, про що я кажу.

— Нічого не знаю. Слово честі...

— Тим гірше для вашої репутації, коли ви вдаєте, ніби нічого не знаєте. Невелика ціна вашому слову честі.

— Нічого поганого я не зробив. Тим більше вам.

Захаров грюкнув кулаком по столу.

— Ну, кінчайте нарешті блазнювати!

Я обурился.

— Або кажіть, у чому справа, або я негайно піду...

— Поки я тут начальник, я командую...

Захаров від збудження почав заїкатись. Обличчя його вкрилося потом, пальці тремтіли. Він простягнув мені відрядження.

— Візьміть і можете їхати. В Москву, на всі чотири сторони. Я не перешкоджатиму. Госпіталю потрібні віддані люди, а не... не... (довго шукав потрібне слово, щоб було воно різким, але не дуже образливим), а не літуни.

Я встав і закричав на Захарова не як підлеглий, а як начальник:

— Зрештою, ви можете сказати до пуття, в чому моя провина? Мені надокучило вислуховувати ваші безпідставні й необгрунтовані образи!

Захаров перевів подих.

— До пуття? Так от: ви дали Ахутіну згоду на ваш перехід у фронтовий госпіталь. І дозволили собі зробити це напередодні великої військової операції нашої армії. Як це назвати? Хочете, я вам скажу, коли ви самі не наважуєтесь назвати свій вчинок. Це зветься...

Ми гнівно дивилися один одному в очі, як двоє відчайдушних забіяк, які фізично подряпали один одного словами-колючками.

Я перервав його тираду. Захаров вичікувально присував попілинцю і струсив у неї попіл.

— Ніякої згоди я не давав. Тут якесь непорозуміння. Це ваш здогад, а коли говорити відверто — вигадка. Тільки я не розумію, навіщо вона вам.

— Але ж Ахутін...

— Що Ахутін? Він говорив про допомогу. Можливо, ми не зрозуміли один одного. Говорячи зі мною, він, мабуть, думав про моє переведення, а я — просто про допомогу, лишаючись хірургом нашого госпіталю. Ото й усе.

Захаров пройшовся по намету, шоразу чіпляючи серединний стояк, від чого намет здригався.

— Тоді напишіть листа. Знайдіть спільну мову. Порозумійтеся.

Я сів до столу й написав листа. Просив не забирати мене з госпіталю, і ми із Захаровим помирилися.

Однак звістка про те, що я йду, вже облетіла госпіталь. Першим прийшов Гажала, важко опустився на сті-

лець, довго мовчав. Потім почав нервово барабанити пальцями по столу. Коротко і сердито буркнув:

— Отже, ідемо. Вперед і далі!..

Дивлюся на Анатолія. Сердите непроникне обличчя.

— Звідки ти взяв?

— Поголос іде, що Ахутін тебе забирає...

— Так питання не стояло. Говорили, що мені більше підходить госпіталь з тяжким профілем. Де багато септичних поранених. Не більше. Конкретної пропозиції не було. Інакше я відмовився б.

Гажала продовжував, наче не чуючи моїх слів:

— З друзями так просто не розлучаються. Крім мене,— схоже, що ти вважаєш мене своїм другом,— є ще Ніна Савська, Бородай!..

Перебиваю Гажалу:

— Саме Бородай не проти. І для поранених добре, і для мене непогано. Перспектива зростання...

Гажала презирливо скривив губи.

— Першо-від-кри-ва-а-ач! Дивись, не залітай далеко. Подумаєш, Амбруаз Паре!

Встав і розгніваний мовчки пішов. Я крикнув йому вслід:

— Заческай — не гарячкуй. Сам не хочу розлучатися з вами: з тобою, з Ніною, Захаровим... Навіть з Карповим і Зоєю Богачовою, яка мене терпіти не може. Без них було б усе гладенько, рівненько. Ні з ким буде і шпагу схрестити.

— Не жартуй. Кажі правду: лишаєшся? Згадай, що ми зв'язані клятвою: смерть не поділили, ділити повинні життя.

Заспокоюю Гажалу, пояснюю, що надіслав листа. Сподіваюсь, що Ахутін зрозуміє мене. Прошу Анатолія побажати мені успіху перед вильотом.

ФАКТИ І ПОДІЇ ТИХ ДНІВ

1943 рік

С і ч е н ь

— Прорив блокади Ленінграда. За час блокади на території військово-морського госпіталю вибухнуло 80 снарядів, 3 фугасних бомби, упало 200 запалювальних бомб.
Л ю т и й

— Повністю завершено ліквідацію німецько-фашистських військ, оточених під Сталінградом.

Квітень

— Французька ескадрилья «Нормандія» у складі 1-ї повітряної армії Західного фронту вперше вступила в бій.

Липень - серпень

— Фашисти зазнали нищівної поразки в битві на Курській дузі.

— Вперше в Москві урочистим артилерійським салютом було відзначене визволення Орла та Белгорода.

Вересень

— Радянські війська широким фронтом підійшли до Дніпра і форсували його.

Листопад - грудень

— 6 листопада війська 1-го Українського фронту визволили столицю Радянської України місто Київ.

— Відбулася Тегеранська конференція глав урядів СРСР, США і Великобританії.

Москва, 1943 рік. На околицях «їжаки», рови, вогневі точки, руїн майже немає. На обличчях заклопотаність, але не розслаблююча, а активна.

Інститут імені Скліфосовського. Клініка академіка Юдіна.

Не кваплячись, піднімаюся по широких мармурових сходах. Звісно, хвилююся. Центр хірургічної думки! Прославлені хірурги!

Це — колишня «шереметьєвська» лікарня, витвір знаменитого Гааренгі. Ленін любив цей палац і навіть доручив Бонч-Бруевичу забезпечити його охорону.

Лікарня, за переказами, була збудована Шереметьєвим на честь своєї дружини, колишньої актриси-кріпачки Жемчугової, яку він дуже любив.

В операційній ішли операції. Прошу пропустити мене. Люб'язно погоджуються. Для військових хірургів двері гостинно відчинені. Сестра подає мені шапочку, маску, халат. Одягаю і заходжу.

Оперує сам Юдін. Резекція шлунка. Тоді ця операція тільки починала свій переможний шлях. Краще за Юдіна її ніхто в нашій країні не робив.

В операційній багато людей — наших і з-за рубежа. Під халатами в більшості вгадуються військові кітелі.

Хірургові ставлять запитання. Він відповідає то французькою, то англійською мовами.

Перше враження: орлиний профіль, літаючі пальці, дивовижна взаємодія з сестрою. Гра на роялі в чотири рухи. Нечутна музика рухів. І не сума окреможостей, а гармонія.

Які ще враження? Великі руки, немовби їх весь час показує крупним планом невидимий оператор.

Хоча юдінські руки великі, та їм чомусь не тісно в рані. Вони почуваються в ній вільно. Це вже мистецтво.

Інструменти — продовження пальців. Здається, що вони живі. Хочеться сказати про них, що вони самі по собі спритні, пронозливі, все в рані бачать.

Юдінські руки виразні, «читабельні». З боку легко прочитується те, про що думає хірург і що він збирається робити. Жодного зайвого руху, як немає жодного зайвого слова у віршах Пушкіна або Маяковського. За силою виразності руки можна порівняти тільки з очима.

То вони висловлювали впевненість, працювали дружно і весело, як руки майстра, якому слухняно підкоряється матеріал; то квапливо, щоб наздогнати втрачений на важких етапах час; то раптом завмирили, натрапивши на підступну несподіванку; то обурювалися, коли помічник щось робив невлад; то дивувалися, коли щось вперто опиралося їхнім зусиллям, і раділи, коли опір було подолано.

Цілу годину юдінські руки вели наполегливий поєдинок з хворобою, і хвороба, огризаючись, здавала одну свою позицію за другою.

Такі хірурги народжуються раз у сторіччя.

Юдін любить своїх учнів. Майже всі вони зараз на фронті. До них він звернувся з листом, якого мені показав мій колега по 3-й армії — «юдінець».

«...Я люблю вас усіх, як брат. Я пишаюся вами, як батько. Я чекаю вас до себе, в нашу рідну Москву як переможців. Нехай збереже вас доля».

Після операції я попросився на розмову. Передав лист Ахутіна.

— Добре... Зачекайте кілька хвилин,— сказав Юдін і увійшов до себе в кабінет.

Я лишився в коридорі. Невдовзі почув музику, то був Шостакович. У перерві між операціями він слухає музику.

Минуло хвилин десять, і Юдін запросив до себе. Відсунувши подалі чашку з недопитим чаєм, подивився на мене крізь окуляри і привітно мовив:

— Слухаю... То що ж привело вас до мене? Які проблеми?

Розповідаю суть питання. Поєднання наркозу і лікування. Стільки-то випадків. Стан поранених добрий. А потім запитую:

— Ви справді випробовували спирт як наркоз? Ви — автор?

Він усміхнувся.

— Повинен вас розчарувати. Не я і не ви автори цього наркозу. Першим про цей наркоз повідомив Мігуель Гарсія Марін, мексіканець. Правда, в нього було небагато послідовників. На пальцях полічити можна: Пальма Рафаель, Реміраері та ще два чи три хірурги. Юдін ковзнув по мені поглядом. Вловив мою засмученість, поклав руку мені на плече і потішив:

— Не журіться, колего. Ви до цього наркозу прийшли своїм шляхом. Не лише воскресили метод, а й привнесли дещо нове. Вперше застосували на війні. Оригінально: наркоз-лікування. Цього більш ніж досить... Навіть бездоганні ідеї визнають не одразу.

Оскільки наркозом більше займався професор С., Юдін запропонував мені звернутись до нього.

— Доповісте, покажете, обдумаєте. Компетентні люди розберуться.

На прощання він подарував мені свою книжку «Вогнестрільні переломи» з дружнім автографом. Я подякував, і ми попрощалися. З невиразним почуттям пішов я від Юдіна. Розради потребують хворі. Або ображені. А я не хворий і не ображений. Не треба мене потішати.

Що тепер скаже С.?

Здалося, що судитимуть не наркоз, а мене. Іспит триматиме не наркоз, а я. Можуть поставити одиницю, можуть трійку. Про четвірку я вже і не мріяв.

Неначе пробиваюся на олімп науки. «Посуньтєся. З'явився Тарасенко. Поступітьєся хоч краєчком стільця, аби примоститись. Прилаштуватись».

Дивні думки роїлися в голові. Почував себе прохачем. І гостро закортіло повернутися додому в свої землянки й хати, де все так ясно і беззаперечно. Надійшов поранений, подав йому допомогу, виходив. І ніяких олімпів і

принижень. Хоча б Ахутін не перевів мене на якесь нове, незнайоме місце.

Ще професор С.— і на тому кінець.

— Скільки наркозів ви провели? — запитав мене шанований анестезіолог, дебелий чоловік з проникливим поглядом.

— Близько десяти. Однак усі з позитивними наслідками.

— Це ще нічого не доводить. Потрібна ґрунтовна статистика. Ну хоча б сто — двісті наркозів. Тоді це привід для серйозного розгляду.

Підвівся, заходив по кабінету.

— Вас хтось до мене направив?

Я назвав Ахутіна.

С. простягнув руку.

— Лист?

— Листа я передав професорові Юдіну. Він був адресований йому, а Юдін відіслав мене до вас.

С. примружив очі. Подумав і сказав:

— Якщо прислав Ахутін, це не даремно.

— Мабуть, що так, — самовпевнено підтвердив я.

Пауза. Видно, моя відповідь йому не сподобалась.

Вводжу в курс справи. Спирт може бути використаний як наркоз плюс лікування. І за екстремальних воєнних обставин — коли немає ефіру.

Доповідав, як добре завчені вірші. На одному подихові.

С. запитально підняв брови.

— Той, хто звинуватить вас в експерименті на людях, поставить вас у складне становище. Що ви відповідати-мете?

— Який же це експеримент? — із запалом заперечив я. — Адже вливання спирту у вену вже давно практикується в клініках. — І далі я дозволив собі жарт, навіяний Юдіним: — Якщо додати до моїх дев'яти випадків, цього цілком вистачить, щоб довести майбутнім опонентам, що наш наркоз не є експериментом на людях.

Професор С. запросив асистента і доручив підшукати пораненого, якому був би показаний такий наркоз.

Незабаром привезли на колясці молодого хлопця із запаленням колінного суглоба і септичним станом. Це

був чоловік років 25—30, кременний, з розвиненими м'язами. До війни він працював вантажником у Саратовському порту.

Професор подивився на мене і коротко кинув:

— Наркоз даватимете ви...

Я охоче погодився. Мені подали все, необхідне для наркозу: розчин спирту, апарат Боброва, капельниця, затискач, решта, потрібна для звичайного наркозу, лежала на столику. А раптом знадобиться.

В операційній запанувала тиша. Чути було, як схвильовано дихає і покашлює волгар.

Щоб скоротити період збудження, вводжу прискорено п'ятдесят кубиків. Цього виявилось замало. Збудження все-таки почалось і проходило бурхливо. Поранений підводився, рвав петлі на руках, намагався злізти з стола.

Лікарі й санітарні намагалися його втримати, а він їх розкидав, як російський богатир бусурманів.

Коли скінчилася боротьба без усяких правил, почалася друга частина «спектаклю». Він заспівав гучним голосом, від якого похитувалась безтіньова лампа над столом. І вибір репертуару відповідав його волзькому походженню і смакам: «Вол-га, Вол-га, ма-ть род-на-я, Вол-га рус-ка-я ре-ка-а...»

С. стояв осторонь і спостерігав цей неприємний епізод.

Ми презирнулися. На його обличчі було написано розчарування і незадоволення. Видно, він картав себе за те, що дав мені можливість наркотизувати. В усякому разі, так мені здалося. Різко змахнув рукою і наказав:

— Припиніть. Переходьте на ефір... Набридло...

Це для мене прозвучало, як вирок.

Я негайно підкрився і позаджував зі своєю капельницею аж поки не опинився біля стіни. Мені тут більше робити нема чого, вирішив я. Все було ясно без слів. Мене перестали помічати, немов я невидимка-ікс. І я зрозумів, що мушу ретируватись. Без будь-яких пояснень і виправдань.

Сходова площадка, сходинки. Дві бронзові красуні тримають смолоскипи. Праворуч від сходів — вішалка. Гардеробниці немає — літо. Висять тільки пілотки.

Важкі входні двері, дерев'яні, з різьбленням. Хтось з вулиці відчинив їх. Ми зіткнулися. Лець не збив його з ніг. Він чортихнувся: «Обережно, громадянине». Я не відповів.

Вулиця дихнула на мене липневою спекою, пилюкою, гарячими тілами, бензиновими вихлопами моторів, асфальтовою задухою.

Я йшов у нікуди. Так просто — міряв кроками вулицю. Збився на бруківку — за спиною гули машини. На розі Неглинної й площі Дзержинського мене зупинив патруль. Козирнули — як належить. Я відповів тим же. І тут помітив, що пілотки немає. «До порожньої голови руку не прикладають».

Мені стало соромно. Лейтенант спитав:

— А де ваша пілотка, товаришу майор?

— Пробачте, я залишив її на вішалці в клініці.

— Ви, здається, випили зайве.

— У певному значенні, так. Я засмучений, у мене неприємності, лейтенанте... У вас бували неприємності? Від них подеколи не тільки п'яніють, а навіть чманіють. Неприємності все одно, що збудники чуми. Я маю на увазі свої неприємності, лейтенанте.

— Ви все-таки п'яні, товаришу майор. Патруль бачив, як ви ходили по проїжджій частині вулиці. Та й вигляд у вас такий, що не лишається сумнівів, що ви п'яні.

— До певної міри. Брав участь у... пиятиці в товаристві волгаря і ще деяких лікарів. Дихнути? Хочете, я вас навчу, як можна пити без чарок. Колись придасться... Внутрішньо... Ясно? Всі ми грішні...

Так я потрапив у комендатуру міста Москви. Там розібралися, що до чого. Перевірили документи. І допомогли сісти в поїзд.

Це було 7 липня 1943 року.

Усі мої злигодні тривали чотири дні. І ось я вже в своєму госпіталі. Все тут видалося мені привабливим, як ніколи раніше. Нікуди вже я більш не поїду, і нічого мені більше не треба.

Епопея з поїздкою в клініки закінчилася моєю поразкою, хоча внутрішньо я протестував. Провал пояснювався невдалим вибором пораненого. Є люди, які важко піддаються наркозу.

Забігаючи наперед, скажу, що спиртовий наркоз пізніше визнали. На цю тему я захистив дисертацію. Були ще дисертації. В авторитетному вітчизняному журналі

«Хирургия» була надрукована моя велика праця на цю тему. В підручниках її цитували.

Та все це сталося пізніше. А сьогодні, тобто 10 липня 1943 року, я сидів у своєму наметі і читав відповідь Ахутіна на мій лист. Читав з жахом. Це була третя моя поразка.

«Шановний Павло Андрійович.

На жаль, прохання залишити Вас в 3-й армії виконати не можу. В ХПГ-253, який приймає літаками особливо тяжкі контингенти з усіх армій, дуже потрібен досвідчений та ініціативний хірург. Зараз там працює людина хороша, проте абсолютно безпомічна перед суглобами і грудьми.

Там якраз дуже багато септичних поранених, які Вас завжди цікавили. Всі Ваші заслуги по 3-й армії мені добре відомі і будуть мною враховані. Отже, Ви нічого не втратите. Адже діло почалося з Вашого бажання допомогти і дати йому зворотний хід просто неможливо, та й, на мою думку, не потрібно. Ви будете задоволені роботою і хворими, а те, що Ви добре вивчили допомогу легкопораненим, Вам завжди придасться. Ваша ініціатива й знання хірургічної інфекції роблять Вас найбільш придатним кандидатом для фронтового госпіталю.

Думаю, що начсанарм 3 матиме велику образу на мене, але що поробиш, вимагають інтереси справи.

Лікар Д., який приїздить на Ваше місце, звісно, не заміна Вам, але нікого іншого я зараз дати не можу. Прошу Вас ввести його в курс особливостей роботи ГЛП. Він людина здібна й дуже хоче працювати в передових госпіталях.

Ваш Ахутін
10. VII. 43 р.»

Після прочитання листа почуття мое було складним. Спочатку сприйняв, як удар. Крапка поставлена над «і». Мене переводять в інший госпіталь, кудись у тил. І це так реально, що навіть заміна вже є — якийсь Д.

Другий висновок з листа — боротися марно. «На жаль, прохання залишити... виконати не можу». Виявляється, все почалося з мене. Тобто з мого бажання допомогти і «дати зворотний хід просто неможливо».

Звісно, тепер уже ніхто не допоможе — ні мій началь-

ник госпіталю, ні начсанарм 3, ні сам Ахутін, головний хірург фронту. Коло замкнулося. Все відбулося і назад вернути нічого не можна. Хоч плач, нічого не зміниться.

Та було в цьому листі й дещо таке, що подразнювало самолюбство. Довіряється великий госпіталь, куди літаками з усіх армій фронту доставляють тяжких поранених. Визнаються мої заслуги. «Ваші ініціатива і знання» та інші подібні слова. І нарешті підпис «Ваш Ахутін». І не просто «з повагою» або «Ахутін», а «Ваш Ахутін», мій ідеал, мій хірургічний наставник.

У цьому хитрому листі неприємності так майстерно просякнуті приємностями, що удар рукавичкою потрапив не в голову, а в зустрічну рукавичку. Нехай буде як буде. Як складається.

Листа я одержав. Однак офіційного наказу ще не було. Я мовчав. Не хотілося засмучувати друзів. Заспокоювало те, що всі вже знають, що переводять мене на нове місце всупереч моему бажанню. Совість моя перед товаришами чиста.

Навколо госпіталю відчувалося пожвавлення. Вночі повз нас проходили частини. Приглушено гурчали мотори. В повітрі стояли густі випари бензину.

Щось готувалося, визрівало. Наступ, але чий? Наш? А може, ворога? А ми готуємо контрудар? Мценський плацдарм. Довго вони його зміцнювали. Тут фашистський звір чатує момент, щоб стрибнути в район Курська.

Ніхто нічого не знав.

Ви пам'ятаєте Надю Уманську, найвродливішу сестру госпіталю, з великими очима та довгими віями? Її краса не була ляльковою, пустопорожньою. Це була краса вдумливої дівчини, серйозної й строгої, і це читалося в її очах. Про неї казали, що вона не так наркотизує, як... гіпнотизує.

Я вже писав, що вона серед усіх інших поклонників віддавала перевагу Степанові Левчуку, і часто їх можна було бачити разом.

Левчук одужав, надходив час повернення в частину.

Перед цим він прийшов до начальника і сказав, що сестра Надія Уманська хоче їхати разом з ним, що вони кохають одне одного. Командир полку, в якому він служив, дав на те згоду. І капітан поклав на стіл документи.

— За вами слово. Сподіваюсь, ви не відмовите,— благально сказав Левчук.

Захаров пробіг очима папір і відклав його. Помовчав, потім відповів:

— Одразу вирішити не можу. Поговорю з Надією. Пораджуся із замполітом.

— З Надею все ясно,— спробував заперечити капітан.— Ось її заява. Ми довго думали, поки прийшли до такого рішення.

Начальник витягнув з чохолячика свою люльку, набив тютюном і прикурив. Пошукав очима попільницю й кинув у неї обгорілий сірник.

— Все ясно? — звів догори густі брови.— Не певен. Навряд чи ми погодимось відпустити її. Надя ще дитина. На передову їй рано. В госпіталі—інша річ... А з Бородаєм ви говорили? Можна сказати, її хрещений батько. Опікун.

До війни Бородай і Надійчина мати працювали на одному заводі, він хірургом медчастини, вона — начальником цеху. Батько пиячив. Діти були свідками частих сварок і скандалів у сім'ї. Мати називала батька «брехуном», «тираном», і, на жаль, справедливо.

Надя згадує про той час як про якесь страхіття. Потім з'ясувалося: батько зв'язався з іншою жінкою, лаборанткою того ж заводу, де працювала мати. І скандали перенеслися на завод. Кінчилося тим, що матір звільнили з роботи.

Коли батько покинув їх, Надійці було одинадцять років, а старшому братові — чотирнадцять.

Минали роки. Почалася війна. У перші ж дні загинув брат, який служив у прикордонних військах. Лишилися вони вдвох: мати і Надя. Всі подружки пішли в госпіталі, а Надя не могла залишити матір, хворобливо прив'язану до дочки. Мати оберігала Надійку, ходила за нею буквально назирці, відмовляла собі в усьому, все віддаючи доньці. Цю опіку Надія дуже переживала. Нелегко почувати себе полонянкою материнської любові.

Налетіли шуліки і розбомбили будинок, де жили Надійка з матір'ю, прилеглий скверик. Заціпенівши від жаху, дивилися мати з дочкою на руїни свого житла, на сквер з обвугленими, понівеченими деревами. Тут, у цьому сквері, серед клумб, коників-гойдалок, гірок і золотого піску, з якого діти споруджували замки й фортеці, минуло Надійчине дитинство.

А тепер нічого цього немає. Саме попелище. Все минуле немовби згоріло разом з будинком і сквером.

І коли Надія знову звернулася до матері з проханням відпустити її на фронт, та не змогла їй відмовити.

Дізнавшись з Надійчиного листа, що в госпіталі працює їх давній друг Бородай, мати написала великого листа хірургові з проханням «бути батьком для Наді», берегти її так, як «беріг би рідну дитину», говорила про те, що, пізнавши гіркоту розлуки з сином, він зрозуміє, як тяжко їй жити в розлуці з дочкою.

Надійку в госпіталі всі любили. Подобалися їй стриманість і скромність. І ще: внутрішній такт і душевність. Не кокетувала, не шукала товариства молодих хлопців, не загравала з ними, як це робили інші. Нікому не давала приводу переступити ту межу, яку дуже легко переступити сестрі, що доглядає пораненого,— від співчуття до прив'язаності. Вміла дозувати своє почуття. Ось до такої позначки. А далі — заборонена зона. Дозволяється лише одному.

Таким одним став Левчук. Спочатку була цікавість і сестринська ніжність. Потім прийшло кохання, що заповонило її цілком.

Балачок, особливо серед сестер, було багато. Говорили різне. «І що вона в ньому знайшла? Такий непоказний».— «Він добре співає, читає вірші».— «Спочатку кохають за щось — за вірші, приміром, потім — незважаючи ні на що. Зараз, мабуть, у них цей період: кохання, незважаючи ні на що».

Похмуро жартував Гусаров: «Подумаєш, молодята, як з'являться на передньому краї, фріци роти пороззявляють, тут їх, фріців, і бий. Без бою до Берліна можна буде дійти».

За благословенням Надя і Левчук пішли до Бородая. Той накинувся на них:

— А ви про матір подумали, про мене, нарешті? Якщо ти загинеш, вважай загинуть ще двоє: мати і я. Хіба це тобі байдуже? Кохайтеся собі, будь ласка. Та зачекайте, бога ради, хоч трохи з одруженням. Уже небагато лишилося.

Надя і Степан похмуро слухали опікуна. Розуміли, що на їхньому місці він чинив би, як і вони. А на своєму... Турбується про Надійку. Та й обіцяв же її матері берегти дівчину.

А коли замполіт Каршин запитав Бородая, чи мож-

на відпустити Надю на передову, той відповів ухильно: «Робіть на свій розсуд». Самоусунувся.

Останнє зусилля затримати Надю зробив начальник госпіталю Захаров.

— Передова не місце для любовних розваг. І не аля кохання. Ще є у вас час подумати, поки я поставлю печатку на цьому папірці...— підняв руку і затримав у повітрі печатку.

— Ставте! — дружно відповіли обоє.— Вже подумали.

Розділ дев'ятий

11 липня на світанку 3-я армія захопила знамениту «фортецю-стайню» на високому березі річки Зуша. Ворожі контратаки успіху не мали. А на другий день, тобто 12 липня, по всьому фронту вже бушував вогненний смерч. 5 серпня наші війська після запеклих вуличних боїв оволоділи містом Орел — південним щитом Москви. Серед тих, що відзначилися, були названі війська нашої 3-ї армії, якими командував генерал-лейтенант Горбатов.

Моя доля несподівано визначилась. Для фронтового госпіталю знайшли заміну і мене лишили в спокої. «Конею на переправі не міняють»,— сказав командуючий і наказ про переміщення не підписав.

Усе закінчилося благополучно. Без жодних зусиль з мого боку.

За перші кілька днів наступу госпіталь прийняв чотири з половиною тисячі поранених. Відпочивали по 3—4 години на добу. Спали тривожно, перевертались, схоплювалися, марили. Який там може бути сон, коли відповідаєш за стількох поранених. Обов'язково хтось перейде в категорію тяжкого, з'являться ускладнення — газ, перитоніт, кровотеча, сепсис. Когось привозять уже в тяжкому стані — не додивилися на попередніх етапах, не врахували, що може статися в дорозі.

Газова палата теж не стояла порожня. Справ у Гусарова вистачало. Від нього пішла сестра Надя Уманська, тепер вона з Левчуком на передовій. Треба було шукати заміну. Гусаров попрохав призначити на це місце — наймовірніше! — Зою Богачову. Спорідненість душ. Ніщо так не об'єднує людей, як гріховність.

Начальник не вельми охоче, але задовольнив прохання Гусарова, перевів до нього Зою.

Оборона гітлерівців у районі Орла була продуманою й міцною. Ми в госпіталі знали про це з розповідей поранених Чалого, Авраменка та інших розвідників. Та це були відомості про оборону на окремих ділянках, а не взагалі про оборонну систему. Лише згодом, після взяття Орла, ми дізналися про неї докладніше.

Рельєф місцевості сприяв фашистам. І використовували вони його як тільки могли. А могли вони багато, воювати вміють. Високий берег річки був в їхніх руках. У районі Орла було дуже багато, як ніде, водних перешкод — річки Зуша, Оптуха, Олешня, Неполодь, Орлик, річки й річечки в басейні Оки і сама Ока, що прикривала підступи до Орла. Тут були траншеї на повний зріст, дзоти і бліндажі — від 4-х до 12-ти накатів, сталеві гофровані ковпаки (їх не пробивали навіть снаряди середнього калібру). Дротяна загорожа в три й більше рядів, шестиколки в комбінації з мінними полями, протипіхотні й протитанкові міни. Спиральні дротяні загорожі. То була хитра спіраль. Коли сапери її перекусували, вона розпрямлялася, як пружина, заплутуючи й перекриваючи всі раніше зроблені лази та проходи.

Мценський та інші плацдарми були оперезані протитанковими ровами. Під дулами автоматів їх рили жителі ближчих сіл.

У цегляних будинках, льохах, сараях пороблено бійниці й амбразури для кулеметів, мінометів, протитанкових гармат. Багато вогневих позицій могли тримати кругову оборону.

Дороги, місточки й мости, узлісся, перехрестя, схили пагорбів, околиці сіл — усе це було густо заміновано.

Коли до цього додати те, що ми знали від розвідників — надолби, «спотикачі», хитромудра сигналізація, картина буде домальована.

Що сильніша оборона, то більше поранених. У наступі втрат завжди більше.

Резерв місць не дав нам переступити ту грань, коли госпіталь перетворюється на стовписько, а хірургія — на безсиле рукодіяство.

Артилеристи зробили проходи в обороні. Кризь горло-

вину цих проходів вихлюпнула клекочуча лавина наших військ.

Уже за кілька перших днів фронт був прорваний у кількох місцях. Ворог опирався, задкував, а потім все-таки показав спину. Не врятували його ані дзоти, ні бліндажі, ні сталеві ковпаки, ні бряжчання порожніх консервних бляшанок, що попереджало про небезпеку, тепер воно нагадувало поховальний дзвін.

І нічого вже не могли змінити ні благальні листи наречених з проханням швидше «впоратися з цими росіянами і з перемогою повернутись додому», ні гнівний окрик фюрера з Берліна, ані заклинання Моделя у зверненні до солдатів: «Подумайте про те, що погляд батьківщини спрямований на вас». Не було часу про це думати. Не до просят сви́ні, як свиня у вогні.

Переляканий на смерть кореспондент змалював у своїй газеті «Дойчес постблатт» Орловську битву у найдраматичніших барвах. «І коли в день початку цієї битви,— писав він,— розтанув туман, з-за нього з'явився не рицар на коні, а азіатський монстр, мамонт техніки, бездушний баньканий гігант техніки постав перед німецькими гренадерами, як новий Голіаф, що гряде зі Сходу. Хитаючись, він рухається гігантськими кроками робота, перемелюючи кістки і кров німецьких солдатів».

Вселемовно, але переконливо.

У них своє бачення Орловської битви: монстри, Голіаф, мамонти техніки, роботи. У нас — своє: спина відступаючих фашистів. Між цими двома баченнями проліг подвиг народу.

Поети, що приїхали в госпіталь, читали пораненим вірші. На наших очах реальність відсувалася — і штурм фортеці-стайні, і неприступна ріка Зуша, і закутий у броню Мценський плацдарм, на їхньому місці виникали словесні образи, не менш реальні, ніж сама реальність.

Ще кровили рани у бійців, які билися з ворогом на цих рубежах, а вже складалася легенда, як складалася легенда про Бородіно під пером Лермонтова. «Да, были слеватки боевые, да говорят еще какие...»

Колись «стайня» знову стане стайнею або її знесуть, зітруться сліди битв на Мценському плацдармі з усіма їх мінними полями, з окопами, шестикілками, порожні-

ми консервними бляшанками та іншими хитрими вигадками, а в легенді вони житимуть довго-довго. Чаром слова смертне стає безсмертним.

У края вражьей обороны,
и тут она, и там она —
езде она до самой кручи
вся проволокой опутана,
как паутиною колючей.

Он наших мыслей не подслушивал
и не заглядывал нам в души,
он из «конюшни» вниз обрушивал
свой бешеный огонь по Зуше.

Це — поет Пастернак. За ним читав вірші Антокольський. Невисокий чоловік з нервовим рухливим обличчям і темними колами навколо очей, звучним голосом,— навіть не вірилося, що в нього може бути такий голос,— надихав солдатів:

Армия шла по орловской земле
мимо развалин, заросших бурьяном,
рвов перекопанных, кладбищ в золе,
танков, потерянных Гудерианом.

...Но наступленьем горда,
в мужестве спаяна, к правде пристрастна
армия шла и брала города,
русскую землю, родное пространство.

Потім знову читав вірші Пастернак. Цього разу поранені плакали. Я бачив, як судороги душевного болю спотворювали їхні обличчя. На визволеній орловській землі поети побачили страшні картини звірств фашистських недолюдків. Не вкладалося в голову, як могли люди (а чи люди?) таке робити. Кожний рядок поета палав гнівом і відгукувався болем у солдатському серці. Адже те, про що розповідалося у вірші, могло статися з сестрами, дружинами, доньками тих, хто слухав зараз поетів.

...мы всегда припоминали,
подобранную в поле девушку,
которой тешились канальи.
За след руки на мертвом личике
с кольцом на пальце безымянном

должны нам заплатитъ обидчики
сторщицею и чистоганом.
В неистовстве как бы молитвенном
от трупa бедного ребенка
летели мы по рвам и рытвинам
за душегубами вдогонку.

Той вечір надовго запам'ятався нам. Мене обступило багато недолікованих пораниених і вимагали виписати їх в частини. Прохання декого з них я задовольнив. Душевні рани завжди сильніші за фізичні.

Рани мають свою гордість. Є рани непримітні, безбарвні, «сірячки». Від кулі-дури, випущеної навмання. Спірні, як у нашого Карпова: чи то недбальство, чи то умисність; рани «безпаспортні» — невідомого походження, без роду-племені, без ім'я по батькові; рани випадкові — потрапив під колесо, оступився, підвернулася нога; заснув з цигаркою в роті — спікся, немовби рани-підкидьки.

Та є престижні рани: здобуті в багнетному, рукопашному бою, в розвідці, в десанті. Не важливо, яке поранення — тяжке чи легке, важливо, за яких обставин це сталося. І ще важливо, де рана: груди не те, що спина або сідниця.

Нашивки на грудях поділяють рани на тяжкі — жовта тасьма і легкі — червона. В цих пораниених психологія різна.

Тяжкі — відвоювалися. Думають про дiм. Як зустрiне їх дружина? Як у поетових віршах: «Гоша, милый, молю, я тебя и такого, и безногого, я люблю». Або інакше — відчужено, не потрібен такий. Яка від нього тепер користь.

Якось молодий хлопець без обох ніг просив мене: «Напишіть моїй дівчині... моїй нареченій... Напишіть як лікар. Не треба мене більше чекати...» Я написав як лікар. Поранений одержав «трикутник» у відповідь: «Коля (його звали Миколаю), милый, молю...»

Психологія легкопораненого залежить від того, що забрало поранення: руку, ногу, очі. Забрало руки — забрало працю, забрало ноги — забрало простір, забрало очі — забрало білий світ.

А легкопоранені рвуться в бій — недорозраховалися,

недовбили, недовоювали. Пролита кров збуджує серце. Немає поранення тіла без поранення душі. Перші рани заживають, другі — ні.

Легкопоранені кваплять лікарів — швидше лікуйте. Лікарі «кваплять» рани. Винаходили різні способи: первинні і вторинні шви, тканинна терапія, алое, сироватка Богомольця. Виходило. Заживлення відбувалося швидше.

Наші хірурги-попередники пропонували вирізати вогнестрільні рани, як... пухлину. Пробував. Іншим не раджу. Французи запропонували розсічення для послаблення напруги в рані. Вони назвали це «дебрідеман». В буквальному перекладі «розгнуздування». Рана, як кінь, звільнена від вуздечки, «скаче» до заживлення швидше. Скальпель — головний прискорювач заживлення.

Але поранений — людина, істота розумна. Скальпель і ліки лише складові успіху. Є й інші складові, не менш дійові. Одне гарне зведення інформбюро робило чудеса. Того не зробить скальпель, що зробить зведення. І ще є багато інших засобів, що впливають на рани опосередковано через душу: нагорода за подвиг, голос Шульженко, усмішка сестри, безжурний сусід по палаті, теплий лист нареченої.

Момент поранення солдат відчуває, як удар. Інколи нічого не відчуває. Надто велика емоційна напруга. Біль приходить пізніше. Госпіталь для солдата друге поле бою. Часто тривалий і болісний поєдинок з наслідками поранення.

У цьому поєдинку хірурги не секунданти. Вони учасники на боці поранених. Вони помирають разом з пораненими й одужують разом з ними.

Починаючи з 12 липня до госпіталю для свого «другого бою» надходило по 600-800 поранених. Вони розташовувались табором на березі річки Красивий Меч і тут, у затінку дерев, чекали, поки надійде їхня черга. Серед них то тут, то там з'являлась червоношока Ліда Чепуркова, напувала чаєм, роздавала бутерброди.

Усе йшло без метушні, злагоджено. Над усіма владарював басовитий голос невгомного Анатолія Гажали, який на цей час завоював твердий авторитет серед персоналу й поранених.

Свій основний час я ділив між хірургічними блоками, їх було тепер кілька: в селі, в землянках, у стайні.

З персоналом ми домовились: мінімум болю і мінімум крові.

Це стало законом. І щоб не стригти всіх під один гребінь, по-пироговськи. Кожна рана — своєрідність. Зі своїм норовом.

Коли не тривожити прихований у ранах біль, вони «розкриваються» — можна побачити «бухточки», «невеличкі затоки», занурені вглиб осколки. Там чатують мікроби.

Рани «плачуть» кров'ю. В госпіталі вони не повинні «плакати» — вистачить крові, пролитої на полі бою.

Подовгу спостерігаю за роботою сестер і хірургів. Скульптурно накладають гіпси. Спритно бинтують (це коли дивишся, здається просто). Потрібна душа в пальцях: не завдати болю, розподілити тиск бинта, не перетиснути в якомусь місці, зберегти можливість обслуговувати самого себе. Бородай говорив: «Так треба накладати пов'язку, щоб навіть після одужання поранений міг сказати, що з пов'язкою йому було зручніше, ніж без неї».

Нічого не скажеш, працюють... красиво. Я не боюся цього слова в додатку до страждання. Красиво — означає безболісно і безкровно.

Згадався анатом Ткачевський з Київського госпіталю. Можна зрозуміти його. Людське тіло прекрасне. Воно оспіване художниками всіх часів. На ньому, як писав Маяковський, застигає «око в зачудуванні».

Для Ткачевського війна була не тільки війною проти фашизму, а ще й війною проти «божественної анатомії». Перетворювалися на клапти «гармонійні анатомічні співвідношення». Все, що порушувало анатомічний лад у тілі, було вороже його духові.

І вкотре я повторюю: нехай прокляті будуть ті, хто розв'язав цю страшну людську м'ясорубку. І коли вже її розв'язано, вона ніколи більше не повинна повторитись. Ніколи і ні за яких обставин.

...Після хірургічних блоків обходжу землянки, намети, хати, газову палату, кухню, аптеку... Ахутін наполягав: «Хірург має бути загальнообізнаний». Успіх лікування — результат багатьох складових.

Ішов шостий день наступу. Потік поранених не зменшувався. Сонце пекло безжалісно. Не рятували від нього короткі тіні дерев. Птахи сиділи на гілках з розкритими

дзьобами. Похитуючись від утоми й недосипання, я ходив з хати в хату, оглядав поранених. На краю села сів на лавку біля якоїсь хати перепочити. І раптом побачив на запилюженій дорозі постать жінки, що змусила здригнутись моє серце. Жінка кудись поспішала.

На ній був селянський одяг — довга чорна спідниця і вишиванка. Жінка озирнулася: бліде обличчя, вперте круте чоло. Невже Світлана? Осілим від спеки голосом я невпевнено гукнув:

— Світлана! — Потім голосніше: — Світ-ла-на-а!

Та вона не оглядалась, а навіть прискорила кроки. Я пішов за нею. «Світлано!» — кликав я.

Невдовзі вона сховалась за рогом найближчої хати. Коли я дійшов туди, вона була вже далеко.

Стежка, якою вона бігла, в'юнилася в траві й вела до річки Красивий Меч. І тут різко повертала праворуч. Далі починався березовий гайок. Жінка звернула праворуч, на пагорку озирнулася, подивилась на мене якимось сліпим поглядом. Наче не бачила мене. Й рушила далі.

Тепер я міг добре її роздивитись. Так, сумнівів не було: це Світлана, її постать, її обличчя, її сиве пасмо-ластівка.

Але чому вона тікає від мене? Невже не пізнала? А можливо, не схотіла зі мною зустрітись — для цього були причини.

Тільки цим можна було пояснити її небажання зупинитись.

— Світла-но-о-о! — знову закричав я. — Зупинись, Світлано, це я, Павло. Хіба ти не пізнаєш мене? Зупинись, Світлано.

Та жінка віддалялася. Сходивши стільки доріг в оточенні, вона завжди від когось тікала: від фашистів, від поліцаїв, від голодних собак, від старост, від власної тіні, зрештою. Спрацював автоматично вироблений рефлекс: тебе зупиняють — тікай.

— Це я, Павло. Озирнись і поглянь: це я, твій Павло.

Серце молотом гупало в груди. Відчував, що втрачаю її. Я видохся й уповільнив кроки. Здається, вона теж.

— Зупинися нарешті. Посидимо. Поговоримо. Нам так багато треба сказати одне одному.

Проте й цього разу вона не послухала мене. Звісно, я

винен перед нею. Кинув її напризволяще там у Кременчуці. А повинен був лишитися з нею або замість неї... Кохану жінку не залишають у біді. Мое почуття до неї не витримало випробування. Не вийшов з мене Ромео.

Ніяких прав на Світлану в мене немає. Чужі люди. Кохання не випрошують, як милостиню.

Міркуючи так, я зупинився. В ту ж мить зупинилася і вона. Заколола волосся, що розсипалося по плечах, і накинула на себе хустку.

Тепер нас розділяло лише 15—20 кроків. Вона відчужено й холодно подивилась на мене. Навіщо, мовляв, я намагаюся її наздогнати. Минуле не доженеш.

Щоб не злякати її, я почав наближатись до неї дрібними, майже непомітними кроками. Ще на щось надіявся.

З наближенням обличчя її туманіло, тьмяніло, як у запітнілому дзеркалі. Потім і зовсім зникло.

Усе було реальним: і те, що я біг, і ріг хати, і стежка в траві, і річка. Не було лише Світлани. Привиділось.

Розділ десятий

Минуло ще кілька днів від початку наступу. Бої потроху почали стихати. Наші підійшли до річки Олешня і форсували її. Наблизилася «бойова пауза». І відповідно зменшився потік поранених.

Можна було дозволити собі трохи більше поспати. В мене тепер вистачало часу поговорити з пораненими і навіть дещо записати в блокнот.

В одному з наметів лежали поранені дівчата. Я часто заходив до них. З ними потрібно довше посидіти, поговорити, люблять жарти, балакучіші за чоловіків. Ревнують, якщо комусь з огляду на тяжкий стан виявиш більше уваги. Увагу слід розподіляти порівну. І намагатись — якнайточніше.

Поранена жінка — це вже наполовину чоловік. Набуває чоловічих звичок. Хвацько розповідає про бойові епізоди. Підкреслено засуджує боягузів.

Жінки емоційніші за чоловіків. Атака — це емоції, спалах. Жінки «горять» яскравіше. Коли жінка піднялася в атаку, необхідно підніматись і самому. Інакше не вона, а ти «баба». Збурюється чоловіче самолюбство.

Жінки особливо сильні в обороні. Материнський інстинкт — захист дітей. Задля них піде на будь-які тортури.

Та вона і жалісливіша за чоловіків. Може розчулитись. Її легко обдурити.

І ще два спостереження. Перше. Жінки терплячіші за чоловіків. Можливо тому, що притерпілися до болю під час пологів. І друге. Рани в них заживають гірше. Ніжне тіло. На грубому чоловічому заживають краще. Тисячоліттями чоловіки калічать один одного, воюють. Тканини пристосувалися до травм.

Дівчину-санітруктора Галя Божко прийшов відвідати молодий хлопець з поранених, приніс букет польових квітів. Виявляється, вона його винесла з поля бою. Сама могла загинути. Розповідала:

— Нічого особливого, він не перший. Таких, як він, я вже винесла чоловік тридцять. Головне — не думати, що тебе вб'ють. Багато на моїх очах загинуло хлопців. Згадаеш — болить серце.

Говорила Галя, не хизуючись. І все позирала на хлопця з тією ніжністю, з якою мати дивиться на своє дитя. Одужаю і знову виноситиму.

Розділила букетик і всім у палаті дала по квітці.

...По обидва боки фундаменту спаленого будинку тягнулася невисока кам'яна загорожа. Біля неї перевернутий фашистський грузовик з хлібом. З пробитих кулями мішків сипалося зерно.

Гітлерівці засіли за огорожею і грузовиком і вели звідти вогонь. Праворуч від загорожі за купою каміння лежав наш поранений. Фашисти намагалися обійти загорожу. Якщо це їм вдасться — поранений загине.

Поправивши на боці санітарну сумку, Галя поповзла до пораненого. Над головою свистіли кулі. В одному місці вона трохи підвела голову, щоб подивитись. І тієї ж миті куля збила з неї пілотку.

Галя вилаялась і затаїлась. Примітила, що стріляють з-за грузовика. Озирнулася на своїх і показала рукою. Її зрозуміли і відкрили вогонь. Грузовик замовк.

Земля була всіяна битим склом, щебенем, уламками цегли. Галя до крові подряпала пальці й лікті, праву щоку, якою притискалася до землі. А тут ще несподівано наткнулася на моток колючого дроту. Іржаві голки вп'ялися в тіло. Їй стало шкода себе, і вона заплакала.

Сльози завжди допомагають жінці в біді. Сльози — це їхня слабкість і їхня сила.

На якусь мить Галя завагалася. Повернутись? Безглуздо ризикувати. Кому потрібен мертвий санінструктор. Одна куля дістала пілотку, друга — дістане голову. Повернеться, а коли посутеніє, поповзе знову. Так робили раніше: не виносили поранених під час бою, а чекали ночі або передишки в бою.

Та щось сильніше і більш владне, ніж самоумовляння повернутись, квапило дівчину: вперед, Галю! Кінчай торгівлю з совістю!

Поранений лежав у калюжі крові. Була ушкоджена права плечова артерія. Мабуть, намагався сам собі подати допомогу, стягнув на руці ремінь, але від кровотечі втратив свідомість.

Галя лягла поряд, тремтячими пальцями відкрила сумку і, не підводячи голови, наклала на руку джгут.

Телер потрібно винести пораненого. На її слова він відповідав безладним бурмотінням. Довелось розраховувати тільки на свої сили.

Розіслала плащ-намет, втягла на нього пораненого. Міцно вхопившись за край намету, зібгавши його в кулаці, проповзла два-три кроки і потягнула на себе плащ-намет. Потім ще два кроки і ще крок. Досі їх прикривала купа каміння, далі починалося відкрите місце.

З траншеї наші уважно стежили за Галею. Коли вона підповзла до відкритого місця, з траншеї відкрили загороджувальний вогонь. Грузовик мовчав. Мовчав також правий край кам'яної загорожі. Щільність вогню не давала їм «заговорити».

До наступного укриття — руїн одноповерхового будинку — лишилося метрів сорок. Галя по-пластунськи повзла до нього. По дорозі поранений кілька разів сповзав з плащ-намету. Галя зупинялась. Долаючи опір обм'яклого тіла, надриваючись, знову й знову виштовхувала його на плащ-намет. Хвилини видавалися годинами. «Швидше, швидше, — квапила себе Галя. — Ще трохи, друже, і ми з тобою будемо в укритті. А там уже наплювати на фріців».

Ось і руїни. Галя перевела подих, встала, витерла рукою кров з обличчя. Пошукала і знайшла пульс: слабкий, але проклъвується. Це підбадьорило дівчину.

— Сестричко... Во-оди, во-ди-и, — облизав сухі губи боець. Галя піднесла до його губів флягу з водою. За-

хлинаючись, він зробив кілька ковтків. В очах заяскріла свідомість. Тут, перед своєю траншеєю, Галю наздогнала куля.

З траншеї кинулося до них двоє солдатів. Підхопили поранених і доставили в батальйонний пункт. Там зупинили кровотечу. Потім евакуювали далі по етапах.

Так вони вдвох опинилися в нашому госпіталі.

Слухаючи розповідь Галі Божко, згадав Надю Уманську. Де вона тепер? Що з нею? По службі в неї такі ж обов'язки, як і в Галі. Так само ризикує, як і вона.

Бородай часто їй писав, Надя теж, але про що вони писали одне одному, Бородай не розповідав. Я розумів, чому: він був «пересильним пунктом». Посвячувати когось у чуже листування не хотів.

ЩЕ ОДНА РОЗПОВІДЬ ПОРАНЕНОГО

Анатолій Кушинський: «...Бійці кинулися до проходів у дротяній загороді, зроблених саперами Дементьевим та Кожуховим. А далі — знову колючий дріт. Бачу, як боєць Кошелев підбіг до цієї перешкоди, розпластався на ній і закричав: «Мотайте через мене!..»

Таким чином він забезпечив просування вперед двох підрозділів. Я поспішив до нього. Увесь закринавлений, він перев'язував свої рани.

Усі бачили подвиг героя. Я гукнув: «Товариші, вперед. Кошелев живий...»

ДІАЛОГ З МАЙОРОМ ПУХОВИМ

Учетверте привезли в госпіталь майора Пухова, брата молодшої операційної сестри Люби. З того часу, як я приїздив до нього з Любою за викликом, минув рік. Майор одужав і повернувся в стрій. Вдруге і втретє був поранений у ноги — легкі поранення. Й ось учетверте — наскрізне поранення грудей. Отже, ворога зустрічав грудьми.

Поки все йшло благополучно — невелике кровохаркання, повітря в плеврі розсмоктувалось. Температури не було. Пощастило людині.

Про нього можна було сказати, що він щасливий —

чотири поранення, і всі з благополучним кінцем. І вночі — невдаха: подумати тільки, чотири поранення! Вистачило б на чотирьох, а він усі їх прийняв на себе.

Мружачи голубі, як у сестрички Люби, очі, він сказав:

— Причепилася до мене смерть. Ходить слідом, як пес. Куди я, туди й вона. Ніяк не можу відігнати. Цикну, а пес зуби щирить, ікла показує. Чотири рази заганяв їх у моє тіло.

— А я уявляю смерть традиційно — кістяк з косою. Та бачу, що при зустрічі з вами не щастило їй. Трапила коса на камінь. Іскри викрешувала, а скосити не могла. Затупилася коса.

Майор усміхнувся, скося глянув на мене.

— І вам за це спасибі. Відвели кістляву руку від мене.

— Така спеціальність — відводити косу...— І тут я наважився запитати: — Майоре, а ви боїтесь смерті? Було б одне поранення — не спита вби. А ось чотири... Виходить...

— Виходить, бував у бувальцях. Ото й усе.

— Ну, а страх? Все-таки боїтесь?

Любин брат відкинув ковдру, сів, знайшов ногами каші.

— Як вам сказати... І боюся, і не боюся. Коли керуєш боем, боятись ніколи. Не до того. Гарячий час. Звісно, приємного мало, коли вона поряд клацає зубами, але це не страх. Швидше відчуття, котре слід, як і всяку перешкоду, усунути. Смерті я боюся, коли, наприклад, лежу в госпіталі і нічого робити. Тільки й діла, що ходити на перев'язки...

Мені згадалася відповідь Бородая на таке запитання: «Тільки неповноцінні люди не бояться смерті». Виявляється, і нормальні люди можуть не боятися. Але для цього потрібна зайнятість і велика ідея. Без благородної ідеї воюють лише головорізи.

Потім заговорили про наші професії, Пухова і мою. Майор сказав з прикрістю й заздрістю:

— Вам пощастило. Ми «виробляємо» смерть, а ви — життя. Латаєте наші рани. Зброя хірургів спрямована на те, щоб повертати здоров'я. А наша зброя — на те, щоб убивати. В зведеннях пишуть «перемелювання живої сили противника». От і перемелюємо. Жорна. Навіть технологія млинна.

— Воно ніби й справді так. А коли поглянути ширше — то хіба знищення фашистів не є боротьбою за життя? От вам і відмінність, і спільність.

— Відмінність, мушу сказати, зовнішня. Ви теж опосередковано берете участь у «перемелюванні живої сили» гітлерівців. Через поранених, яких після лікування повертаєте в стрій.

Я уточнив:

— Коли бачу, що чинять фашисти на нашій землі, сам ладен убивати. Не вагаючись, поміняв би скальпель на автомат. Таке вже сталося з одним нашим молодим колегою Володею Сушком. Він став снайпером, хоча за професією хірург.

Майор поправив пов'язку на грудях і зітхнув.

— А я мріяв бути хірургом. У стройову службу я, так би мовити, заблукав... Посилаючи солдатів на бойове завдання, я знаю, що багато з них не повернуться. Дивлюся на них, і серце стискається від болю.

— Це фашисти винні. Вони розв'язали війну. У вас немає іншого виходу, змушені.

— Згоден. Але ж солдата не абстрактного, а живого, з ім'ям та по батькові, я посилаю на смерть. І похоронки я підписую. Аркушики, що несуть страшне горе сім'ям.

Я стеновав плечима, висловлюючи неоправданість ситуації.

— Тепер уже пізно міняти професії. Я лишуся хірургом, ви — бойовим офіцером. Наше спільне завдання, наблизити загибель ворога. А це можна буде здійснити, якщо ви будете хорошим бойовим офіцером, а я — хорошим хірургом.

Майор підвівся, випростався, наче роблячи гімнастичну вправу для своїх поранених легень, і підсумував:

— Кажучи конкретно, ви повинні вилікувати мене якнайшвидше і без болю, а я повинен воювати успішно і з найменшими втратами.

Знову й знову обходжу поранених. Землянки, намети, хати. Моя «карусель». Почав з осадочника. Саме дно людських страждань. Осадочники — нетранспортабельні. Не зрушиш з місця, не евакуюєш.

Двоє з пораненим хребта — паралічі, пролежні. Їх доглядають Бородай і сестра Софа.

Газова палата Гусарова. Ампутанти. А один поранений без рук і ніг. Людський оцупок. Страшно дивитись. У спілкуванні з цими людьми пом'якшало серце Зої Богачової. Більшу частину часу вона просиджувала біля ліжка цього пораненого. Довго говорила з ним. Ніхто не знав, про що. Але після розмов з нею солдат оживав.

Він мріяв про протези, які дадуть йому змогу ходити, і про кисті рук з автоматичними пристроями. Все це набіцяла йому Зоя.

У мирний час, коли хтось з нас випадково вріже пальця і з'явиться кров, ми інстинктивно затискаємо ранку пальцями, зубами, губами, хустинкою — що трапиться під руку.

Кров ми бережемо. Кров — це життя. Втрачаємо кров — втрачаємо життя. А тепер кров летить рікою, земля густо просочилася кров'ю. До цієї солдатської крові додалися ще тонни донорської.

Море крові. Воно завжди штормить. Штилю на ньому не буває.

Коли бачиш одного пораненого, стає моторошно. А якщо п'ять тисяч за день, як під час цього наступу, то починає паморочитись у голові, стукотіти в скронях, спазми стискають горло. Увесь цей біль відчуваєш, як свій. Мимоволі хочеться кричати: зупиніться! припиніть! Ви ж усе-таки люди!

Та фашизм — це фашизм. Зупинити його може тільки поразка. І цього мало. Відшкодувати велику кров мусить ще й гарантія, що нових воєн не буде. Не повинно бути. Страхітливо, якщо подібне повториться.

Надійшов наказ про передислокацію. Частина госпіталю лишалася на місці доліковувати поранених, друга рушила з військами. Проїжджали спалені села. Зона пустелі. Це ми побачили на власні очі. Вигнане з сіл населення поверталось на рідні попелища. Селяни стояли над спаленими хатами, як над могилами рідних і близьких.

Свій дім — немов магніт. Не можуть відірватись од нього. Десь в іншому місці є де голову притулити — не йдуть. Моя земля, мій попіл, мое каміння. Насиджене місце — частка самого себе. Як піти від печі, в якій недавно пекли хліб, від начиння, що ним щодня користувались,

від яблунь у садку, які щедро обдаровували господарів плодами...

Стоять, похиливши голови, обірвані, змучені, з немовлятами. До їхніх ніг туляться вцілілі худі собаки, скавучать -- нема чого більше охороняти.

На очах санітара Бурого сльози.

— Може, зараз і моя мати бідкається над згарищем або шукає притулку, поневіряється.

Там, де жили фашисти, огорожі й ворота зроблені з березових стовбурів. Хрести на їхніх могилах — теж березові.

Полюбилися їм наші берези.

У цьому було для гітлерівців щось зловісно-символічне: огорожі і хрести. Полон і смерть.

По дорозі на Орел часто траплялися березові гаї. Окремі дерева вибігали просто до дороги, щоб вітати наші війська шелестом своїх крон, сповнених світлого есенінського суму.

Берези навдивовижу добросерді і чуйні до солдатів. Вони можуть вгамувати спрагу своїм цілющим соком і залікувати рани: настоянка листків берези — чудовий ранозаживлюючий засіб.

Північніше Мценська і на всьому шляху до Орла було багато фашистських кладовищ. З березовими хрестами.

Під Єльцем я бачив гітлерівські трупи на полі бою. А тут — кладовища. Хрести вишикувалися під лінійку, як на параді.

Тепер вони там, де й належить бути чужинцям-завойовникам, — у землі.

Стоячи над фашистськими могилами, я не знімав шапки. Подумки промовляв слова, що їх, як мені здавалося, треба було кричати на весь голос, щоб чути було в Німеччині:

— Навіщо вам була потрібна війна? Навіщо прийшли ви в далеку засніжену Росію? Слухайте, курти, ганси, фріци, зараз ви ще маєте імена. За годину-другу вони зникнуть, підуть у небуття, їх зітруть, переорють трактори. Такий нещадний закон історії. Безликі, ви нарешті вдовольнили голод на чужій землі. Кожний отримав свою норму — три метри. Стрільці по живих мішенях, насильники, палії, рицарі розбою і грабунку, ви тепер вгамували свою пристрасть, жадобу чужих земель, і ваші пальці не зводитимуть більш курки. Амінь.

З 22 серпня по 9 вересня ми перебували в Орлі. Старовинне російське місто лежало в руїнах. Не менше половини було зруйновано. Купи сміття височіли на вулицях. Серед попелу де-не-де і досі зловісно жевріло вугілля. Під ногами потріскувало бите скло, щєбінь. Пахло гіркуватим гаром і розкладеними трупами. В повітрі плавали пластівці кіптяви, наче чорний лапатий сніг. По обидва боки вулиці стояли сліпі, з виколотими очима-вікнами кам'яні будівлі.

Ми довго ходили спустілими вулицями. Боляче було дивитись на колись поживавлене торгове місто, південний щит Росії.

З якоїсь вузької вулички вийшли на площу колишнього кадєтського корпусу. Там була свіжа могила. В ній похований генерал Гуртьєв Леонід Миколайович, герой Сталінграда і Орла. Він загинув на підступах до міста. Помираючи на руках командуючого, встиг прошепотіти: «Я, здається, вбитий».

На одній з вулиць серед сміття валялась газета. Підняв її і пробіг очима. Місцевий фашистський листок.

Кинувся в очі жирний шриффт.

Читаю: «Росіянам час забути про деякі роздуті величини своєї історії. В російському минулому надто багато було людей, що називали себе письменниками і діячами. А вони були просто критиканами... Від цих роздутих письменників і пішов більшовизм».

Он воно як! Не сподобалися російські письменники. Замахнулися на історію. Саме від більшовизму вони зараз намастили салом п'яти.

Майже два роки хазяйнували фашисти в Орлі. Добралися і до бібліотек. Літератор Скосирєв побував в Орлі одразу після звільнення міста. Потім він напише:

«Був даний наказ знищити книги, які вони вважали шкідливими і недоречними. Серед цих творів, звісно, пушкінська «Полтава». Її вилучили за надмірне вихваляння військової доблесті росіян. Вилучили також «Війну і мир» Толстого «за брехливий патріотизм і партизанщину». Були вилучені також твори Короленка «за любов до євреїв і надмірний гуманізм». Також твори Некрасова, Радищева, Герцена та багатьох інших».

Книги горіли, однак ідей, закладених у них, не зміг спалити вогонь.

Рухаючись за військами на Захід, ми зупинилися в якомусь невеликому селі, назви якого я не запам'ятав. Серед незібраного хліба за селом лежала велика кількість фашистських трупів, отруюючи повітря запахами гнилі, височіли громаддя підірваних танків.

Я, можливо, і не писав би про це невеличке село, але воно запам'яталося мені на все життя... мухами.

Було жарко, важко дихати. Від спеки ще можна було схватись у затінку, а от від мух і трупних запахів нікуди не втечеш.

У повітрі стояло густе дзижчання, неначе працювала якась пекельна машина, від мух було темно. Гнойові флуоресціюючі мухи, відгодовані на трупах, злі, літали над нашими головами, набивалися у вуха й ніс, намагалися залізти в рот, гніздилися в кутиках губів, через що доводилось розмовляти крізь зуби, не відкриваючи рота.

Мухи заповзали у волосся, в складки одягу, повзали по тілу, жалили. Через мух ми не роздягалися і тому страждали від перегрівання.

Просто з вулиці, з порогу починалося поле з нескошеною пшеницею. За ним здіймалася гора, що затуляла півнеба. На горі росло дерево з розлогою кроною. Ми пішли туди. Від сонця сховались, від мух — ні. Здавалося, вони переслідували нас. Вони стикалися в повітрі, так їм було тісно, збивали одна одну і падали нам на голови, на плечі, на обличчя.

Тоді ми вирішили схватись від мух у хаті. Відчинили вікна і стали виганяти їх простирадлами, починаючи з кутків, звужуючи півкола до вікон. Потім швидко зачиняли вікна. Та на нас чекало нове лихо. В наглухо зачиненій кімнаті нічим було дихати. Від задухи і важкого повітря починало нудити.

І все одно за якийсь час мухи знову проникали в кімнату, неначе просочувалися крізь стіни, просвердлювали їх своїми «дзьобиками».

Є таке зле прокляття: «Їдять тебе мухи». Тут ми відчули на собі ціну цього прокляття. Страшні тортури. Дзижчлива інквізиція.

Поранених у селі було мало, всього четверо. Справжні мученики. Сестра і лікар тільки тим і займалися, що відганяли від них мух. Помагало це мало. Між двома зма-

хами рушників мухи встигали повернутись і ще з більшою люттю накидалися на бідолах. Забивалися навіть під бинти.

Під час перев'язок солдати з жахом побачили в ранах білі мушині личинки. Черва в ранах привела солдатів у відчай. Ідять їх, як мертв'яків.

Однак, на наш подив, рани були рожеві, нормальні, черва з'їдала тільки некротичну тканину, тобто мертву, й очищала від неї рани. Заживлення відбувалося швидше.

Коли ми роз'яснили пораненим користь личинок, вони заспокоїлись.

На Схід прямувало багато порожніх машин. Одну з них ми зупинили, посадили в неї поранених. Тільки таким чином можна було врятувати їх від мушиного шаленства.

АНДРІЙ СЛАВІН

6 листопада 1943 року ми розквартирувалися на хуторі Велика Михайлівка північніше Довська. Нам з Гажалою дісталася гарна кімната. В ній було чисто й затишно: диван, килимок на стіні, письмовий столик, етажерка з книжками. Давно ми не знали такого комфорту.

Хазяйка, поблякла, зморшкувата жінка, зустріла нас привітно. Коли ми розібрали свій нескладний багаж, вона зайшла з пляшечкою чорнила і наповнила невиливайку. Подивилася на світло, скільки чорнила лишилось у пляшечці, і протерла папірцем денце. З якимось сумом у голосі проказала:

— Чорнило все висихає і висихає. А я підливаю потрошку... А коли спорожніе пляшечка, прочиняться двері й увійде син... Я так задумала.

Серед книжок на етажерці були твори Макаренка, Ушинського, томики Пушкіна і Шевченка, твори Леніна. На деяких палітурках збереглися хрестоподібні борозни. Мабуть, книги були зв'язані пачками і десь сховані, і лише тепер, з приходом наших, їх знову поставлено на полицки.

— Чиї це книжки? — запитав я хазяйку.

— Синочка мого, Андрія. І кімната його... Тут він завжди працював, готувався до занять у школі.

Мене охопили неясні передчуття. Риси обличчя цієї жінки воскресили в пам'яті образ людини, з якою я

зустрівся в партизанському загоні, коли виходив з оточення. Знав її також і Гажала.

Як тільки хазяйка вийшла, я почав роздивлятись розвішані на стінах фотографії. І швидко серед молодих облич знайшов обличчя вчителя з Білорусії. Ось воно: гострі, спостережливі очі, насмішкуватий рот, ледь відстовбурчені вуха.

— Ось він, пізнаєш? — звернувся я до Анатолія.— Хто це, як ти думаєш?

Гажала підійшов до фотознімка.

— Та це ж Славін! — вигукнув Гажала.

— Так, Славін. Ти розумієш, ми в хаті Славіна. А жінка — його мати. От з ким звела нас доля.

Тепер у кожному предметі ми відчували його незриму присутність. Капці під диваном, кепка на вішалці. Колекція камінців на підвіконні. Вудка з кольоровими поплавцями в кутку. І всі ці речі мали такий вигляд, ніби їх щойно залишив господар і невдовзі повернеться. Тим гостріше я відчув свою провину перед ним, а отже і перед його матір'ю, бо відіграв у долі Андрія, можливо, фатальну роль.

Як лікар я доглядав його у партизанському загоні. В тремтінні ніздрів, у рисунку ребер, у плечах, що здіймалися з кожним вдихом, у прозорій жовтизні обличчя — з усього цього було видно, що людина тяжко хвора.

Кашляючи, він прикладав до губів шматок тканини, а потім ховав його, щоб я не бачив крові. Очі червоні, з блиском, немовби в них відбилися одсвіти пожеж, які він бачив, потрапивши в полон.

Довелося пережити багато болісних днів, поки його визволили партизани. Розщібнувши тремтячими пальцями комір гімнастерки, він розповідав: «Полонених загнали в церкву і зачинили. Мучили голодом, не давали пити. Воду ми збирали в пілочки під час дощу. Якимось з вікна знаками показали сільським хлопчикам, що хочемо їсти. Вони принесли під вікна казанки з вареною картоплею. Ми зняли з ніг обмотки, зв'язали їх і нам пощастило з допомогою такої віршовки підняти один казанок. Те, що сталося наступної миті, було жахливим: вартувий схопив одного з хлопців і застрелив упритул...»

Славину пощастило втекти з церкви (виліз на дзвіницю і спустився по ринві). Потім його знову впіймали і кинули в табір. Там він перебував до визволення. В та-

борі в нього загострився туберкульоз, почалося кровохаркання.

Після того, як я прослухав легені Славіна, він попросив:

— Не треба зі мною лукавити, докторе. Я повинен знати, скільки часу мені лишилося жити. Для мене це дуже важливо...

— Не верзїть дурниць. Скільки відміряє вам доля, стільки й лишилося, мені, вам, усім іншим.

Славін ніби не розчув моїх слів.

— Я все розумію, докторе. Відчуваю, як холодне мое дихання. Будьте відверті. Знайдіть у собі мужність сказати мені правду...

З досвіду я знав, що чим більше хворий наполягає на правді, тим більше він її боїться. Хто помирає, той чіпляється за надію. Потрібно тільки вміти її підказати. Хворий повірить у найнеймовірніше.

— Усім відомо: туберкульоз не смертельне захворювання. З ним доживають до глибокої старості й помирають від інших хвороб.

Славін з прикрістю відмахнувся.

— Зрозумійте, я смерті не боюся, не раз дивився їй в очі. Потішати мене не треба. Це тільки дратує. Я повинен знати, чи можу сподіватись хоча б на тимчасове покращення. Чи варто ждати?

— Я не ворожка, щоб відповісти на такі запитання...

На цьому закінчилася наша розмова. Нова відбулася вночі.

— І все-таки ви не хочете бути зі мною відвертим. Боїтесь. Не вірите мені. А я можу довести, що не такий, як інші хворі.

На обличчі Славіна не було й тіні відчаю. Тієї метушні в міміці й рухах, які виказують прикидання або безумство. Але що б там не було, я не міг зрадити свою лікарську совість.

— Злам відбудеться обов'язково. Вам пощастило. Немає нічого кращого для легень, як лісове повітря.

— Знущаєтеся, докторе.

— Аніскільки.

— Затялись на своєму. Даремно...

— А ви чого, власне, добиваєтесь? Що ви від мене хочете? Хочете, щоб я сказав, що вам лишилося жити десять, п'ятнадцять днів? Так? То я вам цього не скажу, і ніякий інший лікар не скаже...

Не дослухавши, Славін швидко пішов. Він почув те, що хотів почути: десять, п'ятнадцять днів. І більше нічого не хотів слухати.

— Спасибі,— здалеку подякував він.

Уранці я зазирнув у землянку Славіна. Тапчан його був порожній. Я не надав цьому значення — мало куди міг він вийти. Години через дві знову зазирнув у землянку — і знову не застав. Зайшов опівдні — немає. Це мене вже схвилювало. Утік? Куди? Навіщо?

Увечері я послав до нього Гажалу, і той повернувся з листом від Андрія, написаним на аркушику з учнівського зошита. Ось цей лист:

«Нарешті я вирвав у вас, докторе, правду і щиро вдячний. Не карайте себе за це. Ви вчинили правильно. І я звільняю вас од відповідальності за те, що сталося. Я вважав би себе дезертиром, якби дозволив собі померти в такий час у ліжку від «мирної» хвороби.

Я мріяв про смерть не одного фашиста. Надто багато я переніс, щоб вважати, що смерть одного фашиста може це відшкодувати. Покара має бути рівнозначна тому злу, яке завдали вони нашим людям. Менше буде фашистів — менше буде зла.

Як мінер я підготував гітлерівцям гарний подарунок. Свій план я міг виконати, набравшись трохи сили. Я чекав. Та сили танули. Тоді я зрозумів, що далі відкладати не можна. Коли ви читатимете цього листа, міна вже вибухне...»

І далі спокійними діловими словами він пояснював суть справи. Описав також конструкцію міни. Свое мінерське діло він знав добре. Лист закінчувався словами «Прощайте, не засуджуйте мене».

Я одразу ж одніс листа командирові загону. В усі кінці він розіслав партизанів на пошуки Славіна. Його не знайшли. Зате побачили на рейках напівзгорілий військовий ешелон. Як розповідали пізніше випадкові свідки з селян, вибух стався після того, як згорблена людина з сумкою на животі кинулася під поїзд.

Таким був Андрій, син нашої хазяйки.

Минуло вже чимало часу з тих пір, як пішов він з батьківського дому. Хата побуріла, двері перекошилися, поруйнувалися сходинки. Вітри розкошлатили солом'яний дах хліва, ледь трималися в ньому ветхі двері. Похили-

лась і поламалась огорожа, і доріжки з червоної цегли від хвіртки до хати розмили дощі.

Садиба чекала чоловічих рук.

Поки госпіталь стояв у селі, ми з Гажалою полагодили хату, хлів, огорожу. В різних місцях забілили свіжообстругані дошки. Переклали доріжку, прибрали подвір'я.

Чим ще могли допомогти матері? Потішаннями? Болю материнського цим не вгамуєш. Уже давно висохло чорнило в невиливайці, а син не повернувся. Для матері то було рівнозначне похоронці.

ФАКТИ І ПОДІЇ ТИХ ДНІВ

1944 рік

С і ч е н ь

— Гітлер у черговій своїй промові сказав: «У цій війні не буде ні переможців, ні переможених, будуть загиблі і ті, хто вижив».

Л ю т и й

— Ліквідоване німецько-фашистське угруповання в районі Корсунь-Шевченківського.

Т р а в е н ь

— Війська 4-го Українського фронту визволили Севастополь. Фашисти тікають з Криму.

Л и п е н ь

— Війська Першого Білоруського фронту прорвали фашистську оборону на Бобруйському напрямі. 29 липня визволено Бобруйськ.

В е р е с е н ь

— Колектив медиків лікарської дільниці вніс у Держбанк 250 тисяч карбованців на придбання бойового літака. Медики просили назвати літак «Урлейська дільнична лікарня».

Л и с т о п а д

— М. Н. Ахутіна, головного хірурга фронту, нагороджено орденом Кутузова — орденом, яким нагороджувалися визначні воєначальники. Це — визнання великих заслуг медика в ряді успішних воєнних операцій, серед них і Берлінської.

Розділ одинадцятий

*З листа колгоспників Єльського району Поліської області
воїнам 3-ї армії*

«...Спочатку фашисти по-звірячому замучили все єврейське населення — заживо спалили 7700 чоловік. Потім взяли за білорусів. 14 сіл спалили разом з населенням. Колодязі і силосні ями забили трупами наших односельців — рідних і близьких. Вони рубали своїм жертвам ноги і руки, виколювали очі і напівживими кидали в колодязі й силосні ями. Вони гвалтували жінок на очах чоловіків і батьків. У селі Кончиці 12 гітлерівців на очах у батька згвалтували 14-річну Маню Конач, а потім убили її разом з батьком. По-звірячому замучили і вчительку Ганну Михайлівну Титову. Фашисти вивезли в Німеччину понад три тисячі колгоспників...»

Листа цього підписали сім тисяч колгоспників.

*Із Звернення Військової ради 3-ї армії до
своїх військ*

«Славні піхотинці, артилеристи, танкісти, зв'язківці, сапери. Сьогодні в нас пам'ятний день. Війська нашої Батьківщини вступили на білоруську землю.

Досить! Час загнати фашистського звіра в могилу! Необхідно якнайшвидше кінчати з фашистами. Прийшов час визволити Радянську Білорусію від фашистського гноблення і повернути її у велику сім'ю нашої любимої матері Вітчизни.

Вас чекає Білорусія!»

Лист селян і Звернення Військової ради ми читали пораненим у госпіталі. Скупі солдатські сльози котилися по щоках. Ненависть закипала в душі. Бійці поривалися в бій, ніякі лікарські умовляння не могли їх зупинити. «Досить! Час загнати фашистського звіра в могилу!»

Ці слова кликали до помсти.

Тепер нам було мало самої перемоги над фашистською Німеччиною. Це була б половина перемоги. Повна перемога — недопущення нових воєн. Але цього можна було досягти спільними зусиллями всіх народів.

Наші війська форсували Сож і вийшли до берегів Дніпра на початку грудня 1943 року.

Госпіталю наказано було передислокуватись у межиріччя в село Велика Зимниця. Шлях лежав через заплаву, болота й ліс.

З настанням відлиги дороги розвезло і на машинах проїхати було неможливо. Лишався тільки один шлях — санна дорога через ліс, вузька, як стежка.

Майор Захаров зібрав усіх офіцерів госпіталю й оголосив:

— Командування 3-ї армії поставило перед нами завдання, незважаючи на труднощі, передислокуватись у межиріччя. Там багато поранених — бої були жорстокими. Оскільки на машинах туди не дістатись, лишається одне: мобілізувати у селян коней і рушати в дорогу.

План був такий: розійтись по селах. Мобілізувати там коней з саньми і без них і зосередитись у розташуванні госпіталю. Повантажитись і кінним обозом добиратись до пункту призначення.

Найбільше начальник надіявся на Гажалу. Цей зробить усе, як слід. Не підведе. Нач АГЧ теж на нього надіявся. Після себе він вважав Гажалу другою людиною в госпіталі. Однак це не заважало Квасову розмовляти з Гажалою зверхнім тоном і частенько приписувати собі його заслуги. Про пічки, зроблені Гажалою, він доповідав начальникові приблизно такими словами: «Квасов розіб'ється, а зробить...»

Під час розподілу сіл Квасов, всупереч наказові начальника, узяв собі не 5—6 віддалених, а два найближчі, а решту перекинув на плечі Гажали.

Повернувся Квасов «на бровах» пізніше за всіх і привів усього дві запряжки. Він ледь тримався на ногах: у селі знайшов собі товариша по чарці. Бородай з цього приводу кепкував: «Квасов перебуває на тій стадії еволюції, коли майбутня людина ще не навчилася ходити прямо». При всій своїй добродушності Бородай міг бути ущипливим.

Квасов був суворо покараний. Вислухавши наказ про покарання, він хвацько клацнув підборами і невпевненою рукою торкнувся шапки-вушанки.

— Ясненько. Квасов винен, Квасов спокутує свою провину перед Батьківщиною...

Першим привів коней Гусаров. Цілий табун. Правда, усі вважали, що то заслуга не його, а Зої Богачової, «грози шоферів». Тепер вона легко «перекантувалася» на «грозу возіїв».

Вільних від запряжки коней вона зв'язала ланцюжком. — повід кожного коня прив'язала до хвоста коня, що йшов попереду. Гусарова посадила на першого коня, а сама йшла збоку і хльоскала батогами, мов циган.

Але які це були коні! Понурі, із збитими гривами, з опалими, як у віслюків, вухами. На холках і ребрах диміли буряково-чорні рани. Кращих коней забрали фашисти.

Карпов до цього завдання спочатку поставився незадоволено. Вважав, що воно принижує звання лікаря. В армію, мовляв, нас брали лікарями, а не конюхами. Але підкорився і привів дві запряжки. А потім довго і брідливо мив руки з щітками, як це роблять хірурги.

Бородай і Ніколенко теж привели по парі запряжок.

Гажала, звичайно, і тут відзначився. Він привів найбільшу кількість коней: дванадцять із саньми. З ними були також п'ять підлітків і двоє старих. Всі мали з собою запас харчів на кілька днів і фураж для козей.

Невдовзі вся вулиця перед госпіталем була забита кінсьми і санями, як у недільний базар десь у великому райцентрі.

Ніні Савській випало безкінне село. Тягловою силою там були корови. На всяк випадок вона пригнала двох корів: рудих, обліплених з боків гноєм, з висхлим вименем.

— Подумають, молочна ферма, а не госпіталь, — ехидно зауважив хтось з сестер... А Гусарова, що сидів на коні з виглядом спритного вершника, Люба Пухова, вигадлива на прізвиська, тут же охрестила «джигітом». Так і лишилося за ним це прізвисько — «джигіт».

Делікатну Софу обурила Любина безцеремонність.

— Він старший за нас, — відгукнулася Софа, — і ми не повинні сміятися з нього. Йому просто не пощастило, що трапилася така миршава конячина.

Усю ніч вантажили госпітальне майно. На ранок обоз рушив у дорогу.

Не забути нам цієї дороги.

Усі йшли з обозом: лікарі, сестри, санітари, служба АГЧ. Ішли день, ішли ніч. Рвалася старенька упряж. Від недокорму і напруження падали коні: ми їх розпрягали і за хвости стягали на обочину. Часто перекидалися сани і розсипалися ящики. Доводилось укладати їх знову і кріпити.

На другий день відкрився перед нами простір річки Сож.

На березі валялись розбиті гармати, танки з порваними гусеницями, покалічені грузовики. То тут, то там під снігом вгадувались обриси трупів.

З широкої заплави дув колючий крижаний вітер. Обледенілі гілки дерев, що нагадували кришталеві палички, сумно видзвонювали, і цей дзвін весь час супроводжував нас.

Коні ледве плентались. Одні падали, ламаючи голоблі, інші зупинялись. Тоді ми з боків і ззаду штовхали сани, приступами брали кожен метр гори. Обоз розтягнувся на два — два з половиною кілометри.

Гажала супроводжував приблизно восьму чи дев'яту запряжку, найбільш «аварійну». Його кінь скоро втомився і став. Ні крики, ні батіг більш не допомагали. Треба було його хоча б подразнити клаптем сіна. Але сіна ніде не було.

Люба Пухова весь час ішла за Гажалою. Куди він, туди й вона.

Йй усе в ньому подобалось: безжурна вдача, кмітливість, мужнє обличчя з твердим, поділеним ямкою підборіддям, басовитий голос.

Поряд з Гажалою і йй хотілось показати себе. Ні в чому від нього не відставала: штовхала сани, вантажила ящики з госпітальним майном, поганяла коней. Любині очі виражали готовність виконати будь-яке розпорядження свого кумира.

Вітер, що гасав заплавою, пронизував до кісток. Сховатись від нього було неможливо ніяк: хоч спиною до нього повертайся, ховай обличчя в комір, чи використовуй як перешкоду кінський круп.

У вухах стояв невідв'язний кришталевий дзвін гілок.

Один з санітарів помітив на березі копицю сіна. Він повідомив про це з такою радістю, з якою матроси, що зазнали корабельної аварії, кричать «земля».

Гажала, а слідом за ним Люба Пухова і сестра Ганна Скусевич побігли до копиці навпростець по замерзлих купинах. Вони не звернули уваги на уламки коліс і дишел, що стирчали з-під снігу. Тут же лежав і кінь із задертою мордою та розпанаханим животом. Спостережливий Бородай застерезливо крикнув: «Обережно, Анатолій!» Та було вже пізно. Сильний вибух розлігся, щойно Гажала торкнувся сіна.

Любу поранило в ногу, Ганю Скусевич — у живіт, кол-

госпну дівчину, що була з ними, вбило одразу. Гажала упав навznak. Кров струменем бризнула з шиї. Страшно закричала Люба. Накульгуючи, вона кинулась до Гажали. Тремтячими пальцями розщібнула шинель і затисла рану.

Коли Люба поступилася мені місцем, все вже було в крові: обличчя, волосся, гімнастерка, шинель, сніг. Рана була одразу ж над лівою ключицею, дуже низько. Сумнівів не лишалося: ушкоджена підключична артерія.

Гажала наче намагався всіхнутись. Наче хотів попрощатись зі мною, з усіма товаришами, що оточили його, з усім білим світом. Остання усмішка вмираючого. Трохи піднявшись на лікті, він проказав уривчастим шепотом:

— Мати... Допоможіть їй... пережити мою смерть.

Я зробив усе, аби врятувати його. Але що можна зробити при такій тяжкій рані і на снігу. На сани поклали вже мертве тіло.

Відчувши лихо, Бемка всю дорогу біг за саннями Гажали. Коли хтось до нього наближався, він ричав і щирив зуби.

До Великої Зимниці прибули на третю добу. Гажалу поховали в центрі села, на площі.

Не помітив, як без шанки виїшов за село. Довго блукав без доріг, без стежок, по цілині. Анатолій... Толя... Друже мій. Частина мого життя ти забрав з собою. Одну частину нашої клятви ми поділили — життя. А смерть не захотів ділити зі мною. Прийняв її один.

Дивлюся на захід, звідки долинає артилерійська канонада. В грудях закипіла ненависть, стислися кулаки.

Стемніло, коли я повернувся в село. Площа. Свіжий горбок.

Від пофарбованої гранованої колонки із зіркою відокремилась постать дівчини. Порівнявшись з нею, я зупинився.

— Люба, ти?

Вона поклала мені руку на плече, їй було важко триматись на ногах після поранення. Гажала пішов з життя, так і не дізнавшись, які почуття збудив він в Любиній душі.

— Ходімо, я проведу тебе. Рана в тебе легка, швидко загоїться.

Накульгуючи, спираючись на моє плече, вона йшла поруч. Нові, незвичні для Люби нотки прозвучали в її голосі:

— Такі рани не гояться...

ІЗ ЩОДЕННИКА

Якщо через багато років спитають, що лишилося в моїй пам'яті й не стерлося досі (крім хірургії і баталій), я відповім: розлуки і дороги.

Боляче ранять душу розлуки з рідними, друзями, товаришами, пораненими. В більшості своїй на війні розлучаються навіки, назавжди. Без надії зустрінись у майбутньому.

Було вже багато таких розлук. Через госпіталі, в яких я працював, пройшли десятки тисяч поранених. Десятки тисяч розлук. Десятки тисяч.

З санітарним судном поховані на дніпровому дні сто двадцять поранених. Боляче згадувати: Сагінян, Луньов, Мухідінов. Станція Скуратово — втрати від бомбування. Втрати в Кременчуці. Й багато інших втрат. А тепер — Гажала...

Чи зустрінуся я коли-небудь із Світланою? Чи жива вона?

Зустрічі — це доданок. Розлука — завжди із знаком мінус. Когось втрачаєш.

Строки дружби не мають значення. Інколи той, з ким подружив годину тому, для тебе більше важить, ніж той, з ким знайомий уже багато років.

Розлуки і дороги — одне. Без доріг не буває розлук. Війна — це дорога розлук.

Госпіталь повною мірою відчув, що таке дороги, призначені людьми для руху, вони часто хапали нас за ноги, чіплялися за колеса, полози, скидали в кювети, підривали на мінах, рипіли на зубах, засліплювали пилюкою.

Захарову було наказано розгорнутись у селі Велика Зимниця, що між річками Сож і Дніпро. Наш госпіталь на санному обозі прибув туди на третій день у призначений строк — усі ми добряче промерзли і були приголомшені смертю Гажали. А на ранок госпіталь мав бути готовий приймати поранених.

Часу обмаль — менше доби. Працювати як ХПГ пер-

шої лінії. Скільки надійде поранених — невідомо. Ясно тільки, що набагато більше за штатні можливості госпіталю.

Село недавно визволили. Точилися тут запеклі бої, і фашисти не встигли його спалити. Пізніше стало відомо, хто визволяв село: бійці підрозділів Слуцького, Запорожця та Куксіна. Штурмом узяли школу. В цій атаці загинув Слуцький.

Потім я прочитаю спогади одного з учасників бою:

«Тіло Слуцького перенесли в штаб, прийшла делегація на похорон. Загиблomu рапортували, як живому: «Товаришу лейтенант, доповідаємо: село Велика Зимниця від фашистської нечисті визволене. Останню фортецю-будівлю школу, під стінами якої ви загинули смертю хоробрих, ми взяли і здійняли над нею червоний прапор. Ввірена вам 7-а рота готова до бою і зараз вирушає на захід до Дніпра».

Через якийсь час на прохання командування дивізії одну з кращих вулиць Гомеля назвуть іменем лейтенанта Слуцького.

...Удвох із Захаровим обходимо село. Дев'яносто п'ять хат. Як і раніше, розмічаємо їх крейдою. Ставимо номери будинків і кількість поранених, що їх можна тут розмістити. Й одразу записуємо ці дані до себе в блокноти.

Школу, за яку поклав своє життя молодий лейтенант, відвели під операційно-перев'язочний блок. Величезну комору неподалік від неї — під приймально-сортувальне відділення. Хати, ближчі до блоку, — під тяжкопоранених, щоб скоротити відстань до операційної.

Уже в штабі накидали план села з трьома кривими вуличками й визначили їх за сторонами світу. Тим часом персонал, не гаючи ні хвилини, розгортав свої відділення там, де це було можливо.

Ми вже мали досвід розгортання госпіталю в хатах, і все робилося за звичним планом. Розшукали серед місцевого населення теслярів і пічників, це були переважно люди літні. Вони підремонтували школу, утеплили комору, поробили нари, а для тяжкопоранених — тапчани. У цьому допоміг нач АГЧ — десь роздобув стос дикту. Сестрам не забув дорікнути: «Бідолахи, що б ви робили без мене?»

Більша частина роботи виконувалась сокирою: нари, козла, простінки, а також підлокітники, шафки, переносні столики.

Кажуть «зроблено сокирою», тобто грубо, абияк. Неправда! Росіяни, білоруси, українці володіють сокирою, як скульптори різцем. Наша країна багата на ліси. Я бачив церкви, зроблені сокирою без жодного цвяха, і в ній святих — різьблених з дерева, дерев'яні візерунки на хатах. Отже, робота сокирою може бути не лише грубою, а й витонченою.

Школа була дуже зруйнована. Вікна зяяли порожніми отворами. У зовнішній стіні — пролом від артилерійського снаряда. Всюди під ногами штукатурка, роззявлені пащі печей. Величезна кількість гільз від набоїв...

Хати перенаселені селянськими родинами, занедбані, жодна з них не опалувалась. Були тут і місцеві жителі, і люди, зігнані гітлерівцями з інших сіл.

У першій же хаті ми ледь не задихнулися від смороду. Жило в ній близько десяти чоловік. Тіснява, кіптява, холод. Глава сім'ї — дівчинка років чотирнадцяти з хлипаючою дитиною на руках. У неї було давно не вмиване обличчя й запалі заклопотані очі. Троє малюків притискалися до неї і просили їсти. У всіх були великі здуті животи і тоненькі ручки. Обірвані, брудні, з слідами розвареної картоплі на щоках, вони являли собою картину тяжкого лиха, дитячої моровиці.

У кутку, вкрита подертою фашистською шинелею, лежала жінка. Вона хрипко і надривно кашляла. На лаві сидів божевільний старий у фашистській касці і стукав кулаком по каструлі, вважаючи її бубном, при цьому промовляв якісь незрозумілі слова, будучи в полоні своїх галюцинацій.

— Як тебе звати, дівчино? — спитав Захаров.

— Ольга (в її устах це прозвучало як Вольга).

— Звідки ви?

— З Тошиці. Там наша хата. Фріци нас вигнали й пустили по світу, — сказала вона, витираючи долонею кіптяву з дитячого личка.

— А чим же ти їх усіх годуєш?

— Бульбою... На тачці за собою возимо.

Під час нашої розмови старий не переставав стукати по каструлі. Ольга підійшла до нього, забрала каструлю.

— Ну, заспокойся, горе мое, заспокойся...

— А в кутку хто лежить? — запитав я.

— То наша мама. Вона хвора, застудилася, кашляє.

Опустившись перед хворою, підіймаю край шинелі, щоб побачити її обличчя. Попечені губи, плями рум'янцю на щоках, більше справа, ніж зліва, ніздрі надимуються — не вистачає повітря. Напіввідкриті очі із застиглими в куточках сльозинками дивилися тьмяно і байдуже.

— Робіть як треба... Ми підемо, а ви кладіть поранених.— Вона гукнула дочку.— Збирай дітей... Знайдемо притулок у Березівці.

Захаров розчулений, тре застигли пальці, хоче допомогти, але як сумістити допомогу пораненим з допомогою населенню. Адже в багатьох хатах така картина. Їм ще пощастило — не спалили живцем. По дорозі в Зимницю ми бачили такі села-«братські могили».

Серед невідкладних справ начальник все-таки знайшов час допомогти цій родині. Матір поклали в терапевтичний госпіталь (запалення легенів). Дітей відвели в крайню хату, там уже було кілька сиріт. «Завідуючою» призначили Ольгу. Квасов підкинув їм трохи харчів з госпітальних запасів. А божевільного старого віддали під нагляд сусідів.

Коли ми повернулися з багатогодинного обходу села, операційно-перев'язочний блок був уже готовий.

Школу не можна було впізнати. Пробоїну в стіні замурували. Всі вікна забили наглухо. Тільки посередні лишили прямокутні отвори. Їх «засклили» промасленим папером (пропозиція небіжчика Гажали). Комин на даху димів, отже, й печі вже привели до ладу. У великій кімнаті розставили перев'язочні столи, в другій, меншій,— столи операційні. І для шокової палати знайшли приміщення.

Після похмурих закіптюжених хат школа видалася нам палацом.

Начальником сортувалки призначили... Карпова. Для всіх це було несподіванкою. Карпова вважали тухтієм, а тут потрібна була хватка. Гусаров і Ніколенко працюватимуть в операційному блоці. Дозріли як військові хірурги. А Карпов у хірургії ще лишався терапевтом. Як лікар він розбирався, кого й куди помістити і хто потребує операції в першу чергу. До того ж мав солідний вигляд, «левиний». А командувати не міг, не виходило.

Уміла командувати Зоя Богачова. І Захаров «зліпив» начальника сортувалки з двох чоловік — Карпова та

Богачової. Вийшов двоєдиний начальник. І нічого, спрацювалися, діло в них пішло.

Щоправда, Гусаров заперечував, він був задоволений Зоєю як сестрою, незважаючи на її галасливість і гострий язичок. З Гусаровим вони теж спрацювалися. Я давно помітив: тяжкохворі, а газові — тяжкі, зближують персонал і пом'якшують труднощі в спілкуванні.

На ранок четвертої доби, як і передбачалося наказом, почали надходити поранені. Їх було більше, ніж ми чекали. Місць у хатах Зимниці не вистачало. Не вистачало також наметів. Довелося розміщувати поранених у навколишніх селах.

Зимницю щодня обстрілювали фашисти — вранці і ввечері. І завжди у ті ж самі години й хвилини, як це вже було раніше, по них можна було перевіряти свої годинники. Прив'язалися, немов сльота. Не знаю, чому вони вели обстріл по годинах і хвилинах. Це здавалося нелогічним. Оскільки час був відомий, можна було схватись і перечекати.

І все-таки в цьому був свій сенс. Фактор невідворотності і неминучості. Добре налагоджена машина знищення. Заради цього можна було пожертвувати вигодами несподіванки.

До обстрілу ставились по-різному. Найбільше переживали поранені. Здавалося б, обстріляні люди не повинні боятись, вухо звикло до акустики бою. Насправді — ні. В бою людина може рухатись, вибирати укриття. А тут — прикутий до ліжка і безпомічний. Стріляють, як по нерухомій мішені.

Захаров і Каршин зовні поводитись спокійно. Повинні показувати приклад. Ранковий обстріл ми назвали «ранковою побудкою», а вечірній — «вечірньою перевіркою».

Коли над школою із свистом пролетів перший снаряд, я оперував. Час — 10.00. На Зимницю фашисти випускали три-чотири снаряди. Потім переносили вогонь на сусіднє село. Всі «наші» снаряди вибухнули за селом.

У шоківій під час обстрілу хтось кричав. Долинали окремі фрази: «В бою не загинув, тут загину... Луни, фріц, коли розуму не вистачило вирити щілини...»

Це розійшовся бронейник Гальченко. Всі інші, хто лежав у шоківій, поводитись тихо. Чекали вироку долі.

Санітар «залізний Петро» намагався заспокоїти солдата. Але той лаявся і вимагав укриття.

Втрутилися інші поранені: «Лежи смирно, солдате, і не чортихайся. Чого запанікував? Сестри й ті не лякаються, а ти боїшся. Солдат, а боягуз».

Санітар на мить відлучився, вийшов подивитись, куди падають снаряди. І залишив Гальченка без догляду. Бронебійник скористався з цього. Підтримуючи руками нутрощі, що випадали, він увірвався в операційну і, затинаючись, проказав:

— Давай, лікарю, давай... А то шарахнуть так, що й операції не встигнеш зробити... Терпцю більш немає...

Я саме закінчив оперувати пораненого з кровотечею і міг взяти Гальченка. Він сам виліз на стіл.

У нього були ушкоджені нирка і кишка. Нирку довелися видалити, а кишку залатати і вправити в черевну порожнину.

За кілька днів приїхав командир дивізії і з ним ще двоє військових. Запитали про Гальченка. Їх відвели до нього.

Відбулася церемонія вручення ордена Червоної Зірки. Цим орденом нагородили... Гальченка. Він здійснив подвиг: після загибелі командирів підняв в атаку бійців і захопив траншеї, взявши в полон дев'ятьох фашистів. Ось яким (за госпітальними мірками) «боягузом» виявився Гальченко.

Багато різних ран я бачив. А такої не доводилось. З такими залишаються на полі бою. Снаряд зніс солдатів майже половину грудної клітини. Оголені були стиснуті до кореня опалі легені, купол діафрагми і пульсуюче серце. Неймовірно, але з таким пораненням солдат переніс дорогу від поля битви до госпіталю. Величезний «запас міцності» у людини.

Коли я зайшов до перев'язочної, поранений сидів на перев'язочному столі, підібгавши під себе ноги і розмовляв з сусідом по столу. З окремих слів я зрозумів, що говорять про якийсь бойовий епізод, у якому разом брали участь.

Глянувши на рану, я здивувався двічі: вразила сама рана і поведінка солдата. В нього несумісна з життям рана, а він поводить себе так, наче йому ще можна чимось допомогти.

Що я можу тут зробити? Торакопластику? Але ж дефект такий величезний, що не вистачить тканини закри-

ти його. Викласти порожнину серветками з мазю Вишневського? І це нічого не дасть. Примітивне рішення. Підшити до країв рани діафрагму?

Прийшов Бородай. Перезирнулися. Зрозуміли один одного. Єдине, що ми могли, це полегшити стан пораненого. Морфій, блокада.

Одне слово, розписалися у власному безсиллі.

3 РОЗПОВІДЕЙ ПОРАНЕНИХ

Коли генерал звернувся до водіїв із запитанням, хто повезе снаряди артилеристам, першим відізався Калюкін. Це було небезпечне завдання. Дорога до них лише одна — шосе, інших під'їздів не було. Але шосе прострілювалось великокаліберними кулемстами й мінометами. Ворог по той бік шосе, наші — з цього. Снаряди в багаторей кінчались, і фашисти це розуміли. Було ясно, що вони готуються до атаки.

Чому першим подав голос Калюкін, було незрозуміло. Літній солдат, 42 роки, батько сімейства, були шофери молодші, спритніші. Якби промовчав, ніхто не дорікнув би. Але Калюкін мав свій резон. Після того, як фашисти розстріляли його дружину і двох дітей, він готовий був до будь-якого сміливого подвигу. Чекав тільки нагоди. Й ось нагода з'явилася.

Поки вантажили ящики з снарядами, Калюкін перевіряв мотор, оглянув скати, засувки на бортах, а коли закінчили вантажити — ще й кріплення ящиків. Поплескав по капоту грузовика, як селянин коня перед довгою дорогою, сказав: «Ти ж не підведи, любий», і сів у кабіну.

Перевалюючись з боку на бік, півторатонка виїхала на шосе. Щойно вона з'явилася, фашисти відкрили вогонь. Міни лягали то праворуч, то ліворуч від неї, вибухали позаду. Калюкін розігнав півторатонку на другій швидкості і ввімкнув третю. Перші хвилини Калюкіну щастило, виходив з вогню неушкодженим. Одна з мін вибухнула зовсім близько, вибило скло в машині, зірвало з голови вушанку.

Шосе було побите, машину кидало з боку на бік, але швидкості Калюкін не зменшував. Сам себе підбадьорював шоферською примовкою «Більше газу, менше ям». Машина рипіла, вищала, стогнала. Здавалося, ось-ось станеться аварія, щось трісне, розвалиться. Це відчуття не полишало його ні на хвилину.

Шофер вів машину, не озираючись. Світ для нього звузився до асфальтової стрічки. Решта існувала за межами свідомості. Бачив попереду тільки вибоїни, шосе і нічого більше. Спочатку лавірував, об'їжджав глибокими, потім перестав об'їжджати. Калюкін розумів, що зменшити швидкість означає дати ворогові більше шансів для прямого влучання. І він не зменшував швидкості. З двох зол обирають менше.

Лобове скло було розбите, а «двірники» працювали. Калюкіну здавалося, що це великі секундні стрілки невидимого годинника, що відлічує час якоїсь фатальної межі. Трапилась глибока вибоїна, і машину сильно трусонувало. Калюкіна підкинуло на сидінні і вдарило об кабіну головою так, що він на мить втратив свідомість. Прийшовши до тями, побачив перед собою молоде деревце, зрізане снарядом. Воно лежало поперек дороги. Загальмував, та було вже пізно. Дерево хряснуло й заплуталося гілками в задніх колесах. Не обійшлося без ушкоджень — потік радіатор. Важкі гарячі краплини падали в сніг, парували, проявляючи чорноту асфальту. Калюкін вистрибнув на дорогу, вхопився за перебитий стовбур дерева, вперся чоботом у колесо і потягнув. Гілка утворила цетлю і не піддавалась. Тим часом фашисти перенесли вогонь на нерухому машину. Небезпека зростала. Навколо свистіли кулі. Що робити: тягнути дерево або спробувати звільнитися від нього на ходу? Калюкін обирає останнє.

Становище ускладнювалось пошкодженням радіатора, міг перегрітися мотор. Турбувала Калюкіна не власна небезпека, а те, що він не встигне вчасно доставити артилеристам снаряди, які їм життєво необхідні.

Сів за кермо, увімкнув першу швидкість. Машина рушила, гілки затріщали, забилися під колесами, мов живі, ще мить — і дерево лишилося позаду.

Шофер не вірив у бога, але тут перехрестився на radoщах, що пощастило, і не помітив, як проскочив об'їзд. Зупинив машину, коли передні колеса повисли над підірваним містком. Усе похололо всередині. Несподівано міг знайти собі могилу після того, як було подолано стільки небезпек. І тільки через власний недогляд.

Після підіраного містка треба було проїхати ділянку рівної дороги, метрів шістьсот. А далі шосе повертало ліворуч, і за поворотом стояли наші батареї.

Калюкін зрісся з баранкою, машина стала неначе часткою його самого. На рівній ділянці він знову набрав швидкість. Та поблизу вдарила міна. Півторатонка пішла юзом, крутонулася й стала радіатором у зворотний бік. Тільки професійна виучка допомогла шоферові розвернути машину. Загримів позаду борт, що відкрився. Один снарядний ящик упав на землю. Так можна було розгубити всі боеприпаси. Калюкін знову зупинився. Посунув вглиб машини ящики, закрив борт. І цього разу йому пощастило.

На великій швидкості шофер наближався до повороту. Ще двісті, сто метрів... Придорожні дерева мигтіли перед очима. Вітер свистів у вухах. Смерть змагалася у швидкості з шофером: хто швидше досягне мети — Калюкін — повороту чи смерть — Калюкіна.

Усе було проти Калюкіна: кожна вибоїна, кожна куля й міна, підірваний місток, слизьке шосе, петля з гілок на колесах. Усе це потрібно було здолати. Усе це допомагало смерті.

За Калюкіним спостерігали й ті, хто чекав його, і ті, хто відправив. Він відчував на собі їхні пильні погляди. І це додавало йому сил. Вони були з ним на цій дорозі, яку потім назвуть «дорогою смерті».

Калюкіна зустріли дружним «ура!». Підхопили на руки і понесли до командира, що розпоряджався біля крайньої гармати. Командир батареї обійняв шофера і поцілував.

— Щоб убити людину,— сказав він,— потрібен усього грам металу. На тебе фріци витратили більше тонни і не вбили. Ось який ти в нас чоловік, Калюкін.

Невдовзі весело заговорили гармати. Грянули дружні залпи — один, другий, третій... Наші війська пішли в атаку. А коли вони, переслідуючи ворога, зникли в лісі, Калюкін повернувся до своєї частини. Тут, навантажені снарядами, стояли ще шість грузовиків. Їх підготували до відправки на той випадок, якщо Калюкін загине.

УМАНЬСКА. БОРОДАЙ. ЛЕВЧУК

З Москви, де оселилася Надійчина мати після евакуації, ішли на адресу госпіталю листи. Одержував їх Бородай і, як домовився з Надею, одразу ж пересилав у полк. Надя не повідомила матері своєї нової адреси,

щоб не турбувати. Дівчина писала матері безжурні листи, сповнені незначних подробиць. У госпіталі, мовляв, усе гаразд. Перебуває він у тилу.— ні обстрілів, ні бомбардувань. Тихе, благополучне місце.

А Бородаєві Надя писала інші листи. Підкреслювала, що щаслива і не розкаюється в своєму рішенні. Життя на передньому краї напружене, вона вже була в боях. Подавала допомогу пораненим на полі бою. Бородаї не повинен її осуджувати. Вибір вона зробила правильний, не шкодує.

Минав час. Кінчилася зима. Зійшов сніг з полів. Повітря дзвеніло від гомону перелітних зграй. Здавалося дивним, що війна, яка переплутала і зруйнувала всі шляхи, не зачепила цих одвічних пташиних доріг.

Одного весняного дня Бородаї показав мені в'язку листів, надісланих йому з роти, де служила Надя. Серед них був один незакінчений. Тремтячою рукою Бородаї передав мені густо списаний аркушик. «Читайте,— сказав Трохим Степанович,— читайте...» — і опустил голову на лікті.

Лист був написаний спокійним і рівним почерком.

«Дорогий Трохиме Степановичу! Завтра ми ідемо в бій, а зараз у лісі, де ми стоїмо, незвична для мене тиша. Здається, чути, як росте трава. Я до всього придивляюсь. Кожна дрібниця перед боєм набуває якогось особливого змісту. Ось пробігла мурашка по моїй руці. І я з цікавістю спостерігаю, як вона долає складки моєї гімнастерки.

Ви пробачте мені базікання. Не про мурашок слід було б писати в таку хвилину. Та вони заповзли в ці рядки, не питаючи, як маленькі провісники весни.

Від мук і сліз, які я бачила, я стала сильнішою і мужнішою. Я сама обрала для себе передній край. Я нікого не хочу цим образити. Але вчинити інакше не змогла. Мамині листи, які ви пересилаєте мені, одержую регулярно. Велике спасибі...»

— Ви все прочитали? — звів на мене блискучі від сліз очі Болодай.— Читайте далі, на звороті...

Я повернув аркушик. Тут була зроблена приписка іншим чорнилом й іншим почерком.

«Шановні товариші. Цей лист потрапив мені в руки після бою, в якому ми втратили лейтенанта Левчука і санінструктора Уманську. Тому її лист я змушений за-

кінчити цією припискою. Разом з вами поділяю ваше горе і горе матері.

Ось як усе це було: під час атаки загинув командир роти Степан Левчук. Надія Уманська прийняла командування на себе і успішно провела бій. Але і її не минула ворожа куля.

Прошу передати це всім її друзям у госпіталі».

І підпис: «Замполіт 316-го стрілецького полку капітан Савелій Волгін».

Розділ дванадцятий

Наприкінці лютого 1944 року почався наступ військ 3-ї армії. Був форсований Дніпро. Взяті Модори, великий населений пункт. Війська просунулися ще далі, дійшли до станції Тошиця. Утворився плацдарм у вигляді клина. Основою його був західний берег Дніпра, вістрям — станція Тошиця. На цей плацдарм кинули наш госпіталь.

На східному березі накопичилося багато транспорту. Пробка розсмоктувалася повільно. Госпіталь переправляли впереміж з іншими частинами — машини з боєприпасами, продовольством, тягачі, гармати. На причалі піде повернутись. У глинистому, багнистому після дощів ґрунті натужно буксували грузовики. На конях рвалася упряж.

У повітрі густо висіла лайка. Проклинали грязюку, поромників, бога, хмари, що несли дощ із снігом.

Усі з тривогою позирали на сіре низьке небо: чи не виринуть з-за хмар літаки з чорними хрестами. Ми почували себе немов у пастці.

Госпітальна колона розірвалась. Захарову з двома машинами пощастило проскочити першим. А мою і Квасова машини відсікли і зіштовхнули спочатку на обочину, а далі загнали в ліс, яким був укритий берег.

Квасов подивився на буксуючий у грязюці транспорт і невесело зітхнув.

— Як мухи на липучці, — безнадійно махнув рукою і пішов шукати начальство.

Невдовзі повернувся ще більш розстроений і похмурий.

— Нічого доброго не обіцяють. Може, ввечері, а може, — завтра.

Набурмосений начмат заліз у свою щілину і задрімав. Я лишився в кабіні грузовика. Щілина була поряд. Якщо налетять шуліки, встигну стрибнути в неї. Не варто було залишати кабіну. Тут все-таки затишніше і чистіше.

Загорнувшись щільніше в кожушанку і поринувши в свої хірургічні проблеми, я поступово зосередився на внутрішньому наркозі. І раптом упіймав себе на думці, що шукаю в ньому лише переваги. Тіньових сторін не помічаю. Вони вислизують з моєї уваги, видаються другорядними і незначними.

Позитивних сторін налічив щось близько десяти: і що спирт — речовина енергетична, калорійна, і що зміни в тканинах оборотні (так, принаймні, твердив бог фармакології Скворцов); і що можна, застосовуючи внутрішній наркоз, не боятися оперувати при світлі газової лампи (ефір небезпечний, траплялися вибухи і гинули люди!) та інше. А негативних сторін налічив тільки... три.

А чи не захоплююся? — подумав я. Була б зі мною Світлана, обов'язково з нею порадився б. Серед нас вона була пайтверезішою. І характер у неї твердий, на ньому можна, як на бруску, гострити скальпелі (це я часто говорив їй то жартуючи, то всерйоз).

Жінки ідеальні як матері. В решті — такі самі, як чоловіки, але з поправкою. Якщо чоловік чесний, жінка — чесніша, коли щирий, то — щиріша, коли підступний — то підступніша.

Світлана була чесніша і сердечніша за мене. А для вирішення спірних питань у науці потрібні саме ідеальні чесність і сердечність.

...На світанку після чергової, на нервах, розмови з начальником переправи Квасов повідомив: «Беруть!.. Беруть!.. Поїхали...» Він стрибнув на підніжку моєї машини і провів її до переправи. Слідом за моєю пропустили на пором машину Квасова. Третьою мала переправлятися машина з двома санітарами і шофером. Її закотили на пором, і тут сталося непередбачене. З криків і метушні я зрозумів, що відбувається щось серйозне, неоправне. Невдовзі стало ясно, що на стрижні обірвався трос і пором понесло вниз за течією, в бік фашистів.

Поки спорядили погоню на моторному човні, пором був уже далеко. Шофер і санітари на виду у фашистів стрибнули у воду і виплили в лозняку на нашому березі. Це ЧП дуже ускладнило роботу госпіталю, бо з машиною загинуло все наше аптекарське господарство — ліки, наркозні засоби, перев'язочний матеріал.

Переправа привела нас у село Модори. Обабіч дороги валялися трупи гітлерівців, тут же горбатилася покалічена прямим влучанням гармата, навколо неї полягла вся обслуга.

Модори ще обстрілювались. Нечисленні снаряди рвалися то попереду, то позаду села. Біля прикрашеного різьбленням будиночка сидів навпочіпки наш солдат і викладав на пагорку гасло з битого скла і шматочків червоної цегли: «Смерть фашистським окупантам!»

— Щоб бачили гади з повітря, що їх чекає,— пояснив він.

Начмат Квасов видав нашим «плавцям» комплекти сухого одягу, і ми рушили далі, до місця призначення.

На плацдармі поки що не було госпіталів, крім нашого. Розгорнулися ми в селі Липі поблизу станції Тошці, яка була ще в руках гітлерівців. У Липі вже чекали нашої допомоги поранені.

Найтяжчим був командир полку. Гангрена правої ноги. Про це одразу не скажеш пораненому, заважає клубок у горлі. До діагнозу і наступних дій необхідно внутрішньо себе підготувати: спочатку хірургові, потім — пораненому.

Коли настав час оголосити рішення, командир полку трохи підвівся на ліктях, подивився на ногу і розслаблено відкинувся на подушку. «Від-слу-жи-ла»,— зітхнув він.

Відчуваючи всю значущість моменту, я сказав, намагаючись дивитися прямо в очі пораненому:

— Час працює проти нас з вами... Треба поспішати...

Полковник попросив води. Чути було, як цокотять зуби об край склянки. Розпліскуючись, вода стікала по руці.

— Робіть... вам видніше... Я лікарями не команду.

І тут з'ясувалося, що ящик з ефіром для наркозу лишився в машині, що попливла до ворожого берега. Ви-

никла ситуація, яку передбачав Ахутін: наркозної речовини немає, а чекати небезпечно. Спирт же завжди знайдеться в запасливого солдата. Таким запасливим був у нашому госпіталі Квасов.

Операція пройшла гладко, спав спокійно. У графі «Добрі результати спиртового наркозу» була поставлена ще одна дорогоцінна для мене одиничка.

Несподівано нагрянув командуючий. Приїхав провідати свого командира полку.

Поранений дрімав. Коли з'явився командуючий, прокинувся. Хотів підвестися, але командуючий жестом зупинив його.

— Ні-ні, лежіть... Про стан вашого здоров'я знаю... Все гаразд. Ось із чим хочу привітати: полк ваш бився відчайдушно і героїчно.

Поранений кивнув головою.

— Спасибі... Порадували. Дозвольте звернутися з проханням. Не відмовите?

— Зроблю все, що зможу.

— Дайте моїм орлам гідного командира. Щоб не згасьбив славу полку. Заслужили, як ви самі сказали.

Командуючий узяв руку пораненого і співчутливо потиснув її.

— Потурбуюся, не хвилюйтесь... А вам бойове завдання: обов'язково одужати і якнайшвидше.

— Що б там не було, а я ще воюватиму,— переконано сказав поранений.— Ноги немає, але ж душа лишилась. А воюють головним чином душею. Без душі перемоги не буває...

Командуючий нахилився і притисся щочкою до неголеного, обпаленого вітрами і морозами обличчя полковника.

— До зустрічі, полковнику.

— До зустрічі, товаришу командуючий...

Це була зворушлива зустріч двох бойових соратників.

У селі Липі ми стояли до 1 липня 1944 року, кілька місяців. Останнім часом на нашій ділянці було затишшя. Поранені надходили зрідка, од випадку до випадку. Ми їх не евакуювали, лікували на місці. Вони звикли до госпіталю, як до свого дому. Навіть згадали цивільні професії. Дехто почав виточувати з дерева шахи, лож-

ки, мундштуки, люльки з профілем Мефістофеля. Інші майстрували портсигари з алюмінію.

Чудові були ці портсигари. На одному боці гравіювали посвяту, на другому — Кремль або орден Вітчизняної війни.

З'явилися й інші саморобні речі: гребінці, валізки, різні рамки для фотографій.

Шевці ремонтували чоботи, кравці шили гімнастерки, кітелі, шинелі. Особливо кравцям надокучали сестри з підгонкою шинелей та гімнастерок.

Художники малювали портрети, ілюстрували стіннівки, креслили госпітальні діаграми, таблиці. Вони креслили також плани нових землянок, стояків для нош, що їх у незліченній кількості вигадував Захаров.

Село набуло привабливого вигляду. Всюди з'явилися нові доріжки, посипані жовтим піском. Хати обсадили зеленню. При в'їзді в село поставили арку, прикрасили її ялиновими гілками. Для вартових зробили будки з навісами.

Госпіталь поповнився новими кадрами: лікарями, сестрами. Серед них і старшим лейтенантом медичної служби Фаїною Єрматовою. Татарка, з товстою косою, викладною тугим вінком навколо голови, вона була невисока на зріст і здавалася дитиною. Вимогливий тон, статечність ніяк не в'язалися з її тендітною фігуркою.

— Ляльками їй ще гратися, а вона командує,— обурювався санітар «залізний Петро».

Одного дня прийшов до нас колгоспник з Калити — сусіднього села. Там тяжко захворів чоловік, а допомогти нікому. Захаров послав у село Єрматову.

Було близько четвертої години, коли Фаїна пішла з госпіталю.

Тривожно шуміли крони над головою. Вітер гнав хмари і здавалось, що вони торкалися дерев. Торішне листя липло до чобіт, немов пластир.

На півдорозі пішов дощ. Чоботи в'язли в багнюці, іти стало важко. Від допомоги колгоспника, який ладен був узяти її на руки, Фаїна відмовилась. Вона не терпіла, коли її жаліли, а жаліли її часто. Навіть припущення, що хтось подумає, що вона слабенька і потребує допомоги, ображало її.

Перед самим селом проходила нещодавно лінія воро-

жої оборони. Темною брилою височів підбитий фашистський танк.

Минули танк і пішли далі. У дротяній загорожі перед хатами колгоспників зроблено прохід. Але в темряві, що одразу впала на землю, не вдалося одразу його знайти. Нарешті селянин знайшов прохід. Протискаючись крізь нього, Фаїна порвала на спині шинель.

Перемазана з ніг до голови, в подертій шинелі, Єрматова переступила поріг хати хворого.

У кімнаті ледь блимав вогник каганця. На стіні тремтіли тіні. В кутку біля печі тяжко і шумно дихав хворий. З ним була дівчина, його дочка.

Єрматова скинула вушанку і шинель. Головною шпилькою підтягнула гніт каганця. В кімнаті посвітлішало. Обличчя хворого було багрове, губи попечені. Він марив, відмовлявся від їжі. Натрудженими руками нишпорив по ковдрі, наче шукав щось дрібне, непомітне для ока.

Глухої ночі повернулася Єрматова в госпіталь. Не чекаючи ранку, пішла до начальника. Висловила свої припущення. Начальника вони стурбували. Якщо діагноз Єрматової правильний, потрібно негайно вживати заходів. Епідемія може перекинутись на війська, яких у цьому районі було багато.

Хтось підрахував втрати військ у світі за останні сто тридцять років. Здається, вчений Кольбер. Усього загинуло вісім з половиною мільйонів. З них півтора мільйона від вогнепальної та іншої зброї. І шість мільйонів від хвороб, найбільше від тифу. Півтора і шість мільйонів. Вражаюче співвідношення. «Плямистою» смертю називали солдати висипний тиф.

Згадалися ще й інші дані: під час російсько-японської війни від тифу загинуло втричі більше, ніж від куль, а під час Кримської — у двадцять разів більше.

На світанку нас по тривозі зібрав Захаров. Наказав обстежити населення навколишніх сіл: чи є ще випадки захворювань? Якщо є, то скільки, звідки — місцеві чи заходжі, як давно захворіли? Хто був з ними в контакті? А головне — уточнити діагноз — чи тиф це?

Мені випало село Калита. Туди я поїхав з Єрматвою.

За годину ми були з нею у хворого, якого вона дивилась учора. Єрматова не помилилась: висип на шкірі, «кролячі» очі, тремтливий сухий язик, що чіпляється за зуби. Ніяких сумнівів: тиф.

Від дочки хворого ми дізнались, що батько прийшов у Калиту кілька днів тому. До того він перебував у гітлерівському таборі. Фашисти несподівано випустили з бараків тифозних хворих, дозволили їм перейти лінію фронту.

— А хто ще з вами повернувся в Калиту?— запитав я.

Дочка назвала ще кількох колгоспників. Усі вони теж були хворі. Хотеев (прізвище селянина) розповідав:

— З табору випустили тільки хворих, у самій білизні, без взуття, як були. Всі ми ледь трималися на ногах. Багато хто марив. До Калити дісталось чоловік шість, а з табору вийшло тридцять.

Неважко було здогадатись, що задумали фашисти. Розрахунок був простий і страшний у своїй простоті: використати хворих, як «живі міни», щоб підірвати на них наші військові частини.

Проти нас гітлерівці відкрили другий фронт: тиф.

З'ясувалося, що лікарню в цьому районі спалили фашисти. Вся медицина — фельдшер Гудзій і лікар Милославський.

Це були різні люди.

Спочатку поїхали до Гудзія. Зустрів він нас привітно. Це був старий ротний фельдшер. Обличчям він був дивовижно схожий на запорожця з картини Рєпіна: круглоголовий, голений, з подвійною червоною потилицею і висячими білими вусами. Щоки його зберегли молодий рум'янець, очі — хитрувато примружені.

Я змалював обстановку.

— Люди ослабли, зголодніли, горітимуть, як сухе гілля. Потрібно вживати заходів, роз'яснювати причину хвороби, будувати лазні, дезкамери...

— Хвилинку,— перебив мене фельдшер.— Можливо, це не тиф, а грип. Погода зараз грипозна, дощі, сльота.

Єрматова гаряче заперечила:

— Ні, тиф. Нічого іншого бути не може.

— Отже, тиф кажеш, дочко...

Фаїна поправила Гудзія:

— Не дочка, а старший лейтенант медичної служби.

Гудзій одягнув окуляри і подивився на Єрматову з таким виглядом, наче він роздивлявся гвинтик у годиннику.

— Гаразд, товаришу старший лейтенант. Тиф бачив. Знаємо таку хворобу... Розберемось.

Спільно склали план. Єрматова лишається в Калиті. Найкраще — на квартирі в Гудзія. Хворих ізолюємо. Найскладніше питання — де? Приміщення немає. Але якийсь вихід потрібно знайти. Єрматова займеться обходом села, Гудзій — будівництвом лазень і дезкамер.

Уже на виході фельдшер зупинив мене:

— Хвилиночку. Поясніть, лікарю, що то за медикамент?

Він зняв з полиці коричневу пляшечку і передав мені. На ній була етикетка «Монометилловий ефір купріїн».

— Це хінін,— відповів я і повернув пляшечку.

Гудзій широко всміхнувся.

— От спасибі... Дякую... Тепер і я знатиму, що то за ліки.

(Потім мені розповіли, що то був його спосіб, яким він перевіряв ерудицію лікарів. Мені пощастило: «іспит» я витримав).

Того ж дня ми відвідали Милославського. До нього привів нас Гудзій. Господар одразу ж посадовив нас за стіл. Наказав дружині пригостити чаєм. Він уже знав, що нас непокоїть. І заговорив першим.

— Коли ви, військові лікарі, зайнялися цим, то я розумію, наскільки це серйозно.

Гудзій не дав Милославському закінчити фразу:

— Хвилинку... Скільки у вас в селі хворих на тиф?

— Я їх не лічив, та це не має значення.

Єрматова спалахнула:

— Як це не має значення? А що тоді, по-вашому, має значення?

Лікар поблажливо всміхнувся.

— Молодий товариш, я бачу, некомпетентний,— і він кивнув у бік моєї супутниці.

Мене розізлила його нетактовність.

— Слухаю вас і не можу зрозуміти. Проти чого ви заперечуєте? Звісно, потрібно знати, скільки хворих у селі, де вони містяться, куди їх можна ізолювати.

Милославський зобразив на обличчі подив.

— Не заперечую. Але ж не це головне.

— Що ви пропонуєте?

— Пропоную чекати, така природа епідемії тифу.

Перегнувшись через спинку стільця, він узяв з етажерки книжку з готовими закладками. Видно було, що готувався до нашої зустрічі.

— Ось бачите,— він обійшов усіх нас, показуючи книжку з діаграмами,— листопад, грудень, січень — епідемія неухильно зростає. Далі лютий, березень, квітень, травень... Крива тримається на певному рівні. Червень — ось вирішальний місяць. Ми не спроможні зупинити цей процес і вплинути на його стихійність.

— Вирішальний місяць не червень, ні, а той, коли ми р і ш у ч е візьмемось до діла.

Милославський розчаровано похитав головою.

— Недосконалість медицини, хіба не лягає вона важким тягарем на наші плечі...

Лікар мав єдину пристрасть — курей. На подвір'ї стояли різного типу курники — просторі, теплі, захищені від протягів. У них ходили статечні брамапутри і голландки з кольоровими гребенями.

Залишаючи дім Милославського, Гудзій подивився на курники, потім перевів погляд на будинок, у якому жив лікар. І зло вилаявся:

— Куряча душа... «Брамапутра», а не людина...

Від зустрічі з Милославським у мене лишився гіркий осадок. Його ніщо не турбувало, крім власного благополуччя.

Почалися гарячі дні. Вставали ми на зорі. Часто й зовсім не лягали. Їздили по селах, читали лекції, будували лазні, дезкамери, бараки, ізолятори. Й одночасно лікували своїх поранених.

Захаров і Каршин роз'яснювали колгоспникам: немає котлів для бань. Використовуйте бочки з-під бензину. Немає належного приміщення? Пристосуйте комору, корівник, їх можна утеплити солом'яними матами. Обладнайте будь-яку цегляну коробку, що лишилася після пожежі.

Начальник роздавав колгоспникам креслення дезкамер, залізних, з цегли, камер-землянок. Без дезкамер не можна було сподіватися на успіх.

Окремого, спільного для всіх хворих ізолятора не було. Дочка Хотєєва Клава підказала добру думку: за кладовищем є два укриття. Фашисти ховали в них машини. Гарний буде ізолятор.

Пішли, подивились. Сподобалось. Єрматова зібрала теслярів серед колгоспників і доручила їм дообладнати укриття під ізолятор.

— Буде зроблено,— незграбно козирнув бригадир.

Не минуло і двох днів, як ізолятор був готовий. Ми мали розмістити в ньому хворих на тиф з усїєї Калити. Я викликав із Зимниці дві підводи, і ми почали об'їзд села.

Замість хат по сторонах височили печі з розкритими пашами топок, горбатіли землянки. На другій вулиці хати дивом вціліли. Поставлені з добротних колод, вони нагадували теремки.

Вулиці зриті воронками, заповненими водою темно-зеленого кольору. Заходимо в хати, одну, другу, третю. В перших двох хворих не було. У третій — старий, що одужував від пневмонії. Єрматова вже була тут.

— А ви, Сидоре Тихоновичу, з кожушанкою не розлучаетесь. У хаті тепло. Вона вам ні до чого.

З-під кучматих брів усміхнулися світлячки.

— До шістдесяти років кров чоловіка гріє, а потім — кожух. Мені, дочко, вже шістдесят п'ятий пішов.

Гудзій зазирнув у чавунець. Там у булькаючій воді плавало кілька картоплин.

— Минулися роки, коли пироги розпирали боки, — кинула моторна українка, невістка старого. Її чоловік, син Сидора Тихоновича, солдат, десь б'ється на фронті.

Свекруха, жінка з втомленим обличчям, зітхнула:

— Важко... Жити не хочеться...

Старий молодцювато виструнчився.

— Хочеться. Син повернеться, ще заживемо. Буде на нашій вулиці свято. Є така оповідка: несе баба з лісу хмиз. В'язка велика, важка. Баба й каже: ніж так жити, краще померти. А тут смерть з косою з-за дерева визирнула: «Я тут», — каже. «Ну, то допоможи мені в'язку нести», — не розгубилася стара.

Гудзій схвально й розгонисто сміється. Єрматова залишає старому таблетки, і ми ідемо далі.

На кінець дня оглянули всі хати й землянки і перевели в ізолятор вісьмох хворих.

Вже на зворотному шляху в глибині одного садка помітили горбок. Чи не землянка? Пішли перевірити. Таки землянка. Обійшли навколо по камінню, розкиданому, щоб не ступати у воду. Розсуваю кущі. На нас сипонула злива холодних крапель з потривожених гілок.

Спускаємось униз слизькими сходами. Ветхі нестругані двері світилися жовтими смугами щілин.

Постукали. Ніхто не відповів. Двері зі скрипом прочинилися самі.

У жовтому світлі гасника землянка видалася глибокою, немов тунель. В кутку посеред ганчір'я побачили людину. Щойно зайшли в землянку, чоловік попросив кволим голосом:

— Води... Пити... Дайте води...

На табуретці стояло відро з водою, поряд --- порожня бляшанка з-під консервів. Фаїна зачерпнула води, дала хворому. Чутно було, як стукотять зуби об краї бляшанки. Руки тремтіли, вода розтікалася по губах, струмінцями збігала на шию й груди. Краєм рядна Фаїна витерла хворого.

— Хто ви? Звідки? Прізвище? — сипала запитаннями Єрматова.

Чоловік в'яло відповів:

— Кашуба Андрій. Місцевий... Мою хату спалили фашисти.

— Давно хворієте?

— Не знаю, може, й давно...

— Теж з табору?

— Ні, в таборі я не був. Я із загону. Ми тут партизанили...

— А хто доглядає за вами?

— Заходить жінка, сусідка... Погодує і йде. В кожного своє горе, свої клопоти. Полегшає, сам себе доглядатиму...

— А сім'я є? — розпитувала Фаїна.

Хворий відповів не одразу:

— Була... А тепер немає...

— Ми вас переведемо в ізолятор. Не заперечуєте? Там лежать такі ж хворі, як і ви. Вас лікуватимуть...

Кашуба, не вагаючись, погодився.

Це був дев'ятий хворий, якого ми госпіталізували того дня.

Одна спільна риса об'єднувала людей визволених сіл: незважаючи на страждання, голод, тиф, руїни, смерть рідних, не було відчаю, безвихідності. Помислами своїми вони спрямовані в майбутнє.

У партизанському загоні Кашуба був мінером. На одній з мін, встановлених партизаном, підірвалася машина з гітлерівцями. Вісімнадцять фашистів віддали богові душу.

В найближчому фашистському гарнізоні переполошилися: цією дорогою перевозили хліб, м'ясо, фураж.

Щоб не підірватись на мінах, гітлерівці запрягли в борони калитянських жінок і погнали їх попереду обозу. Дружина Кашуби з трьома дітьми ішла в першій запряжці. Руки в неї були заломлені за спину й зв'язані. Груди перехоплював широкий ремінь. Боса, з розпущеним волоссям, оточена притихлими дітьми, вона важко ступала по дорозі.

Після цього ніде й ніхто більше не зустрічав ні дружини, ні дітей Кашуби.

Про це розповіли мінеру. Він вирішив помститися фашистам. З двома товаришами Кашуба пішов у село, де стояв фашистський гарнізон. До штабу наблизилось троє: двоє гітлерівців і один партизан з табличкою на грудях «Лісовик».

Вартові, не вагаючись, пропустили їх до штабу.

«Лісовиком» був Кашуба, а «гітлерівцями» — перевдягнуті у фашистську форму його бойові друзі.

У штабі було багато фашистів. Партизани закидали їх гранатами, скористалися панікою й зникли.

Повернувшись з Калити, я пішов до начальника погодити деякі невідкладні питання. Епідемія пішла на спад, і не в червні, як доводив Милославський, а значно раніше.

Прийшов час зайнятися хірургією. Готувались нові бойові дії нашої армії.

...Промайнула жінка, яка чимось нагадала мені Світлану. Вона швидко збігла на ганок і зникла в хаті начальника.

Останнім часом я часто помилявся. Дожену, виявляється не вона. Ніякої, навіть віддаленої подібності. Попрошу пробачення і просту далі своєю дорогою.

Це траплялося тому, що я весь час думав про Світлану. Справжній її образ, який я носив у собі, накладався на образ випадкової жінки, побаченої десь на вулиці.

Було й інше. Думки і виснажлива втома породили навіть видіння, галюцинацію. А це спотворене сприйняття. Від настроєності на хвилю коханої людини. Від загостреного, нетерплячого чекання.

И ось тепер, побачивши цю жінку, я знову внутрішньо напружився: вона...

У хаті було дві кімнати — праворуч кімната начальника і замполіта, ліворуч — «канцелярія», штаб госпіталю.

Заходжу в штаб. Начальника там не було, і я відчинив двері навпроти.

Спиною до вікна стояла жінка, котру я щойно бачив на вулиці. Вікно було позаду неї, і тому обличчя її не було освітлене. Та мене вона бачила добре й одразу впізнала. Стояла нерухомо, чекала, що зроблю я.

— Світлана? — вигукнув я з питальною інтонацією і нерішуче наблизився, ще не вірячи власним очам.

Вона кинула па стілець шинель, яку тримала в руках, і метнулася мені назустріч.

Ми обнялися і довго стояли так, не в силі промовити й слова. Світлана мокрою щогою притислася до моєї щок и схлипувала. В мене теж перехопило горло.

Здається, ми вимовляли тільки по одному слову, і цими словами були наші імена: Світлана! Паша!

В цих словах було все: і біль розлуки, і невисловлене почуття. Звучали в них і радість зустрічі, і прощення образ та помилок, і світла віра в те, що тепер нас ніхто більше не розлучить.

Прийшов Захаров. Спочатку він не зрозумів, що відбувається. Особисто Світлани він не знав. Але чув про неї від мене. Я навіть поділився з ним тим, що мене весь час мучило: що повинен був лишитися з нею в Кременчуці, але не зробив цього. Прикрився наказом про евакуацію. Адже для неї я був не тільки колегою по госпіталю, але й близькою людиною. І я повинен був залишитися з нею хоча б з почуття солідарності, незважаючи на те, що само по собі воно не мало сенсу.

Світлана привезла з собою документи — призначення в наш госпіталь. У Кременчуці її вистежили, і не лишилося нічого іншого, як тікати. Вона пройшла майже такий самий шлях, як і ми з Гажалою. Бачила всі жахи фашистської окупації. І вийшла з оточення десь поблизу Харкова. Без особливих труднощів знайшла вона санітарне управління. Там були люди, які знали мене, і знали, де я, і от ми знову разом.

Минав час. Одужали Хотеев, Кашуба та багато інших селян. Проте тиф не пробачив нам своєї поразки — захворіла Єрматова. Начальник послав мене розібратися в обстановці й вирішити, як бути з Фаїною: залишити її поки що в Калиті чи забрати в госпіталь. Або, що було б найкраще, покласти в інфекційний госпіталь, розташований неподалік. Замість Єрматової ми вирішили призначити Гусарова для доліковування хворих.

Спорядили підводу і поїхали. Було вітряно й хмарно.

Ізолятор (тепер його можна назвати невеличкою лікарнею) містився на краю села за кладовищем.

Сумна картина: перекоsobочені хрести. Дерева хиляться за вітром. Ніби просять не залишати їх тут, над вічним покоем. Для хворих — неприємне сусідство, що викликає неприємні думки.

Фаїна зраділа нашій появі. Винувато промовила: «Не вбереглася. Але й як тут вбережешся? Самі розумієте. Тільки, прошу, не вважайте мене... дезертиром».

Говорила вона із задишкою, сухим ротом, але швидко й збуджено. Ейфорія. Характерно для початку хвороби.

Її вилицювате обличчя паленіло. Довга коса лежала на ковдрі. По ній, неначе пальці музиканта, бігали нервові пальці Єрматової: вона то заплітала, то розплітала косу.

— Що робитимемо? — спитав я по паузі.

Вгадуючи наперед, що я запропоную, вона гаряче заперечила:

— І не думайте! Нікуди я звідси не поїду!

— Це несерйозно, Фаїночко. Ми покладемо вас у госпіталь. А замість вас тут залишиться Гусаров. Ви знаєте, як успішно лікував він хворих з газовою інфекцією? Найкращі результати в армії. Це страшніше за тиф. Йому можна довіритись.

Фаїна подивилась на Гусарова, який не висловлював бурхливого захоплення від нової роботи. Це відчула Єрматова.

— Ні, ні, я нікуди не поїду.— Головний її аргумент був суто жіночий:— Там мене пострижуть. Ніколи вже більше не відросте в мене така коса...

Коли хворіють люди, які не мають нічого спільного з медициною, лікарі вводять в дію усі належні засоби. Як тільки захворюють вони самі, то не вважають ці засоби для себе обов'язковими. Можливо, тому лікарі хворіють важче, з ускладненнями. Хвороби помщаються їм за

те, що вони їх переслідують. Кажуть, «лікарський випадок» або «хворіє тяжко, як лікар». Лікарі вміють лікувати, та не вміють лікуватись.

Я легко міг довести це на прикладі Єрматової. Їй, при її стані серця, показано було ввести кофеїн і адоніс. Цього не було зроблено.

Подумки я вирішив: нехай лишається на місці. Навряд чи в госпіталі їй буде краще. Невідомо, як позначиться на її стані переїзд, дорога ґрунтова, вибоїста, ще не просохла і не скоро просохне.

Карпов час від часу навідуватиме її. Гусаров на місці. Однак про своє рішення я нічого не сказав Фаїні, спочатку доповів начальникові. За ним останнє слово.

З Гусаровим ми обійшли хворих у селі.

В обладнаному Фаїною ізоляторі було чисто. Буфетниця Чепуркова роздавала обід. Клава, дочка Хотєєва, напувала тяжкохворого з ложечки, підтримуючи долоною голову. Сестра робила ін'єкції. Розмірений лікарняний день, де кожний знає свої обов'язки і виконує їх уміло, з натренованою сиритністю.

Бані й камери працюють добре. Всюди відчувався лад. Молодець Фаїна.

По дорозі зустріли Гудзія. Він ішов в бік ізолятора. Кругле, з обвислими вусами обличчя було сумним. В руках він ніс букетик польових квітів. З Єрматовою встиг подружитися. Тепер він шанобливо і без ущипливості звертався до неї за всіма правилами: «Товаришу старший лейтенант медичної служби».

Закінчили обхід, повернулися до Фаїни. Біля тамбура товпилися люди. Серед них пізнав Сидора Тихоновича, старого, який розповідав нам про зустріч баби із смертю в лісі, Кашубу, Хотєєва.

— Як здоров'я нашого лікаря? — запитали з натовпу. — Коли щось треба, можете розраховувати на нас. Будь ласка, наказуйте.

За добро платять добром. Уміння дякувати — риса, притаманна добрим людям. Злі не знають такого почуття. Подяка — це свято двох людей: і того, хто дякує, і того, кому дякують. Не випадково Гудзій ішов до Єрматової з букетиком. Захворіла гарна людина, і всі засмучені, всім хочеться допомогти їй.

Гусарова зворушила чуйність людей. Він перейнявся шанобою до Фаїни і охоче погодився лишитись у Калиті. Навіть відкозиряв: «Єсть, лишитись».

Того ж дня я доповів Захарову і Каршину про становище в Калиті. Висловився на користь залишення Єрматової на місці. Навів їм свої аргументи. Сказав, що можна забезпечити нормальний догляд. Карпов навідуватиме, непоганий терапевт. Між іншим згадав і про косу... На це варто зважити. Психологічний фактор.

Захаров вислухав уважно, презирнувся з Каршиним, пройшовся по кімнаті і потім сказав беззаперечним тоном:

— Ні, дорогий. Усе це лірика. Єрматову ми покладемо в інфекційний госпіталь. Там спеціалісти.

Мій лібералізм не знайшов співчуття.

До госпіталю почали надходити поранені полонені фашисти. Між ними і нашими солдатами весь час виникали сутички. Багато болю зібралося в душі кожного радянського воїна.

Звичайно лаштую чергу за тяжкістю стану. Виходило, що фашистів треба брати в першу чергу. Не знаю, як бути. Кілька наших поранених приготувалися йти першими. Самі для себе вирішили цю проблему. По справедливості. «Нас на їхньому місці вони б прикінчили»,— казали поранені.

Серед фашистів знайшовся перекладач. Спалахнула дискусія. Всі вони твердили, що війни не хотіли, їх змусили. Хто, мовляв, хоче воювати. Й обов'язково додавали: «Гітлер капут». Чекали милості. Та їм ніхто не вірив.

Прийшов начальник. Він завжди з'являвся там, де виникала складність. Поранених він поділив: наших окремо, фашистів — окремо. Нехай самі встановлюють свою чергу.

Двері сортувалки з грукотом розчинилися від вибуху снаряда (щось не спрацювало в німецькій регулярності, і снаряд по селу вони послали «поза графіком»). Через хвилину десять до сортувалки вбіг санітар Бурий з криком: «Швидше, лікарю, Чепуркова, буфетниця, помирає. Вже понесли в операційну...»

Мислено пов'язую Чепуркову з снарядом, що вибухнув. Наша годувальниця. «Добрий ангел», як її називали поранені. Невже й справді помирає?

Перериваю обхід і біжу в операційну. Чепуркова вже лежить на столі, біля неї клопочуться Люба і санітар

Бурий. На їхніх очах сльози. Несла фріцам термос з їжею, потрапила під вибух. Парадокси війни.

На голові буфетниці пов'язка з плямою крові. Щось бурмоче, стогне. Поводить себе неспокійно, кидається. Свідомості немає. Дихання уривчасте. Погано.

Посилаю за Світланою (згадався Сагінян з Кременчука). До столу стаємо вдвох. Прошу Любу зняти пов'язку. Рана три на чотири сантиметри, сліпе осколочне поранення. Роблю все, що належить: видаляю гематому, ушкоджену тканину. Раневий канал іде вглиб у мозок, ушкодження великі. І поблизу життєво важливих центрів. Поранення надто тяжке, щоб сподіватись на краще. Зустрічаюся очима з Світланою: теж розуміє це. Починають розуміти і Ніна, операційна сестра, і Люба, і Бурий. Закінчуємо операцію з важким відчуттям.

Прийшли Захаров і Каршин. Що їм сказати? Наше мовчання було красномовнішим за слова. Ми втратили улюбленицю поранених, природжену кулінарку, чудову дівчину. Таке може будь-якої миті статися з кожним з нас.

Незважаючи на свій провал з спиртовим наркозом в Москві, я і далі застосовував його. Проходив він гладко, зривів не було. Щоправда, інколи траплялись хвилювання, але не більше, ніж при ефірному наркозі. І пов'язані вони були не з наркозом як таким, а з невмінням парко-тизатора. Струминно вводили розчин у вену там, де слід було вводити крапельно, і навпаки.

Незадовго до нового наступу 3-ї армії до нашого госпіталю приїхав Сергій Сергійович Юдін з цілим почтом асистентів. Він розробив новий метод лікування вогне-стрельних переломів стегон і демонстрував його військовим хірургам.

Поранення стегна — тяжке поранення. Часто загрожує ампутаціями і навіть самому життю. В кращому разі — інвалідністю. Ушкодження стегна — один з найскладніших розділів військової хірургії. (Це руки — покірна дитина, чудовий «пластичний матеріал», а стегно — суцільна підступність).

Сутність методу полягала у видаленні ушкоджених і нежиттєвих тканин, створенні хорошого відтоку, використанні сульфамідів і глухого гіпсування.

Окремо це існувало давно: і видалення, і сульфаміди,

і глухе гіпсування. Новизна полягала в одночасності їхнього застосування.

Про майстрів кажуть: «золоті руки». Про юдінські руки хочеться сказати «розумні руки». Він оперує змістовно, майстерно, артистично... Здавалося, сама рана бере участь у рукодіянні Юдіна: покірно віддає себе його пальцям. Це велике мистецтво змусити рану допомагати хірургові.

У безпечному місці рух руки хірурга пришвидшувався. З наближенням до судин чи нерву рухи ставали обережними. Ми не могли відвести очей від юдінських рук.

Хірург, казали древні лікарі, повинен мати серце лева, зіркість орла, руки дівчини і ще якісь аналогічні якості, всіх не згадаєш.

Юдін «приземлив» їх: пальці хірурга повинні бути такими швидкими і спритними, як пальці скрипаля чи піаніста; очі — зіркими, як у мисливця; хірург повинен уміти розрізняти нюанси кольору, як це вміють робити художники; володіти відчуттям форми, як скульптори; старанністю і досконалістю мереживниць. І ще: хірург повинен уміти кроїти, створювати моделі, кравецька справа має бути для нього справою звичною. А головне — уміти шити і в'язати вузли двома-трьома пальцями, на великій глибині — і всліпу. Тут хірургія вже в чомусь дотична до мистецтва жонглера чи фокусника.

Схоже, що всі ці якості Юдін списував з самого себе. Для рядових хірургів це недоступне. Але ж хіба не про нас сказано: поганий той солдат, який не прагне стати генералом.

Після операції я підійшов до Юдіна і спитав, чи пам'ятає він мене.

— Як же, як же... Спиртовий наркоз? Я, здається, направив вас до С. А що було потім?

Знічено відповідаю:

— Я пішов раніше, ніж він дав свій висновок.

Юдін нерозуміюче звів брови. Я продовжив:

— Поранений важко засинав. Затягнувся період збудження... Тепер я розумію, в чому полягав прорахунок. Поранений — волгар, вантажник, стійкий до наркозу. Слід було або збільшити дозу, або, ще краще, змінити наркоз. Цього тоді не врахували.

Юдін зняв рукавички і передав їх сестрі. Подумав і сказав:

— А давайте спробуємо наркоз на поранених у стегно. При цих пораненнях я відмовився від місцевого знеболювання. Розчин новокаїну змінює вигляд раневих тканин. Важко відрізнити нежиттездатну тканину від живої. А в нашому методі це головне. Тут внутрішній наркоз просто-таки незамінний, в тім числі й спиртовий.

На другий день кілька операцій пройшли під спиртовим наркозом. Пройшли добре: короткі періоди збудження, сон глибокий, після операції спали по 8—12 годин, прокидалися спокійно. Зовсім не так, як було в Сельцовського.

Юдін співчутливо всміхнувся.

— Ось як буває в житті. Випадкова невдача може призвести до неправильного висновку. В медицині це трапляється часто. Не беріть це близько до серця.

Увечері Сергій Сергійович запросив мене на чашку чаю. Говорили про війну, про хірургію, про майбутнє.

— Війна тепер, колего, не польова, і хірургія тому — не військово-польова. Війна іде під водою, в небі, в бетонних казематах під землею, навколо мостів і гребель, атакованих парашутистами... Яка ж це польова війна!? Це словечко «польова» ми зберегли з благоговійної поваги до пам'яті Пирогова.

Потім він заговорив про хірургічну творчість на війні.

— Страшний парадокс: добротворчі діяння хірургії робляться в час найпохмурішого людського шаленства і масового безумства... Ми творимо серед крові...

На стіні в кімнаті Юдіна висіла велика карта з безліччю червоних прапорців. Він сам їх розставляв по зведеннях інформбюро і карту возив з собою.

— Бачите,— він узяв у руки указку,— тікає фашист... Дивишся на карту, і душа радіє. Загострена свідомість воскрешає найяскравіші епохи російського життя: Куликово поле, Полтава, Бородіно, Севастополь, а тепер — Сталінград... Нині вже результат великої битви ясний. Бути нашим у Берліні. Ось як воно вийшло: від Москви до Берліна близько, а від Берліна до Москви далеко. Хоч вони на неї в бінокль дивились.

Юдін говорив піднесено, проте не бундючно, натхнено, але не пишномовно. В устах іншої людини ці висловлювання могли видатись умисними і фальшивими, в ус-

тах Юдіна це звучало органічно, він увесь піднесений — у словах і діях, у вигляді й поведінці.

Спілкуючись з ним, заражаєшся юдінськими критеріями в житті й хірургії. Працюєш не тільки з повною віддачею і максимальною користю, а ще й красиво. Ніби потрапляєш у світ з іншими, нестандартними вимірами.

Я був вдячний йому за цю зустріч.

З Світланою ми працювали дружно. Встановилося лікарське взаєморозуміння. Оперували як одна людина. Коли так складається, праця приносить радість.

Однак якийсь холодок все-таки розділяв нас. Так мені здавалося.

Довго я збирався сказати їй про це і, нарешті, наважився. Розмова відбулася по дорозі до намету, де вона оселилася.

— Знаю, що тебе мучить,— почав я.— Але чому ти мовчиш, не скажеш відкрито, що в тебе на душі. Тоді одразу полегшає і тобі і мені.

— Не розумію, про що ти говориш...

— Не хитруй. Завжди видно, коли ти хитруєш. Тебе виказують очі.

Світлана примружилася.

— Що ти маєш на увазі? Говориш загадками. Не розумію...

— Коли відверто, то Кременчук.

— А що Кременчук? — обличчя її виражало щире здивування.

— Там я покинув тебе, а повинен був лишитися. За законом дружби.

— Кинув? Мене ніхто не кидав. Ані ти, ні хто інший, я сама згодилася. Шкода було своїх поранених. І розуміла становище. Отже, ти тут ні до чого...

— Мені здавалось, що Кременчук завжди розділятиме нас.

— Нав'язлива ідея. Давай краще поговоримо про щось інше.

— Заспокоюєш?

— Не в тім річ. Просто кажу, що думаю...

Кілька кроків зробили мовчки. У Світлани був непримирений характер. Вона не вміла прощати. А коли й прощала, то дуже нелегко, з внутрішнім зламом. Довго пам'ятала зло. Так уже було в минулому: не змогла

вирішити своїх проблем,— знялася і поїхала на далеку Північ, на якийсь острів, до чорта в зуби.

Я сказав примирливо:

— Ти нікому не прощаєш зла... Вже була втеча на Північ, пам'ятаєш?

— Не будемо згадувати минуле,— в її голосі прозвучало чи то розчарування, чи то протест.— Одне тобі скажу, щоб покінчити з розмовою на цю тему: якби я вважала, що ти в чомусь винен переді мною, мене тут не було б.

Погоджуюся:

— Так, сталося диво. Цього не міг чекати. Спасибі, що жива й існуєш на світі. І не десь там у невідомих краях, а тут, поряд зі мною, і я можу тебе обійняти і поцілувати.

— А хто зробив це диво? — самовпевнено і хвалькувато запитала вона.

— Звісно, ти... Як називають людей, що можуть вершити чудеса? Чудотворцями? Ти і є чудотворець...

За парканом цвів бузок. Світлана відломила гілочку і притисла до обличчя.

— Твоє уявлення про мою спроможність робити дива я можу розширити. Ще одне диво я приготувала для тебе. Від нього в тебе, мабуть, станеться шок.

— Яке диво? Кажі швидше. Не випробовуй мого терпіння.

— Згадай, про що ти просив мене перед розлукою в Кременчуці. Проте не буду випробовувати твою пам'ять. Скоро ти про це дізнаєшся сам. Можливо, навіть, за кілька хвилин.

У цей час ми підійшли до світляниного намету. Вона попрохала мене зачекати, а сама зникла в наметі.

Повернулася з пакетом у руках, загорнутим у клейонку.

— Ось... Візьми... Твоє прохання я виконала. Тут твоя книга «Людина живе раз» і мої листи. Я їх зберегла.

Світлана мала рацію. Це можна було назвати другим дивом.

Розділ тринадцятий

Війська 3-ї армії прорвали оборону на річці Друть — притоці Дніпра. Це була велика битва. Пізніше про неї напише у своїх спогадах генерал Івашечкін, начальник штабу 3-ї армії: «Важко було описати поле бою. То були гори розбитої й спотвореної ворожою техніки. Упереміж з убитими лежали поранені... Це було суцільне криваве місиво».

Наші частини стрімко просувалися вперед. Лавина танків, піхоти, артилерії, кавалерії нестримно рухалася на Захід. Позаду лишилися Бобруйськ, Мінськ та багато інших міст.

Відстань між переднім краєм та госпіталями зростала: сто — двісті — триста — чотириста кілометрів.

На цій величезній території блукали розбиті гітлерівські частини. Вони пробивалися на захід. Часто нападали на наші тилові підрозділи: продовольчі, медичні, дорожні, транспортні. Убивали, грабували.

Став відомий такий випадок. Вийшла з лісу велика група фашистів. Ті, що йшли попереду, підняли руки — здаються. Їх підпустили на близьку відстань. Довірливість була покарана. Передній ряд розступився, а ті, хто стояв за ним, відкрили автоматний вогонь по наших солдатах. У бою був смертельно поранений командир.

Штаб нашої санітарної служби, що відстав від військ кілометрів на двісті, виставляв на ніч охорону з... головних спеціалістів: розводящим був армійський хірург Коженков, вартовими — терапевт Франкфурт, епідеміолог Зайцев та інші.

Дивізії втрачали зв'язок зі своїми медсанбатами. Інколи вважали, що вони загинули. Й одразу ж створювались нові медсанбати.

Нам було наказано в міру можливості не відставати від військ: де розгорнемось, ніхто не знав.

Для перебазування госпіталю виділили кілька машин, що побували в бувальцях. Вони часто ламались, і ми змушені були зупинятись на ремонт.

Так сталося, що останньою поламалася моя машина. Поламка була незначна, і шофер узявся усунути її сам, без будь-якої допомоги. Домовилися, що я лишаюсь, а колона їхатиме далі. Збірний пункт — село Ольшани. Там заночуємо.

Однак ремонт затягнувся, а час минав. До збірного пункту — кілометрів двадцять п'ять. Підвернулася парокінна підвода, і ми вирішили добиратися на ній до збірного пункту.

Зі мною були Світлана, сестричка Люба Захватова і два санітари — похмурий Коля Бурій і оптиміст «залізний Петро».

Захопивши з собою особисті речі і кілька буханок хліба з консервами, ми рушили.

І ще був з нами песик Бемка, названий, як пам'ятає читач, іменем полоненого генерала Бема.

ТРИ ГОДИНИ ПІД КОНВОЄМ

По обидві сторони дороги стояв ліс. Як з'ясувалося пізніше, він був нафарширований фашистами, які пробиралися на захід.

Спочатку ми їх не бачили. Потім між деревами стало видно скрадливі постаті. Притискаючись до шосе, вони прямували на захід.

Вийшло так, що ми рухалися з ними в одному напрямі. Вони на захід і ми на захід, тільки цілі в нас були різні.

При всій несумісності провидіння звело нас на одній дорозі. Супроводжували нас фашисти, як копвой.

Поки що не чіпали. Робили вигляд, що не помічають. Хоча могли перестріляти за хвилину.

Бемка по-своєму відчувала небезпеку. Притислася до мене тремтячим тілом, не гавкала, а лише стежила за невідомими посталями.

У неї свої критерії: коли нападає один пес, можна битися, та коли нападає зграя, вихід лише один: рятуватися втечею. Виручають ноги, а не зуби. На всю зграю зубів не вистачить. І Бемка ледь чутно скавучала. Фашисти то віддалялися од шосе, то наближались. Можна було навіть роздивитися їхні обличчя: зарослі, пітні, озлоблені.

Я бачив одного разу очі голодних вовків. І не в кіно, а в натурі. Це було в лісах Карелії, за Петрозаводськом. Гострі, як невеличкі кинджальчики. Й ось тепер бачу їх знову. Цього разу вони належать двоногим вовкам. Кинджальні пронизливі очі.

Підвода була добротною, міцно збитою, та ми її пере-

вантажили: все-таки п'ять чоловік та ще деякі речі. Коні стомилися, зупинялись. Ми перед гітлерівцями, мов на долоні. Видно було звідусіль: спереду, ззаду, з боків. Неначе взяли нас у пересічення прожекторних променів, як беруть літак і ведуть його. І нікуди не дінешся.

Фашисти ішли драглистим лісом, по купинах, вкритих мохом, по рудій гнилій воді. В'язли, чортихалися. Чути було їхню гавкотливу, рублену мову і чвакання чобіт.

З правого боку шосе в одному місці громадилися камені-валуни. За ними ховалися фашисти. Наперед виїшов один з них з автоматом. Вигляд мав стомлений і злий, через усе обличчя — шрам. Йому, мабуть, усе остобісіло: і ревматична сирість цих місць, і липнева спека, і марафон по драглистому лісу, і печія під грудьми від голоду — захотілося відвести душу. Він підняв автомат і повів ним від живота без пострілів... Розмашистий рух «сіяча».

Ми миттю зістрибнули з підводи і сховалися за кіньми. Та інший фашист, старший званням, рішуче відвів автомат убік і навіть зробив жест, щоб ми швидше забиралися звідси.

— Шнель, шпель,— прозвучав його хрипкий голос.

Звісно, не від добрих почуттів він одвів автомат. І не через те, що пожалів беззахисне госпітальне воїнство. Була, мабуть, така вказівка — на цій дорозі поводитись тихо.

Ми одразу ж, допомагаючи одне одному, вилізли на підводу. Петро, який взяв на себе обов'язки візника, вийокнув на коней. Коні з місця рушили галопом. Підводу кидало з боку на бік. Самокатом з гори вона тисла на коней, але Петро і не думав їх осаджувати. Треба було якнайшвидше забиратися геть, поки фашисти не передумали.

Люба спочатку не хотіла з нами їхати, її відмовляв шофер. Чого, мовляв, труситися на підводі, краще почекати і поїхати машиною,— а потім таки вирішила не розлучатися з нами. Піддалася загальному настроєві — рухатись уперед.

Закінчився спуск, почався підйом. Ми всі злізли з підводи, щоб легше було коням, і пішли поряд. Кілька хвилин мовчали, видихали страх. Безпосередня небезпека минула. Ліс відійшов убік, і з ним віддалилися фашисти,— їм потрібне було укриття.

І раптом Люба Захватава вибухнула плачем — здали нерви. Вузькі плечі її судорожно здригалися.

Світлана почала її заспокоювати, хоча сама була смертельно бліда.

— Що з тобою, Любочко? Перестань, як тобі не соромно... Ганьбиш себе...

Люба рвучко вивільнилася з Світланиних обіймів.

— Не чіпайте мене... Дурна, послухалася, поїхала. Треба було лишатися з шофером. Там не було ніяких фашистів... Потрапили в пастку... Звідси ми ніколи не виберемось.

Петро обурився:

— У яку-таку пастку?.. Це вони в пастці, а не ми. Вони нас не зачеплять. У них є важливіші справи, ніж звертати увагу на наш екіпаж (до поранення Петро був танкістом і говорив часто їхньою мовою).

Люба підняла до нього зарюмсане обличчя з вищипаними бровами-шнурочками і презирливо кинула:

— Екіпаж... Заносишся... Танкіст нещасний...

Петро натхненно продовжував:

— Була б, Любочко, в мене не хура на дві кінські сили, а танк, навів би я тут порядочок...

Люба ридала. Я прикрикнув:

— Плакса... Поглянь, на кого ти схожа. Не в короткій спідничці бігаєш і не з бантиками на голові, а все-таки військову форму носиш. І поведься відповідно.

Вичитую Любу, а в самого на душі кішки шкребуть. Може, не слід було вириватися вперед. Але ж як можна сидіти на приколі й чекати біля моря погоди, якщо війська пішли далеко на захід і ми потрібні пораненим.

Світлана сиділа мовчки, але по очах бачив, що звинувачує мене. Але зараз не час дорікати одне одному. Необхідно якимось виплутуватись.

Тим часом піднялися на узгір'я. Очі засліпив неозорий простір. З ярами, байраками, ярусами лісів і розкиданими то тут, то там блискучими дзеркальцями водойм.

І краєвид цей сповнив наші душі несподіваним умиротворенням. Правда, на короткий час.

Петро повів батогом навколо і, мружачись від сонця, сказав:

— Ось поглянь, Любо, скільки тут пасток. І всі вони наші. Фашистам не вибратися з оточення.

Люба витерла кулачком сльозу і крадькома озирнулася. Притихла, заспокоїлась і притислася до Світлани.

Внизу біля підірваного містка стояв підбитий танк з хрестами на броні. Навкруг нього — високий чагарник. Міщина ніби затишна.

«Залізний Петро» запропонував тут перечекати. Нехай роздивитись. Можливо, на шосе з'являться наші частини, тоді приєднаємось до них. Бурий похмуро заперечив: «Чого стояти, рухатись треба... Від небезпеки слід тікати, стоятимемо на місці — зацапають...»

Петрова пропозиція більше припала нам до душі, і ми спустилися до танка. Підводу з кіньми заховали в чагарнику, а самі почали роздивлятися танк.

Усією своєю вагою він вклинився в перебитий хребет містка. Гарматне дуло задерте догори. Навколо — траки подертих гусениць, купи спотвореного металу. З глибини танка війнуло густим смородом. Там розкладався впресований у сидіння труп гітлерівця з пробитими грудьми.

Бемка зіскочила з підводи, обнюхала танк і голосно загавкала.

— Уб'ю, тварюко... Розгавкалася. Де собака, там і люди. Фашисти через неї накриють нас тут і порішать...

Собака завищала і кинулася до мене, шукаючи захисту. Я витягнув з кишені бинт і кількома круговими ходами перев'язав морду, щоб не могла гавкати. Бемка стояла спокійно, підібгавши хвоста, наче розуміла, що завинила. Жодного руху протесту.

Мені вона підкорялася завжди. Кажуть, шість місяців собака обирає собі господаря. До всіх може ставитися добре, але слухається тільки одного, Бемка підкорялася тільки моїм наказам.

— Ото й усього. І штурхати її ні до чого. Тепер вона не гавкатиме,— сказав я і докірливо подивився на Бу-рого.

Було тихо. На шосе ніхто не з'являвся. У небі ширяв жайвір, розсипаючи дзвінки трелі. Ми повсідалися на траві і пильно роздивлялися навколо.

Петро дістав кисет з махоркою.

— Дозвольте, товаришу начальник?

Я заперечливо похитав головою.

— Перетерпиш. Небезпечно. Фашистам теж курити хочеться. Кращої принади не вигадаєш.

У Люби з'явилися галюцинації.

— Чуєте, свистять кулі.

Озиралася на кожний шерех: «Фріці!» Коли довго прислухатись, почувеш те, чого немає насправді. Це від перенапруги.

Не діждавшись появи на шосе якоїсь військової частини, вирішили рухатись далі. Кожний зайняв своє місце на підводі.

— Є такий афоризм: «Кому загрожує небезпека, той живе довго». Отже, не бійтеся, все буде гаразд,— сказав я, щоб підбадьорити Світлану.

Вона промовчала, одвернулась.

Люба несподівано заснула, поклавши голову на коліна Світлані. Буває й таке. Серед тривоги й страху. Захисна реакція — гальмування. І самому захотілося подрімати.

Праворуч густий ліс розступився, відкрилася ділянка повалених дерев. Від шосе по обидві сторони вглиб метрів на двісті. Спосіб захисту від партизанських засідок. Тут знову з'явилися фашисти — саме на межі лісоповалу. Вони просочувалися сюди з різних місць, накопичувались, а коли їх набралось чоловік двісті, навкося пересікли шосе, втягнулися в ліс і невдовзі сховались у ньому.

Петро притримав коней. Почекаємо, що буде далі.

Та фашисти більше не з'являлись. Усі пішли вперед. Найближчий ліс спорожнів. Припинилося металеве бряжчання, чвакання кроків по болоту, гортанна гвірка.

Хвилин п'ятнадцять їхали без «конвою». Але ось з-за кущів на дорогу вийшло четверо фашистів. Один з них, довготелесий, з подряпаним гілками обличчям, обірваний, рвучко підняв руку з розчепіреними пальцями і хрипко гукнув: «Хальт!»

Петро натягнув віжки. Довготелесий затис у кулаку вуздечку, перекинувши в ліву руку автомат, а троє інших почали обшукувати підводу, зігнавши нас з неї.

Люба прокинулась і теж злізла. Фашисти забрали три госпітальні ковдри і ватянку сестри. Почали розпаковувати ящик з продуктами.

Із заходу насувалася величезна хмара. Тривожно зашелестіли верхівки дерев. Почав накрапати дощик.

— Чия підвода? — запитав довготелесий.

— Госпіталю,— відповів я і показав на червоні хрести на ящику.

Фашист подивився на собаку з перев'язаною мордою — підозріло покосував на мене.

— Ветеринарний госпіталь?

Петро усміхнувся, скориставшись приводом до жарту.

— Гер лейтенант, у нього розболілися в дорозі зуби, і ми подали йому допомогу. Зубний біль гірший за будь-який інший... У вас коли-небудь боліли зуби, гер лейтенант?

Німець, мабуть, не все зрозумів з того, що сказав Петро. Але в тоні його відчув знущання й замахнувся автоматом. І тут сталося таке, чого ніяк не можна було сподіватись. Люба і Світлана відчайдушно рвонулися до фашиста, затуливши собою Петра. Очі їхні палали не навистю. Страх зник.

— Не смійте, не смійте! — закричала Світлана не своїм голосом.— Не смійте!

Тим часом Люба вчепилася слабкими пальцями в автомат і нахилила його. Фашист засмикався, видираючи зброю. Різкими рухами вправо і вліво вивільнив зброю і штовхнув дівчину ліктем у груди. Люба позадкувала, втрачаючи рівновагу. Світлана підхопила її. Петро і Бурій підійшли впритул до фашиста і відтіснили його корпусом.

Так сталося, що я зустрівся з фашистом поглядом. «Баштовий» череп, асиметричне обличчя. Зарослі щетиною пом'яті щоки. Ніяких ознак арійської раси, як описують її расисти. Він дивився на мене пильно, із злобною цікавістю, навіть подивом. Як міг я вижити? Він був СС і не міг собі уявити, що я вижив. Зробив спробу наблизитись до мене, але Петро і Бурій зімкнули перед ним плечі.

Здається, прийшов час вдатися до зброї. Петро і Бурій непомітно і таємно готувалися до цього. Поки що ситуація складалася не на нашу користь. Настала критична пауза, коли визріває рішення. Очікування скінчилось. Ось-ось має відбутися дія. Невідворотна, як доля.

Прорахуватись — означає загинути. На допомогу прийшов «холодний душ». Ринув дощ, полив як з відра. Довготелесий накинув собі на голову ковдру і став схожий на богомільну бабусю.

Петро засміявся. То був сміх людини, здатної помічати смішне навіть у драматичні хвилини. Фашист втупив у санітара сліпі, без чоловічків очі.

Навряд чи фашист зрозумів стан «залізного Петра». Просто не вистачало часу розбиратися в тому. На його очах трое гітлерівців, які нишпорили на підводі, злодійкувато і квапливо запихали собі за пазуху нашу провізію: п'ять бляшанок тушонки й три буханці хліба.

Голод є голод. Спрацював вроджений рефлекс самозбереження. По шоках заходили здуті жовна. Довготелесий відіпхнув санітарів і довгою загребушою рукою вчепився в одного з своїх товаришів. Консерви і хліб покотилися по землі. Фашисти кинулися їх збирати.

Поки вони вовтузилися, ми звернули на лісову дорогу й зникли в лісі.

Проїхали лісовою дорогою кілометрів зо три. Нікого не зустріли. Зупинилися перевести подих. Дощ припинився. Кучмата хмара зникла за лісом. Небо потроху сповнювалося синявою. Перед нами відкрилась свіжа, вмиа дощем галявина.

Після напруги потрібна була розрядка. Петро знайшов спосіб. Розім'явся і пішов збирати квіти: ромашки, дзвоники, лісові гвоздики. Інші «члени екіпажу» мовчки стежили за цим мирним заняттям санітара.

Неподалік, у центрі галявини росла вишня, всипана спілими ягодами. Наче заблукала в лісі. Внизу ягоди були обірвані, а вгорі красувалися червоним блиском.

Петро виліз на дерево, накидав у пілотку вишень. Відібрав «сережки» і повісив собі на вуха, як робив у дитинстві.

Квіти підніс Світлані й Любі. Навіть ногою шаркнув, галантно, як на сцені. Ті у відповідь слабо всміхнулися. А пілотку з вишнями поклав на підводу: «Пригощайтесь, будь ласка».

Поступово виходили з «шоку». Тільки Бурий буркотів:

— Комедіант чортів. Знайшов час шури-мури крутити.

Перепочивши, поїхали далі. Спочатку дорога була ребристою, переплетеною корінням дерев. Далі пішли вибоїни. Підвода то нахилилась, то ставала дибки. Довелось іти поряд і «страхувати» її, щоб не перекинулася. Дерев'яним рипінням і тріском сповнився ліс.

Несподівано заїржали коні. Відчули близькість села. Так воно і було: крізь поріділий березовий гайок було видно хати. Одразу від узлісся починалася вуличка. Потім побачили польову кухню, над якою курів димок. А далі — гармати на причепах, бронетранспортери. І солдати в пілотках. Сумніву не було — це наші.

З плечей немовби впав багатотонний тягар. Риссю ми в'їхали в село.

Дивлюся на годинник: шоста година вечора. Виходить, у дорозі ми були всього чотири години. А здалося — вічність.

У колі солдатів пообідали. Не пам'ятаю, щоб колись я їв куліш з димком, смачніший за цей.

Тим часом три машини госпіталю зупинилися в дорозі, не доїжджаючи до збірного пункту — села Ольшан, як було домовлено. Начальство вирішило почекати тут четверту машину, яку обіцяв швидко відремонтувати її шофер. Однак він недооцінив складності поламки і тепер чекав, щоб хтось узяв його на буксир. Така можливість невдовзі з'явилася. Шофер «студебекера», що проїздив мимо, погодився буксирувати машину, і надвечір вона вже стояла в госпітальній колоні.

На цей час під'їхали й ми на трофейній підводі. Отже, перед Ольшанами госпіталь знову був у повному складі.

Радість була велика. Розповідь про халепу, в яку ми втрапили, зустріли співчутливо — розуміли, що й з ними могло статися те саме.

Почало сутеніти. Водії ввімкнули підфарники. Тьмяним металевим блиском відсвічувало асфальтове шосе. Обабіч дороги стіною стояв ліс. Вітер шумів у листі, і шум цей розбігався далеко-далеко.

Знову поїхали. Чотири машини (четверта на буксирі). Зупинились на околиці села. Перші три хати були порожні із забитими навхрест дверима та вікнами. Четверта замкнена зсередини. Постукали. Ніхто не обізвався. Постукали сильніше.

Тривожний голос запитав:

— Хто там?

— Свої,— відповів Захаров.

— Хто свої?

— Радянська Армія... Відкривайте, хазяйко. Не бійтеся.

Зарипів засув, і двері трохи прочинилися. Каршин увімкнув кишеньковий ліхтарик. Перед нами стояла жінка середнього віку з переляканим обличчям.

— Як село зветься? — спитав Каршин.

Жінка пильно подивилася на нас.

— Ольшани зветься.

Жінка відступила, і ми зайшли в хату. На стіні біля печі потріскувала скіпка (уперше в житті побачив). У кімнаті все перевернуто, ніби промчав ураган.

— Фашисти тут були? — запитав Каршин.

— Щойно пішли...— втираючи сіпдницею сльози, відповіла жінка.— Все чисто забрали: хліб, бульбу. І козу забрали. Оно, — вона жестом показала в куток,— матір убили, козу не хотіла віддавати.

Каршин присвітив у куток ліхтариком: на підлозі в крові лежала старенька жінка, безживно розкинувши руки.

Повернулися до машин, поїхали далі. Перед новим селом зупинились. До нас підійшло двоє хлопчаків, років по 13—14. У світлі підфарників можна було їх роздивитись: замурані, із сплутаним волоссям, з виразом хлоп'ячої відваги на обличчі. Пильно обдивившись Захарова, Каршина й мене, вони раптом хсром закричали:

— Хлопці, на-ші-і-і!

І тієї ж хвилини із засідки вистрибнули десятків зо два хлоп'ят того ж віку. Обвішані кулеметними стрічками, в руках холодно виблискували пістолети й гвинтівки. Одні одягнуті були в гітлерівську форму — кительки із розрізом ззаду, інші — в приношені гімнастерки.

Слідом за хлопцями вийшов із засідки їхній командир — кульгавий дід, ветеран двох воєн — російсько-японської та першої світової. Навислі брови, цапина борідка. На грудях красувався георгіївський хрест. А на шапці-вушанці — зірка.

— Від блукаючого звіра обороняємось,— хрипко сказав дід. — Фашист навколо нишпорить... Пузо награваним наб'є і суне далі.

— Як же ви тут оборону тримаєте? — спитав Каршин.

— А так і тримаємо... В нас своя... як її... стратегія. На дорозі чергують двоє хлопців. Фашист сунеться, а вони йому, ніби застерігаючи: «В селі червоні...» Він, звісно, дякує «данке шон, данке шон» — і повертає назад.

— А коли не йде?

— Тоді пуляємо з усіх наших «гармат»,— дід заїшовся дрібним сміхом.— Тепер він не такий, як раніше був... Загнувся. Підібгав хвоста.— Показав на машину рукою. — А ви ж хто такі будете?

— Госпіталь,— відповів Захаров. І додав: — Приймай, діду, заночуємо у вас... Не заперечуєш?

— А чого ж... Своя кров... Просю. Нам буде веселіше. — Він підкликав меткого хлопчину в кітельку й компетентно розпорядився: — Проведи машини до школи. Там, у разі чого, добре оборону тримати...

На світанку рушили далі. Поспішали. Розуміли, що потрібні. До того ж, не хотіли відстати від своєї 3-ї армії.

Не встигли виїхати з села, як назустріч нам вийшов гітлерівський офіцер з білою хусточкою на автоматі, став на дорозі. Пояснив, що разом зі своїми солдатами здається в полон Радянській Армії.

Захаров спочатку трохи розгубився, але швидко оволодів собою. Владно наказав скласти зброю. Чоловік дванадцять солдатів вийшли з лісу й склали зброю до ніг начальника. Бурий і Петро понесли трофеї в машину.

Санітари мали такий вигляд, ніби здобули ці трофеї в жорстокому бою. Навіть завжди похмурий Бурий по-жвавішав. Хвацько збив на потилицю пілотку і присвиснув.

Солдатів вишикували й повели в село. Там здали їх під нагляд кульгавого діда з георгіївським хрестом на грудях.

Розділ чотирнадцятий

З висоти, що панувала над місцевістю, ми побачили купу руїн з димком над ними і підірваний міст, що нагадував викопну потвору на водопої. Це — Стовпці.

В'їхали в місто. Терасами здіймаються зруйновані будинки із зяючими провалами вікон і дверей. Вулиці порожні, безлюдні. Тільки човгає якась бабуся, позираючи на небо. Та четверо похмурих чоловіків із грубо збитою труною на плечах. Більш нікого. Жодної живої душі.

Тишу час від часу порушувало то шипіння догораючої колоди, то гуркіт падаючої стіни. Схоже на плач дитини нявчання долинали з колодязя — туди впало кошеня.

Уночі ворожі бомбардувальники скинули бомби на місто й залізничну станцію. Всі ці руїни — наслідок їхньої роботи.

Зупинилися на головній вулиці — шосе, що перетинало місто зі сходу на захід. Тут чекатимемо наказу про дислокацію.

Захаров вирушив на пошуки санвідділу. Поки чекали повернення начальника, вивчали місто на випадок, якщо накажуть розгорнутися тут. Руїни, руїни, руїни...

З Гусаровим і санітаром Петром підіймаємось по крутій вуличці за станцією. Шукаємо хоч би одного вцілілого відсіку.

Петро через діру в цеглі побачив великий підвал. Вхід до нього перекрив обвалений шматок стіни. Ніякої щілини, крізь яку можна було б влізти в підвал, не знайшли.

Тоді ми обійшли руїни. Тут виявили залізні ґрати над підвальним вікном. Каміння розкидали, ґрати зняли.

Першими спустилися в підвал Гусаров і Петро. За хвилину Гусаров доповів: можна розмістити сімдесят чоловік. Я теж спускаюся, вимірюю площу. Сорок два кроки завширшки, тридцять завдовжки. Підходить.

Нам не раз доводилося розгортатися в паметах, землянках, хатах, коморах, школах, церквах, стайнях, навіть у млині, а от серед міських руїн — уперше.

Замполіт і начальник АГЧ знайшли ще два таких підвали. В глибині одного подвір'я виявили вцілілий будинок з вісьмома кімнатами (удар повітряної хвилі прийняли на себе навколишні будівлі).

Одне слово, можна розгортатись, а коли додати ще й намети....

Чекатимемо повернення начальника з наказом.

АЛЬОНУШКА

Потроху почали з'являться місцеві жителі, які пережили нічне бомбардування. Дехто з них копирсався на попелищах, розшукуючи залишки вцілілого майна. Три-возможно позирали на небо.

З руїн назустріч нам, накульгуючи, вийшла дівчина. Біле волосся, що вибивалося з-під хустинки, пронизливі сині очі, по-дитячому довірливі, сором'язлива усмішка на рожевих губах. Справжня Альонушка! Хотілося на-

віль озирнутись: чи не ховається за руїнами сірий вовк, який примчав її на своїй спині з дрімучого лісу.

Показавши на червоні хрести на бортах грузовиків, вона спитала:

— Це госпіталь?

— Так, а що ви хотіли?

— Мені потрібен лікар.

— Подати вам допомогу?

Дівчина подивилась на свою кульгаву ногу.

— Ні. Це дрібниці... Звихнула. Невелике розтягнення. Я працюю сестрою в місцевій лікарні. Там лежать поранені солдати і місцеві жителі. А лікарів немає. Розбіглися... Чи не міг би хтось з ваших лікарів оглянути поранених і подати їм допомогу? Тут недалеко.

Ми одразу ж пішли в лікарню. По дорозі розговорилися.

— Ваше ім'я, сестричко?

— Тамара...

— Місцева?

— Ні, гомельська. До війни там жила. Після визволення Білорусії батька перевели в Стовпці, він залізничник. І з того часу живемо тут.

З кількох лікарняних будинків уцілів лише один. Решта лежали в руїнах, диміли. До їхнього вигляду аж піяк не пасував зелений паркан з білими маківками, що ним було огорожено територію лікарні. Ошатний пасок на обгорілому одягові.

Накульгуючи, Тамара-Альонушка зійшла на ганок і повела нас у середину будинку. Ми опинилися в довгому коридорі з палатами по обидва боки. Під ногами потріскували таблетки і якісь ампули з ліками; валялися клапті вати, бинти і дротяні шини. В повітрі плавав пух від подертих подушок. Кроки й голоси відлунювали в коридорі, як в необжитому приміщенні.

У кінці коридора на ношах лежав поранений. Нога його була прив'язана до шини рушником та солдатським ремнем. Кволим голосом він попросив допомогти йому.

— Є ще поранені? — запитав я.

— Є. Вісімнадцять чоловік. Усі тяжкі.

— Палати порожні. Де ж решта?

— У підвалі. Як тільки почали бомбити, я перетягла їх туди... Перетягти — перетягла, а от підняти нагору

сил забракло. Навіть ногу підвернула, от і кульгаю трохи.

Я непомітно поглянув на дівчину. Як ця тендітна істота змогла без сторонньої допомоги виконати таку тяжку роботу, важко було уявити.

— Розкажи, як же тобі вдалося це зробити, Альонушко?

— Тамара, а не Альонушка,— поправила мене сестра.

— Пробач,— Тамаро.

— Як? Дуже просто. Клала на матраци і тягла по сходах, наче з гірки. Тільки притримувала,— жестом вона показала, як спускала поранених у підвал по сходах.

Поранений, що лежав у коридорі, пояснив:

— Бомби вибухають, скло сиплеться, а їй хоч би що. Як машина працювала. Вгору — вниз, вгору — вниз. Усіх перетягла. Тільки мене не встигла. Закінчилося бомбардування.

Поки ми обдивлялися лікарню, приїхав начальник. Привіз наказ начсанарму розгорнутися в Стовпцях.

Підігнали до лікарні грузовики і почали розвантажуватись. Швидко пристосувалися до нових умов. Усе як по-писаному: операційний блок — у лікарні, відділення — в підвалах та наметах; лазня і господарчі служби — в руїнах будинків.

І закутилася вся наша налагоджена машина.

...Спускаємось у підвал, відчиняємо збиті з неструганих дощок двері. Сиро, темно. В ніс ударили запахи гною та екскрементів. Тамара високо над головою підняла ліхтар. Навколо чорної туші парового котла в різних позах лежать поранені. Очікувально блищать з глибини їхні очі. Всі чорні від вугільного пилу.

Чути голоси: «Сестричко, води, во-ди», «Повітря не вистачає, задихаємось», «Коли нас винесуть з цієї смердючої ями?..», «Зажди... винесуть... уперед ногами...», «На-терпілися, вистачить...».

Бадьоро вітаюся. Відповідають врізнобій, недовірливо.

Тамара радісно оголосила:

— Приїхав госпіталь. Зараз усім вам допоможуть. Нагодують, напоють. Дочекалися, нарешті... Потерпів ще трішечки...

Пробираюся між пораненими. Швидко оглядаю сол-

датів — чи не потребує хто негайної допомоги тут, на місці. Є і кровотечі, і «газ», і переломи без шин.

Спотикаючись на вузьких сходах, санітари виносять поранених — кого на руках, кого на ношах. Хто слабший — стогне, сильніші й терплячіші — лаються.

Гусаров зайнявся газовою інфекцією, Світлана — пораненими в голову, Ніколенко — обробкою ран, Бородай — пораненнями в груди. Я оперував пораненого в стегно і живіт.

Рани занедбані. Про висікання не могло бути й мови. Були поранені з септичним станом. Їх оперували під спиртовим наркозом.

Усіх покляли на ліжка, нагодували. Порядок.

Виявляється, поранені надходили до Стовпців з різних місць. Наші частини швидко просувалися вперед. Поранених везли в медсанбати, а медсанбати знімалися й рухалися за військами. Тоді поранених везли далі в тил і передавали місцевим лікарням.

На долю наших поранених випала Стовпцівська лікарня.

Не встигли ми розгорнутись, як почали надходити нові поранені. Надвечір їх було вже близько двохсот.

Коли я вийшов з операційної, коридор був заставлений ношами. Те саме в проходах між ліжками, в палатах. Прийшов Карпов з сортувалки і доповів, що вона переповнена. Що робитимемо?

Можливості для швидкої евакуації при таких темпах надходження і за таких умов дуже скромні.

Треба було негайно обладнати нарами підвали. Серед поріділого цивільного населення теслярів ми не знайшли. Серед поранених — теж. Був, правда, один з ушкодженням руки і в гіпсі.

«Немає становища, з якого не можна було б вийти». Це улюблений девіз Захарова. І він сам прекрасно його виконував. Природжений невгамовний організатор.

На території дров'яного складу розмістився табір військовополонених — чоловік триста. Охороняли їх двоє: молодший лейтенант і сільський парубок з автоматом на коні без сідла.

Захаров вирішив звернутись до начальника табору. Можливо, він допоможе своїми «кадрами».

Лейтенант охоче погодився допомогти.

Дивлячись на полонених, Захаров спитав:

— Упоруєтесь з ними? Не страшно? Підкоряються?

Лейтенант усміхнувся всім своїм юначим обличчям.
— А куди вони подінуться? На перевірку всі з'являються акуратно.

Прихід Захарова збігся з початком перевірки. Офіцер вишикував полонених, потурбувався про те, щоб усі лави були рівними. Потім горловим клекочучим голосом прокричав:

— Смирно! Очі прямо вперед! Очі наліво! Рапортую.

Не пам'ятаю дослідно формулу рапорту, але з нього було зрозуміло, що всі військовополонені зібрані і що кількість їхня — така-то, солдатів з них — стільки-то, унтер-офіцерів — стільки-то, а сам він — офіцер цієї частини.

Начальник табору звернувся до військовополонених:
— Хто з вас за професією тесля?

Відгукнулося двоє.

Потім лейтенант скомандував:

— Теслі, три кроки вперед.

Лейтенант оголосив завдання, і Захаров забрав їх з собою.

Дерева привіз Квасов. Полонені працювали похмуро й мовчки. За ними наглядав Бурій.

Приїхав Коженков, головний хірург 3-ї армії. Постояв на операціях, похвалив. Тільки одне зауваження зробив з приводу спиртового наркозу. Немає офіційного дозволу. Не любив відхилятися від інструкції. Все має бути в рамках. Для спокійного життя — гарний рецепт.

Саперну частину, в якій служив Олег, син Бородаєв, перекидали з однієї ділянки фронту на другу. Її передали нашій 3-й армії.

На короткий час, проїздом, вони зупинилися в Стовпцях. У цей час Бородаєв переходив шосе, простуючи в одне з підвальних відділень. Тут і зустрілися вони вічна-віч — батько й син.

З хвилину стояли, мов зачаровані. Спазми в горлянці позбавили обох мови. Потім кинулися один одному в обійми. Посивіла голова старого впала на синове плече. Олег гладив батькову голову загрубілими саперськими долонями і цілував її.

Сіли на камені, поговорили. Дивилися один на одного в райдужному заціпенінні. Головне — живі. Бородаєві сподобалось, як виглядає син. Змужнів, на грудях — орден Червоної Зірки. Стрункий, гімнастерка, зібрана

на спині гармошкою, підкреслювала сильний торс хлопця. Він дуже схожий на батька: очі, чоло, і так само, як батько, добре виголений. Акуратність передалася синові.

На грудях ще була червона нашивка. Батько торкнувся її.

— Де й коли, синку?

— Під Мінськом, у ногу. Куля, як відомо, дурна і до того ж сліпа. Не звертає і не обирає жертву.

— Це я знаю, синку. Добре, що поранення легке. Могло бути гірше, близько артерії й нерви.

Вгадуючи, що тривожить батька, Олег мовив із заспокійливою обізнаністю:

— Фашист, батьку, тепер не той. Він сильний, коли в нього техніка. Без неї скисає й губиться.— То ми могли боротися з танками голіруч — пляшками із запалювальною сумішшю або зв'язками гранат. І двічі губиться, коли техніка є в противника. Отже, не хвилюйся, тату. Все буде добре.

Потім Бородай коротко розповів про себе: хворіє, але тримається. Працює в госпіталі. Теж у 3-й армії. Матимуть можливість ще стрічатись.

Зустріч була короткою. Наче спалахнув маяк і згас. Немовби визирнуло сонечко і знов сховалося в хмари. Що вони могли сказати один одному за ці десять — дванадцять хвилин? Не бачилися ж роки. Що довша розлука, то коротші спогади.

Прозвучала команда: «По машинах!» Запрацювали мотори. Сапери зайняли свої місця в кузовах. Колона рушила.

Випустивши з обіймів сина, батько ще довго стояв посеред дороги з простягнутими руками. По щоках його котилися великі сльози.

Син наздогнав останній грузовик, на ходу вхопився за задній борт і за мить був уже в кузові.

Стоячи на повний зріст на грузовику, що віддалявся, Олег прощально махав рукою. Батько відповідав йому тим же жестом.

...Несподівана зустріч з сином і обрадувала, і розтривожила Бородая. Тепер він часто став бувати в сортувалці. Приблизить, швидким шукаючим поглядом обдивиться нових поранених: чи немає серед них Олега? Потім знову повертається в палату чи операційну. Коли хтось хвалив саперів, молодці, мовляв, добре воюють,

він відносив це на рахунок сина. Все-таки орденом нагородили.

Раніше, коли він не знав, що з сином, то поступово звик до цього стану невідомості. Після зустрічі загострилися батьківські почуття і страх за синове життя.

Передчуття забрали спокій: завжди бачиться найгірше.

Якось ми розговорилися — випала вільна хвилинка.

— Скажіть, Павле Андрійовичу, чи могли б ви оперувати свого сина, якби, не дай боже, це було потрібно?

Я відповів не одразу:

— Навряд, попрохав би колегу...

— Є така моральна установка, — продовжував він, — хірург повинен оперувати хворого так старанно, ніби це близька йому людина. Чи правильно це? — І сам собі відповів: — Не думаю. Оперуючи, хірург повинен думати тільки про операцію. Вторгнення емоцій небезпечне. Почнуть тремтіти пальці й плутатися думки. В хірурга неодмінно має бути розвинене почуття відповідальності, як ні в кого іншого. Хірургія починається з виховання цього почуття.

Я зрозумів Бородая так: він готує себе на той випадок, якщо з сином трапиться лихо й він опиниться в госпіталі.

Потішаю звичними словами:

— Не хвилюйтеся, все буде добре. Адже досі з Олегом нічого страшного не сталося. Війна наближається до кінця.

Бородай заперечив, важко зітхнувши:

— Сапери, кажуть, помиляються тільки раз. І ніякого попуску. Як вирішить доля.— Звів на мене засмучені очі і повторив з притиском: — Тільки раз!

Такого пораненого мені ще не доводилось бачити. Ноги обвуглені, чорного і коричневого кольору. Опік поширився на живіт. Губи ворущаються, неначе він пошепки говорить сам з собою.

На карті, розмальованій червоним олівцем, він ще намагається щось знайти, водить пальцем. Вимоги життя на війні сильніші за смерть.

То був поранений Світлани. Вона розповіла мені про нього. Стоячи біля ліжка, я подумки уявив собі картину його поранення.

Фашисти майже впритул наблизилися до окопів і вимагали здатися. Анатолій Сохін (так звали лейтенанта) зі своїми солдатами відповів вогнем. Сам собі сказав: живим не здамся!

На другий день в атаку пішли танки. Сохін вистрибнув з окопа й кинув пляшку із запалювальною сумішшю. Танк загорівся. Хотів кинути ще одну пляшку в інший танк, який ішов слідом за першим, але не розрахував — зачепив нею незадохлене ребро саперної лопатки. Суміш спалахнула і розтеклася по одягу. Горів, як смолоскип.

Опік більш як однієї третини тіла вже вважається смертельним. А в Сохіна — більше половини, та ще й третього і четвертого ступенів.

Він прожив у нас три дні і помер.

Світлана знайшла під його подушкою зошит. У ньому були вірші Сохіна. З почерку видно — писав тремтячою рукою:

Тебе захищав я, твої береги,
Хати твої і твою революцію.
Живим не візьмуть мене вороги,
А мертві — не здаються.

Живим він не здався. Такі не здаються.

ПЕРСТЕНЬ ХІРУРГА

У госпіталь № 3186 привезли рядового Бодію з тяжким пораненням легень. Хірург Роменський зробив операцію, в ході якої видалив осколок. Операція була складною і серйозною, вимагала від хірурга напруження всіх духовних і фізичних сил.

Одужуючи, Бодія вирішив віддячити хірургові. Він виточив перстень, але замість коштовного камінця вклав у гніздечко персня «камінець», складений з крихтих уламків видалених осколків.

Осколок ранить одразу двох — солдата і хірурга. Один — двох...

З розмов між хірургами

Біжу до перев'язочного блоку. Працюють шість столів. Поранені вже надходять. Сортувалка переповнена. Довелося розгортати додатково великі намети. Прошу

Карпова направляти в блок поранених тільки з мого відома і не створювати пробок.

Карпов огризається, тисне на мене своєю «левиною» зовнішністю. Його можна зрозуміти: кожний відповідає за свою ділянку роботи. Поранені теж на його боці: вимагають, щоб їх швидше перев'язали.

А навколо на багато кілометрів «госпітальна пустеля». Наш госпіталь у Стовпцях — єдиний. Везуть до нас, інших госпіталів немає.

Багато поранених перебувають у дорозі по два-три дні. Пов'язки розсоталися, промокли. Рани набрякли, доводиться розсікати, щоб зняти напругу.

Серед нових запам'ятався партизан, поранений в живіт. З ним була дружина, невеличка жінка в ситцевому платті й пістолетом на солдатському ремені.

Карпов доповів про них, і пішов у сортувалку, по дорозі Карпов сказав:

— Можливо, я взяв на себе забагато і бовкнув зайве, але я попередив жінку, що поранення тяжке і що слід готувати себе до найгіршого. Здається, вона зненавиділа мене з цієї хвилини. Вона навіть не припускає такої думки. Лікарі, мовляв, для того, щоб рятувати, а не для того, щоб спостерігати, як гинуть воїни. Ось як стоїть справа.

У кутку сортувалки я побачив партизана, що лежав на тапчані, і жінку, яка притислася головою до його грудей.

З'ясувалося, що поранений він був два дні тому в бою з оточеними гітлерівцями. Раніше доставити його з району боїв було неможливо.

Два дні — це багато. Вже є ознаки перитоніту.

Побачивши нас, жінка підвелася, глянула на мене червоними від безсоння очима, спитала:

— Ви будете старший хірург?

— Так, я.

— Тоді скажіть, скільки буде потрібно часу, щоб чоловік одужав? Ми не можемо затримуватись у Стовпцях. Інакше загубимо зв'язок зі своїм загоном.

З тону вгадувалося, що вона й гадки не має, що скінчитися все може фатально. Половина таких поранених лишається на полі бою, процентів з десять гине в дорозі, з решти сорока процентів половина вмирає в госпітальнях.

Усі вони такі. Якщо Сохін перемиг танк, то хіба цього мало, щоб повірити в свою силу? Одужати від поранен-

ня легше, ніж, приміром, запалити танк пляшкою із запалювальною сумішшю. Перемогли гітлерівців — переможуть хворобу. Це набагато простіше, ніж громити такого лютого ворога.

Жінка ішла попереду, ми за нею. Мовчимо.

— Чому ви мовчите? Я хочу знати, скільки часу він лежатиме в госпіталі. Ви лікарі, я готова вислухати найгірше: місяць, півтора, нарешті, два...

— Це не найстрашніше,— тихо, майже пошепки сказав я. Жінка зненацька озирнулася й зупинилась. Сповнені жаху її очі шукали зустрічі з моїми очима.

— Ви хочете сказати... Чи правильно я вас розумію?.. Я кивнув, не давши їй договорити.

— Правильно... Не все залежить од хірургів... І не так усе просто, як вам здається...

Жінка здригнулася, ноги її підкосилися, вона опустилася на лаву й заридала.

Прийшла лаборантка, повідомила: гемоглобін 30 процентів. Ясно — внутрішня кровотеча. негайно оперувати. Однак логіка — теж недосконала річ. Логічні побудови інколи руйнуються від дотику з життям.

Дві доби з моменту поранення — сорок вісім годин. Багато! Плюс труська підвода. Плюс страх.

Це жахливо, коли помирає поранений на операційному столі. Внесли в операційну живого, а винесли мертвого. Саме це і є непорушний факт. А з фактами не сперечаються. Скажуть «зарізали».

З коридора долинають в операційну обережні кроки. То віддаляються, то наближаються, то зупиняються біля самих дверей. Це ходить по коридору партизанка. Мене це хвилює. Я прошу санітара Бурого провести її на вулицю. Спочатку вона опиралась, потім погодилась. Тепер її кроки лунають під вікном. Чути було, як Бурий заспокоював партизанку: «Ще й не таких поранених ми рятували, набагато тяжчі були, ніж ваш чоловік. А вашого чоловіка обов'язково врятують, це закон. Це я вам кажу, старший санітар Бурий, можете мені повірити».

Після операції партизана поклали в крапельну палату, до Люби Шепелевої, сестри, знаменитої на всю армію крапельними вливаннями. Разом з Тамарою-Альонушкою вони виходили пораненого. Буде несправедливим, якщо я не назву ще одну учасницю боротьби за життя партизана: маленьку жінку в ситцевому платтячку і пістолетом на боці — дружину. Кохання — сильні ліки.

На війні особливо вірять у прикмети: чорна кішка перебігла дорогу, зустрівся піп або жінка з порожнім відром, тринадцяте число, понеділок і ще безліч різних прикмет. Це — від невідомості, постійної тривоги і ризику.

В одних прикмети — забобон, в інших — химера, в третіх — хибний погляд. Але ось що я помітив: забобон працював на поранених. Ніякого дива тут не було. Просто до лікування підключався психологічний компонент. І навпаки, погана прикмета пригнічувала пораненого. З похмурым настроєм лягали на операційний стіл. Мій учитель казав: «Не люблю оперувати хворих з поганими передчуттями».

Пораненому Глібову Бородай призначив операцію на понеділок. Той відмовився. Не взагалі відмовився, а попросив перенести операцію на вівторок. Послався на те, що погано себе почуває. «Саме тому розумно зробити операцію сьогодні, — логічно наполягав Бородай. — Осколок «осідлав» нерв у стегні, це й викликає біль. Видалимо осколок і все буде гаразд».

Ховаючи очі, Глібов захищався:

— Я перетерплю. Чекати до завтра недовго. Лише якихось вісім-десять годин. Можливо, завтра я почуватиму себе краще, наберуся сил.

Бородай знизав плечима.

— Не розумію твоєї впертості. Щось ти темниш, приховуєш од мене, а хотілося б, щоб між нами не було секретів, оскільки йдеться про здоров'я.

Глібов зрештою «розкрив карти»:

— По правді? Так от: поранило мене тринадцятого, операцію хочете зробити сьогодні, тобто в понеділок. Вистачить з мене одного важкого дня, другого не треба. Ще якесь ускладнення з'явиться.

Бородай розреготався.

— Он воно що. Понеділок — важкий день. Так то ж мені має не щастити, а не тобі. Ти поранений, твоє діло маленьке: лежи спокійно і лікуйся.

— Вам не пощастить — мені не пощастить. Невдала операція мені боком вилізе. Ми страждаємо від невдач хірурга більше, аніж сам хірург.

Бородаєві нічого не лишалося, як піти Глібову назустріч.

Ранком у вівторок Бородай прооперував Глібова. Видалив осколок, і біль стих.

— А тепер, дорогий військлікарю, хочу звернутися до вас з ще одним проханням, тільки пообіцяйте, що ви виконаєте це мое останнє прохання. Ви людина добра, в цьому я вже встиг переконатись, і вам нічого не варто зробити так, як я прошу. Покладіть мене в палату, де працює сестра Тамара. Серед поранених пішла чутка, що її п а л а т а щ а с л и в а.

Для Бородая це прохання було таким несподіваним, що він спалахнув: «Ти забобонна баба, а не солдат. І я не повинен виконувати кожну твою примху. Це палата для поранених у груди і живіт, а не в ногу. Зрештою, можеш ти це зрозуміти, товаришу фаталіст?»

Морщачись, Глібов задержувато заперечив:

— Скажете, не щаслива? Усі себе добре в ній почувують. Навіть партизан одужує. А по-вашому виходить, що всі палати однаковісінькі, ніякої між ними різниці.

— Отже, сама палата чудодійна? Такого я ще не чув. Вигадуєш ти все від безділля. Палата як палата, чотири стіни і ніякої лікувальної сили вони не мають.

— Не вірите? Спитайте в Тамари, і вона вам те саме скаже. Палата щаслива.

Цей останній аргумент обеззброїв Бородая, і він знову пішов назустріч Глібову.

— Гаразд, нехай буде по-твоему, але май на увазі,— погрозливим тоном додав Бородай: — це накладає на тебе додаткові зобов'язання: одужати в цій палаті в найкоротші строки.

— Єсть одужати в найкоротший строк,— пожвавішав поранений.

Санітари підхопили Глібова, Тамара-Альйонушка допомагала, і понесли його в її палату.

Палата й справді мала щасливий вигляд. Чисто, затишно. Поранені поголені, зачесані й підстрижені. Пов'язки акургані, без плям крові.

Коли хоч один хворий у палаті страждає від болю, погано себе почуває, всі хворі похмурнішають. Тінь від нього падає на інших, і кожний переживає не лише свою хворобу, а й частку хвороби того, хто страждає більше. Мистецтво сестри полягає в тому, щоб усе відбувалося навпаки: хворі, що одужують, немовби передають частку енергії одужання своєму тяжко хворому товаришеві. Таким мистецтвом володіла Тамара-Альйонушка.

Невдовзі Глібов почав потроху ходити. Спочатку — в палаті, тримаючись за бильця ліжок. «До вікна і назад», — командувала Альонушка. Кожному кроку пораненого вона раділа так, неначе сама робила ці кроки після хвороби. Далі Глібов вибрався надвір і ходив по посипаній піском стежці.

— А, фаталіст, здрастуй! — якимось гукнув Бородай Глібову, коли той прогулювався подвір'ям з Тамарою.

Глібов здивовано звів брови.

— Це хто фаталіст? Я?

— Звичайно, ви. Не я ж. Тринадцяте число, понеділок, щаслива палата... Забобонна ти людина, Глібов.

Поранений звільнився від опіки сестри і раптом закрокував викидаючи вперед ноги, як на параді.

— Ну, як, нормально?

— Непогано, — відповів лікар. — Якби так кожному пораненому.

— А ви кажете фаталіст.

Усім своїм виглядом він показував, що правда на його боці. Є, мовляв, підстави вірити в прикмети. Оперувався не в понеділок, а у вівторок. Лікувався у щасливій палаті. От і одужав. Глібов хитро примружився і пояснив:

— Палата Тамари справді щаслива. Тільки тепер я знаю, чому, розкрив секрет. — Він нахилився і шепнув на вухо хірургові: — А тому, що в ній працює... Тамара.

— Мабуть, ти маєш рацію, — погодився старий хірург. — Тому, що в цій палаті працює сестра Тамара.

Утрюх вони увійшли в лікарняний корпус і зупинилися навпроти дверей Тамариної палати. І Глібов із здивування звернув увагу на те, що порядковий палатний номер був «13».

Навколо Стівців блукали голодні недобиті фашисти. Ніхто не міг перешкодити їм увірватись у незахищене місто. Наш госпіталь був тут єдиною військовою частиною. Ми повинні були думати про лікування поранених і про захист їх від ворога.

Начальник і замполіт готували людей до можливих несподіванок. Санітарам і легкопораним роздали трофейну зброю, відібрану в полонених. Провалилися учбові тривоги.

Світало, коли закінчили оперувати і взялися до прибирання. Ніна Савська перемивала інструменти, з операційної долинали їхнє видзвонювання. «Залізний Петро»

віз на колясці в палату останнього прооперованого. Люба Пухова допомагала Бородаєві скинути халат, розв'язувала на спині поворозки. Долаючи хвилю сонливості, персонал готувався до відпочинку.

Саме в цей час партизанка побачила у вікні фашистів із криком «фрі-і-ци!» вибігла на коридор. Потім повернулася в палату і знову з'явилася в коридорі, цього разу — з чоловіком. Перекинувши через плече його руку, вона пробігла коридор і зникла в кімнаті рентгенкабінету. Там, їй здавалося, було безпечніше.

У бік операційної пробіг Каршин з пістолетом у руці. Слідом за ним — кілька чоловік з обслуги і легкопоранені.

Фашисти кинулися до вікон і вхідних дверей. Хтось з поранених встиг зачинити двері на засув.

Останньою вийшла з операційної Люба Пухова. Судорожно стискаючи на грудях кулачки, вона вийшла в коридор. Тут на неї налетів поранений і збив з ніг. Обое впали і вовтузилися на підлозі. Нарешті Люба вивільнилась і встала. Спробувала затягти пораненого в палату, не змогла — такий він був важкий. Тоді вона схопила його за руку, але рука була ніби налята свинцем. І що її одразу приголомшило і злякало — рука була не тільки важкою, а й загрозово покірною.

Постоявши секунду в нерішучості, Люба чомусь повернулася в операційну, не думаючи, чому вона це робить, мабуть, тому, що це було її робоче місце.

Хтось позад неї важко сопів. Вона озирнулася й побачила гітлерівця, який видирався на підвіконня. Люба з усієї сили вдарила його по касці. Фашист осів й гепнувся обважнілим тілом на землю.

Каршин зі своєю командою відігнали фашистів од вхідних дверей, куди вони добивались, й від вікон. Зібралися в коридорі. Тут до них приєднався «залізний Петро». Він був блідий, очі блищали. Раптом зірвав з себе халат і побіг коридором, розштовхуючи поранених. Каршин спробував його затримати — не зміг. Було схоже, що санітар хотів десь сховатись, Каршин бачив, як Петро, а за ним і Квасов шмигнули в двері, що вели на сходовий майданчик, звідки можна було або спуститися в підвал (той самий, куди під час бомбардування Тамара-Альонушка ховала поранених), або піднятися по залізній драбині на горище.

Визирнувши на сходи, Каршин побачив спочатку Петра, який швидко підіймався на горище, потім — Квасова, який спускався в підвал. Не було часу розбиратися з ними, але подумки він вирішив, що коли для госпіталю все скінчиться благополучно, він гідно оцінить їхню ганебну поведінку. Каршин зло лайнувся їм услід: «Пацюки прокляті, розбігаються по норах?»

Несподівано у дворі одна за одною вибухнули дві гранати, потім — ще дві, далі — одна. Гранати вибухали там, де були фашисти. Отже, — наші. Звідки з'явилася допомога, ніхто не знав. З неба? Божа кара? Нарешті бог таки втрутився в земні справи і відновив справедливість.

Богом цим виявився... Петро. Це він закидав фашистів гранатами з горища і змусив їх тікати. Почулася одчайдушна команда: «Цу-рю-юк!» Підкоряючись їй, фашисти залишили територію госпіталю й зникли в руїнах вулиці.

Тільки двоє лишилося лежати на землі — один фашист був поранений в голову, другому осколок перебив стегно. Їх підбрали санітари і внесли в приміщення.

Коли стрілянина стихла, вийшов з свого укриття «залізний Петро». Каршин підізвав його до себе і почав лаяти:

— Колишній танкіст, а повівся, як пайостанніший боягуз! Ховався на горищі. Куля-дура, вона тебе і на горищі могла знайти. Хіба не краще було разом з іншими захищати госпіталь, бути на посту, а не ховатись...

Петро обурився:

— Це я боягуз?

— А то ж хто? Поглянь на себе в дзеркало, на кого ти схожий?

Обличчя Петра було перемазане сажею, у волосі заплутався павук.

— Мабуть, аж у комині відсиджувався, — з презирством додав Захаров.

Петро витер рукавом обличчя — скривився:

— Це я відсиджувався? Я — боягуз?

— Звісно, боягуз! Тебе не було серед захисників поранених. Ти ховався.

— Звичайно, не було... А як я міг бути з вами, якщо сидів на горищі і звідти вів вогонь по фашистах. Я їх гранатами закидав, як ви тепер мене закидаєте образливими словами.

Каршин навіть захлинувся від здивування. Обличчя його засяяло усмішкою.

— Друже, то чого ж ти... досі мовчав! То це ж зовсім інше діло... Мо-ло-дець! Справді, молодець!

Замполіт обійняв Петра і розцілував.

За якийсь час, злякано озираючись, виліз з підвалу Квасов. Переконавшись, що все спокійно, він на ходу вихопив з кобури пістолет і, розмахуючи ним, кричав: «Ага! Розбіглися... Задали ми їм перцю! Більш не полізуть!..»

Його зустріли дружним реготом.

Отто Хайніц, так звали фашиста, пораненого в голову, невдовзі прийшов до пам'яті, огледівся, зрозумів, де він, і почав жалісно промовляти: «Іх бін зольдат... іх бін зольдат... (Я солдат). Іх бін арбайтер... (Я робітник)».

Інший полонений, Фріц Блюмен, мовчав. Він удавав, що спить і не чує, що відбувається в палаті.

Коли зайшла мова про фашистський розбій, не втерпів, обізвався. Війна, мовляв, без жертв не буває. Це як стихійне лихо. Всі від неї терплять — і фашисти, і комуністи. Незалежно від того, хто розпочав війну і з якою метою. «Я виконував наказ. Мій дім теж нема, дружина — капут, мати — капут... Аллес ферльорен... Криг... (Все втрачено... Війна...)»

Гітлерівець пустив сльозу, намагався викликати до себе співчуття.

А Хайніц усе повторював, наче божевільний: «Я зольдат... я зольдат... я зольдат... я арбайтер...» Наче сподівався, що ці слова захистять його.

Навколо полонених зібралися поранені. Фашисти тремтіли всім тілом, чекаючи розправи. Глібов розштовхав поранених і наблизився впритул до гітлерівців.

— Ні, ми вас не чіпатимемо. Лікаря попросимо, щоб виликував. Живіть і мучтеся, коли винні. В страху живіть, от як зараз. Нехай пече вас презирство людей, яких ви знедолили...

Щоб уникнути гострих сутичок, Отто Хайніца і Фріца Блюмена, як це вже робили раніше, поклали в окремий намет. Однак у Блюмена через кілька днів розвинулася газова гангрена і його передали Гусарову. Нехай лікує. Досвід у нього вже великий.

Квасов раптом оголосив, що хворий. У його скаргах важко було розібратись. Вони були численними й плутаними: болить голова, повзають мурашки по спині, коле

в боку. «А тут болить?» — питав Бородай, мацаючи живіт. «І тут болить»,— відповідав Квасов. «А тут?» — «Теж болить». Одне слово, боліло все, і ніхто з нас не міг поставити діагноз. Подумалося: запалення хитрощів.

Одержавши листа з дому, Квасов засумував. А тут ще фашисти нагнали страху. Можна влипнути й зовсім не повернутись. Перед війною Квасов жив на Волзі. Побудував собі будиночок. Були в нього своя корова, кабанець, кури, город. У той час він завідував промтоварним магазином і жив, як душа бажає.

Мовчки й очікувально одягнувся Квасов після огляду. Застібаючи гудзики на кітелі, обережно кинув здогад:

— Бачу по вас, справи мої кепські. Спрацювався організм, вийшов з ладу.— Ми перезирнулися. Незручна пауза.— Лікуйте мене, щоб був здоровим і міг ще послужити Батьківщині або ж посилайте на комісію. Там розберуться.

Начальник кинув категорично:

— З комісією зачекаємо. Далі буде видно.

— Ясненько,— незадоволено буркнув Квасов.

Бородай почав заспокоювати начальника АГЧ:

— Усе буде гаразд. Тривожних симптомів немає,— він і гадки не мав, що Квасов може хитрувати. Довірливість старого лікаря межувала з наївністю.

Нач АГЧ закрутив головою.

— Не потішайте мене. Я сам добре розумію свій безвихідний стан.

Коли Квасов вийшов з кімнати, Захаров запитав у Бородая:

— Вірите Квасову, що він хворий?

— Звичайно...

— А я не вірю.

— І можете якось обґрунтувати свою недовіру?

— Зараз — ні. З часом це з'ясується само собою.

Відчувши, що хитрість не подіяла, Квасов спішно одужав і втягнувся в роботу. Коли питали, як себе почуває, він легко вгадував у тоні запитання удаване співчуття і переводив мову на іншу тему.

— З кожним може трапитись,— засмучено казав він. І додавав десь підслухану фразу: — Хвороба входить у двері без стуку.

Переведення Фріца Блюмена в газову палату викликало в ній пожвавлення. Там було не до розправи, лежа-

ли тяжкопоранені. Однак схильність до філософії в них проявлялася більше, ніж у легкопоранених.

Літній німець, близькозорий, з пухкими щоками і товстими, наче намальованими губами, боязко озирнувся і привітався:

— Гутен таг.

— Ач який ввічливий. Уперше такого фріца стрічаю,— сказав один з наших поранених.— Якби всі були такі ввічливі, ми б з ними за столом шнапс пили, а не воювали.

— Точно,— озвався другий.— Але він з тобою за один стіл все одно не сяде. Він, бач, вища раса. Поясни фріцу, лікарю,— звернувся він до Гусарова,— що вищих рас не буває. То все вигадки їхніх вчених-людожерів. Вони такими ж хворобами хворіють, як і все людство. В нього — «газ», у мене — «газ», і йому як вищій расі ніяких пільг мікроб не дасть.

— Ти добре сказав, Андрію Петровичу,— похвалив Гусаров солдата.

Похвала заохотила пораненого, і він продовжував:

— Вам, напевне, доводилось як лікарю і фашистів оперувати, нутрощі їхні ремонтувати, вони такі ж у нього, як і в нашого брата росіянина, або, може, іншого кольору, чорного, приміром, і міцніші?

— Ні, Андрію Петровичу, одлаковісіпські. Такі ж нутрощі, як і в нас.

— Тоді якого біса вони носа деруть... вища раса... вища раса...

Гусаров усміхнувся і постукав пальцями по своїй голові.

— А, розумію. Ця «посудина» звихнута?

— Точно,— погодився Гусаров.— А коли вивих, його вправити потрібно. Людина з вивихом довго не протягне. Особливо, коли звихнутий мозок.

Фріц уважно слухав. Дещо він розумів, вловлював суть розмови і ствердно кивав головою: «Гітлер капут, Гітлер капут...»

— От бачте, гер Фріц і сам зрештою почав дещо розуміти. Виходить, у мозку настало просвітлення. Добра ознака.

Гусаров набрав у шприц сироватку, щоб ввести її Блюменові внутрієнно. Той заплющив очі, напружився, жалібно повторюючи: «Найн! Найн!.. У мене двоє діток... цвай кіндер... хлопчик і дівчинка... медхен унд кна-

бе... Без моєї батьківської допомоги вони загинуть...
Пожалійте їх... Адже у вас теж, мабуть, є дітки...»

Він відпихав шприц обома руками, гадаючи, що в такий спосіб росіяни вбивають військовополонених, як це робили фашисти.

У цей час до палати зайшов Бородай. Гусаров пояснив йому, що відбувається. «Може, не чіпати його? Біс із ним!» — запитально подивився на Бородаю.

Бородай, який читав колись Гете в оригіналі, зумів заспокоїти полоненого. Коли робили вливання, фашист з жахом дивився на Гусарова, чекаючи смерті. Гусаров таки врятував його. До статистики одужань після газової гангрени він включив також і Фріца Блюмена.

Филимона Карпова нагородили медаллю «За бойові заслуги». Нарешті здійснилася його давня честолюбна мрія. Тепер груди терапевта, крім жовтої смужки — знаку поранення, прикрашатиме ще й медаль. І не на папірці якомусь, а на медалі вибито, за що нагороджений, — на все життя. «За бойові заслуги». Читайте і захоплюйтесь.

«Левине» обличчя Карпова сяяло. Йому усміхалися, шанобливо вітали. Було дуже приємно.

З цього приводу всі ми, друзі Карпова, — Богачова, Гусаров, Ніколенко, Олещук, Єрматова, Бородай і я — зібралися в порожньому наметі, щоб відзначити нагороду.

Працювала сортувалка добре, синхронно з хірургічним блоком. Дрібні похибки в лік не йдуть. Отже, все правильно, не причепишся. А ділянка важка, відповідальна. Адже з неї починається госпіталь. Кажуть: «Ворота госпіталю».

Жінки швидко приготували стіл. Тушонка, картопля, кава. Повар сотворив торт з написом «Вітаємо». Все як у мирний час.

Згадався Карпов перших днів війни: приголомшений, переляканий, охоплений панікою. Згадалося, як просив відчислити його з госпіталю, і як йому було відмовлено в цьому. А тепер — наче підмінили Карпова. Навіть при нападі фашистів на госпіталь поводився гідно. На рожен не ліз, але й не ховався, як Квасов.

Настав час гостів. Це прекрасно, коли є привід сказати про людину добре слово. Але щось у них є й сумне.

Наче репетиція траурної промови. Як старшому за посадою мені належить першому мовити слово. «Наш друг і колега удостоєний нагороди. Це всіх нас радує. Кожен відчуває себе причетним. Побажаємо ж йому нових успіхів і здоров'я і, звісно, нових нагород».

Інші якось уміють виголошувати тости, розповідають притчі, а я ніколи не вмів сказати щось до пуття під час урочистостей... Завжди виходило прісно, заяложено. Канцелярські формули: «Побажаємо нових успіхів і здоров'я». Тьху!

Потім вітала свого начальника Зоя Богачова, «гроза шоферів». Вона хвалила Карпова, розповідала, як з ним легко і добре працювати. Та сама Зоя, яку переводили з місця на місце, часто всупереч її бажанню, і яка могла таким чином порівнювати, всі свою симпатії віддала Карпову. В її словах звучало щось більше, ніж службове визнання заслуг.

Карпов захмелів від добрих слів і побажань. Сьогодні прощалися йому всі гріхи минулого. Ковтнувши горілки, він щоразу приходив до незмінного висновку: «Гітлеру капут!» Наслідував Ахутіна (це пішло від нього).

Потім говорили про різне. Хвалили Каршина: «Не розгубився. Зібрав солдатів і санітарів і відігнав фашистів». Гусаров шкодував, що розминувся з гітлерівцями. Та якби зустрівся, повівся б, як Каршин.

— Не сумуй, капітане,— з втомленою усмішкою заспокоїв Бородай.— Ви ще матимете нагоду здивувати всіх своєю доблестю. Попереду — Німеччина.

Бородай згадав про сина. Сплів пальці на коліні і задумливо проказав:

— Я тут з вами святкую, а в цей момент, можливо, мій син...— Він не договорив і затулив обличчя руками. Крізь розчепірені пальці видно було вологі зморшкуваті щоки.— Похмурі думки лізуть у голову,— махнув рукою і важко зітхнув.

Увійшов Квасов. Карпов гостинно запросив його до столу.

Відчуваючи недовіру до себе, Квасов, ніби виправдовуючись, почав говорити про свою недугу.

— Хвороба моя всередині, її одразу не розпінаєш. Коли в людини рана зверху, її всі бачать — теревенив Квасов,— сумнівів не виникає. А моєї рани не видно.— Він зробив паузу, глянув на присутніх, щоб побачити,

яке враження справляють його слова, і примирливо закінчив: — Але я тримаюся... Війна зробила лікарів жорстокими...

Він згорбився. Рвучким рухом, як від раптового болю, схопився за праву половину грудей і повільно рушив до дверей.

Гусаров упівсили вдарив Квасова по плечу.

— Капітане, серце в людини міститься ліворуч, а не праворуч. На всяк випадок запам'ятай. Знадобиться.

Кволим голосом Квасов відповів:

— Не заздрю вашим хворим, лікарю.

Карпов наздогнав Квасова, просив повернутись. Але нач АГЧ дратівливо вивільнив свою руку і грюкнув дверима.

Карпов присоромив Гусарова:

— Щоб так образити людину, треба бути на сто процентів переконаним у тому, що кажеш. Дев'яносто дев'ять уже не годяться.

Коли не рахувати цього неприємного епізоду, то нагороду Карпова ми, можна сказати, відзначили на славу.

Розділ п'ятнадцятий

У Стовпцях ми стояли більш як місяць. Обжилися: обкопали дерева, розбили клумби, проклали доріжки і посипали їх піском. Як тільки поранені починають навколо себе наводити красу і позичають один в одного дзеркальця і гребінці — діло пішло на одужання.

Щодня зведення повідомляли про просування наших військ вглиб Польщі. Вгадувалося й хвилювало наближення кінця війни. Потік поранених припинився. Надходили лише одиниці. Евакуація «відсмоктала» тих, хто мав ще лікуватись. Тих, хто одужав, направили в їхні полки та дивізії.

У госпіталі лишилося тільки кілька чоловік нетранспорбельних і чоловік двадцять — на порозі одужання.

Бійці поривалися на фронт. Невдоволено буркотіли: повільно лікуємо. Квапили нас, а ми в свою чергу, квапили рани. Робили все можливе і неможливе. Накладали первинні і вторинні шви, поетапно зближували краї ран, призначали ранні рухи, біостимулятори. Хитрували

з природою. Заживлення фінішувало раніше при лікарському втручанні, ніж без нього.

Солдати, що ми їх виписували, дуже переживали, що можуть відстати від своїх частин, не знайти їх. А там були їхні друзі, з якими їх зв'язувала бойова дружба. Непокійлися також, що без них фашистів заженуть у глухий кут. З'являться в частину на шапкобрання, без них відбудеться останній акт війни.

Крутячи переді мною вказівним пальцем, смаглявий одесит пояснював.

— Припустимо, що цей палець не діє, а рана на спині ще не зажила. Щоб знайти свою частину, мені потрібно буде три дні. Ви вважаєте, що рана на спині заживе через сім днів. Сім мінус три лишається чотири. Це ж дрібниця! А щодо пальця, то яка різниця, яким пальцем я натискатиму курок — цим або цим,— і він поворушив безіменним.

Від іншого пораненого Захаров одержав рапорт:

«Рана моя — дурниця. Дай боже кожному пораненому, аби не гірше. Наші наступають, фрїци тікають. Як же я можу не брати участі в такому ділі?

Прошу задовольнити прохання солдата Сабурова, 1912 року народження й виписати мене в частину.

Смерть фашистським окупантам!

У цьому і підписуюся».

Таких заяв було багато. Захаров складав їх у теку. Здадуться для звітів. Історичні документи.

Госпіталь почав готуватись до передислокації. Вже повідомили куди: Польща, панський двір Данилово. Неподалік від кордону із Східною Пруссією. Сьогодні-завтра рушимо в дорогу.

Прощайте, Стівці. Надовго запам'ятаються нам твої руїни, Тамара-Альонушка, яка ховала поранених від бомбардування в котельні; партизан і партизанка, поет Сохін; наелектризовані перемогами поранені, які явно і таємно залишали госпіталь, не дочекавшись одужання; напад фашистів на госпіталь, і героїзм «залізного Петра, нагородження Карпова та багато іншого, що вписалося і в наші біографії.

Прощайте, Стівці, здрастуй, Данилово.

24 вересня 1944 року госпіталь передислокувався в Данилово. Це була поміщицька садиба з будинком-палацом, парком, водограями та альтанками. Уперше за всю

війну нам випав такий райський куточок для поранених. Та й персоналові, звісно, було приємно.

Стояла чудова осінь. Шурхотіло під ногами опале листя. В повітрі плавало павутиння, виблискуючи на сонці. Глибоким миром віяло від парку, від тиші, від листя, що струменіло алеями. Мир для цих місць уже було завойовано.

Випала вільна годинка, і ми з Світланою довго гуляли по парку. Не вірилося, що живі і можемо насолоджуватись його красою. Нездійсненне починало збуватись.

Світлана зняла з голови пілотку і зім'яла в руці. Біле пасмо у волоссі розкрилилося, наче ось-ось зніметься в повітря.

Глибоко, з насолодою зітхнувши, Світлана раптом сказала:

— Хочеш, я розповім, як уявляється мені майбутнє? З тобою про це ми ще ніколи не говорили...

— Розповідай, дуже цікаво, мабуть,— підохотив я.

— Буде так,— зібралася вона з думками.— Люди вивізуть із земляних нір, куди їх загнала війна, і переселяться в білокам'яні будинки...

— Але ж їх спочатку потрібно збудувати, чи не так?

— Звісно, я це передбачила. Всю техніку війни буде кинуто на будівництво.

— Ця техніка створювалася для руйнування, а не для творення. Ти в своїх мріях забула про цю невеличку деталь.

Світлана відмахнулася від мого зауваження.

— Трохи уяви, і її перероблять на будівельну техніку.

— Приміром, було бомбометання, а буде бомботворення?

— Щось на взірць цього... Ти питаєш, чому білокам'яні? Тому що вони найкрасивіші. Особливо, коли сходить і заходить сонце. Тоді вікна наливаються золотом, а будинки набирають рожевого кольору.— Захопившись, Світлана, продовжувала:— Всього усім вистачатиме: і продуктів, і одягу. Немає нічого принизливішого для людини, ніж голод і дрантя, якого не вистачає, щоб прикрити тіло. Кошти? Їх цілком вистачить, коли покінчити з війнами. На той час наука припинить своє ганебне служіння цьому... як його називають... Молоху, богові війни, і перейде з усіма своїми арсеналами на бік життя.

— Ти просто диво, Світлана,— я обійняв її і поцілував. Вона вивільнилась і відсторонилась.

— Я ще не все сказала. Розквітнуть і сповняться новим змістом поезія, музика, живопис, архітектура, театр...

— Епоха Відродження? — підказав я.

— Коли хочеш, так. Нова епоха Відродження. І ще — і це найголовніше, — людство після кривавої оргії, що зветься війною, подобришає. Жорстокість, породжена війною, відступить. Єдиною релігією стане Доброта. На запитання «Ваше віросповідання?» відповідатимуть: «Комуністичне».

— Он куди тебе занесло. Ти фантазерка, Світлано.

— Не фантазерка, а мрійниця. Фантазія — це щось нездійсненне, а мрії збуваються. Потрібно тільки дуже захотіти.

На Світлану зійшло натхнення. З нею таке рідко трапляється. Частіше вона буває мовчазною, скупю на слово.

Ми вийшли на головну алею й зупинилися біля водограю. Я подумав про те, як мало ми знаємо одне одного. Інакше мене не здивували б висловлені нею думки, навіяні наближенням кінця війни.

Нині Світлана відкрилася мені якоюсь новою гранню своєї особистості. І хоча в її розповіді звучали і напівгумористичні інтонації, важливо те, що тема майбутнього хвилює її, що вона думає про нього.

Світлана лукаво позирнула на мене.

— Чому ти мовчиш? Треба було спитати, а що буде далі.

— Мабуть, щось істотне, якщо ти готуєш мене до нього.

— На це питання повинен відповісти ти, а не я, — Світлана очікувально звела брови догори.

— Далі? Далі буде ось що: в одному з білокам'яних будинків оселяться молоді люди Світлана Ігорівна Олещук і Павло Андрійович Тарасенко... Фронтіві друзі...

— І все? — розчаровано вигукнула Світлана.

Цей день був таким чудовим, що нічим не хотілося затьмарювати його. Я затнувся. Я здогадувався, чим засмутив її, але не був певен, що можу щось змінити, і тому промовчав.

Світлана почекала з хвилину, потім сказала:

— Зрештою, можеш не відповідати... Не обов'язково.

— Нехай цей день залишиться в нашій пам'яті як один з найщасливіших, — безпомічно промимрив я.

— Нехай буде по-твоєму, — поступилася Світлана.

Оглянувши садибу Данилово, начсанарм 3 Краснов, високий чоловік з вольовим обличчям, наказав розгорнути в ній дві тисячі місць, використавши всі наявні приміщення: палац, млин, елеватор, горища, хати, стайні (колишній власник маєтку мав кінський завод).

За всю війну ми ще не були так підготовлені, як тепер у Данилово. Дозріли, набули досвіду. В самостійних військових лікарів виросли Карпов, Гусаров, Ніколенко, Єрматова. В міру своїх сил оперував Бородай, зберігаючи до свого віку і здоров'я іронічне ставлення. На мое запитання, як він себе почуває, відповідав: «Коли людині 60 і вона прокидається, відчуваючи, що в неї нічого не болить, вона повинна перевірити, чи жива». Якщо він не оперував сам, то допомагав іншим.

Госпіталь уже мав досвід форсованого лікування легкопоранених, і нам довіряли. Наш основний контингент — обстріляні, навчені солдати, що нюхали порох. Їх потрібно лікувати не тільки грамотно, а й швидко, як вони самі того бажають. Для цього є все: досягнення науки, практичний досвід, сприятливі умови і, що також дуже важливо, — настрої поранених. Ще Пирогов писав: у переможців рани заживають швидше, ніж у переможених.

Інкони природа опиралася. Мстилася лікарям і пораненим за втручання у її святая святих. У декого прорізувалися шви, з'являлися інфільтрати. Ми відступали, але згодом таки добивалися свого — надолужували прогаяне. Були для цього способи: зрошення, вітаміни, стимулятори, тепло. Виходило.

Капітально вдосконалили хірургічний блок та сортувалку. Вони працювали, як ніколи, синхронно. Багато залежало від того, як відпрацьовані деталі. Тонка річ — шинування ушкодженої кисті. Ми виховали майстрів цієї справи. Те саме — крапельні вливання. З першого уколу попадають у найважчу вену.

Деталі мстяться, якщо до них ставитись зневажливо. Вони знають собі ціну, гонористі.

Слабкою ланкою були раніше крапельні вливання. Це не ліки. Це метод введення рідин і ліків в організм. Але метод ефективний, що зменшує смертність. Повинен застосовуватись широко: при шоку, сепсисі, перитоніті, після складних операцій і т. п.

А ми застосовували його мало. Виправдовувалися: переміщення, перевантаження, обстріли. Ніколи цим за-

йматися, і вливали струминно, а не крапельно. І ще — не вистачало крапельниць і гвинтових дозуючих затискачів.

Обійшлися: замість крапельниць використали ампули для донорської крові; як затискачі — просту дерев'яну конструкцію з клинцем і резинкою. Кожен може зробити.

Ще на початку 1943 року ми створили в себе першу крапельну палату. Кількість вливань зросла удесятеро.

Застосовували і спиртовий наркоз. Теж крапельним способом.

Госпіталь «набрав висоту». Працював творчо. Начсанарм прислав до нас хірургів з інших госпіталів запозичити досвід.

Побував у госпіталі командуючий. Похвалив: вірні друзі і надія солдата в бою.

ЦІ ТАКІ РІЗНІ ЛЮДСЬКІ ДОЛІ

Стефан, Юзефа, Зося

Заплакана жінка впала на коліна перед ксьондзом у чорній сутані. Впіймавши руку священнослужителя, вона цілувала її, щось примовляючи. Неподалік на підводі корчився блідий чоловік. Коли ми підійшли, ксьондз пояснив:

— У нас немає ні лікарів, ні лікарні. А тут — військовий госпіталь, і у вас своїх справ вистачає, населенням вам ніколи займатись. Саме це я намагаюсь втовкмачити нашим людям.

— Ми подаємо допомогу всім, кому можемо допомогти,— відповів я.

Ксьондз зрадів.

— Бог змилостивився і послав вас допомогти цим нещасним,— вигукнув він.— Чоловіка звать Стефан Боянович, це місцевий селянин, а жінку — Юзефа, це його дружина.

Ксьондз підійшов до хворого і перехрестив його, потім перехрестив жінку звичним недбалим жестом, яким стряхають воду після миття рук.

Після огляду стало ясно, що врятувати Стефана може тільки операція і операція негайна, як то буває завжди при прориві виразки шлунка.

— Операція? — злякано перепитала Юзефа. Розгублено подивилась на чоловіка, потім на мене.— Як це

страшно.— Вона не могла одразу погодитись на такий крок. В очах застиг переляк.

З підводи пролунав змучений голос: «Нехай роблять зі мною все, що хочуть. Немає сил більше терпіти. Пане доктоже, врятуйте мене, зробіть святе діло, позбавте мук».

Ми поклали Стефана в панський будинок і зробили операцію.

Юзефа відвідувала госпіталь щодня. Сяде на камені біля входу й дивиться на вікна панського будинку. Кожного, хто виходив, вона питала: «Прошу пана, ви бачили мого Стефана? Як він себе почуває? Чи спав сьогодні?» І коли їй відповідали, що Стефан почуває себе добре, що спав і йому зараз не болить, вона кланялась, хрестилась і вдячно повторювала: «Дзенькую бардзо, дзенькую бардзо».

Якось вона і мене зупинила перед входом у госпіталь.

— Пане доктоже, пшепрашаем, передайте моему Стефану оцей згорток. Тут ячка, морс, трошки свіженького масла, ви дозволили йому це їсти.

Я охоче погодився і взяв для Стефана передачу.

Поклавши згорток на тумбочку, я сказав:

— У вас дуже турботлива і віддана дружина, Стефане.

Від цих слів він аж засвітився. Йому хотілося говорити, а я ладен був слухати, і Стефан розповів історію свого кохання. Все було проти нього і Юзефи — воля батька, в'язниця, господар цього маєтку, але Юзефа не кинула Стефана, вона мала вірне серце і добру душу.

...За Франкою давали придане. А в Юзефи нічого за душею, крім кохання. Батько наполягав на одруженні з Франкою. «Є в мене, крім тебе, ще діти. Це твої молодші брати й сестри,— кричав батько.— Як я їх прогочую, коли віддам тобі частину землі як старшому синові. Про це ти подумав?»

Тоді Стефан узяв трохи землі в оренду в поміщика. Рік видався неврожайний. Стефан заліз у борги. Батько є батько, він продав частину своєї землі, щоб порятувати сина од в'язниці. В ті тяжкі дні поріг панського будинку омили сльози Стефана та Юзефи. Однак поміщик був несхитний, мов скеля, все забрав у бідака. Після виплати боргу, нічогісінько в Стефана не лишилося. Порожня хата і полатаний одяг.

Вирушив Стефан у місто на заробітки. Але роботи не знайшов. Спробував розвезити по хатах молоко. Заробі-

ток був мізерним, ледь вистачало на харчування. Тоді взявся за торгівлю, розносячи товари. З лотком через плече ходив по селах: продавав строкату мішуру сільським дівчатам, кільця з міді, сережки, брошки з кольоровими скельцями. Але й це заняття не давало можливості щось відкласти.

І Стефан пішов на злочин: з такими, як і сам, бідняками пограбував магазин. Подумки він вирішив, що як тільки стане на ноги, поверне господареві вартість того, що вкрав. Проте і цій наївній мрії не довелося збутися.

Тепер увесь світ зрікся Стефана, навіть батько і брати. Не зреклася тільки Юзефа. Є ж на світі душі, які квітнуть один раз за життя, немов агава, здається так зветься ця рослина. Таким було кохання Юзефи. Розквітло раз і на все життя.

Дружина Стефана мала золоті руки. Сільським модницям вона шила плаття. Зібрала трохи грошей. Їх вистачило, щоб придбати свій куточок. І стала терпляче чекати повернення чоловіка з в'язниці.

Нарешті він повернувся. Зарослий, знудьгований, пригноблений. І знов вирушив у місто на пошуки роботи. Все перепробував від чорнороба до сміттєзбирача. Зібрав трохи грошей. Проте разом із заощадженнями Юзефи їх все-таки не вистачало, щоб придбати трохи землі (в душі він лишався селянином) і жити, як їм хотілося.

А тут трапилася хороша робота — конюхом на кінному заводі господаря маєтку. За два-три роки можна буде нарешті придбати шматок землі, мріяли Стефан і Юзефа.

Та біда не полишала Стефана: не з його вини загинув кінь. Поміщик звинуватив конюха, вимагав відшкодувати втрату. Суд, звісно, став на бік поміщика, і від заощаджень сім'ї Бояновичів знову нічого не лишилося.

Усі казали: «бідак», «невдаха». Але сам він невиразно починав розуміти, що не в ньому криється причина його поневірянь, а в самому способі життя. Нікуди від нього не дінешся. Будь воно прокляте.

Перед самою війною в них народилася дівчинка Зося. А жити стало ще важче. Потім війна, фашистське нашествя і, нарешті, тяжка хвороба, яка могла б обірвати Стефанове життя, коли б не наша допомога...

На п'ятий день я дозволив Юзефі і дочці побачення із Стефаном. Вони увійшли до палати навшпиньках,

несміливо, говорили пошепки. Стефанові губи тремтіли. І не скажеш одразу, що то, усмішка чи стримуваний плач.

Юзефа мовчки опустила перед чоловіком на коліна, обняла його і притислася щокою до грудей. Стефан гладив голову дружини. Плечі Юзефи тремтіли. Так минуло кілька хвилин.

Потім Юзефа підвелась, винувато озирнулась.

Ми з Бородаєм стоїмо осторонь і спостерігаємо цю звурушливу сцену. Юзефа говорить:

— Ми зараз підемо... Зараз підемо... Зосю, скажи дядькам спасибі. Вони врятували нашого татка... Скажи...

Дівчинка сяйнула на нас очима і прожебоніла пухкими губками:

— Дзенькую бардзо, пане доктоже... Дзенькую бардзо.

Хтось з пораних узяв дівчинку на руки. Хтось пригостив цукеркою. Тепер вона переходить з рук у руки. В палатах звучить, мов дзвіночок, її дитячий голосок: «дзенькую бардзо, дзенькую бардзо».

Юзефа швидко збирає в кошик порожній посуд, змітає в долоню крихти з тумбочки. Зав'язує під підборіддям хустку і говорить:

— Не турбуйся про нас, Стефано. Вдома все гаразд. Аби ти був здоровий... Удома все гаразд...

Усміхнулася всім у палаті й додала:

— Нехай швидше заживають ваші рани. Я молитимусь за вас. Попрошайся ручкою з усіма, доню.

Зося струснула кучериками і підняла руку.

— Довідзенья...

Знову пролунав срібний дзвіночок.

— Приходь, Зосю. Не забувай нас,— прощалися поранені.

У багатьох, видно, вона збудила спогади про власних дітей або про молодших сестричок.

Стефан потроху одужував. З подивом і зацікавленням ходив він по панському будинку, роздивлявся ліпні плафони і фрески на стінах, різьблені масивні двері, каміни з бронзовими годинниками на них, вази й консолі, мозаїчні рисунки на паркеті, складені з різних порід дерева. Подовгу стояв перед голландським живописом і портретами у важких позолочених рамах. З цих рам дивилися на нього бундючні жінки і властолюбні обличчя чоловіків. І в Стефановій душі здіймалася зненависть. Ми вба-

чали в панському маєтку мистецький витвір, а для нього він був осиним гніздом.

Серед портретів колишній конюх знайшов портрет свого господаря.

— Ось він. На вигляд людина як людина. А коли не з моєї вини подох кінь, він і оком не кліпнув, всі мої заощадження загарбав. Мідяків моїх йому не вистачало.

Зося приходила в госпіталь щодня. Й одразу потрапляла в широкі обійми поранених. Кишенька її фартушка наповнювалась цукерками і печивом.

Один з поранених попросив Зося принести свою ляльку. Вона виконала його прохання. Поранений побачив шматок деревини, закутаний у кольорове ганчір'я. Він здивовано присвиснув.

— Хіба ж це лялька, Зося? Немає в неї ні очей, ні ротика, ні щічок. Вона, напевне, нічого не бачить і не чує, а як їстиме без ротика? Так може померти твоя лялька.

Хлопець попрохав у сестри вати, туго обмотав її марлею, потім зав'язав клаптиком тканини. Це — голівка в хусточці. Намалював чорнильним олівцем очі із загнутими віями, носик, пухкі губи. Потім у хід пішли кольорові клаптики — плаття. Ляльку назвали Юлею.

— А що мені належить за ляльку? — всміхнувся боець.

Дівчинка зрозуміла, що він хоче. Вилізла на коліна, обняла хлопця за ший і поцілувала.

По щоці солдата, затримуючись у рубцях після поранення, повільно повзла самотня сльоза.

Ця сльоза знаменувала зародження ще однієї долі — долі Зосі Боянович, дівчинки з панського двору Данилово.

Як сказати Бородаєві про сина? Уже весь госпіталь облетіла звістка про його поранення. Люба Пухова, заїкаючись, нерозбірливо пробурмотіла:

— Товаришу майор, вас просять... зайти в головний корпус... У панський дім.

— Хто просить? — спокійно, нічого не підозрюючи, спитав Бородай.

— Поранений, — прошепотіла Люба.

Бородай майже всіх своїх поранених знав на прізвище. Інколи сестра скаже: «Погано пораненому». — «Якому?» — питає Бородай. «А тому, що під вікном лежить, з животом...» — «Рібакову?» — уточнює Бородай. І тут

же дорікне: «Сестричко, госпіталь не набір животів, голів, ніг. Потрібно прізвища пам'ятати».

От і тепер він запитав прізвище.

— Бородай,— розгублено бовкнула Люба.— Олег Бородай. Ваш син.— І поспішила додати:— Не хвилюйтеся, будь ласка, з ним усе гаразд...

— Ах, Олег,— пошепки повторив хірург і опустився на табуретку.— Так, так, я розумію.— Механічно стерильними руками розв'язав на потилиці маску, зняв з голови шапочку і сунув до кишені.

З непокритою головою вийшов на подвір'я. Сіявся дрібний дощик. Було мокро, сирі й дуже темно. Ліворуч похитувався ліхтар з червоним хрестом. Хоча він був далеко, але, як завжди, в темряві, здавалося, що він зовсім близько. Там була сортувалка. Біля її дверей зскупчилися машини з медсанбатів. То спалахували, то згасали автомобільні підфарники. В білих смужках світла, неначе вирізьблених на похмурій тканині ночі, снували тонкі нитки дощу.

Минувши сортувалку, круто звернув у бік панського будинку. Ішов навмання по пам'яті. Десь тут цегляна стежка, ага, от і вона, і паркан поряд. Тепер можна, тримаючись паркану, пройти до будинку. Ось і він, відділення для тяжкопоранених.

Тут Бородай зустріла Ніна Савська і провела до сина.

Кімнату сповнювало голосне дихання. Перелякано мигтів вогник свічки і важко було роздивитись Олегове обличчя.

— Здрастуй Олежику,— Бородай нахилився і поцілував сина.

Олег підвів голову, примружився.

— Здрастуй, тату... Як добре, що ти тут... У мене не було надійнішого приводу зустрітися з тобою, як поранення. І я обирав для цього найсприятливіші місця, щоб не розминутися з кулею... Довго чекати не довелося.

— Жартуєш, синку... То добре. Гумор допомагає пораним одужувати.

— Вітаю твої погляди, тату.

— Чудово, синку. А тепер сядь, я огляну тебе.

Придушивши в собі розгубленість, він звично пробіг пальцями по Олегових грудях. Одразу все стало ясно. Наскрізне поранення. Ушкоджені легені. Кров і повітря в грудях. Син прикидається бадьорим. «Дивися, як я дихаю. Ма-а-ай-же вільно».

— Бачу, синку, бачу. Рана дріб'язкова, не хвилюйся. Зараз ми в усьому розберемось, все буде добре... Пульс? Пульс чудовий.

— Я теж вважаю, що чудовий. Відчуваю з свого стану.

— Так, так, чудовий... Ти в мене герой.— Бородай докірливо похитав головою.— Але маєш один недолік... великий стратегічний недолік: лізеш під кулі... Я тебе знаю.

— Від нежиті, тату, й то нелегко вберегтися, тим більше — від кулі.

— Гарзд... Ми ще матимемо можливість поговорити з тобою на цю тему.

Згадалося Олегове дитинство. Коли він застуджувався або напихався зеленими яблуками з сусідського саду, батько вичитував йому: «Погане, неслухняне хлоп'я, за свій непослух тепер платиш здоров'ям».

Кулі, звісно, зовсім інше. Як від них вбережешся? Батьківські настанови тут не допоможуть.

Олег закашлявся, на губах з'явилася кров. Кров з рота — це завжди страшно. Це прийшло від туберкульозу. Чехов, Горький, Леся Українка... Бородай, який перебачив багато поранених на своєму віку, внутрішньо здригнувся.

Згадую, якось старий хірург спитав мене: «Чи могли б ви оперувати свого сина?» Це пам'ятаю, що я відповів. І от випадок поставив перед ним таку проблему. Звів сина й батька в одній операційній. Передчуття збулося. Немов у воду дивився.

Я був зайнятий іншими пораненими, і він не схотів відривати мене. Сам став за операційний стіл. Потім розповідав: «Ніби сам себе оперував. Синові не боляче, а мені боляче. Плутаються думки...»

Почав, як завжди при цих пораненнях, з блокади Вишневського. Одразу стало легше дихати. Потім перевів відкритий пневмоторакс у закритий.

Після операції Олег запитав:

— Скажи, тату, хто такий Вишневський?

— Знаменитий хірург, син знаменитого хірурга.

— Він живий?

— Так, живий.

— Тоді передай йому, якщо дороги ваші колись перетнуться, подяку від сапера Олега Бородая, сина хірурга Бородая.

— Обов'язково передам і від твого імені, і від свого.

Санітари перенесли пораненого з операційної в палату. Тут все ще полум'я свічки боролосся з протягом. На стінах танцювали тіні.

Бородай ще довго опікав сина. Підкладав під спину подушки, щоб високо лежав, а під ноги — ящик-опору, щоб не сповзав униз, до бильця. Коли зробив усе, що вважав за потрібне, сів на табурет біля ліжка і стомлено сперся на коліна. Пасемце волосся, що впало на чоло, двоїлося і тремтіло.

Напевне, перед ним виникали картини Олегового дитинства: його перші шкільні зошити, перші п'ятірки і двійки, захоплення і пустощі, образи і обурення, дитячі ігри у війну і нарешті справжня війна, яка ось тепер привела його на межу життя і смерті.

Бородай не зводив очей з Олегового обличчя. Згадалася Надя Уманська, вони росли разом з Олегом, навчалися в одній школі. Наді вже немає. Бородай втратив її і вважав, що в цьому є і його провина — потрібно було проявити твердість і не відпускати від себе. Але кохання Наді до Левчука виявилось сильнішим за прив'язаність до Бородая. І він нічого не міг зробити.

Тепер з ним Олег, єдина на світі рідна людина. Більше він не має нікогосінького. Єдиний. Рідна кровинка.

— Коли вже нарешті скінчиться ця клята війна? — прошепотів Бородай.

Олег відповів, не повертаючи голови:

— Скоро, тату, скоро. Тепер від Москви до Берліна набагато ближче, ніж від Берліна до Москви. А коли ще точніше, то відстань до Москви не піддається вимірам.

Пильний погляд хірурга зупинився на кривавій плямі на пов'язці.

— Ворог жорстокий. Він пролле ще немало нашої крові. «Не наслідуймо прикладу ворогів наших, які в безчинстві і шаленстві знищують солдатів...» — колись закликав Кутузов. І ми нині робимо так само.

Згасла свічка в палаті. Олег заснув. Хірург підвівся, розігнув спину. Покликав сестру, дав вказівки і, важко переставляючи пудові ноги, почвалав до виходу.

На дворі мокро й сиро. Все ще сіявся дощик. Темінь. Доріжка з цегли. Паркан. Тепер можна уздовж нього пройти до сортувалки з санітарними машинами перед нею. Перед кожним входом — майданчик. Другий... Перший... У темряві зблискують підфарники. Ось, нарешті, і хірургічний блок.

Мовчки перевдягнув халат. Мовчки став до столу. На ньому вже лежав поранений. Він простягнув руку до Бородая і попрохав, як просять хіроманта, який вгадує по лініях долоні долю:

— Дохтур, скажи що-небудь за життя...

Можливо, в розмові з Світланою я припустився нетактовності. Невиразно здогадувався, чому вона спохмурилася. Та не був упевнений у своєму здогаді. Фронтіві друзі? Вдруге я не врахував мудрого прислів'я: «Якщо жінка помиляється, проси в неї пробачення». Я не попросив. І був покараний. Уперше, ще до війни, сварка закінчилася її від'їздом на Північ. Світлані не можна відмовити в рішучості.

З одними жінками буває світло й затишно, з іншими — наче торкнувся кропиви. З Світланою було по-різному. Частіше — світло й затишно. Але й «кропивних» епізодів було чимало.

— Що я повинен зробити, щоб ти заспокоїлась, і я це зроблю, — мовив я примирливо.

— Не знаю, не знаю... — спалахнула Світлана. — Я жінка. Ти повинен це розуміти...

— Але ж і ти повинна мене зрозуміти. В армії немає такого підрозділу, як військовий ЗАГС або щось подібне. Якщо ти погодишся, я ладен піти з тобою... в кірху до ксьондза.

— Знущаєшся?

— Аніскільки. Адже тобі потрібен папірець. Яка різниця, від кого його одержати, від ксьондза чи від штабного писарчука.

— Не блазньої, Пашо (коли вона лагіднішала, то зверталася до мене ласкаво: «Паша»).

Того ж дня ми пішли до начальства і повідомили про своє рішення. Його зустріли з розумінням і співчуттям.

Книга наказів госпіталю поповнилася записом, несподіваного для такої книги змісту. Наводжу його дослівно: «...цього 22 вересня 1944 року вважати Тарасенка Павла Андрійовича чоловіком, а Олещук Світлану Ігорівну його дружиною, що довести до відома всього особового складу госпіталю. Довідку про одруження видати названим військовослужбовцям на руки. Ознаменування цього урочистого факту відкласти до переможного закінчення

війни. Начальник госпіталю Захаров, замполіт Каршин».

Світлану це влаштувало. За її спиною більш ніхто образливо не перешіпувався.

Розділ шістнадцятий

«Добити фашистського звіра в його барлозі»,— читав Звернення до військ Каршин напередодні наступу наших військ на Східну Пруссію.

І поранені, і весь особовий склад госпіталю слухали слова Звернення, затамувавши подих. «Настав довгожданий час...»

Ми стояли на самому кордоні Східної Пруссії. Звідси почалося фашистське нашествя. Скільки нещастя принесло воно світові. Не висихають од сліз очі матерів. Земля вкрилася могилами. Дими крематоріїв затулили небо й сонце. Люди розучилися сміятись, співати, танцювати. Люди стомилися від війни, крові, від фронтових блукань і безконечних втрат.

Коли Каршин закінчив читати, його обступили поранені. Вони скидали пов'язки і вимагали негайно виписати їх у частини. Ентузіазм охопив також лікарів госпіталю: комуністи Гусаров, Ніколенко, Єрматова і близько десяти сестер подали Захарову рапорти з проханням відкомандирувати їх на передову. Захаров димив люльку, спокійно і стереотипно відповідав: «Армія сильна дисципліною. Будете там, куди вас призначили, а не там, де вам хочеться бути».

Шестеро поранених все-таки втекли. Серед них старший лейтенант Глушко, командир роти автоматників. Він зміг дійти до околиці панського двору Данилова — далі забракло сил. Його підбрали місцеві жителі, внесли в хату. Я поспішив до нього.

— Це безсовісно з вашого боку,— вичитував я офіцерів.— Наче ви зробили це, бажаючи допомогти ворогові. По-перше, вивели себе з ладу, і надовго (я навмисне згущував фарби). По-друге, там уже десь друкується догана начальникові госпіталю. Чую, як клацає машинка...

Офіцер дивився на мене немиготливими очима.

— У мене, докторе, свій особистий рахунок до фашистів. Вони мусять його оплатити. Хоча навряд чи можна

взагалі оплатити його — вони знищили моїх батьків...— і він глянув на мене майже вороже, неначе це я перешкодив йому розквитатися з гітлерівцями.

Уночі оголосили наказ про наступ, а на світанку госпіталь був готовий залишити Данилово.

У відділеннях лишалося до п'ятдесяти поранених, серед них тяжкі (в тому числі і син Бородая). Постало питання, хто їх лікуватиме: Гусаров? Карпов? Єрматова? Ніколенко? А може, Бородай? Думку залишити Бородая подав начальник госпіталю. Багато було причин на користь такого рішення: вік і хвороба хірурга; поранені, що залишаться з Бородаєм, будуть забезпечені кваліфікованою допомогою. І нарешті — син. Не хотілося їх розлучати.

Начальник викликав до себе Бородая і повідомив своє рішення. Хірург випростався, обсмикнув гімнастерку. Але хвацького вигляду не вийшло. Він хотів щось сказати, закашлявся. Захаров чекав рівно стільки, скільки знадобилося для того, щоб розпалити люльку. За цей час Бородай встиг оволодіти собою.

— Сподіваюсь, що ми ще зустрінємось. Не хочеться думати, що розлучаємось назавжди,— промовив Бородай.

— Госпіталь пам'ятатиме про ваш внесок у нашу спільну справу,— сказав начальник.

— Бережіть сили, ви ще потрібні людям,— додав замполіт.

Вони обнялися і розцілувались.

Потім попрощалися з Бородаєм хірурги і сестри, з якими він працював.

Батько відучив мене плакати. Він переконав мене, що рюмсають тільки нікчеми і «мамині синочки», чоловіки ніколи не рюмсають. Звісно, я прагнув бути чоловіком. Але цього разу не витримав...

Прощання було скупим, проте в душі лишало глибокий слід.

Уже зовсім розвиднилося, коли ми виїхали з панського двору. В натовпі проводжаючих виділялася постать Бородая. На обличчі його читалася і зворушлива заздрість, і душевна тривога: які-то ще випробування чекають нас на фашистській землі. Він прощально змахнув рукою.

Ніколи не забуду я цієї хвилини.

Наші грузовики влилися в нескінченні колони наступаючих військ. А ось і прикордонні стовпи. Над дорогою

величезний транспарант з написом: «Лігво фашистського звіра».

Перші пруські будиночки — стіни з червоної цегли, гостроверхі черепичні дахи. Обабіч шосе — повержені «фердинанди» і «тигри», розчавлені гармати, перевернуті догори колесами вантажні машини, «мерседеси», «опелі», «ганзи», «БМВ». Серед чагарників, на узліссі і на полях блукають чорно-білі корови з одвислим, невіддоеним вим'ям і перегорілим молоком, що сочиться з дійок. Лякливо перебігали дорогу здичавілі кішки, з жахом гасали вигнані із заповідників сарни.

У найближчих до кордону селах жителів майже не було. Але що далі ми просувалися вглиб Східної Пруссії, все частіше бачили цивільне населення, розгублене і похмуре. В Аленштейні людей було вже багато, дивилися вони на нас спідлоба. За Аленштейном, ближче до Вормдіта і Гутштата вони заповнили всю дорогу. Рухалися в різних напрямках — хто на південь, хто на північ, хто на захід. З майном, домашнім начинням, з дітьми, з тваринами.

Згадався наш відступ. Тепер це відбувається з німцями. В душах наших солдатів не було ні зловтіхи, ні торжества помсти: дорогами сунула лавина людського горя і сліз, відчаю і безвиході.

Із співчуттям дивлячись в очі матерів, старих, безпомічних дітлахів, я все-таки не міг знайти їм виправдання. Чому вони не зупинили одноплемінників-фашистів, коли ті чинили свої чорні діла? Чому не повисли на їхніх руках і ногах незборимим вантажем? Не позбавили своєї прив'язаності, не прокляли?

Мабуть, багатьом з тих, кого бачимо тепер на дорогах, теж задурманив голову привид швидких перемог?

Рано чи пізно приходить покара. От вона і прийшла.

ОЧІ

Госпіталь розгорнувся у Вормдіті, на його околиці, в місцевій лікарні. Вона мала вигляд замкнутого каре з червоних цегляних будинків. У центрі — невеличка церква. Тут «правили похорон».

Цивільних хворих не було — самі солдати й офіцери.

Частину своїх поранених фашисти встигли евакуювати, але більшість лишалась. Захаров, Каршин і я пішли

дивитися госпіталь. Мені випало очне відділення. Я почав з офіцерських палат.

Один з офіцерів милицею зачинив двері, які з обережності я лишив прочиненими. Я здригнувся і зупинився.

Серед моторошного мовчання хтось з поранених голосно і визивно спитав: «Вас хабен зи міт унз фор?» («Що ви збираєтесь зробити з нами?»)

Офіцери були вже літні. Мабуть, вищі чини. Гладкі, з розвинутими нижніми щелепами, чоласті, із залисинами, із склеротичними «черв'яками» на скронях, з жирними шиями й одвислими грудьми.

І всі вони — або з одним сліпим оком і чорною пов'язкою на ньому, або з обома сліпими очима.

Подумки уявляю цих «циклопів» із зміщеним оком зтягнутими в сіро-блакитні мундири, із залізними хрестами під подвійним подборіддям, з піднятими догори в привітанні лівими руками «Хайль Гітлер» — і мені стає страшно.

Повільно іду проходом між ліжками і думаю, як відповісти на запитання, що ми збираємось з ними робити. Лікувати, звісно. Ми — госпіталь, і наша справа — лікувати. Це я і повинен їм сказати.

Від напруженої тиші задзвеніло у вухах. Ніби кризь неї пропустили електричний струм. Ці одноокі чудиська контролювали кожний мій рух. «Циклопи» цілили в мене, примруживши зряче око, Та даремно: їхні «патроніки» були порожні.

В незмигних очах застигли розгубленість і страх, офіцери чекали, що зараз їх схоплять і поведуть на розстріл. Так вони робили з нашими командирами і комісарами і не сумнівалися, що й з ними вчинять так само. В цьому не було нічого дивного, бо міряли вони своїми мірками.

— Увага,— звернувся я до них.— З вами говорить хірург радянського госпіталю. Як лікарі ми виконувати мемо свій обов'язок. Зберігайте спокій...

Щось упало на підлогу і дзвякнуло. Я озирнувся — ніж. Його впустив офіцер, який питав, що з ними зроблять. Що він думав робити з ножем? Покінчити з собою? Кинути в мене? Його єдине око налялося кров'ю і дивилося озлоблено.

У природі відбувається ряд підвищень. Каміння стає рослинами, рослини — тваринами, тварини — людьми, а люди — богами. Колись я прочитав це в Гейне. Нацисти, що вважали себе богами, проробили зворотний

шлях розвитку: від людей до тварин і від тварин — до каміння, минаючи рослини. Інакше не можна пояснити їхніх злочинів. Душевна сліпота мала місце з самого початку. Вдруге вони осліпли від куль та осколків.

На цьому не закінчилось моє знайомство з очним відділенням. Найстрашніше було попереду.

На сходовій площадці мені перепинила шлях полька-черниця. Лякливо озираючись, вона потяглася до мого вуха. «Пане доктоже, пане доктоже... Я хочу вам показати очі... Людей уже немає... Єзус Марія, як це страшно...»

Вона відбігла до поручнів і глянула по сходах вгору і вниз, чи немає кого поблизу.

— Тут підслуховують, один одного підслуховують і мене вб'ють, коли дізнаються, що я їх виказала. Вони знайдуть спосіб це зробити.

— Які очі? Про що ви говорите? Заспокойтесь, вас ніхто не зачепить. Не розумію, що ви кажете...

— Пане доктоже, це так страшно,— вона знову схилилася до поручнів.— Лікарі втекли, я знаю. Вони сюди не повернуться. Ні, не повернуться... повірте мені.

У цей час по сходах піднімалися Захаров і Каршин. Я зупинив їх, пояснив, що черниця хоче щось нам повідомити важливе, але я не можу її зрозуміти.

Полька знову повторила те, що вже сказала мені. І так само плутано. Попросила нас піднятися поверхом вище. Підтримуючи спідницю, побігла вперед.

Черниця відчинила двері і пропустила нас. Ми опинилися у вузькому коридорчику, звідки одні двері вели в операційну, а другі — до кімнати з холодильними установками. Тут все було розкидано, як буває при квапливій втечі. Так раптово налетіли наші воїни.

Переступаючи через якісь ящики, скло, купи закривавленої білизни, черниця підійшла до ще одних дверей і повернула у замку ключ. Рипнувши, двері відчинились, і те, що ми побачили було справді страшне.

На столі лежав напівголий труп з пустими очницями — очні яблука були вилущені, як зерна горіха. Вони лежали в склянці з номером 11672, що збігався з номером, витатуйованим на передпліччі трупа. І ще один номер був на склянці — номер історії хвороби нациста, якому мали пересадити рогівку, — «200». Я легко його запам'ятав — кругле число.

— У цій кімнаті струмом убивали військовополонених — росіян, поляків, англійців,— глухо пояснювала полька,— а потім... потім, о Єзус Марія... видаляли їм очі, щоб пересадити нацистам.

Усе стало зрозумілим. Фашисти від медицини пересажували своїм поранилим рогівку з очей військовополонених, яких убивали струмом.

Нас потягло на повітря. В голові паморочилось. Ми бачили всяке: палаючі села, табори смерті, людей, що згоріли в сараях, висипнотифозні «міни». Тепер додався ще один різновид фашистської жорстокості: привласнення чужого зору.

Спускаючись сходами вниз, ми почули метушню і го-мін в очному відділенні. До Захарова кинулася сестранімкень і почала просити подати допомогу офіцерові, який перерізував собі вени. «Нещасний не міг пережити горя поразки»,— пояснила вона.

Ми увійшли в палату. Вперек ліжка в калюжі крові лежав блідий офіцер, в якому неважко було впізнати того, хто при мені впустив на підлогу пожа. Пульс не промацувався, дихання припинилось. Він був мертвий.

На бильці ніжної частини ліжка висіла «історія хвороби» самовбивці з номером «200». Нацист не встиг стати зрячим за життя, хоча й мав для цього «трофейні очі». Пересадка не відбулася.

ФРАУ ОЛЬТЕН

Вормдіт мало постраждав від війни. Цілісінькі ко-теджі, магазини, ратуша. В найближчих до лікарні буди-ночках оселився особовий склад госпіталю. Мені й сані-тару Бурому відвели кімнату на другому поверсі котед-жу, що належав сім'ї Ольтенів.

Усіх пораниених фашистів ми зосередили в одному корпусі. Виділили для них медикаменти і перев'язочний матеріал. Знайти німецьких лікарів не пощастило, дове-лося доручити пораниених Гусарову та Олешук.

Глава сім'ї Ольтенів Людвіг Ольтен загинув два роки тому під час бомбардування заводу, на якому працював. Лишилася дружина з трьома дітьми. Поблякла, змучена жінка.

Дітлахи, немов зацьковані звірята, тулилися до матері. Вони не відходили від неї й позирали на нас спідлоба,

намагаючись зрозуміти наші наміри: чи не збираємось ми завдати їм лиха.

Потім звикли. Ми навіть подружили з ними.

У домі було собача, помісь болонки й пуделя. Побачивши Бемку, воно підгортало хвіст і перекидалося на спину — визнавало Бемчину перевагу в силі. Потім вони подружили, і Бемка дозволяла йому навіть їсти зі своєї мисочки.

Витираючи сльози червоними від брудної домашньої роботи руками, фрау Ольтен ділилася з нами своїми гіркими думками. Голос переривався схлипуваннями. Бурій слухав жінку, склавши на грудях руки.

— Нам з чоловіком не потрібні були чужа земля і чуже багатство. Ось мій «життєвий простір» — мій дім, мій садок, мій невеличкий город. Чоловік працював, я — теж. Хто працює, тому чуже непотрібне. В усьому світі трудяться прості люди, не зазіхаючи на чуже добро. Нам задурили голови перемогами... Цілими днями грали марші... Проклятий Гітлер, звідки він узявся на наші бідні голови...

Бурій пройшовся по кімнаті і зупинився навпроти хазяйки, пильно дивлячись їй в очі.

— А хто відповідатиме за вже вчинені злочини?

— Хто? — злякано перепитала жінка. — СС, гестапо... Це вони в усьому винні.

— А ви були лише мовчазними свідками. На ваших очах ваші чоловіки, брати, сини чинили злочини, а ви не втручалися, пожинали плоди їхнього розбою, одержували подарунки.

Викривальні слова ще гостріше підкочувалися до горла, але Бурій стримував себе. Він не хотів одразу викладати те, що було в нього на душі.

Я розповів про очне відділення лікарні, про «трофейні» очі.

— Майн гот, як я могла знати про це. Вони все це приховували од нас.

Бурій спалахнув:

— Ви повинні були крізь стіну бачити те, що робиться в лікарні. Коли не очима, то серцем.

Фрау Ольтен сполошилася. Розмова набувала гострого характеру.

— Але ж ми не знали, як ми могли знати, нас туди не пускали. Лікарня — боже місце. Там рятують людей, там церква, там бог.

— Кого рятували, а кого — вбивали... Рятували вбивць, убивали чесних людей. Якби там, у лікарні, за кілька кроків від вашого дому, виймали очі вашому брату чи батькові, ви, мабуть, зубами перегризли б залізну огорожу і увірвалися б туди. Вас обдурювали, бо ви хотіли, щоб вас обдурили. Було б на кого звалити всю провину.

Жінка підкликала до себе хлопців і обняла їх, ніби захищаючи від нас. Після таких слів усе може статись.

— Ганс, Фрідріх і Курт не візьмуть у руки зброю для розбою. Про це вже я потурбуюся. Будьте певні.

— Хто знає. Не все од вас залежить. Виростуть і стануть фашистами,— розважливо сказав Бурій.

Фрау Ольтен спохмурніла, стисла долонями голову.

— Не дай бог! Не дай бог! Не кажіть таких страшних слів. Син моєї приятельки, вона живе навпроти ратуші, її чоловік має галантерейний магазин на Гітлерштрассе, це наша головна вулиця, служить у гестапо. Він привіз з Росії «подарунки» — двадцять перснів для матері. Звичайно, це були персні, зняті з пальців убитих ним жінок. Мати не прийняла подарунка. Ось що вона мені сказала: «Якби я знала, що з мого сина вийде вбивця, я б задушила його в колісці».

— Правильно говориш, мутер. Якщо всі матері так думатимуть, то, можливо, щось путяще з цього й вийде.

Бурій лишився задоволений розмовою з хазяйкою. Нарешті він почув те, що й хотів від неї почути.

З цього приводу він вийняв з речового мішка свій папок і поклав на стіл.

— Бери, мутер-бутер... Тут консерви, і хліб, і масла трішки, для найменшого. Тобі теж дісталось... До кращих часів лишилося не так уже й багато. Берлін візьмемо і — «нах хаузе». Господарювати будете самі.

Фрау Ольтен посадила за стіл хлопців. Нарізала хліб тоненькими скибочками, намазала на нього консерви і роздала дітям.

Бурій дивився, як вони їдять і задоволено всміхався.

З вулиці долинав хрипкий, застуджений голос:

— Ферфлюх-тер Гітлер! Фер-флюхтер Гітлер!..

Я підійшов до вікна. Спираючись на плече жінки, переходив вулицю поранений німецький солдат (ми дозволили родичам забирати своїх поранених додому).

Після кількох кроків він зупинявся перепочити, при цьому обличчя його спотворював біль. І весь час він повторював: «Ферфлюхтер Гітлер... Швайн Гітлер».

Згадався лист, який ми писали Гітлеру в печері з учителем фізики і його «зброеносцем» Петьком. Він починався такими ж словами: «Ферфлюхтер швайн Гітлер». Тепер цими словами його проклинують самі німці.

Посковзнувшись, солдат упав, витягнувся на мокрій бруківці. Куртка задерлась і розстебнулася. Декілька гудзиків одірвалось. Оголилося тіло, обмотане брудним, просякнутим кров'ю бинтом. Жінка намагалася застібнути куртку, з цього нічого не виходило. Намагаючись швидше зійти з проїжджої частини дороги, солдат навкарачках поповз до тротуару, то притискаючись животом до бруківки, то трохи піднімаючись над нею.

Він повз, долаючи біль і кусаючи губи, очі на брудному обличчі налала люттю. І він повторював безупинно, несамовито: «Ферфлюхтер Гітлер!», «Швайн Гітлер!»

Навкарачках, роблячи неймовірні зусилля, він нарешті з допомогою жінки таки дістався до тротуару і притулився до стовбура дерева.

Перев'язка з кукси ампутованої ноги спала, і жінка своїми ненавченими і неслухняними руками намагалася забинтувати її. Це завдавало болю солдатові, він скреготів зубами і тяжко утробно стогнав. Торкнувшись оголеною раною бровки тротуару, солдат скрикнув і відштовхнув жінку ліктем. Ридаючи вона впала йому на груди. Утворився клубок людського горя і болю. Стиснувши кулаки і люто б'ючи ними по каменю, поранений безтямно горлав: «Ферфлюхтер Гітлер!»

Ми з Бурим вибігли на вулицю, внесли пораненого в передпокій. Тут ми змінили йому пов'язки і коли припинився дощ, допомогли добратися до свого дому.

Прозрівають німці, подумав я. І без пересадки рогівки прозрівають.

Звичайно собаки гавкають, зустрічаючи господаря. Бемка, навпаки, гавкала, коли проводжала. При зустрічі нема чого гавкати. Тут усе ясно, господар повернувся, нема чого турбуватись. А от проводи — то зовсім інша справа. По-перше, гавкотом треба нагадати про себе, а може, візьмуть з собою, вдома самій сидіти нудно. По-друге, гавкіт — то застереження: будьте обережні і повертайтеся якнайшвидше.

Вже в дверях вона неодмінно подавала мені лапу, і я повинен був її потиснути. Такий був ритуал розставання.

Сьогодні ми взяли її з собою. Ми з Бурим мали обійти особняки вулиці, що примикала до лікарні, і прикинути, скільки в них можна розмістити легкопоранених і де розгорнути перев'язочні блоки.

Кажуть, що собаки до шести місяців обирають собі хазяїна. Бемка обрала мене. І з того часу підкорялася тільки мені, хоча слухалася й інших (строго обраних), коли мене поряд не було.

Вона робила мені дрібні послуги: подавала шкарпетки, взуття, поводок, рукавички. Їла тільки з моїх рук. Коли хотіла їсти, брала в зуби мисочку і вимогливно випускала на підлогу. Спала у мене в ногах. Коли хтось наближався до мене, щирала зуби і гарчала.

Вночі, траплялося, я зі сну кричав. Це дуже лякало Бемку. Вона стрибала мені на груди, лизала обличчя, скавучала, поки я не прокидався. Мій крик її дуже турбував. Думала, що зі мною відбувається щось небезпечне.

Вона нікому не дозволяла себе гладити. Але й мені не дозволяла гладити чужих собак, навіть собача фрау Ольтен. Бемка була дуже ревнивою.

Якось стався такий випадок. Госпіталь терміново перебазувався. У передвід'їзній метушні і клопотах про Бемку забули, було не до неї.

Спохопилися вже перед самим пунктом призначення, через шістдесят кілометрів. Повернутися назад за собакою не було можливості.

Увесь другий день після перебазування я не знаходив собі місця. Ходив, як у воду опущений. Було ясно, що я втратив свого відданого чотириноного друга.

Під кінець третього дня почув якийсь шумотіння під дверима і неясний звук, схожий на скигління. Але на дворі йшов дощ і шумів вітер, і я не надав значення цим звукам.

Звук повторився. Цього разу сумнівів не було — вив собака. Подумав: бездомний, приблудний. Прочинив двері, і тієї ж хвилини на груди мені кинулася... Бемка. Вона покусала мене, і не легенько, як це буває з собаками в пориві радості, а до крові і зі злістю: як міг кинути її і поїхати. Я був заслужено покараний і не мав права на поблажливість.

Собаки не прощають образ і зради.

Бемка була навдивовижу спостережливою. В домі фрау Ольтен стояло піаніно. У вільні хвилини Бурій «музичив». Єдине, що він умів грати, це «собачий вальс», та й то одним пальцем. Бемка уважно спостерігала за ним. Коли санітар одійшов від інструмента, Бемка стрибнула на стілець і лапами пробігла по клавішах. І мало цього! Вона почала собі «підспівувати», то повискуючи, то підвиваючи, то скиглячи.

Усі страшенно здивувалися. Бурій самовдоволено вигукнув:

— Ось бачите, фрау Ольтен, у нас навіть собаки грають на піаніно.

Серед наших поранених був начальник загону собаківників, де готували собак для військових цілей. Їх навчали бути зв'язківцями, піднощиками патронів, міношукачами, підривачами танків, санітарами — вони розшукували поранених на полі бою, приносили їм воду, перев'язочний матеріал і навіть перевозили їх на спеціальних човниках.

Цьому начальникові сподобалася моя Бемка. Коли я в супроводі собаки переходив госпітальне подвір'я, він зупинив мене. Бемка, з нею це бувало дуже рідко, привітно закрутила хвостом і підсунула голову під його долоню. Одразу відчула до нього прихильність.

— Віддайте мені вашу собаку. З неї вийде прекрасний підривач танків. Я в цьому впевнений.

Розлутитися з Бемкою? Такого я собі не міг уявити.

Собаківник погладив Бемку якимось особливим чином — круговим миючим рухом, і вона підкорилася цьому жесту.

— Ну, що для вас собака? Забавка. А в загоні вона

воюватиме. З неї вийде добрий солдат. Інших собак вчитиме своїм прикладом. Я вам офіційний папір напишу. Поставтесь до мого прохання з належною увагою.

Він так переконливо говорив, що я зі страхом відчув, що можу піддатися його серйозним аргументам.

Я одразу не дав відповіді собаківникові. Відклав. Тим більше, що виписуватиметься він ще через тиждень. В мене боролися два почуття. З одного боку, Бемка для мене — джерело позитивних емоцій, а це так важливо для хірурга. А з другого — її можна реально використовувати в бою, а це важить більше, ніж мої переживання.

В ці останні дні я не розлучався з Бемкою. От і сьогодні теж узяв її з собою на рекогносцировку особняків вулиці, що примикала до лікарні.

Бемка жваво бігла попереду, обнюхуючи дорогу. Коли далеко відбігала, то озиралася й чекала, поки ми «підтягнемось».

Біля великого триповерхового особняка вона зупинилась. Дім стояв у глибині вулиці, до нього вела викладена цеглою доріжка. Низько пустивши голову (мисливці кажуть: «нижче чуття»), вона побігла по доріжці, внюхуючись у людські сліди. Ганок, мармурові сходи, два невеликих леви по боках, познайомила її з левями, зрозуміла, що вони їй не загрожують, і зупинилася біля дверей, трохи прочинених так, що вона могла просунути тільки голову.

Вікна закриті віконницями — ніяких ознак життя.

Просто з-під Бемчиних ніг вискочила сіра кішка і вдерлася на дерево. Крутячи хвостом, Бемка погавкала на кішку, але невдовзі покинула це безцільне заняття і повернулася до дверей.

— Вперед, Бемка, здається, ми знайшли те, що шукали,— поглядом підбадьорив я собаку.

Бемка подивилася на мене. Щось віще промайнуло в її розумних очах. Встромивши в щілину голову, вона просунулася трохи вперед, намагаючись головою розширити щілину і пройти в двері. Ще й ще. На тертину корпусу, на половину корпусу. Задні ноги її пружинили. Видно було, що вона долає якийсь опір. Двері були важкі, дерев'яні, оббиті міддю. І в цю мить пролунав оглушливий вибух.

Частина стіни впала і поховала під собою нашу спільну улюбленицю, воєнну супутницю і друга.

Ціною свого життя Бемка врятувала нас. Якби ми не взяли її з собою, то загинули б. Заміновані двері відчинив би хтось з нас — я або Бурій.

Ми поховали Бемку на газоні перед будинком. Бурій зробив огранену колонку, пофарбував її в червоний колір. Я зробив напис на дощечці і прибив її.

«Тут поховано собаку Бемку, яка ділила з нами труднощі фронтового життя. Будемо завжди пам'ятати про тебе, наш дорогий чотириногий друже, про твою доброту і відданість.

*Майор медичної служби П. Тарасенко, санітар
М. Бурій».*

Розділ сімнадцятий

Нашу 3-ю армію перекинули на Берлінський напрям. 16 квітня почався наступ. Крок за кроком зламувалися оборонні споруди навколо німецької столиці. Кільце стискалося, і невдовзі бої точилися вже на вулицях. Гітлерівці чинили опір з відчаєм смертників.

Передмістя забиті бойовою технікою. Гуркотіли й ревли танки, «катюші» (з них уже скинули брезентові чохла), тягачі з гарматами на причепі.

У рухливих, що весь час зміщувалися, проходах між автомашинами й танками йшли автоматники з чорними від поту спинами. Обличчя їхні були вкриті кіптявою, гаром, від чого зморшки здавалися глибокими й різкими, мов шрами. А очі молодо й весело поблискували під касками. Багато в кого на касках було видряпано напис: «Сталінград — Берлін».

Видно було, як у ряди автоматників просочувалися цивільні німці з білими пов'язками на рукавах. Тут же вели в тил військовополонених — обірваних, понурих, пригнічених.

Зовсім поряд, з сусідньої вулиці, біла по центру міста артилерійська батарея. Кожний постріл розносився далеко, наче удари гігантського молота.

У цьому грімкотливому, брязкаючому, скреготливому залізному потоці, що розтікався по вулицях і вуличках, немов по розгалуженнях великої ріки, загубилися три наші госпітальні машини. Їх то притискали до фасадів будинків, то заштовхували в подвір'я, схожі на кам'яні

колодязі, то зтирали між машинами, що могли розчавити нас будь-якої хвилини.

Якийсь майор підскочив до нашої машини, спитав, хто ми, і вибухнув лайкою:

— Хто вас сюди прислав?— горлав він.— Де ваш начальник? Якого біса вас сюди притаскало?

Але Захарова з нами не було. Він пішов шукати санітарне начальство, щоб уточнити дислокацію. Тим часом швидкоокий і рішучий майор наказав нам зайняти найближче подвір'я і не витикати звідси носа до особливого розпорядження.

Подвір'я виявилось вузьким і тісним, усе воно було заклеєне заклеюками до фашистських солдатів — «Кожний крок назад — ганьба і боягузтво. Він принесе тобі смерть» та іншими в такому ж дусі. В них звучали відчай і приреченість.

На світанку з'явився Захаров. Витираючи хусточкою спітніле і запилюжене обличчя, він прочитав наказ госпіталю. Бої точилися за кожну вуличку, за кожний будинок. Зважаючи на обстановку, потрібно було організувати хірургічну групу і закинути її в один з таких будинків-фортець. І зробити це треба вже сьогодні.

Захаров уважно подивився на всіх.

— Добровольці є?

За моєю спиною важко дихав Гусаров.

— Мене пошліть, товаришу начальник,— ступив він крок уперед.

Гусаров давно мріяв про велику роботу під вогнем, на передньому краї. Збулося пророцтво Бородая: «Вам ще трапиться нагода здивувати всіх своєю доблестю. Попереду Німеччина». Цей час настав. Він на німецькій землі.

Добровольцями стали операційні сестри Ніна Савська і Люба Пухова. А також санітар «залізний Петро». Другого санітара начальник призначив сам. Решту лікарів і сестер розподілив по діючих госпіталях.

Поки готували групу, начальник, замполіт і я піднялися на дах найближчого будинку. Берлін лежав перед нами, немов штабна карта. Масштаб: один до одного. Безліч прапорців на будинках. Білі прапорці — будинки, що капітулювали. Червоні — будинки, очищені від фашистів. У тих будинках, де прапорців не було, точилися бої.

Берлін палав. Рвані дими, як чорні прапори, маяли в небі.

Передовий пункт для Гусарова обрали вдало: другий поверх, ізольований відсік, поряд — сходи: найкоротші графіки руху поранених.

Тут уже зібралось чоловік з двадцять. Лежали поком, сиділи навпочіпки. І що дивувало — майже всі спали. Стан позамежного гальмування.

Через прочинене вікно вітер забивав усередину занавіски, зривав зі стін портрети і карти. По пункту гуляли протяги.

Гусаров зібрав придатні для перев'язочної домашні меблі, зручно розставив; розподілив обов'язки і став до столу. Оперував, перев'язував, зупиняв кровотечі.

Лякало тільки одне: метушня за стіною. Звідти долинали неясні приглушені звуки. Можна було розібрати окремі слова — то російські, то німецькі.

Гусаров презирнувся із «залізним Петром». Той зрозумів без слів. Узнявши автомат, вийшов на сходовий майданчик, збіг сходами вниз, обійшов торцеву частину будинку і піднявся на другий поверх якраз напроти стіни медпункту.

Побачене приголомшило його. На підлозі, вчепившись один в одного, борюкалися двоє поранених — росіянин і фашист. В обох — тяжкі поранення. У гітлерівця — проникаюче в живіт, у росіянина — травма стегна з ушкодженням судин. Обидва втратили багато крові і перебували в шоку.

Петро застав їх у той момент, коли гітлерівець тягнувся до горла росіянина. Санітар відтягнув гітлерівця і зайнявся нашим солдатом. Наклав джгут на стегно, зупинив кровотечу. Потім оглянув фашиста. У того рана була тяжча. Та Петро давно вже вирішив для себе: легко поранених радянських солдатів не буває. Кожний уже втратив когось з близьких — батька, матір, дружину, дітей. Яке поранення може бути тяжчим за ці втрати! Отже, по справедливості першу допомогу слід подавати їм.

— Ци-га-роч-ку,— попросив поранений.

— Зараз, друже, зараз дорогий,— Петро витягнув з кишені кисет і скрутив цигарку.

Солдат затагнувся і стих. Фашист з голодною заздрістю дивився на цигарку.

— Чи вистачить у вас тютюн на один сигарет для поранений німецький зольдат?— жалібно простогнав він.

Петро скоса глянув на фашиста.

— Зачекаєш, собако. Ще твоя черга не надійшла.

Коли наш боець докурив цигарку, санітар обережно підняв його собі на спину і, похитуючись під його вагою, доставив у медпункт.

Тепер Петро пішов за фашистом.

— То що, курити хочеться, гер фріц?

— Дуже прошу, гер зольдат,— кволим голосом відповів гітлерівець.

— Ти, напевне, в Росії воював, коли по-російськи белькочеш?

— Воюваль,— погодився поранений.— Мене змусиль, я не хотів...

— Мабуть, багато наших людей загубив, коли був у Росії. А я тепер змушений пригостити тебе цигарками...

Фашист звів очі догори і почав шепотіти знекровленими губами якусь свою молитву. Тим часом Петро скрутив «козячу ніжку» і сунув її в рот фашистові. Гітлерівець закашлявся, йому бракувало повітря, як це буває при великих крововтратах. Викуривши половину цигарки, він загасив її пальцями і обережно сховав у бічну кишеню.

Фашист був дебелий, сповзав з Петрової спини. Петро кілька разів зупинявся, хапався за бильця, щоб утримати рівновагу.

Під час однієї передишки він спитав:

— А знаєш, чому ти для мене такий важкий? Не знаєш? То я тобі поясню...

Солдат у відповідь пробелькотів щось незрозуміле.

— А ось чому. Ти сам важиш чимало, кілограмів вісімдесят, роз'ївся на російських хлібах. До цього додай ще тридцять два осколки, що сидять у моєму тілі. Кожен осколок важить стільки, що може людину звалити на землю. А тепер і підрахуй, який тягар я несучу на спині... Ферштейн?

— Я... я... Ферштейн. Війна багатьом завдала багато горя,— поспішив погодитись гітлерівець. А що йому лишалося робити, як не погоджуватись?

— Ото ж то,— буркнув Петро.

На кінець дня майже всім пораненим було надано допомогу. Всіх їх, як і належить, перевели в медсанбат.

Перевели! Яке благополучне мирне слово. У Берліні ж воно було словнене тривою і ризику.

Шлях у медсанбат лежав через анфіладу кімнат палаючого будинку, потім через подвір'я, прострілюване снайперами, через руїни та барикади з перекинутих

«опелів» та «мерседесів». Траплялося, на цьому шляху втрачали поранених.

Надвечір другого дня почувся тупіт ніг у сусідньому відсіку. Виявилось, що туди прорвалися фашисти. До пострілів приєднались й інші звуки — глухі удари ломів.

Одні з дверей медпункту відчинялися в коридор. Сильний протяг розчинив їх. У стінному проламі з'явився гітлерівець. Першою побачила його Ніна Савська.

— Фашисти! — гукнула вона. — Фашисти! — і кинулася до дверей, щоб зачинити їх. У цю мить пролунав постріл, що розлігся гучною луною в порожніх кімнатах.

Якби Ніну хтось гукнув і вона ступнула хоча б крок з того місця, де стояла; якби на шляху до дверей вона спіткнулася і затрималася на якусь секунду-другу; якби вона уповільнила кроки перш ніж вийти на траєкторію польоту кулі, все обійшлося б. Та цього не сталося. Випущена гітлерівцем куля неначе врахувала всі параметри, щоб точно і невідворотно вразити ціль.

Червона плямка на білому халаті навпроти правої лезені швидко збільшувалась, і з куточків рота потекли червоні струмінці на підборіддя.

Спочатку вона похитнулася, немов від удару, притулилася до стіни, як притуляються дуже стомлені люди, потім почала повільно сповзати. З голови злетіла косинка, волосся розсипалося по плечах, протяг підхопив його і поніс у напрямі до дверей. Так воно і застигло в русі.

Якщо призначення кулі вбивати, то щодо Ніни вона виконала його бездоганно.

Гусаров кинувся до сестри. Хірургові неважко було розібратися, що це за поранення: права легеня, ушкодження великих судин. Врятувати її могла тільки перев'язка артерії. Але таку операцію на передовій не зробиш.

— Сестра! Сестра! — термосав її «залізний Петро», ніби хотів збудити. Але марно, після таких поранень засинають, а не прокидаються. — Сестра!.. — ніби тільки тепер і несподівано відкрився йому великий зміст і значення цього слова.

Автоматники відтіснили фашистів, та було вже пізно.

Тіло Ніни перенесли спочатку в підвал, а потім у розташування нашої частини. Обличчя її було білим і суворим. Воно і за життя завжди було суворим од відповідальності, що її несла вона на своїх тендітних плечах. Старша операційна сестра — цим усе сказано.

Про неї казали: «Дівчина, яка ніколи не усміхається». Йї справді, вона справляла враження похмурої, чимось невдоволеної людини. Коли їй про це делікатно казали, вона відповідала: «Не до усмішок, коли навкруги так багато горя».

Майже всю війну я простояв з нею за одним операційним столом. Інша займе це місце, але в моїй душі завжди житиме Ніна. Вузол нашої дружби в'язався чотирма руками.

Четвертого травня госпіталь одержав наказ перебазуватися до Бранденбурга. Шлях лежав через центр Берліна. Ми зупинилися біля рейхстагу. Ми не могли не зупинитись біля нього. Адже це рейхстаг, бастион фашизму!

Ходимо залами й кабінетами, в яких пихато човгав начищеними чобітьми Гітлер. Тут виношувалися плани розбійницьких воєн. Звідси в усі кінці Європи надсилалися накази, що несли загибель мільйонам людей.

Напередодні Першого травня штурмова група лейтенанта О. Береста прорвалася на дах рейхстагу. І того ж святкового дня над ним замайорів червоний стяг. Його здійняли над поверженим Берліном двоє сержантів М. Єгоров та М. Каптарія.

Дивлячись на радянський прапор, усі дивувалися, як ці двоє диво-сержантів змогли видертися на верхівку купола рейхстагу. Та найнеймовірнішим було те, що вони здійняли червоний прапор тоді, коли ще точилися бої за рейхстаг.

Ходимо по залах і кімнатах. Ще догоряють стіни, меблі, на підлозі валяються рицарські обладунки. Мармурові прольоти сходів перекинуті, з стін стирчать рейки, немов ікла хижаків. Зруйноване осине гніздо.

Навколо безліч солдатів і офіцерів. Задерши голови, вони милуються прапором Перемоги. Хто вони, ці люди? Хлібороби, будівельники, металісти, шахтарі, садівники... Їхні руки знудьгувалися за розлогими полями, заводами й фабриками, за шумом неозорих лісів. Тепер їхнє повернення на Батьківщину — не далека-далека мрія, яка може ще й не збутися, а реальне, зриме, близьке майбутнє.

Якщо уявити собі шлях до рейхстагу у вигляді величезної гори з безоднями й обривами, то цього дня ми зішли на її вершину.

З рейхстагу нам відкрилася далечінь часу: палаючий Дніпро, битва під Єльцем, оточення, Мценський плацдарм, Білорусія, безсонні ночі, біль поранених.

Кожний ніс свою частку Перемоги до стін рейхстагу. Нехай це буде тисячна частка секунди, на яку наблизився час Перемоги або тисячна частка міліметра, на яку скоротилася відстань від Москви до Берліна. Але частка кожної радянської людини, де б вона не була, на фронті чи в тилу, є у цій величній будівлі Перемоги.

Вибираємось на дах рейхстагу: Захаров, Каршин, Гусаров, Ніколенко, Карпов, Єрматова, Пухова, «залізний Петро».

Вдивляючись у далину, Захаров сказав: «Звідси я бачу свій Брянськ», «А я — Новосибірськ», «А я — Київ», — називаю своє рідне місто. Називалися й інші міста: Чернігів, Жиздра, Мценськ...

З'явилися написи на стінах: «За батькову кров», «Сталінград — Берлін», «Мріяли добити звіра в його лігві і добили!» та багато інших.

Кожний намагався розписатися на стіні. Писали осколками снарядів, цвяхами, вугіллям, пряжками ременів, трофейними кортиками, саперними лопатками. Коли не вистачало місця вниз, ставали один одному на плечі і розписувалися вище.

Усвідомлювали велич моменту: підписи ставили не на якомусь там канцелярському папері, а на камінні рейхстагу. Тисячі підписів. Вражаючий документ. Кров'ю й сивиною оплачене це право розписатися на бастіоні фашизму.

Захаров підняв із землі вуглинку і написав на стіні: «Щоб більш ніколи не повторилося». І поставив наші імена.

Замполіт узяв з рук Захарова вуглинку і дописав стовпчиком: «Анатолій Гажала, Надя Уманська, Ніна Савська, Ліда Чепуркова».

— Цього вимагають і ті, хто загинув, — сказав він.

Хтось запропонував надіслати листа Бородаєві. Йому не пощастило: не зміг він дійти до рейхстагу. Та ми повинні дати йому відчуття, що він з нами, що ми пам'ятаємо про нього.

Коли видаляють з тіла осколок, поранені оглядають його з усіх боків, обмацують, дивуються: невеличкий шматочок металу, а міг забрати життя. Видалений, він уже нікому не страшний. Лежить на долоні мертвий —

знешкоджена підступність, смерть, що не відбулася. Поранений може бути спокійним.

Рейхстаг — той же смертоносний осколок. Радянський солдат, як майстерний хірург, видалив його з грудей людства. Мертвий, знешкоджений, він лежить тепер у руїнах посеред площі.

Я сів на сходинку і почав писати. Бородай полюбляв видаляти осколки і робив це віртуозно. Мої міркування в душі його хірургічних уподобань.

Захаров узяв пучку попелу і насипав у конверт.

— І про це напишіть. Нехай зберігає цей попіл як пам'ять про нашу Перемогу.

Розділ вісімнадцятий

На захід від Берліна, між Бранденбургом і Пляуе, пролягала асфальтована магістраль до Ельби. Цим шосе удень і вночі в двох напрямках — на схід і на захід — рухалися маси людей, невірників фашизму. Вони поверталися на батьківщину.

Ішли пішки, їхали на велосипедах, на візках, автомашинах із запряженими в них кіньми. Француз у береті їхав на віслиюку. Хтось піс на руках хвору жінку.

Маяли прапори — чеські, польські, угорські. Рябіли клаптки національних прапорів у петельках, на рукавах, на шапках. Змучені, але щасливі люди нескінченним потоком рухалися повз госпіталь, співаючи свої пісні. Додому! Додому!

Хоча війна наближалася до кінця, госпіталь швидко заповнювався. Крім поранених солдатів, надходили поранені й хворі — наші й іноземці, — визволені з таборів, звільнені з фашистського рабства.

Поблизу Бранденбурга містилася тюрма. Наші танкісти визволили з неї дванадцять тисяч в'язнів у смугастих костюмах. Скільки було радісних сліз! Люди обіймали і цілували своїх визволителів. Багато хто з в'язнів потребував медичної допомоги, і її надавав їм наш госпіталь.

ФАКТИ І ПОДІЇ ТИХ ДНІВ

1945 рік

Січень - квітень

— Реактивні снаряди несли на собі написи: «Особисто Гітлеру».

— Проведено Східно-Прусську наступальну операцію військ 2-го, 3-го Білоруських і частини сил 1-го Прибалтійського фронтів.

— «Перемога в масштабній війні значною мірою залежить від медицини, а особливо — від воєнно-польових хірургів».

(Г. К. Жуков)

— Війська 1-го Українського фронту вийшли на Ельбу.

— Радянські воїни здійняли Прапор Перемоги над рейхстагом.

Травень

У Карлсхорсті (передмістя Берліна) підписано акт про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини.

Червень

— На Красній площі в Москві відбувся Парад Перемоги.

Серпень

— США скинули атомні бомби на японські міста Хіросіму і Нагасакі.

Вересень

— Підписано акт про капітуляцію Японії. Закінчилася друга світова війна.

...Біля госпітальних воріт відокремилися від потоку дві дівчини. Одна з них везла другу на дивному «транспорті»: невеличкому возику з крихтливими колесиками і червоним сигнальним скельцем ззаду, з дишлем і хрестовиною для рук.

Це були дві подружки, колишні студентки Клава і Ліда. У 1943 року їх вивезли до Німеччини. Працювали вони у фермера.

Господар не бачив різниці між дівчатами і худобою: годував їх у корівнику, карав батогом. Зрештою, одна з них, Ліда, тяжко захворіла.

— Від хазяїна ми приховували хворобу Ліди,— розповідала Клава.— Інакше він знайшов би спосіб позбутися її. Довелось мені працювати за двох.

Наближалось визволення. Заради цього треба було вижити.

Хвороба була тяжка, за давнєна, шанси на одужання сумнівні. Той випадок, коли операція могла врятувати, але могла й наблизити кінець. Врятувати — бо не було іншого способу подати допомогу; наблизити сумний кінець — бо Ліді могло не вистачити сил перенести операцію.

Ясно було одне: необхідно підготувати хвору до оперативного втручання. Підгодувати, перелити кров, підтримати серце. Правильно сказав хтось з медиків: коли помирає хворий на операційному столі, помирає і хірург. Бувало, що й я помирав.

Того ж дня привезли ще одного пораненого — сержанта армії США Джеймса Колдуена. Він підірвався на міні вже на визволеній території неподалік від нашого госпіталю. Його принесли до нас на шинелі четверо чоловіків. Жовта куртка із смугастою зірчастою пов'язкою на рукаві залята кров'ю. Дихання утруднене, хворий захлинається, кашляє.

Ми прийняли його, минаючи сортувалку, прямо в операційній. Діагноз сумнівів не викликав: клапанний пневмоторакс. Сержанта роздуло, як подушку, — повітря при диханні накачувалося під шкіру, повіки набрякли, очей майже не видно.

Надій, що врятую американця, у мене не було, але робив усе можливе, як робив би і для свого солдата.

Операція була важкою. Вагався у виборі методу. Застосував варіант з елементами ризику — адже оперують одразу набіло, чернеток у нас не буває. Трапляється ж таке: хворий одужав, незважаючи на лікування. Інколи зусиль не досить. При операціях, несумісних з життям, крім хірургії, потрібне ще й диво. І диво сталося: сержант Джеймс Колдуен почав швидко одужувати.

Чого в цьому було більше, чарів природи або вміння хірурга, сказати важко. Та Колдуен повірив у медицину, і це потім позначилося на його долі.

Поранення — психологічне й фізичне випробування. Операція — теж випробування. У зіткненні з ними проявляється характер людини. Можуть надламати сильно і можуть загартувати кволого.

Бородай часто казав: на труднощі можна дивитися крізь звичайну віконну шибку. Тоді вони бачаться такими, якими є насправді. Можна дивитися крізь двоопукле

скло — тоді вони бачаться неправдоподібно великими. А можна дивитись і через двовігнуте скло — і видаватимуться вони мізерними.

Джеймс належав до останніх. На операційному столі жартував: «Лікуйте мене правильно, а то поскаржуся своїй дружині. Ох і задасть вона вам чортів! — він на-смішкувато кривив губи.— Додому я повинен повернутись у справному вигляді по всіх статтях».

Коли жартує лікар, це може бути розцінене як знушання. Коли жартує хворий — це додаткова надія на одужання.

Крім Джеймса і Ліди, лежав у нас ще один тяжкопоранений — Нечипоренко. У нього був ушкоджений хребет, і він дуже страждав. На обході я наперед знав, що він проситиме морфій, і я йому не відмовляв. Але сьогодні він просив більшого, чого я не міг, не мав права йому дати.

На вигляд він був міцний, кремезний хлопець. Могутній розворот плечей, руки, як у штангіста. Не вірилося, що ноги паралізовані. А обличчя — на обличчі читалася така мука, що я мимовільно уповільнив кроки і відвів очі.

— А ти не одвертайся,— упіймав мій погляд солдат.— Не ховай очей. Мені жити важче, ніж померти... Сподіваюсь, ти мене розумієш?

Я намагався заспокоїти його. Він вибухнув гнівом:

— Ні, ти мене не жалієш. Сховався за книгу, працюєш по-писаному, за правилами і живеш спокійно. А що я несу страшну муку, тобі байдуже. Перед начальством відповідь тримаєш. А ти мені відповідь дай у першу чергу. Я смерті не боюся, я боюся ночі, яка насувається на мене, мов чорна хмара. Дай укол, щоб замовкни одразу всі мої рани. Тебе ніхто не засудить. Будь же лікарем, а не ганчіркою...

На ранок Нечипоренка не стало. Ось вона, жорстока правда війни.

Кажуть: життя коротке, життя коротке. Неправда! Дивлячись, яке життя. Коротке, коли легко живеться. А таке життя, як у Нечипоренка, навіть один його день довший за найдовше життя.

Колдуен вірив у бога. Але його обурював самий факт смертності людини. Якщо бог вічний, повинні бути вічними люди. Отже, виходить, бог — особа егоїстична. Лю-

дина, яка сповнила світ своїми думками і голосом, створеною нею музикою, проживши свій мізерний строк, раптом зникає. Це неймовірно. Чи не тому, що підсумовує Джеймс, нам усім так хочеться вірити у потойбічне життя.

— І ти теж віриш, Джеймсе? — питаю я.

— Так, вірю. Оскільки людям це дає полегшення.

Тоді я цікавлюся, до якої кар'єри він себе готує. Священнослужитель? Військовий?

— Ні, ні звання, ні ордени мене не ваблять. Я хочу бути лікарем. А точніше: лікарем і священником. В Америці такі люди мають великий успіх. Віра робить чудеса там, де медицина виявляється безсилою. Погодьтеся, що місія медицини не менш духовна, ніж матеріальна. Отже, як бачите, я настроений більше допомагати людям, ніж калічити їх і вбивати.

— А чи не здається тобі, що ці дві професії, поєднавшись, обкрадатимуть одна одну. Лікар і священник. Неначе морська свинка: і не свинка, і не морська. І не лікар, і не священник.

— Ол райт, ці дві професії, як я сподіваюсь, не завадять мені набути ще й третю — професію бізнесмена. Будучи ділком, лікар може виступити в родині хворого як порадник з ділових питань. Адже стан здоров'я хворого багато в чому залежить від стану його справ. Таким чином, — підсумував Колдуен, — в основі — лікар, решта — додаток.

— Ясно. Ну, що ж, бажаю успіху, — упівсили я поляскав його по плечу.

Ми часто й подовгу бесідували. Було цікаво знати, як уявляє собі майбутнє молодий американець... Обмінявшись адресами, обіцяли писати один одному.

Через десять днів, уже після Перемоги, ми передали Джеймса Колдуена американським лікарям. Прощаючись, він махнув ліктями, мов крилами.

— Цим інструментом, — сказав Джеймс, — працюють у двох випадках: коли пробивають собі дорогу в житті і коли прагнуть допомогти товаришеві. Я відчув ваш лікоть, лікарю, у важку хвилину. Лікоть друга. Таке може бути і між країнами, наприклад, між моєю країною і вашою. Відчуття ліктя може допомогти і в майбутньому. Ніхто не знає, як складеться життя. І все-таки хочеться вірити, що все буде ол райт.

Ось уже чотири дні, як Ліда в госпіталі. Трохи відпочила, посвіжішала. Якби не кровотеча, можна було б зачекати ще з тиждень. А так чекати небезпечно. Згадалася юдінська порада: «При виразці, що кровоточить, оперуйте на висоті кровотечі».

Обстежуючи Ліду, подумав: який довгий і страшний шлях пройшла дівчина, а смерть чигає на неї майже на порозі дому.

І все-таки при всій ризикованості операції я вірив, що все скінчиться добре. Таким було веління цих останніх днів війни.

...Світанок розтікався рожевою фарбою. З неї випливала величезна сонячна куля. Було тихо. Світ, здавалося, затамував подих. Війни наче й не було. Ні пострілу, ні гуркоту танків, ні гудіння літаків. Так тихо буває тільки перед атакою.

Безлюдні вулиці, будинки з розчиненими навстіж вікнами, дерева в білому цвітінні, трава — все причаїлося й прислухалось.

Стримуючи стогони, прислухалися також поранені. І Ліда. Здалеку наближався до них головний лікар — всезіляюча Перемога. Вітер доносив її тепле дихання, що зігрівало душу. Ще один повів, ще. Й ось вона з'явилася сама — таскава, добра, справедлива Перемога. Не розцяцькована декоративно-святкова, самозакохана красуня. Ні. Вона йшла до нас у стоптаних кирзових чоботях, у солдатській гімнастерці з гвардійським значком, запылюжена, обпалена і закривавлена і тому надійна і велична. Йшла в образі радянського солдата — трудівника і воїна.

Коли повідомили про Перемогу, наче греблю прорвало: поранені вибігли на вулицю, пустилися в танок. Не щадили своїх гіпсових пов'язок, мелькали зашиновані руки, милиці, голови в білих пов'язках. Десь розшукали гармошку, знайшовся і гармоніст. Хвацько витанцьовували наші сестри.

До глибокої ночі не змовкали пісні. Вітали одне одного, цілувалися.

Скінчилася війна! Невже правда? Перемога! Перемога!

На всіх земних просторах відступила смерть.

По-різному люди бачать війну. Я побачив її очима хірурга. Мені вона відкрилася стражданнями, кров'ю, поламаними людськими долями. Біль поранених хірурги відчувають як свій біль. І ненавидять війну більше, ніж будь-хто інший.

Коли кажуть «війна», перед моїми очима виникають спотворене болем обличчя Нечипоренка, бліде, без кровинки, аж прозоре обличчя Ліди...

Кажуть: якщо хочеш дізнатися правду про війну, спитай піхотинця. Я додам: і хірурга... Цими двома параметрами вимірюється жорстокість війни.

Хто зображує війну красивою, той бреше. Такою її малюють ті, хто багатів на війні. Розсівшись в ложах найогиднішого театру, який тільки можна собі уявити,— театру воєнних дій, вони дивляться спектакль, де немає акторів, де все справжнє — і кров, і смерть. А біноклі й телебачення дають їм можливість споглядати баталії з безпечної дистанції.

Нічого немає страшнішого за війну. Її вигадав Молох у момент некерованого гніву. Якою б грізною не була природа, вона милосердніша за війну. В порівнянні з військовою всі ці цунамі, землетруси, виверження вулканів, урагани — дитячі забавки, не більше. Це було, наприклад, такого вулкана, який поховав би під своєю лавою... 60 мільйонів чоловік. А Молох поховав.

Тільки один госпіталь, з яким я пройшов війну, прийняв і подав допомогу 37 тисячам чоловік. Ран було більше, ніж поранених. Осколочні поранення завжди множинні. 37 тисяч поранених — це, приблизно, 100—120 тисяч ран.

Кожна тілесна рана дублюється раною душі. Перші ще можна залікувати. Другі не виліковуються або виліковуються дуже важко.

Війна кладе свою позначку навіть на гени. Пізніше заболять батьківські рани в дітях, правнуках. Довгий біль нащадків.

Скінчилася війна. Чи поставить людство на цьому крапку? Чи не повториться те, що вже повторювалося сотні разів: за однією військовою невмолимо ішла друга, ще жорстокіша. Не хочеться думати, що й цього разу станеться те саме.

Надто дорого ми заплатили за цю війну. Цієї плати повинно вистачити й на те, щоб війна більше не повторилася.

Хтось хоче забути, хтось не може забути. Пам'ять має величезну силу. Вона тримає в страху тих, хто хотів би все забути. І приходиться на допомогу тим, кому над силу забути пережите — надто тяжкі й непоправні втрати.

Пам'ять про війну — наша надія, наш захист, наш порятунок. Якщо дозволимо всемогутній Золотій Рибці Пам'яті залишити нас, ми позбавимо себе її допомоги. Пам'ять завжди повинна бути з нами, якщо ми прагнемо, щоб війна не повторилася, з нами, з нашими дітьми та онуками.

Війна не закінчиться з поразкою фашистської Німеччини. Вона не закінчиться навіть тоді, коли після війни будуть заліковані завдані нею рани. І вона ніколи не закінчиться, якщо про неї забудуть. З тієї хвилини, коли про неї забудуть, вона повториться.

Зупинити війну може тільки Пам'ять.

Наприкінці 1945 року особистий склад госпіталю демобілізувався. Післявоєнним вітром усіх нас розкидало по країні. Та ми не втрачали зв'язку, листувалися, час від часу зустрічались. Ці зустрічі завжди були зворушливими. Зав'язувалися довгі розмови. І спогади, спогади, спогади...

І досі, випадково, десь у натовпі, в поїзді, під час відпочинку на морському березі, на конференціях і з'їздах часом зустрічаю своїх поранених. «Пам'ятаєте, лікарю, я і є той Авраменко, якого ви повернули з того світу...» Або: «Пам'ятаєте Глібова, що його Бородай фаталістом назвав?» І знову спогади.

Повернувшись до Києва, насамперед я пішов до матері Анатолія Гажали, фельдшера і мого друга, з яким ми пережили багато суворих випробувань. Його передсмертні слова і досі звучать у моїх вухах: «Допоможіть матері пережити мою смерть...»

Я знав, що мати Гажали літня самотня жінка, що вона тяжко хвора і втрачає зір. Тоді, в госпіталі після загибелі Анатолія ми вирішили не повідомляти їй про смерть сина. «Скільки їй лишилося жити. Нехай до кінця днів своїх думає, що син живий».

З того часу регулярно надсилали їй гроші. Спочатку від імені Анатолія. Потім — від імені госпіталю, пояснивши це особливими умовами, в яких перебуває Гажала.

У Києві на вулиці Леніна в глибині одного з подвір'їв стояв напівзруйнований двоповерховий будиночок. Тут на першому поверсі жила Анатолієва мати.

Стукаю в двері. Чую рипіння ліжка, потім човгання капців, потім довга метушня біля дверей: хтось водить рукою по дверях, намагаючи засув, як то буває в темній кімнаті. Але надворі був день, і я зрозумів, що двері намагається мені відчинити сліпа людина. «Мати»,— подумав я.

Впустила мене в дім старенька з незрячими нерухоми очима, які дивилися повз мене кудись на подвір'я. Тяжка задишка, набрякле обличчя свідчили, що людина хвора.

— Хто тут? — спитала старенька, відступивши назад, щоб дати мені дорогу. Голос у неї був ласкавий, материнський, благальний.

— Друг вашого сина Анатолія. Привіз вам од нього вітання,— відповів я.

— Від Анатолія?— вигукнула жінка.— Чого ж я стою? Прошу вас, заходьте, роздягайтесь... Боже мій, як усе це несподівано.

Мати намацала тремтячою рукою стілець, підсунула його мені, а сама сіла на диван.

— Ви давно його бачили? Що з ним? Чому рідко пише?— засипала вона мене запитаннями.

— Зовсім недавно бачились. З ним усе гаразд, живий, здоровий,— не вагаючись, відповів я. Не міг я відповісти інакше цій хворій, сліпій жінці, що стояла на краю могили.

— Ви привезли листа від сина?

— Звичайно,— бадьорим голосом продовжував я (це запитання я передбачив і заздалегідь написав листа). Розстібнувши гудзик над бічною кишенею гімнастерки, я витягнув «листа» і передав матері (треба було, що б там не сталося, зберегти видимість правди і не викликати підозри). Тиха радість, що нею світилося обличчя матері, спокутувала мою неправду.

— Востаннє я бачився з ним у Німеччині, в Бранденбурзі. До цього він був в оточенні і не міг вам писати. Тепер його посилають у тривале закордонне відрядження. Навряд чи найближчим часом він матиме можливість

писати вам. На війні часто виникають непередбачені обставини... На це і війна...

Мати Анатолія попрохала прочитати листа. Я погодився. Я «читав», папір шурхотів у моїх руках. У листі Анатолій знайомив мене з матір'ю — «коли виникне потреба, він тобі допоможе». «Лист» закінчувався вітанням з Перемогою і побажанням щастя.

...За вікном прошуміла хвилинна літня гроза. Я виїшов на вулицю. Вітер розганяв хмари. Скісний світложовтий сонячний промінь освітив зелень каштанів, усмішки на обличчях перехожих. Автомашини, що стрімко пролітали вулицею, лишали за собою іскристе віяло бризок. Повітря над містом було чистим і прозорим.

І дивно: в цю хвилину я й справді повірив у те, що Анатолій живий. Живі Надя Уманська, Ніна Савська, Ліда Чепуркова, живі поранені поет Сохін, який не здався живим, «а мертві не здаються», як сказано у його віршах, Нечипоренко та багато інших.

Повірив, що вони живі тому, що цю кровопролитну війну все-таки перемогло ЖИТТЯ!

ЗМІСТЬ ЕПІЛОГА

Відкритий лист колишньому сержанту армії США Джеймсу Колдуену, а тепер лікареві, бізнесмену і священикові, з яким я зустрівся на німецькій землі як хірург з тяжкопораненим

Дорогий друже-недруже Джеймс!

Тебе, мабуть, здивувало звернення «друже-недруже». Поясню: друг — тому що подружила нас війна, а фронтова дружба надійна, а недруг — тому, що маємо різні погляди на багато життєво важливих питань.

Думаючи над відповіддю, я вирішив послати тобі в ідкритого листа. В ньому немає ніяких секретів, адже ми живемо в такий час, коли повинні знати один про одного якомога більше — чим дихаємо, до чого прагнемо. Нехай читають, кому цікаво.

Зараз вечір. Зеленкувате світло від абажура падає на чистий аркуш паперу і будить думку. Спогади спливають з глибин пам'яті й оточують мене з усіх боків. Пам'ятаю, як тебе на руках принесли в наш госпіталь, ти

задихався (не дивно — клапанний пневмоторакс!). Вогник приреченості ледь жеврів у твоїх очах.

Поки ти лежав у госпіталі, ми подружили. Складали плани на майбутнє, говорили про щастя й успіхи в житті. Ти мріяв стати лікарем, певне, на вибір професії вплинуло твоє поранення і госпіталь, і, не в останню чергу, наші розмови, про що ти сам писав мені після війни.

Тобі пощастило здійснити свою мрію. Закінчивши коледж, одержав диплом з відзнакою, «придбав» практику, а коли завелися грошенята, відкрив невеличке підприємство по випуску антибіотиків (тоді вони ще тільки розпочинали свою переможну ходу як одні з найкращих ліків у світі).

Поступово коло твоєї діяльності ширшало, ти придбав велику отару овець у фермерів, що розорилися, і добре на ній заробив.

Бурхливої енергії, що вирувала в тобі, цілком вистачило й на те, щоб пройти ще юридичну підготовку і навіть вивчитися на священика.

Твоя своєрідна діяльність — медицина, вівці, виробництво ліків, ряса священика — видається мені щонайменше дивною. Проте для мене не це головне. Головне для мене те, що ти, про це я дізнався з газет, ведеш наполегливу боротьбу проти атомної смерті у складі протиатомного руху лікарів.

У цьому розумінні ми боремось під одним прапором. Тут ми друзі і друзі до останніх днів своїх. Тут наші життєві позиції збігаються повністю.

Після другої світової війни минули десятиріччя. Багато що змінилося з тих часів. Передчуття нової війни, що виникало тоді, переросло в зриму реальну небезпеку. Фашизм став атомним. Нова війна, як ти розумієш, буде жахливішою, ніж та, яку ми з тобою пережили. Настав час об'єднуватись, як це було колись. Небезпека війни стала сильнішою за суперечності, що нас роз'єднують.

Завжди казали: людина — смертна, людство — безсмертне. Виявляється, людство також смертне.

Звісно, люди шукають способів вижити. І ти — не виняток. Тебе захопила ідея Фішера. Мені здається, вона не варта того, щоб про неї говорити серйозно. Якщо я тебе правильно зрозумів, Фішер пропонує знайти добровольця, який би погодився, щоб у його тіло вживили «фатальну кнопку». Дістатися до неї можна буде тільки

після смерті добровольця. Чи підніметься рука в президента на благородного джентльмена, який погодився віддати своє життя заради блага суспільства? Фішер переконаний, а разом з ним і ти, що це може зупинити президента. Не візьме він такого важкого гріха на душу.

Джеймсе, наївність твоя не має меж. Така людина, як ти — лікар, бізнесмен, священник, одне слово, реаліст,— і повірив у таку нісенітницю! Запам'ятай, коли збираються вбити мільярди людей, цьому не може перешкодити вбивство однієї людини, нехай і найдостойнішої.

Та коли вже така пропозиція є і ти в неї повірив, то порадь президентові самому собі вживити фатальну кнопку. Це наблизить його до колись даної обіцянки: «Я швидше застрелюсь, ніж натисну кнопку».

На знімку, що ти його надіслав мені в обмін на моє родинне фото, представлені всі чотири покоління: твої батьки (до речі, ти дуже схожий на батька), ти з дружиною, онуками й онучками (перший ряд) і ваші сини, їх четверо — Артур, Чарлз, Томас і Джон (по-нашому Іван). І справді, зведений полк поколінь.

У мене сім'я: я з дружиною, двоє синів — Володимир, Валерій, дочка Людмила і троє онуків.

Страшно подумати, що наш рід — твій і мій, в одну мить може припинити своє існування, і всі, хто зображений на наших знімках, зникнуть з лиця землі. Нікому буде навіть оплакувати нашу кончину. Ні молебнів, ні поминок, ні могил. Уся земля буде однією братською могилою.

Смерть, Джеймсе, звичайно зображують у вигляді кістяка з косяю. То уявлення застаріле і не страшне. Вже давно вона косить автоматними чергами. Однак і цей образ відходить. Виник новий, модерний образ: ніжна мати з атомною дитиною на ймення «малюк». Той самий «малюк», який спустився на парашуті в Хіросіму. Там уже він нагулявся. Мати була задоволена.

Смерть стала атомною. Усе вдосконалюється в світі, навіть убивство. Були шибениці, гільйотини, ешафоти, лобні місця, електричні стільці. Карали поодиноці. Тепер побудували глобальний ешафот. Карають одразу мільйони. Винних і невинних, усіх підряд.

Не тільки ти, і твій Фішер, і такі, як він, шукають способів вижити, а й, насамперед, ті, хто має гроші. Вони вже побудували для себе і своїх підопічних фешенебельні бункери. Сподіваються там відсидітись і перечекати.

Однак рано чи пізно, а треба буде вийти з бункерів. Що тоді постане перед очима їхніх мешканців?

Уже тепер можна передбачити: обвуглена мертва земля, та сама красуня земля, яка дарувала нам стільки радощів у житті. Люди гинуть від радіоактивного пилу, від високих і низьких температур — все буде охоплене полум'ям або заморожене; від густого, мов драглі, повітря, сповненого випарами від трупів; від хвороб крові і раку, від голоду, спраги, від отруєної їжі та води й інших причин, що їх нині неможливо уявити.

Джеймсе, сьогодні на планеті нашої накопичено стільки ядерних запасів, що вистачить їх, аби десять (а за іншими даними — п'ятдесят!) раз знищити все живе на землі. Як лікар ти це прекрасно знаєш. Смішно сподіватися на бункери, супутники чи якісь там «парасолі» над США. Радіоактивні опади — не травневий дощик, і парасоля над головою, якою б вона не була, не врятує від них.

В усіх цих питаннях не повинно бути недомовок і неясностей. Не можна дозволити обдурити себе, приспати протест. Адаптація — підступна небезпека.

Людей привчають до думки, що атомна війна неминуха. Коли це прийняти за істину, то нема чого й опиратись. Порожня метушня і галас? Сиди і покійно чекай загибелі. Поволі формується психологія жертви.

Це саме те, чого так прагнуть вороги миру. Ніщо так не захоочує агресора, як розгубленість і слабкість наміченої жертви.

Не хочу нав'язувати свого світогляду — ми виховувалися в різних суспільствах і в нас різні життєві позиції, але, гадаю, що розібратися в тому, хто готує підступність, нам допоможе давня солдатська дружба.

Нині важливо визначити, звідки походить загроза в ій ни. Адресу і прописку Молоха! Був Гітлер, лякав «радянською загрозою». Тепер те саме твердить дехто в США. Ганебна спадкоємність!

Особливо було мені прикро те, що в твоєму листі між рядків прочитувалася думка, що «в чомусь винні Совети».

Коли об'єктивно оцінювати речі, то загроза походить від ворогів миру в США, і ти, від аргумента до аргумента, погодишся зі мною, якщо тебе не зрадило почуття справедливості.

Ось перший мій аргумент: на дно Хіросіми, як братської атомної могили, одразу, в одну мить лягло сто

тисяч чоловік. Невдовзі стало відомо — і це переконливо доведено, — що не було ні воєнної, ні будь-якої іншої необхідності бомбити Хіросіму. І без атомної бомби війна наближалася до кінця.

Другий аргумент: пропаганду війни ведуть вороги миру в США, супермени, надгерої. Мовляв, кожне покоління вимагає «вина насильства».

Погодсья, брешуть ідеологи війни. Війна ніколи не була мрією людства. Мрією була Доброта. В казках, які ти, напевно, в години дозвілля розказував своїм онукам і онучкам, завжди перемагала Доброта. Зло теж перемагало, але тільки тоді, коли прикидалося Добротою.

Повним ходом ідуть штабні розробки. Обмежена війна. Обезголовлювальна війна. Глобальна війна. Безкровна війна. Роззброювальна війна. Війна в космосі. Наче війна — благо і мета життя, а не знаряддя смерті.

Едварда Теллера називають батьком американської водневої бомби. Коена — батьком пейтронної бомби. «Святі отці» стараються: «Любіть нейтронну бомбу, джентльмени! Вражаючий ефект: речі лишаються, люди гинуть».

Навіть в ігри проникла війна. На картках позначені мільйони умовних життів. Виграє той, хто «знищить» більшу кількість людей. Дітям (це теж гра) пропонують провести людину до електричного стільця. До вбивства крізь лабіринт. Без вигадки вбивати вже нецікаво.

Усіх сил докладає «блакитний диявол». Підлітки до 14 років встигають побачити на екрані щонайменше одиннадцять тисяч телевбивств. Нещодавно на Заході вийшла в світ серія книжок під назвою «Як убивати». Викладається технологія «справи», різні способи. Вбивства навчають, як першого-ліпшого шкільного предмета.

Попит великий. Жваво торгують смертю.

Виявляється, крім буржуазного способу життя є ще й буржуазний спосіб смерті.

Третій аргумент: симпатії до фашистів. Недавно вийшла книжка Аллена «Нацистські злочинці США». Їх немало — 3 тисячі. Серед них — колишній міністр Югославії, прозваний «хорватським Гітлером», кат Риги — Лайпенікс, фашистський мер Мінська — Тумаш, штурмбанфюрер СС Верлебен та багато інших.

Розгулює на волі начальник газових камер, не пригадаю прізвища. Вічко кіноапарата вихопило його з натовпу, коли він піднімався по східцях у церкву. Чи не

можеш ти мені пояснити, Джеймсе, чому врата божого храму не зачинилися перед ним? Який же все-таки несправедливий бог, якому ти щодня молишся і якому молився Трумен, коли підписував наказ бомбити Хіросіму і Нагасакі.

Та найжахливіше, що твої співплемінники пригріли багатьох бузувирів, які лютували в Білорусії. Я бачив на власні очі наслідки їхніх страшних діянь. Вони спалили 9200 сіл, серед них 600 — з людьми. Упирі, що п'ють людську кров.

Знаючи ці факти, я не дивуюся, що дехто на Заході намагається реабілітувати Гітлера. Тепер про нього пишуть як про великого живописця і рисувальника. Не кат, який згубив мільйони людських життів, а художник ніжної вдачі, улюбленець муз.

Чи відомо тобі, Джеймсе, скільки людей згубили нацисти, які ховаються нині в твоїй країні? Коли невідомо, я тобі скажу: 2 мільйони чоловік. Про це ти повинен постійно говорити своїм пацієнтам і парафіянам, усім, з ким ти маєш зв'язки як бізнесмен, і настійно вимагати кари. В кожному разі, я робив би так, якби був на твоєму місці.

Коли міряти Хіросімами, то це 20–25 Хіросім. А томні результати безатомних бомб.

Четвертий аргумент, який змушує думати про загрозу війни, це ваші внутрішні проблеми. 32 мільйони чоловік, які голодують або живуть надголодь. Парадокс: країна багата, а люди бідні.

Перегорнувши сторінки доповідей різних ваших комісій, ти знайдеш ще й інші цінні для тебе як лікаря відомості. Бідняки в США хворіють на серцево-судинні хвороби у 5 разів частіше, ніж інші шари суспільства, на нервові захворювання — у 7 разів частіше і т. п.

Мільйони людей не мають грошей на лікування. «Не хворійте в Америці» — так назвав свою книгу відомий публіцист Деннел Шор.

Клопітлива справа — рятувати людей. Убивати легше, натиснув на кнопку і — всі проблеми вирішено. Радикальний спосіб, чи не так? Так само, як лікувати лупу... відрубанням голови. Вже були такі війни: для вирішення внутрішніх проблем.

П'ятий аргумент: ненависть до комунізму. «Хрестовий похід» проти Радянського Союзу. Як тільки з'явилася атомна зброя, з усіх щілин, мов таргани, почали виповзати

недобиті мілітаристи, нацисти, фашисти, їм захотілося, як затятим картярам, «переграти» війну, почати все спочатку, випробувати ще один бліцкріг. Першими завдати удар. А раптом, цього разу пощастить? Зваблива думка: знищення ідеї комунізму через... знищення комуністів.

Пам'ятаю, президентові було поставлене запитання: чи можна вижити в ядерній війні? З незворушним спокоєм він відповів: «...частина населення і частина споруд збережуться і можна буде почати новий розвиток».

І тому, Джеймсе, за сукупністю причин я обгрунтовано вважаю, що загроза війни має свою адресу. А це — головне, що ми повинні були з тобою з'ясувати. Не буде загрози — не буде війни.

Однак виникає інше питання: чи можна відвернути загрозу війни?

Те, що об'єднувало нас у воєнні часи, поступово відпало. Лишилося те, що роз'єднує: ідейне протистояння. З цим слід рахуватися. Але не більше.

Є таке грузинське прислів'я: «Поганий мир кращий за гарну війну». Нехай буде «поганий мир». З усіма незгодами і складнощами, а не війна на знищення (іншої не передбачається).

Все-таки ми живемо в одному домі. Іншого дому, щоб відселитися, немає. І одну планету не розміняєш на дві менших «з вигодами». У Всесвіті немає канцелярії по обміну планет.

І ось про що обов'язково слід пам'ятати: перед лицем небезпеки люди об'єднуються. Був німецький фашизм — він нас об'єднав. Тепер небезпека — це атомна смерть.

Є, правда, ще вороги дрібніші, але вони теж убивають: голод, злидні, хвороби, стихійні лиха, смоги, кислотні дощі, отруєні водойми, автомобільні аварії; гангстери, терористи, мафії; племінні чвари, релігійна ворожнеча, міжусобні війни.

Та коли ми, Джеймсе, об'єднаємось проти атомної смерті, нам після цього легко буде об'єднатись і проти ворогів дрібніших. Уявляєш, як добре житиметься на білому світі, коли це станеться. Об'єднує не тільки небезпека, а й мрія, світлі діла. Не буде війни, то вже в недалекому майбутньому людське життя триватиме не 70, а 105 років. Так твердять учені.

Давай, Джеймсе, помріємо. Багато відкриттів уже зроблено. Ще більше належить зробити. Моделювання

мозку, генна інженерія, розкриття таємниці раку і перемога над ним, надійне електронне серце, радарне безаварійне водіння машин та багато іншого. Адже приємніше займатися всім цим, ніж проливати кров. Навоювалися, досить! Ситі війнами по саму зав'язку.

Здається, я написав усе те, що хотів. Лишається побажати тобі і твоїм хлопцям — Артуру, Чарлзу, Томасу і Джону, твоїм батькам, дружині, онукам та онучкам жити спокійно і насолоджуватися життям, будувати, а не руйнувати, нехай на їхню долю не випаде того, що довелось пережити нам з тобою.

Вважай, що мої побажання обов'язково здійсняться, бо посилає їх хірург, а за ним стоять ті поранені, яких він лікував. А було їх, як ти пам'ятаєш, 37 тисяч!

З надією на світле майбутнє

Павло ТАРАСЕНКО

1960, 1984

НАЙДОРОЖЧЕ

Повість

Розділ перший

— Ваша пропозиція робить мені честь. Але чи справлюсь я? Важко залучити до наукової роботи лікарів сільської лікарні, обрати теми, керувати дослідженнями...

Василенко рухом руки спинив мене:

— Я читав ваші праці, дитинко...

— Праці? Це перебільшення. Лише спроба науково осмислити деякі факти практики.

— Таким чином, дитинко, я вже переконався, що ви людина скромна.

Завідуючий обласним відділом охорони здоров'я Василенко всіх називав «дитинкою» — друзів і недругів й незалежно од віку. Для друзів це звучало по-батьківському поблажливо і доброзичливо, для недругів або тих, хто просто завинив,— застережливо й грізно: «Дитинко-о!»

Я не здавався:

— У Макарівці, куди ви хочете послати мене, немає спеціальних лабораторій... Сільська лікарня...

І на це у Василенка була готова відповідь:

— В тому її перевага, що — сільська, звичайна. На цих рубежах наука і служить людям.

У мене були свої задуми. Я хотів їх здійснити у клініці, де працював. Але нічого не добився, тільки пересварився. На самостійність думки я маю право, але на самостійність дій — ні. Іди по розробленому шефом маршруту. Згоден з ним чи не згоден — все одно йди з шорами, як у коня. Ніяких відхилень од визначеного напрямку... А тут — незалежність, свобода шукань.

Завідуючий наче вгадав мої думки.

— Коли для вас наука на першому плані... Певен, що це так...

«Хитрун,— подумав я.— Спалює за мною мости. Поїхати? Погодитись?»

Від прямої відповіді я все-таки ухилився. Василенко, звичайно, розумів, що для мене означала Макарівка: розлука з сім'єю, ломка звичного способу життя. Відчувши, що я вагаюсь, він більше не наполягав. Про нього говорили: «Дипломат». Всяку пропозицію, навіть найбільш неприйнятну і таку, що ущемлює твої інтереси, піднесе у привабливій формі. І голосу не підвищить. Не відчуєш насильства.

Василенко змінив тему. Почав розповідати про лікарів Макарівки. Лікарню очолює Лагода. Хірургічне відділення — Такаєва, його дружина. Вони зустрілись і побралися в армії, у медсанбаті.

Лагоду Василенко пам'ятає ще студентом. Поношений, з плямами від студентських супів піджачок, що його він надів на першому курсі й скинув на п'ятому. Безтурботна бідність. Фанатична закоханість у медицину.

Розповідав Василенко тихим, приємним голосом, час від часу пригладжуючи ріденьке, зачесане набік волосся. Він був з тих, хто у сорок років носить в кишені валідол. Тепер йому п'ятдесят вісім.

Прощаючись, завідуючій виїшов з-за столу і поклав мені на плече руку. І знову делікатно повернувся до своєї пропозиції.

— Сподіваюсь незабаром підписати вам папір про нове призначення, дорогий Павле Тарасенко. Ви, певна річ, зробите мені таку приємність. День, коли я одержу телеграму, що ви благополучно прибули в Макарівку, буде для мене, старого, радісним днем. Терпляче чекаю згоди. На все добре.

Моя перша зустріч з Лагодою і Такаєвою сталася в несподіваній обстановці.

Як тільки я з'явився до секретаря райкому Гайового, він обірвав мене на півслові і, ховаючи на ходу папери у стіл, запросив до себе на квартиру.

— Про справу поговоримо потім,— сказав секретар.— Захворів мій син. Називають три діагнози. Не відмовте взяти участь в консиліумі. Зараз приїдуть Лагода і Такаєва.

З ними я познайомився на квартирі Гайового. До того, що розповів про них Василенко, тепер я можу дещо додати. У Лагоди добродушне широке обличчя з гарно

окресленим ротом, сірі очі. Він не поспішає, як всі люди могутньої статури. Ходить перевальцем — служив на флоті. Від того, що у Такаєвої розкосі примружені очі, здається, що вона посміхається.

На ліжку, обкладеному всілякими іграшками, бавиться трирічний хлопчик. З ним була мати, змучена безсонням жінка.

— Запросив нового лікаря,— сказав Гайовий, беручи у мене з рук плащ.

Я пожартував:

— Мій діагноз буде четвертим.

Після досліджень виявилось, що дитина видужує.

Гайовий посміхнувся:

— Так і є. Поки лікарі домовлялись про діагноз, Віктор видужав.

З дитячої кімнати ми пройшли до умивальника. Передаючи нам по черзі рушник, Гайовий говорив:

— Збиваєте нас з пантелику. Скільки лікарів, стільки діагнозів. Який напрошується висновок?

Раїса Мухтарівна відповіла:

— Зрозуміло, користатися послугами тільки одного лікаря.

— І ви такої думки? — глянув на мене секретар.

— Це складне питання. До того, що сказала колега, можна поки що тільки додати: це має бути такий лікар, якому ви вірите... Про все інше я дозволю собі помовчати.

Гайовий накинув на плечі шинель. Кульгаючи, стукаючи протезом, проводив нас до машини. На вигляд йому можна було дати років тридцять — тридцять п'ять. Смаглявий. Шапка білявого волосся. Пильний погляд не дуже рухливих, як у людей з упевненим ладом думок, очей. На краю тротуару, складеного ялинкою з цегли, ми зупинились.

— Скажу одверто,— вголос міркував Гайовий,— відстає медицина. На рівні серпів, тоді як хліб давно уже збирають комбайнами.

Гайовий почекав, давши нам час для заперечень.

— Успіхи медицини надзвичайні. Переможено чуму, віспу, малярію...

— А сотні інших хвороб? А рак, захворювання крові?

— Інститути працюють, шукають... — відповів я.

Гайовий перебив:

— Інститути! А лікарні? Треба розширити фронт шукань.

Після цих висловлювань зовсім просто було повідомити про своє завдання, що я одразу ж і зробив.

— От і Прекрасно! — вигукнув секретар. — Починайте, пробуйте.

Ми сіли в машину. Шофер завів мотор.

Гайовий зачинив за Такаєвою дверцята.

— А ми нову лікарню будуємо. — Секретар кивнув у бік котлованів і штабелів цегли. — Отут стоятиме.

Вже смеркало, коли ми в'їхали в Озерне. Рівна вуличка, обсаджена тополями. Далі — парк, дерева з безліччю грациних гнізд. Посеред парку — вигадливої архітектури двоповерховий дім з химерними верандами, вежками та венеціанськими вікнами. Над ними — лускаті, темні від часу козирки. Це лікарня.

Особняк колись належав фон Мекку, остзейському німцеві, акціонерові залізниць. Мекків відвідували відомі артисти, музиканти. Серед них, як запевняють старожилі, Чайковський. Наче реліквію, бережуть тут розсохлий столик, за яким нібито пив чай великий композитор.

На порозі нас зустріла мати Лагоди. Разом з нею ввійшли у квартиру, що була розташована в тому ж особняку. Але вхід був окремий, з іншого боку будинку. Дві кімнати: їдальня (вона ж кабінет і спальня, поділена тільки ширмами) і кухня. Стіл вже було накрито, старенька чекала нас.

Всі сіли вечеряти. Човгаючи капцями, мати метушилася біля столу.

Протираючи тарілку, раптом засмутилась. Пильно придивлялась до тріщинки, дряпала нігтем.

Лагода розсміявся.

— У мамі є відро й семилінійна лампа. Ось уже півстоліття вони їй служать. Зовсім не терпить, коли в домі ламається якась річ.

Раїса Мухтарівна перевела погляд із свекрухи на чоловіка:

— Викапана мати. Хазяйновитий.

Лагода зніяковів.

— В устах дружини це звучить, як виклик безсторонності.

Спочатку говорили про все потроху, потім — про майбутню спільну роботу. Сільські лікарі одержать наукові теми? Які? Чи справляться? І де взяти для такої роботи час? Хіба лікарня — інститут? Я одразу почув своє

непевне становище. Що можна відповісти? Готового плану не було. Вплутав же мене Василенко в історію. Наберусь сорому й повернуся до Києва. Свята простота. Але я не вважав можливим негайно в цьому признатись. Інакше, навіщо ж мені було приїздити? Спочатку вивчимо ситуацію. А далі буде видно.

Розмова затяглася допізна. Ми розійшлись десь о першій годині. Ні людських голосів під вікнами, ані автомобільних сирен, ні трамвайного брязкоту.

Вранці я послав Василенку телеграму: «Прибув благополучно, приступив до роботи. Тарасенко».

Ось уже кілька днів я відвідую лікарню. Ходжу по ній, наче без діла. Придивляюсь. Лікарня як лікарня. Неприємні запахи? Хлорамін, запах гною, щось дуже задушливе хапає за горло. Але це ж невіддільне від лікарні. Її ознака. Шумно? Справді шумно. З буфету чути брязкіт посуду. Пронизливо шипить балон, коли від нього заряджають кисневу подушку. Ні на хвилю не змовкає телефон. У перев'язочній надривно стогне хворий. Але ж це так само невіддільне від лікарні. Її ознака. Засилля білого кольору? Гнітючий вигляд тяжкохворих? Нічого не вдієш — лікарня.

Потрапить в таку обстановку здоровий — захворіє.

Чом я всього того не бачив у клініці в Києві? За клопотом просто не вистачало часу для таких спостережень. Чи заважала упередженість думки. Століттями складався лікарняний побут, і, очевидно, всі ми до нього звикли. А тут раптом ніяких турбот. Тільки одно — вивчити побут лікарні. І несподівано для себе я глянув на все це не очима лікаря, а немовби очима новака.

Кімната, що її виділив мені Лагода, була обставлена скромно: обідній стіл, стілець, етажерка, залізне ліжко. Ведмедяча шкура на підлозі — предмет найвищого комфорту. Скромною, до речі, була і вся обстановка лікарні — свідчення післявоєнної невлаштованості та зношеності.

Вечорами я обдумував враження дня і читав. Читав багато, до глибокої ночі. Світло в кімнаті було яскраве. Через те вікна видавалися темними, як вода в глибокому колодязі. Час від часу я припадав до вікна, вдивлявся у парк, затуляючись від світла долонями. Поволі вирізнялися у темряві неясні силуети дерев. Я тішився надійною

відлюдністю. Чудовими були ці вечори роздумів і читання книжок під захистом стін старовинного особняка.

Лежачи в ліжку, я думав: здоров'я — врівноваженість із середовищем. Хвороба — порушення врівноваженості. Середовище, припустимо, ставить перед організмом непосильне завдання. Нехай це буде, скажімо, холод. Спочатку організм намагається пристосуватись: звужуються судини, посилюється теплотворення в тілі. Та ось холод дужчає, пристосувальні механізми виснажуються і організм ушкоджується. Так виникає хвороба.

Я відклав книгу. В цьому будинку, думав я, лежать хворі люди. Потерпілі в конфліктах із середовищем. Яким же повинен бути їхній притулок? Звичайно, таким, що береже, охороняє. Це ясно. Адже сили хворих уже виснажені й ослаблені. А як насправді виглядає цей притулок? Ні, не таким він повинен бути. Зовсім не таким.

...Вранці я прокинувся від стуку в двері. Увійшов Лагода. (Потім він щоранку заходив до мене, і ми йшли на п'ятихвилинку. Яюсь відразу ми знайшли з ним спільну мову і трималися купи). Побачивши певимкнену лампу і стос книжок на стільці біля ліжка, він сказав:

— Що ж ви вчитали за ніч? — Він узяв із стільця одну з книжок і став гортати.

Поки я вдягався і голівся, Лагода захопився книжкою. Я вже кінчав пити чай, а він все ще читав.

— Стривайте,— не відриваючи очей від книги, сказав Лагода,— прочитаю вам цікаву сторінку.

— Якщо це забере не більше п'яти хвилин...

— Три хвилини...— відповів Лагода і глянув на годинник.— У нас ще є час.

Лагода прочитав мені вголос абзац про експеримент. Собаці ввели речовину, що викликає судороги. Та ось одного разу ввели не всю дозу, а частину. Приступу не було. В цей час служник грюкнув дверима. І приступ вибухнув.

Лагода пройшовся по кімнаті, як завжди — перевальцем.

— Отже, шум вплинув як додаткова шкідлива речовина,— міркував він.— Як частина дози, якої не додали.

Тут я виклав Лагоді все, що мені спало на думку.

— І не тільки шум, але й запахи, і вигляд хворих, і багато іншого — додаткова отрута. Розкажемо про це на п'ятихвилиниці. Почнемо з цього.

Голосна розмова між лікарем Канашкіним і сестрою Новик привернула нашу увагу, коли ми йшли коридором. Зупинились. Канашкін вимагав, щоб саме вона, сестра Новик, а не санітарка, збігала в аптеку по ліки. Новик скипіла. Шумно запротестувала, але потім все-таки скорилась. Відштовхнувши стілець, гупаючи чобітьми по коридору, вискочила на сходи.

Перезирнувшись, ми пройшли в ординаторську. Там на нас чекали лікарі Рудіна, Малишко, Чудновська, старша сестра Груздьова, операційна сестра Галя Поліщук. Канашкін з'явився, коли Рудіна доповідала про своє чергування. Розлючений, незадоволений присів біля самих дверей. Короткими ногами обхопив зсередини піжки стільця.

Рапорт чергового слухали не уважно і неохоче. Лікар Чудновська, літня, непоказна на вигляд жінка, переглядала якісь папірці, що їх вона щойно витягла з кишені. Груздьова із запізненням виписувала бюлетень. Потім, глянувши на Лагоду, підсунула Малишко, щоб та поставила підпис.

Після рапорту Лагода звернувся до всіх з несподіваним запитанням, яке враз розвіяло атмосферу сірої службової буденності.

— Як усунути шуми в лікарні? Чи думали ви про це? Як зробити, щоб у ній не було криків, коли лікарня — зосередження болю? Щоб не було запаху ліків, гною?

Канашкін пирснув зо сміху в кулак.

— Лікарня без запаху ліків? Що ж тоді це за лікарня?

— Гній — не парфюмерна речовина, — похмуро додала Рудіна, гостра на язик жінка.

Канашкін вів далі:

— Це впливає з самої суті лікарні: запахи ліків і стогін. Як можна без них?

Рудіна знизала плечима:

— Не розумію, шум — ознака життя. Тихо тільки на кладовищі. Хворих розважає шум.

Лагода замислився. Після короткої паузи заговорив спокійно, але переконливо:

— Ознака життя... Кладовище, — повторив він слова Рудіної. — Який шум розважає? Крик сусіда, якому боляче? Гуркіт стільців? Брязкіт каталки? Вранішня сварка між Канашкіним і сестрою Новик?

Обличчя Канашкіна витяглося:

— Ви, звичайно, на боці Новик. По-вашому, вона мала рацію?

Лагода спокійно вів далі:

— Я цього не вважаю. Головного не помітили: місця хворого у вашій суперечці з сестрою.

— Хто ж тоді мав рацію?— не розумів Канашкін.

— Воронько, хворий,— відповів Лагода.

Слова попросила Чудновська. Вона, як правило, ставала на бік потерпілих. Всі скривджені шукали у неї захисту.

— Це правда,— ніби вибачаючись, почала вона.— Шуму не повинно бути, і сперечатись тут нема про що. Все, як мені здається, походить від однієї суперечності: для персоналу лікарня — місце роботи, а для хворих — місце лікування. Як примирити це?

— Сприймати свою роботу не як службу в лікарні, а як служіння хворим,— сказав я.

Наш мекківський особняк був наповнений різкими, пронизливими звуками, що аж свердлили мозок. Від шуму здригаються, прокидаються від сну, у хворих підвищується тиск, частішає пульс. Шум у лікарні — це не просто струс повітря. Стогін — звуковий образ страждання. Шум і спокій — несполучні. А спокій — перший лікувальний захід. Старі лікарі говорили: тільки тоді вживай ліки, коли не допомагає спокій. Хворий робить якісь зусилля, перемагаючи шуми, тим самим розтрачує енергію, необхідну для подолання хвороби! «Тиша і спокій», «Тиша і порядок» — слова, які майже завжди стоять поруч. «Додержуйте тиші»,— оповіщується скрізь, де потрібна особлива увага. Втомлені, змучені завжди шукають тиші, спокою.

Тихо в лікарні — значить, вгамовано біль.

Але ми ввіймали себе на тому, що самі порушували тишу — так голосно вимагали додержувати її.

Ключ до тиші був знайдений випадково.

Дві санітарки стукотіли цеберками і голосно розмовляли в коридорі. Я спинив їх:

— Хворим потрібен спокій, а ви стукаєте... кричите.

Одна з санітарок, Ніна Чумак, вирячивши очі, голосно заперечувала:

— Я не працюватиму, тоді буде тихо. Ви ж роботи вимагаєте.

— Який вже раз прошу — тихіше.

Чумак розвела руками.

— У мене зроду такий голос. Всі в нашій сім'ї голосно розмовляють.

Повчальним тоном я відповів:

— Постарайтесь розмовляти пошепки.

Сказав і потім міркував про це весь день. Тихе слово, шепіт. Чи не це відкриє нам простори тиші. Ось де сільце, в яке ми заманимо цього синього птаха. Коли говориш пошепки, мимоволі стримуєш рух. Не стукнеш, не загуркотиш, пройдеши навшпиньках. Сваритися... півголосом також неможливо.

Біля хворої дитини мати говорить пошепки. Це материнський інстинкт. В лікарні лежать хворі люди. Адже цілком природно: розмовляти тихо. Щирі, сердечні слова вимовляються неголосно. Не скажеш слово «любий» таким голосом, яким гукнеш когось на вулиці. Хворі прагнуть ласкавого слова. Нарешті, значимість того, що вимовлено тихо, збільшується. А в лікарні все важливо: йдеться про життя людини.

Усім цим я поділився на п'ятихвилиниці. Своїм міркуванням знайшов фізіологічне обґрунтування. Це надало їм ваги.

Слухали мене по-різному. Канашкін іронічно посміхався, часом насторожувався. Рудіна байдуже дивилась у вікно. Уважно слухали мене лише Малишко й Чудновська. На їхніх обличчях були водночас недовір'я і цікавість.

— Отже, будемо говорити тихо, а коли тяжкохворий, то й пошепки? — закінчив я нарешті цим запитанням своє повідомлення.

Відгукнулася тільки старша сестра Груздьова.

— Спробуємо...— потім додала: — А чи не буде це смішно?

Більше ніхто нічого не сказав.

З цього дня головний лікар зобов'язав усіх розмовляти упівголоса. Почалося з курйозу.

Приїхав Мочалов, завідуючий районним відділом охорони здоров'я, огрядний чоловік з неуважним поглядом. Лагода неголосно привітав його. В коридорі сестри розмовляли між собою пошепки. Мочалов здивовано звів брови, зіщулювався.

— Погано працюєте, Лагода. Застудили своїх людей і самі втратили голос.

Для Канашкіна, Новик і Чумак настали тяжкі часи.

Їхні взаємини були, по суті, взаєминами заряду з детонатором. Тепер їхній темперамент знаходив вихід у відчайдушній жестикуляції. Це виглядало смішно: шепочуться, а руками розмахують і обличчя сердиті. Сестра Варя Левчук цілком серйозно розповідала: «Вдома я тепер тихенько розмовляю. Попросила якось у матері побідати, а вона мені каже: «Чого це ти, дочко, з цього секрет робиш?»»

У нашому старенькому особняку все вищало, скрипіло, стогнало. Наче він скаржився на свій похилий вік і слабке здоров'я. Кожне зчленування і суглоб у цьому домі хрустіли, як у хворого на подагру або ревматизм. Ніколи раніше ми цього не помічали. А тиша все оголила. Зцілив особняк Федот Парамонович Коваль, опалювач лікарні. Ковалья за його спеціальність опалювача називали «сонечко». Умілець, майстер на всі руки. Із стамескою, молотком, рубанком він ішов прямо на скрипи. Торкався чарівною рукою мостин, клямок, дверей, і ті враз замовкали або, як казала Нюся Ковтунович, санітарка, «рипіли вже пошепки».

Несподівано сестри і санітарки скинули черевики і взули тапочки. Ніжки стільців підбили гумками. На краї навісили шланги, щоб вода не шуміла.

Внутрішніх шумів ставало все менше і менше, зате ясніше чути було шуми зовнішні,— шелест дерев, гамір пташок. Та кого ж не заспокоять ці шуми.

Правда, знадвору в приміщення долинали не тільки пташині трелі. Вривались сюди і вокальні вправи Трезора, пса із зарослою мордою, що нагадувала жмут клоччя. Про нього говорили, що він покруч вівчарки і... мотоцикла. Гавкав він несамовито і пронизливо. Наче хотів, щоб його почули в космосі. Зрозуміло, Трезора перевели на господарське подвір'я і припнули на ланцюгу.

Так нарешті в лікарню ввійшла тиша. Велична, владна, вгамовуюча.

Якийсь час Канашкін опирався.

— Ця справа не варта виїденого гроша,— плував він за своєю звичкою прислів'я. Втомившись від наших зауважень, огризався: — Багато галасу навколо тиші.

Лагода відповів каламбуром:

— Це краще, ніж тиша навколо галасу.

— Не лікарня, а змова мовчання,— наполягав Канашкін.

Якось під час обходу в присутності Канашкина я спитав хворого Воронька, згадавши його скаргу:

— А тепер у лікарні шумно? Спокою немає?

— Що ви, лікарю, так тихо, що навіть пошепки розмовляють. Секрети? Змови якісь? — і, подумавши, додав: — Змови... проти хвороб. Тиша нам потрібна, як повітря...

Канашкін удав, що його хтось викликає, і вийшов з палати.

Я розпитував далі хворого:

— А поміж собою ви розмовляєте голосно чи тихо?

— Приміром, паркет блищить як дзеркало. Спробуй недокурок або там папірець який кинути на підлогу. Не кинеш. Серед такої тиші, як у нас, гріх шуміти. Є тільки тут одна санітарка... Голос свій опанувати не може.— Воронько посміхнувся.— Звісно, осика і без вітру шумить.

Виходячи з палати, ми якраз натрапили на санітарку, яка «без вітру шумить». Звичайно, це була Ніна Чумак. Лагода хотів уже був її картати. Але я тепло потиснув їй руку.

— Від хворих спасибі й від нас теж...

Так і лишилась для неї загадкою моя несподівана подяка.

Розділ другий

У ваших руках, читачу, клубок ниток. Ви шукаєте кінець нитки і не знаходите його. Смикаєте один виток, другий, третій, але від цього клубок не розмотується. Нервуєте, розриваєте який-небудь виток і знову тягнете за нитку, але і цим разом клубок не піддається. Та ось ви знаходите кінець, і клубок розмотується легко, швидко і весело.

Тиша, яку ми завоювали для лікарні, стала тим кінцем нитки, який допоміг нам розмотати весь клубок майбутнього, створеного нами, лікарняного режиму.

Тиша оголила біль, що ховався досі під покривом шумів. Адже в тиші стогін хворого звучить наполегливо і вимогливо, як на сполох. «Коли хто тільки звук подасть, я тут же питаю, чого стогнете, що болить»,— розповідала

Варя Левчук, сестра, яка навіть вдома розмовляла «тихесенько».

Освітлений тишею, як прожектором, біль тепер було видно з усіх боків, як велику мішень.

...Проходячи коридором другого поверху, я раптом почув стогін. Він линув з перев'язочної. По голосу я впізнав хворого хлопчика Васю Верьовку. І враз поспішив у перев'язочну. Канашкін виймав тампон з рани, квапився, дратувався, смикав тампон. Захищаючись, хлопчик хапав Канашкіна за руку, а той відмахувався ліктем:

— Не заважай, та не заважай-бо, потерпи!

Медсестрам Новик і Левчук, що допомагали під час перев'язки, Канашкін рішуче наказав:

— Держіть йому руки! Так він ще рани доткнеться!

На обличчях Новик і Левчук було страждання. Ніби боляче робили їм, а не хлопчикові.

— Дурню, коли б ти знав, як добре загоюється рана, ти б не кричав, а терпів. Спасибі сказати мусиш,— розходився лікар.

В цю хвилину Канашкін був особливо мені неприємним: вицвілі очі, в яких мигтять якась похмура впертість; губи, зібрані, неначе для поцілуку; сутула, незграбна фігура; несохайний одяг: мішкуваті штани з бахромою внизу, з пухирями на колінах (охочі поліхословити пояснювали несохайність одягу Канашкіна свідомим маневром дружини, яка була значно старша від нього: мовляв, у такому вигляді він буде гарантований від небезпечної уваги жінок). Старанність і працьовитість уживалися в цій людині з упертістю і грубістю. І це проявилось зараз, під час перев'язки.

— Що трапилось, в чому річ? — холодно спитав я.

Канашкін оглянувся через плече.

— Нічого особливого. Клятий, крикливий хлопчисько.

Відійшовши вбік і не кажучи ні слова, я надів гумові рукавиці. Потім взяв з рук Канашкіна інструменти, ніби для того, щоб самому дослідити рану, але ними скористався вже до кінця: відмочив тампон, почекав хвилинку, спочатку підтягнув той кінець, що піддається. І болю не було.

Сестра відпустила Васині руки. Тепер вони лежали розслаблено і втомлено-спокійно.

Канашкін спробував схватитися за грайливими інтонаціями:

— Навіть добре, що трохи поболіло. Біль — вірний пес здоров'я. Це ще греки говорили. Час від часу слід випустити цього пса.

Тим часом Новик понесла Васю в палату.

— То ж греки, а це — ми,— похмуро обізвалась Варя.

— Схоже на те, що ви карали хлопчика,— сказав я, скидаючи рукавиці.

— Тампон приріс до рани, а хлопчик наляканий. Я поспішав, автобус іде о четвертій, а зараз без десяти хвилин,— виправдувався Қанашкін.

Важке почуття неприязні до Қанашкіна гнітило мене.

— Хворому нема діла до того, що ви спізнюєтесь на автобус.

Қанашкін перебив мене, нервово подивившись на годинник.

— Я врятував хлопчикові життя, Миколо Павловичу, а ви з мене злочинця робите. Ну, поспішав, втомився після чергування. Додому дванадцять кілометрів. Автобус іде о четвертій годині. Пішки йти? — і додав: — Мені завжди не щастить.— Потім, як завжди, перекрутив прислів'я: — Бідний Макар на шишках валяється...

З вікна перев'язочної видно було, як у димці вихлопів відходив автобус. Було вже десять хвилин на п'яту. Қанашкін провів поглядом автобус і поплентався в палату до хлопчика. Там він просидів коло години — усміхався Васі вицвілими очима, показував на стіні «зайчика». «Вуха» «зайчика» ворухилися. Коли зовсім стемніло, лікар пішки почвалав додому.

Про випадок с Қанашкіним я розповів Лагоді. Він зауважив:

— Дивна людина. От побачите — він ще завдасть нам клопоту якою-небудь поганою несподіванкою.

Тепер ми йшли буквально слідом за бодем. Серед тиші стогін кликав, вимагав.

Як тільки Лагода почув слова: «Боляче, няню, обережніше» — і відповідь няні: «То що ж, як боляче. Це не клуб, а лікарня»,— він негайно зайшов до палати. За хвилину знову з'явився у дверях, пропустивши поперед себе Ніну Чумак.

Знову Ніна. Це вона міняла білизну хворому з переломом руки. Лагода відразу ж наказав зібрати всіх лікарів, сестер і санітарок.

Те, що збори скликали негайно, створило обстановку

надзвичайності. Петро Андрійович розповів про поведінку Чумак:

— Ви думаете, вона просила вибачення, виправила помилку? Де там.

Чумак стрепенулась, запротестувала:

— Він завжди такий, він — плаксій...

Нюся спідлоба глянула на Чумак.

— Хай не ображається Ніна. З нею таке буває часто: і біль заподіє, і ще хворого вилає.

Чумак з досадою махнула рукою, відчепись, мовляв.

Нюсю завжди ставили за приклад, і тому Ніна її ненавиділа. А ставили її за приклад не тільки лікарі, а й хворі. Якось Чумак накинута на Воронька, коли той пролив у постіль суп: «Білизна казенна, так не шкода! І праці моєї не шануєте!» Лагода тоді зробив їй зауваження. Вона огризнулась: «Кого ж я ляятиму? З кого вимагати? Ви ж нас лаєте!» По суті, Чумак працювала чесно, але шумно й з гуркотом, люто, як то кажуть. А хворим здавалось, що вона тільки заважає і ніякої користі від її роботи немає. Необережність Воронька, звичайно, сталася через слабкість — затремтіли руки, і суп пролився. Хворий тоді з докором сказав: «Нюся мене з ложечки годувала». Чумак із злістю відповіла: «Ну і цілуйтеся з нею. Набридло. Я не менш від Нюсі працюю».

Для Чумак головне — білизна, порядок, чистота. Хворі — вороги, всі лиха і клопіт від них. Вони сміять, бруднять білизну. А для Нюсі головне — хворі. «На всяку роботу могла б піти, — говорила мені, — і бригадиром могла стати, і дояркою, і буфетницею, але не хотіла. Я люблю коло хворих ходити, дітей бавити і все таке. Знаєте, хворому завжди треба усміхатись, щоб до життя прив'язати. — А потім несподівано спитала: — А на сестру важко вивчитись? Що для цього потрібно?» Лагода відповів: «Дуже, дуже багато потрібно. Таке, як у тебе, серце, Нюсю».

Головний лікар перевів погляд з Чумак на Нюсю.

— А як би ви, Нюсю, вчинили? Як з хворим повелися б?

— Я? — засоромилась Нюся.

— Так, ви. Чумак, може, не знає, як змінити білизну, не завдавши болю, то розкажіть...

Сині, дуже ласкаві очі Нюсі засвітились.

— Звичайно, одягала б і дивилась на обличчя. На обличчі все видно. Коли боляче, воно виказує. Потім

зламану руку поклала б на подушку. Попробувала б: «Так боляче? А так?» — і поклала б, як не боляче... Біль виникає через усякі незручності в ліжку. Все зробиш як слід, дивишся, і хворий вже посміхається, і на тебе дивиться з вдячністю. — Нюся розчервонілась, воскресивши в собі, очевидно, недавні добрі переживання. — Ввійдеш в палату, а хворі тебе, як рідну, зустрічають.

Нюсині слова справили враження. Цей момент я визнав за найзручніший, щоб розповісти про біль:

— «Біль — це вірний пес здоров'я». Так, це справедливо. Людство зникло б, якби не було болю. Біль сигналізує про небезпеку. Але і сам по собі він небезпечний. Корисний він в перший момент, корисний як сигнал. Але біль пригнічує волю до життя, виснажує нервову систему, розпорядницю всієї діяльності організму. Так настає розлад. А хворому потрібні бадьорість і надія. Біль приборкує хижого звіра, а лагідну тварину доводить до безтями. В руках усіх тиранів біль був невідмінною зброєю. А ви хіба тварини? Ще Гіппократ говорив: «Божественним є вміння усувати біль». Отже, — закінчив я, — проти болю треба боротись, як проти самої хвороби.

Під Канашкіним настирливо скрипів стілець. Чумак похмуро дивилась собі під ноги. У неї засіпалось підборіддя.

З усього того, що я сказав, Лагода зробив практичний висновок:

— Кому в такому разі допомагає Чумак? — і відповів: — Хворобам. А допомагати вона повинна хворим. — Потім звернувся до Чумак: — Ви мусите зараз же перед усіма сказати, щоб кожен міг вам потім нагадати, як думаєте поводитися надалі.

Ніна затулила очі кулаками і, розмазуючи по обличчю слюзи, вимовила стиха:

— Ну, чого це ви до мене присікались? Що я вам зробила? Не хочете, щоб працювала, то я й піду.

Ніна все зрозуміла, але говорила не те, що слід було: вперті, неслухняні слова зривалися з уст.

Після зборів пішли з Лагодою в парк. Розмірялися: лікарня без болю, без страждань. Такою має бути лікарня майбутнього.

Біль найбільше боїться обережності й делікатності. Коли ми в такому дусі виховаємо канашкіних і чумачок, це вже набагато наблизить нас до ідеалу. До нашої мрії.

З надхмарних висот спустили нас на грішну землю дівчата, які поверталися з поля. Одна з них запитала:
— Як здоров'я Воронька? То наш бригадир... Дуже страждає, бідолаха...

Лагода розвів руками.

— Гангрена... Така хвороба... вимучує людину.

Дівчата подивилися на нас так, наче то ми винні, що ще не винайдено засобів вберегти людину від болю.

Вечоріло. Західними барвами сповнився небесний ківш. Верхівки сосен полум'яніли, мов смолоскипи. Від медвяних пахощів трав злегка паморочилася голова.

Серед цієї пронизливої краси чимось ворожим і безглуздим видавалося втручання людського болю.

Коли під час операції наші хворі скаржилися на біль, ми ладні були тлумачити ці скарги як лякливість або нестриманість. Іноді навіть дозволяли собі покрикувати на хворих: «Не стогніть, ви ж не дитина і не тендітна панночка. Візьміть себе в руки».

У нас виникла думка: опитати своїх хворих. Соромно було вислуховувати їхні відповіді. А ми пишалися, дурили себе — не боляче. Ні, боляче, навіть дуже боляче! Що це — недосконалість знеболювання чи наші особисті вади?

На сторінках книжок, журналів, з трибун з'їздів, кафедр стверджувалося, що операції під новокаїном безболісні. А як насправді, кому вірити — хворим, що перенесли операцію, чи хірургам, які завдають болю?

Може, болю завдаємо тільки ми? Це, так би мовити, наш сумний привілей. В інших лікарнях оперують без болю.

Щоб перевірити себе, ми поїхали до Києва: Лагода, Такаєва і я. Вибрали клініку професора Панаріна. Це був високий, вродливий дідок. Хірургів оцінював, виходячи з того, чи вміють вони оперувати аневризми. Коли ні, копійка їм ціна. Йому заперечували: «Тоді ортопеди, приміром, розвиваючи ваші погляди, заявлять, що ті, які не вміють зшивати кістки — орангутанги».

З терапевтами він не ладив. Всіх їх, зокрема і Михайлюка, називав балакунами і словесниками. Михайлюк в боргу не залишався. Про Панаріна говорив: «Ветеринар!.. А медицину дедалі більше треба олюднювати». Говорив незлобиво, але й без особливої прихильності.

Ідеї Павлова Панарін розумів примітивно.

— Я лікуватиму, наприклад,— полемізував він з Михайлюком,— апендицити операціями, а ти (вони були ровесниками, вчилися в одному університеті і тому були на «ти») лоскотанням п'яток. Чорна магія...

Михайлюк відповідав спокійно і ущипливо:

— Прямолінійно мислиш, друже. Свого часу від Дарвіна домагались, щоб він показав саме ті сорти капусти, від яких в процесі еволюції утворились... слони.

Марно було б просити у Панаріна дозволу на розмови з хворими. Він напевно відмовив би. Ми обійшли палати нишком. Серед студентського натовпу ніхто не звернув на нас уваги.

У цій клініці я виріс як лікар. Поважав її, а тепер вона постала переді мною в іншому світлі. Біль і переживання немов узаконювались монументальністю і багатством її: фронтом лабораторій і кабінетів, помпезним вестибюлем, обшитим панелями з дорогого дерева; гравюрами на медичні теми.

Більшість хворих, що їх ми опитали, звідала біль. Але ми почули значно більше: про тривоги, тяжкі передчуття. Страх викликав вигляд операційної: стіл стояв серед зали, схожий на верстат,— підйоми, гвинти, гайки, прогонічі. Інструменти, що скидалися на пристосування до тортур. Скривавлені серветки на підлозі. Холодний блиск нікелю, кахлі, скла. «Зразкова бойня»,— сказала хвора з чорною чолкою. «Переходьте на стіл, повертайтеся на спину»,— відтворила вона розпорядження санітарки. Завчені, тисячу раз повторені слова, і тому вимовлялися вони байдуже, бездушно. Я звернувся до хворої. На білій подушці сірою плямою вирізнялось її обличчя.

— А вам було боляче?

Жінка посміхнулася блідими губами, які майже не мали обрисів. Питання здалося їй безглуздим.

— Це ж операція...

— Отже, було боляче? — перепитала Такаєва.

Хвора кивнула, долонею поправила на голові косинку.

— Але тепер,— казала вона слабким голосом,— коли все позаду — біль, тривоги, я відчуваю себе щасливою. Дякую Гридньову, йому зобов'язана життям. Дітей навчу любити його. Ви знайомі з лікарем Гридньовим?

— М-м... Ні,— промимрив я.

Ми були не те що знайомі, ми були друзі. І Лагода

його добре знав. Разом кінчали інститут. Разом воювали. Разом працювали в клініці.

Потім хвора витягла з-під подушки книжку, знайшла потрібну сторінку і передала нам.

— Читайте. Там усе сказано.

За стіною почувся гомін і човгання ніг. В ту ж хвилину у дверях появилася сестра і повідомила, що почався обхід. Ми негайно покинули палату.

Забилися в далекий куток коридора і сховались за дверима. Прихилившись до стіни, Лагода почав читати вірші. У нас був вигляд змовників.

Везуть в операційну у колясці,
Але під ніж лягати нам самим.
Кругом все біле. Кожен в білій масці.
Я відчуваю — теж роблюсь таким.
...Зробилось млосно, бачу, справа гірша.
Сестра дає понюхати нашатир.
«А що, коли б узять якогось вірша
І прочитати — всьому наперекір».

Еге, куди там, вже й повітря мало,
У голові джмелі гудуть одні.
Терплю. Сестриця ваткою мені
Вуста змочила. Трохи легше стало,
А тіло піби рвуть, шматують, крають.
По-моему, давно кінчать пора...

Не помітили, як до нас підійшов Панарін і Гридньов.

— А ти, голубе, що тут поробляєш? — ошелешив мене питанням Панарін. (Він нікого на ім'я не називав: «голубе», «любий» і на «ти»). Я презирнувся з Лагодою: приємна усмішка на його обличчі не в'язалася з тією злодійкуватою поспішністю, з якою він ховав у кишеню вірші. Щоб збагнути, як відповісти, я спершу привітався:

— Добридень... Що я роблю?

— Добридень.— Професор подав мені руку.

— Відвідав знайому,— невіразно кивнув я в бік палат.

— Яку? — допитувався старий.

Діватись було нікуди, і я назвав жінку, яку оперував Гридньов.

— Прекрасно себе чуває і вдячна Гридньову.

Під вусами Панаріна заграла усмішка.

— Не помиляюсь, вибираючи учнів,— сказав професор.— А де ти зараз пробуєш?

— У Макарівці...

Він здивовано знизав плечима і, пальцем відсунувши рукав, глянув на годинник.

— Зайди до мене після обходу. Поговоримо. Мабуть, тобі потрібна допомога.

Панарін поблажливо посміхнувся і проплив коридором далі, високо піднявши свою гарну, сиву голову.

Автобус на Макарівку відходив з площі Перемоги о сьомій вечора. А зараз була десь перша година дня. З Лагодою і Такаєвою ми розсталися з тим, щоб о пів на сьому зустрітись на автобусній станції. Тим часом вони зроблять різні покупки, побувають в бібліотеці, а я поговорю з Панаріним і решту дня проведу в сім'ї.

Після обходу (старий любив точність!) стукаю в двері кабінету. Професор сидів спиною до мене і обличчям до дзеркала, що висіло проти дверей над столом. Ми зустрілися очима в дзеркалі.

— Заходь, заходь, голубе.— Не повертаючись, він показав на крісло поруч.— Сідай...

Я опустився в крісло — старовинне, різьблене, з підлокітниками у вигляді гривастих левів.

Нігтем вказівного пальця Панарін знімав шкаралупку з яйця і складав у блюдечко. Яйце було рідке, і Панарін їв його без ложечки. На білих вусах професора залишилася жовта смужка.

— Заслали тебе в якусь діру. В мій час так поводитися з тими, хто в чомусь завинив. Тепер це називають патріотизмом... Коли б ти звернувся до мене раніше...

— У Макарівку я поїхав з доброї волі.

— Добровільно-примусово? — хитро примружився Панарін.

— Йй богу, добровільно, дуже цікаво. Прилучаю лікарів до наукової праці.

— Ах, ось що. Створюєш... гм... свою клініку. Інститути, виходить, не справляються, допоможіть, брати-практики...

Старий спорожнив блюдце в клаптик газети, зім'яв його і кинув у кошик. Потім здув зі столу крихти.

— А чим ви все-таки там зараз займаєтесь? Які проблеми розв'яжете?

— Вивчаємо знеболювання.

— Добре. І до яких висновків прийшли?

— Місцеве знеболювання здійснюється погано.

— Про свою клініку я цього сказати не можу.

— Всі знеболюють погано,— наполягав я на своєму.

Панарін відчужено глянув на мене поверх пенсне.

— Місцеве знеболювання — принцип,— похмуро процідив він.

— «Хай гине республіка, але хай живе закон»?

Щоки Панаріна спалахнули.

— Наркоз — минуле хірургії. Настала епоха місцевого знеболювання.

Панарін нервово відсунув крісло і вийшов з-за столу. В товстому склі книжкових шаф пропливло його зображення. Із стін на мене дивились портрети вчених — бородатих, лобастих. Попередники Панаріна. Я відчув себе жалюгідним і неправомочним.

Від збудження повіки Панаріна тремтіли.

— Якщо ви,— тут він вперше сказав мені «ви»,— хочете зажити собі слави ретрограда...

Я скипів, кинувся в бій:

— А те, що Пирогов на десять тисяч наркотизацій не мав жодного випадку смерті — це до уваги не береться? До того ж на світанку наркозу. Ні, як хочете, наркоз — ідеальне знеболювання. Інша річ — поки що немає ідеального наркотичного препарату.

Популярність і вік, на його думку, дозволяли йому не дуже добирати слів:

— Жалюгідні аргументи. Дитяче белькотіння!

Щоб дещо додати для більшої переконливості своїх доказів, я почав говорити мало не пошепки:

— Зрозумійте мене правильно: від місцевого знеболювання не можна вимагати більше, ніж воно може дати, а від хворого більше, ніж він може витерпіти. Це — перше. Друге — ми ще ним не оволоділи як слід. Я проти болю, от і все.

— Тільки мертві болю не імуть...— відрізав професор.

Я зробив кілька кроків до дверей. Відчув, що краще піти. Атмосфера стала напруженою. Посміхнувся, ніби вибачаючись. Старий теж посміхнувся. Тепер обличчя його виражало не гнів, а втомлену розчарованість. «Мовляв, обманувся в тобі, голубе».

— Не сердьтесь на мене. Я не хотів вас засмутити. До побачення.

— До побачення,— кивнув він засмучено головою.

О шостій я вже був на станції. Автобуса з табличкою «Київ — Макарівка» ще не подали.

Перед дверима станції — тісного одноповерхового будинку — походили пасажири. Дехто сидів уздовж стіни на клунках і чемоданах.

Настрій у мене був поганий. Розмови з Панаріним не вийшло. Старий хотів допомогти, запросив до себе з добрим наміром, а вийшло зовсім інше — посварились. Зустрічі з хворими залишили слід у душі, і я не міг поступитись. А повинен був. Діти і старики дуже чутливі й вразливі. Панарін до того ж хворобливо самолюбивий і запальний. Даремно було переконувати і сперечатись.

Я пройшов у касовий зал. Тут було душно. В косому промені сонця плавали міриади порошинок і хмари тютюнового диму. У натовпі побачив Лагоду. Став пробиратись до нього. Поруч з ним стояла обвішана покупками Такаєва. Обличчя у них були червоні і спітнілі. До відкриття каси лишалось ще п'ятнадцять-двадцять хвилин. Лагода спитав:

— Гостра була розмова?

— Завели суперечку про знеболювання.

Ми розставили лікті, щоб боронитися від юрби, яка напирала з усіх боків.

— Звичайно, він за місцеве в усіх випадках...

— Зрозуміло. Традиція клініки.

Лагода витер хусткою обличчя.

— Істина промовляє тільки його устами.

— У Панаріна є деякі підстави так думати. Блискучий хірург. Вчений. Написав близько ста п'ятдесяти праць.

— Тоді що нам робити? Покірно схилити голову?

Я відповів без ентузіазму:

— Доведеться ще схрещувати шпаги.

Якийсь довгов'язий чоловік вступився у Лагоду лютими очима:

— Ви вже віддали мені ліву ногу... Тепер хочете віддати праву?

Лагода відповів через плече:

— В черзі вигод мало... Співчуваю.

Ми зробили відчайдушну спробу відвоювати для себе «життєвий простір». Такаєва думала про своє. Тримуючи над головою покупки, говорила:

— Хворим боляче, а лікарі, наче змовившись, не помічають цього. Чому так виходить?

Довгов'язий переставив чемодан у мій бік. Я відсунув чемодан і відповів Такаєвій:

— Коли нам затикають вуха такі авторитети, як Панарін, перестаєш чути стогін в операційній.

Лагода роздратовано додав:

— Не тільки вуха, рот — теж.

Довгов'язий заволав не своїм голосом:

— Не натискуйте нарешті! Будь вона проклята, ця станція!

— Знаєте, які думки турбували мене весь день? — Щоб відвернути увагу друзів від довгов'язого, сказав я.

Лагода запитально підвів брови.

— Шукав фізіологічних формул для переживань поета...

Такаєва простогнала:

— Як же це виглядає?

— Пригадуєте рядок: «В очах моїх, як ніччю, потемніло». Це іррадіація збудження.

Довгов'язий співчутливо заглянув мені у вічі.

— Тут потемніє...

Лагода сказав:

— Ми з Раїсою теж про це думали. Визначали типи вищої нервової діяльності... Тим, кому не було страшно, безперечно, сангвініки. Як у Павлова сказано? Флегматики і сангвініки — це справді життєві типи.

...Нам все здавалось, що автобус іде надто повільно. У кучерявих садках пропливали села: Капітанівка, Мила, Мрія, Гуровщина. Мимоволі вирізнілася одна назва: Мрія. Я повторив сам собі це слово.

Як тільки приїдемо, почнемо оперувати по-новому. Без болю. Завдаючи біль, ми обкрадаємо здоров'я хворих. Анатомічну структуру серця лікарі знають. Далеко складніше пізнати серце хворого. Перспектива великої роботи хвилювала мене.

Біля арки, прикрашеної гілками ялини, ми зішли з автобуса. Село Озерне. Тополева алея. Будинок з вигадливими вежками. Хворі. Завтра операційний день.

Енергійно миємо руки. Такаєва і я. Лагода стоїть поруч, прихилившись до стіни. Нам сьогодні треба зробити кілька операцій. Умовляємось: без болю, без криків.

— Є ще одна причина «жорстокості» хірургів, — сказав Лагода.

— Яка саме? — спитав я.

— Коли хворий кричить, він заважає нам. З цієї хвилини більше не жаліємо його, а обуруюємось.

Розчинились двері, і Нюся Ковтунович привезла хвору. Слідом за нею ми ввійшли в операційну. Скільки страху, сумнівів і відчаю пропливло вже через ці двері.

— Переходьте на стіл, лягайте на спину,— сказала Нюся.

Видно було, як б'ється жилка на скроні хворої Клименко.

«Ми звільнимо хворих від болю,— подумав я.— А як їх звільнити від хвилювань? Страх перед операційною, перед нами, нашими руками, перед майбутнім: адже завтра можна прокинутись інвалідом, або зовсім не прокинутись. Страх — добриво для хвороб і їх насіння. Як звільнити людину від страху?»

Операція почалась, і жінка трохи заспокоїлась. Виявляється, найстрашніше — чекання.

Нечутно рухаються в рані руки. Глухо подзвякують інструменти.

— Заболить — не приховуйте. Болю можна запобігти,— говорить Такаєва.

Лагода уместився біля голови Клименко. Людина поруч — надія і опора у випробуваннях.

Хірурги люблять свою професію по-різному. Один любить її як віртуозність, як рукоділля, як вдало завчені технічні прийоми. Мабуть, так любить її Панарін. Такій любові не тісно навіть на лезі скальпеля. Такаєва і Лагода люблять хірургію ширше, сердечніше: люблять в ній повернене життя, радість близьких і друзів. Сміх і пустощі дітей, яким повернули батька.

Не можна сказати, щоб руки Такаєвої відзначалися особливою тонкістю ліній та аристократизмом. Вони були навіть трохи грубуваті і скидалися на чоловічі: ширококісті, з короткими нігтями. Але якими вони були обережними, делікатними, якими економними були її руки. Ні метушні, ні розгубленості.

Помилляється той, хто порівнює руки хірурга з руками музиканта. Руками музиканта керують емоції, руками хірурга — думка. Про хорошого хірурга тому й кажуть, що він оперує не руками, а головою.

Я бачив багатьох видатних хірургів за операційним столом: Бурденка, Юдіна, Вишневського, Андросова, Єланського. Їх руки нагадують скоріше руки скульпторів, закарпатських різьбярів, взагалі — майстрів. У Бурденка пальці короткі й м'ясисті. У Андросова — сухі, потов-

щені на суглобах, у Єланського — широкодолонна мускуляста рука.

Раїса Мухтарівна наближалась до того моменту операції, який завжди затьмарюється болем. Це було зв'язане з підтягуванням тканин. Тут ми завжди попереджали: «Потерпіть...» День у день повторювали це «потерпіть», а сьогодні ввели розчин новокаїну в те незручне і сховане від очей місце, де проходять нервові шляхи — провідники болю. Раїса Мухтарівна очікувально поглядає на хвору. Обличчя Клименко спокійне. Жоден м'яз не здригнувся. І цей етап пройшов безболісно. Такаєва підводить на мене свої розкосі усміхнені очі.

— Бачу... чудово,— підбадьорив я.

— От і не було боляче,— заглянув хворий в обличчя Лагода.

— Спасибі,— тихо відповіла Клименко.— Ще довго?

— Зараз вас повезуть в палату. Ньюсю, каталку!

Клименко недовіркою глянула на Лагоду, сказала, ніби виправдовуючись:

— Іноді ми чули крики. Долинали з цієї кімнати...

Слідом за Клименко ввезли Жукову-доярку, потім Шпиговського, Шпет, Титаренка. То я асистував Такаєвій, то Такаєва асистувала мені.

Жукову, Шпиговського і Шпет оперували під наркозом. Клименко і Титаренка — під місцевим. Не було стогонів, криків. Зовсім інша атмосфера.

Увійшов Канашкін. Ворухнув своїми, наче для поцілунку випнутими губами:

— Щось дуже тихо сьогодні, думав, немає операції.

Він і не підозрював, як приємно нам було це почути.

Ми зробили відкриття? Ні, ніякого відкриття. Але здавалось, зрушили гору. Знайшли мужність визнати, що завдаємо болю. Сказати це всім — однієї мужності мало. Нас би зашикали, зім'яли. Що значать наші голоси в порівнянні з громовим голосом Панаріна!

Коли б навіть нам вдалося остаточно подолати біль, однаково хворі хвилювалися б. На операційний стіл не лягають з усмішкою. Тепер ми думали про те, як полегшити ці хвилювання. Лякає операційна? Стіл-верстат не замінити, наприклад, тахтою. І стіни не прикрасити картинами, а кутки скульптурами і вазами. Це було б замахом на саму хірургію. Інструментам не можна надати вигляду невинних прикрас-дрібничок. Їх призначення — пиляти, розтинати, довбати.

Все це так. Обстановку навряд чи можна змінити. Зате можна змінити інше — погляд на обстановку.

Як страшного суду чекав операції Андрійко Швець. З ним у мене зайшла невимушена розмова. Захворів він у тисяча дев'ятсот сорок третьому році. В хаті Швеця стояли німці. На очах у хлопчика мало не до смерті побили сусіда-колгоспника. Андрій вирішив помститися. Вночі, озброївшись кухонним ножом, проліз у стайню і порізав гітлерівцю сідло. Вранці фашисти схопили маленького месника. Хлопчик вирвався з рук гітлерівця, перескочив через тин і сховався у кущах в яру. Пущена навмання куля пробила Андрійкові ліву ногу.

Батько Швеця загинув на фронті, мати вмерла ще до війни від якоїсь несподіваної хвороби. Осиротілого хлопця узяв за сина Гордієнко, партизан загону Федорова, куди після поранення потрапив Андрійко.

Швець довго збирався зробити операцію, але все відкладав. Нарешті хвороба стала нестерпною, і він пішов до лікарні. По дорозі зустрів знайому трактористку. Не подумавши, вона розповіла, що її брат помер саме від такої операції. Сталося ускладнення — зараження крові.

Це дуже вплинуло на Швеця.

Вислухавши Андрія, я спитав:

— Що ж будемо робити?

— Не знаю.

— Вибору нема. Треба зробити операцію.

— А ускладнення бувають?

— Бувають.

— А якщо...

— Якщо? Таких «якщо» в житті багато. Вийшла людина на вулицю, потрапила під машину, загинула... Проте з цієї причини не відмовляються виходити на вулицю. Нещастя може трапитися всюди. Ускладнення — нещастя таке саме, як катастрофа на вулиці.

Швець подумав, тоді сказав:

— А все-таки страшно.

— Страшно розставатися з хворобою? Вона страшніша за операцію.

— Це я розумію... А буде боляче?

Відповідаю тоном, яким кажуть незаперечні істини (тепер мав на це право):

— Ні.

— Ви всіх заспокоюєте.

Я сказав:

— Спитай Клименко, Шпиговського, Шпета, Титаренка. Такі ж хворі, як і ти... Їм уже зробили операцію.

Андрій поволі перемагав сумніви.

Тут я пригадав страхи панарінських хворих. Жилку, що билася на скроні у Клименко. А що, коли розповісти хворим наперед, що їм доведеться побачити і пережити? Тоді не буде несподіванки і хвилювань у зв'язку з цим.

— Уявляєш собі операційну? — веду мову далі.— Ні? То слухай: велика світла кімната. Багато скла і нікелю. Чисто-чисто, все блищить — святе місце, майстерня здоров'я. Сотням людей тут повертають життя... Хірурги у довгих халатах, в масках. Розумієш, навіть маски?

Швець відповів жартівливим здогадом:

— Щоб не впізнав, кого потім ляяти треба, якщо операція погано скінчиться...

— Тебе прив'яжуть до столу...

— Знаю... Інакше втечу.

— А прив'яжуть для того, щоб часом не торкнувся халата або простирадла. Адже тут усе стерильне.

Швець повеселішав.

— Спасибі вам. На душі полегшало.

...Тепер з усіма, кого треба було оперувати, ми вели такі розмови. Назвали їх психопрофілактичними, такими, що звільняють від страху.

Зустрічались нам люди слабкі, боязкі. Їх можна було легко розпізнати по зовнішньому вигляду, по манері вести розмову, по рухливій, нервовій міміці, метушливості в словах і думках. Таким був конюх Федоренко, тяжко хворий на шлункову кровотечу. На підбадьорюючі слова Швеця він відповідав (Швець тепер «працював на нас»):

— Хіба в тебе хвороба? Дрібничка. І ти молодий, тобі двадцять, а мені шістьдесят, синку. Скажу одверто: я сюди помирати приїхав, факт.— Зневажливо глянувши на Андрія, він додав: — На твою хворобу навіть лікаря не треба, досить санітарки.

У Федоренка був вигляд змученої, втомленої людини: жовте, зморщене обличчя, із складками біля рота, опущені плечі. Ходив він поволі. Озирався навкруги, тулився до стін, шукаючи в них опори, сідав на краєчок стільця, наче počував себе на цьому світі гостем.

Хірургів конюх боявся. Тому лікував свою виразку у терапевтів. Виразка кровоточила. Але це не все. Терапевт прощупав одного разу невелику пухлинку. Коли взяти

до уваги вік хворого і давність захворювання, можна було думати про перетворення виразки на рак. Відкладати не можна. Хто знає, чим вимірюється час зловісного перетворення: неквапливими сторінками календаря чи тривожно пульсуючою стрілкою хронометра.

Передаючи нам хворого, терапевт сказав:

— Хірург — останній лікувальний засіб в аптеці терапевта.

Нам було відомо, що конюх одного разу вже утік з операційного стола. Не було певності, що і тепер, в останню хвилину, Федоренко також не відмовиться від операції. Я провів з ним таку ж розмову, як і з Швецем:

— Операційна — велика, простора, світла кімната, багато кому врятували в ній лікарі життя.

Вплинуло. Він дав згоду на операцію. Та всі карти нам переплутав хворий Лемеха, контролер фінвідділу, жовчна і дратівлива людина:

— Я знаю випадок,— говорив Лемеха Федоренкові,— ...така, як у тебе хвороба... погано скінчилось. Операція — серйозна справа.

Конюх невпевнено захищався:

— Нема ж іншого виходу.

— Брешуть лікарі, е...— махнув рукою Лемеха.— Колись і я їм вірив. Розчарувався. Пішов на ліки — пропав навіки.

Знову черв'як сумнівів проник у серце Федоренка.

— То що зі мною буде? — зітхнув конюх.

— У них латині вистачить, щоб виправдатись... е...— проскрипів Лемеха.

Федоренко знову відмовився від операції. Доторкнувся Лемеха — і все полетіло шкереберть.

Виходить, психопідготовка не дуже надійна річ.

— Що б ви не робили,— сказала мені Рудіна,— однаково хворі будуть хвилюватись. Операція — не розвага. «Шлях важких випробувань»,— згадалися слова Панаріна.

Можливо, ми переоцінили свої успіхи. Оптимізм ішов від перших удач. Тоді ми стояли ще тільки на початку шляху. Та мене обурювала зловтіха Рудіної. Короткою ущипливою фразою вона могла примусити захищатись, виправдовуватись. А коли виправдовуєшся — тебе вже принижено.

— Незважаючи на невдачі, ми все-таки полегшили долю хворих,— заперечував я.

— Долю лікарів,— обізвалась Рудіна.— Самообман!

Рудіна мешкала при лікарні з своєю дочкою. Чоловік, якого вона любила, кинув її. Грубо образив перше світле почуття. Це зробило жорстоким її серце. Рудіна замкнулась. До всього ставилась з підозрою, розмовляла різко, уїдливо: «Тихо тільки на кладовищі». І зовнішність її була стриманою: суворе обличчя, гладко зачесане темно-каштанове волосся, надто скромні сукні, іноді чорна спідниця і біла блузочка із стоячим комірцем і бантиком.

— Долю лікарів? — перепитав я.— Може, й лікарів. Коли хворим краще, то й лікарям краще...

У цей час промайнула думка: а коли б я розмовляв не з одним Федоренком, а... з групою хворих, тоді б мої слова набрали б більшої ваги. За рахунок спільної віри.

Так, так. Віднині ми будемо готувати хворих не поодинокі, а групами. Повстанемо проти страхів спільно з хворими. Кажуть, можна переливати бадьорість від одного до другого.

З одним ведеш розмову—умовляння, з групою—заняття. Це вже нова якість. Навчатимемо приборканню страхів. Три уроки: знайомство з можливостями лікарень, досягнення хірургів і як поводити себе до і після операції.

Про все це я хотів сказати Рудіній. Переконати... Зламати кригу. Примусити її подивитися мені у вічі. Повинна ж вона нарешті все це зрозуміти. У такій справі потрібні друзі. Ворогів досить поза лікарнею.

— Послухайте... Визріває новий план...

Рудіна відмахнулась і пішла геть.

— Рудіна! — гукнув я.

Вона не спинилась.

— Галино Петрівно!!

«Панарін, Гриднєв, Богоявленський,— подумав я,— охоче залучать її на свій бік. Одягнуть її думки в наукові формули. Панарінський форпост в нашому колективі. П'ята колона».

...О п'ятій годині вечора Такаєва привела хворих в ординаторську. Тільки що вона кінчила їх знайомити з лікарнею: лабораторією, фізкабінетом, рентгенкабінетом.

Хворих було п'ятеро, серед них — Федоренко. Він був сумний: отрута Лемехи ще діяла. Ледь-ледь прояснилося його обличчя, коли Такаєва розповіла про результати операцій. Страшно? З вами поруч хворі, які вже перенесли операції, поспитайте їх.

Як поводитись? Просто лежати і коритись? Ти об'єкт «обробки»? Постачальник хвороби? Ні — помічник лікаря, навіть більше — соратник. Тобі теж вистачить роботи. Дихальні вправи, гімнастика, власні прийоми вгамування болю.

Такаєва наче вела хворих незвіданим шляхом. Тут вибій, там хисткий місточок. Ось цією доріжкою йдять. Один по одному, один по одному...

Досвідчений провідник — половина дороги.

Краплинами вливалась в душі хворих віра. Яка ж бо в ній сила!

Парацельз успішно лікував сердечні хвороби листям у формі серця, ниркові захворювання — листям у формі нирок. Своїм одужанням хворі були зобов'язані не цим «лікам», а вірі в них. Мій учитель говорив: «Бром, який я призначаю, діє як бром плюс мій авторитет. А ваш бром — як бром неповноцінний. Тому що вам ще не встигли повірити».

Вислухавши Такаєву, Федоренко сказав:

— А все ж таки я невезучий.

— Чому невезучий? — спитав Швець.

— Я поранений був. І полоуу зазнав... Щось трапиться і на операції.

— Невезучі на полі залишилися, — сказала Клименко.

— Вам операцію не відмовляються робити, отже, вам пощастило... — наполягав Швець.

— Щастить, щастить, раз у таку лікарню потрапили, — додала Клименко.

Кожен віддавав Федоренкові частину своєї віри, і страхи потроху відступали.

Федоренко поступився, сказав нарешті:

— Згоден, робіть. А більше тим часом нічого не скажу...

У Лагоди визрів план: протягом трьох днів вливати йому глюкозу, а на четвертий замість глюкози... влити гексонал, наркотичний препарат. Хворий засне. Тихо, безтурботно, в одну мить — «на кінчику голки». Сплячого перенесемо в операційну і зробимо все, що треба. План Лагоди був схвалений.

Федоренкові оголосили, що будемо вливати глюкозу, щоб підживити серце. Він спокійно приймав процедури. Спочатку прорепетиували. За хворого була Нюся Ковтунович. Продумали деталі, дрібниці, навіть спосіб, як укривати хворого простирадлами, щоб виграти час. Жодної зайвої хвилини не буде Федоренко під наркозом.

Все виконали, як задумали. Після операції йому дали снотворне. На другий день прокинувся, оглянув здивованими очима палату. Спинив погляд на лікарях. Вони посміхалися йому дивно і загадково.

Раїса Мухтарівна схилилася над хворим. Сказала ласкаво:

— Ну от і все. А ви боялися операції.

— Сьогодні робитимете? — стомлено спитав Федоренко.

— Її зробили вчора...— відповіла Такаєва.

Під ковдрою Федоренко помацав долонею живіт, в обличчя його були не то подив, не то захват.

— Покажіть мені мою хворобу...

Йому принесли «хворобу» — висічену виразку.

В очах Федоренка засвітилася радість. Так радіє солдат, дивлячись на переможеного ворога.

Де поділись зморшки коло рота! Втомлений спокій виражало його обличчя.

— Спасибі!...— зітхнув полегшено.

Дітей особливо лякає вигляд хірургів, одягнених в халати і маски. Перед ними постають образи лихих потвор з казок. Діти плачуть, вириваються з рук. Ласка, ця безвідмовна зброя, безсила перед страхом.

Як же ми були здивовані — Лагода і я, — коли в операційну з бурхливою радістю вбіг Петя Скиба, п'ятирічний хлопчик. Він розмахував довгими рукавами нічної сорочки і кумедно витанцюював. Підійшовши до столу, рішуче зажадав від мене:

— Дядю, посадить.

Тут я зовсім розгубився.

— З цього хлопця будуть люди. Майбутній Матросов.

Ми презирнулися з Лагодою. Що це могло означати? Раїса Мухтарівна одвернулася. Рукою зробила якийсь знак Нюсі.

Пихкаючи, малюк вибрався на стіл. Я навіть не встиг допомогти. Зі столу він вже давав розпорядження:

— Заводний автомобіль і птаха, що пищить.

Нюся підняла краєчок серветки на столику, який стояв у кутку. Там були складені іграшки. Вона взяла автомобіль і птаха і передала Петі. В його руках птах враз «заспівав».

Все це, як виявилось, придумала Раїса Мухтарівна. Вона зробила нам це, як сюрприз. Два дні приводила ма-

люка в операційну. На столі його чекали іграшки — китайські ліхтарики, фільмоскоп, озвучені пташки. А Такаєва здійснювала лікування: гладила живіт Петі. Малюка підкупив такий приемний спосіб вигнання хвороби.

Коли зник страх перед операційною, столом-потворою і виглядом хірургів, його приспали.

Чи було обмануто довір'я Петі? Звичайно, ні. Лікарі розумні, добрі. Хто ж робить операції вдень? Їх роблять вночі, коли сплять. А сплять — не чують. І Петя не почув. Прокинувся вже після операції.

Отже, можна без болю, без стогонів, без страху в очах.

Один одному ми розв'язуємо халати. Потім скидаємо їх. Підходимо до умивальників, щоб «розмитися».

У дзеркалі промайнуло обличчя Лагоди, неголені, рудуваті щоки. Дивлюсь у дзеркало — і я заріс.

Лагода переодягся і відійшов до вікна. Жує булочку — зголоднів.

«Ми ніби в дорозі,— подумав я,— і, як завжди буває в дорозі,— вчасно не поголишся, не виспишся і поснідаєш всухом'ятку, не за столом, а на пні або навіть у сидлі».

Знаходимо все нові й нові тріщини, через які просочувався до лікарні біль. Часто він ховався під захист недосконалості наших знань. Іноді — під захист недосвідченості або байдужості й грубості, яку, наприклад, виявляли Канашкін і Чумак. Він, цей біль, водночас якось дивно уживався з чутливістю і сердечністю, тому що сприймали його, як неминучість.

Зроблено багато. Відкрито ефір, гексонал, пентотал, новокаїн, відкрито ще, може, сотні болезаспокійливих і наркотичних засобів. А все-таки біль не відступав остаточно. Він ще воює. Поки хворі стогнуть, навіщо пишастись, пишномовити?

Звільнення від болю близьке духові вітчизняної науки.

У стародавніх лікувальниках, порадниках, травниках згадуються різні засоби для вгамування болю: трава блекота, трава рута, центаврія, ромен, білий цвіт латаття.

Вперше на полі бою ефір застосував Пирогов. Він випробував його спочатку на собі. «Випередивши Європу, ми показали всьому світові незаперечність користі ефірування поранених»,— писав він потім.

Анреп, вітчизняний вчений, відкрив місцеве обезболювання.

Є у нас традиції, натхненні приклади.

«Лікувати — значить звільнити від болю, а не завдати болю», — повторювали ми на кожній п'ятихвилині, на кожних зборах. Тепер крик хворого сприймався, як надзвичайна подія. Як обвинувачення проти лікаря, сестри, санітарки. На біль обрушились всіма засобами: холодом, теплом, комфортом, ласкою. Тупими можуть бути не тільки голки, але і руки. Голки ми погострили, рукам прищепили спритність. Ми йшли слідами болю, як мисливець слідами звіра.

Біль — функція мозку. Тут він формується, як відчуття. Справді, той, хто знепритомнів, болю не відчуває. Гіпнозом знімають біль. Отож він формується у мозку, в ділянці, доступній впливу слова. Ми застосували слово.

Коли дитина заб'ється, мати відвертає її увагу постукуванням — «карою» стільця, стола, підвіконня, об яке забилась дитина. Вона дає їй в руки іграшки, показує, що он там летить пташка.

Ми не відчуваємо болю, голоду, спраги, коли захоплені яким-небудь видовищем: футболом, кінокартиною, якоюсь подією. В розпалі бою солдат не відчуває болю в рані.

Наче чую я втомлений голос Павлова: «Я перепрацював, — говорить він, кашляючи. — У мене почались перебої... Коли я звертаюсь до пульсу і думаю про перебої, тоді — готово, вони є, а коли я відвертаю увагу, перебої меншають». Відвернення уваги — це нова діяльність. Голова обтяжується цією діяльністю, і немає більше місця для інших відчуттів.

Ми почали вдаватися до такої діяльності.

Кожний хворий по-своєму перемагає біль. Кожний має свій прийом: один розтирає хворе місце, другий — ходить по палаті, наче хоче цим втекти від болю; третій — стискує щось у кулаці. Англійські солдати закладали в рот свинець, коли їх вели на шмагання. Впивались у нього зубами.

Лагода підсів до хворого Воронька.

— Що ви робите, коли починається приступ болю?

— Опускаю ногу, — відповідає Воронько.

— І вам тоді стає легше?

Він кивнув циганською шевелюрою.

— А знаєте, чому в цьому випадку стає легше?

— А справді, чому стає легше, коли опускаєш ногу?

Лагода пояснив:

— Судини ноги наповнюються кров'ю, яка несе живлення.

Цей прийом хворого дає деяке полегшення. Спільно ми посилили його: показали, як і де стискувати ногу. Водночас разом з чаєм дали снотворне. Потім поїли без снотворних і приступи зникали від чистого чаю.

Ми посилили власні протибольові прийоми хворих.

Поступово склався досвід, повеселішали хворі, і ми написали про це.

Стаття називалась «Білі плями» в хірургії».

«Білі плями» недосліджені сфери болю. Такі, де вона панує. Панарін назвав статтю «Чорні плями» в хірургії». Він вважав, що ми кинули тінь на хірургію. Зітруть нас на порох, зганьблять? Що наш голос проти Панаріна? Мишачий писк.

Попрацювавши в бібліотеці академії (де знайомився з новою літературою в справі знеболювання), я вийшов у вестибюль. Тут мене погукав Гридньов:

— Здоров. Радий, що зустрілися. Працював у бібліотеці?

— Як бачиш.— Ми потисли один одному руки.— Добридень.

— Додому? То нам же по дорозі.

Сходимо вниз з високого ганочка і виходимо на Володимирську вулицю.

До війни ми працювали з Гридньовим у клініці Панаріна. І на війні наші шляхи одного разу схрестились: багряної ночі під Аленштейном, у Східній Пруссії. Наші госпіталі працювали поряд. Ми приймали поранених козачої дивізії. Тоді йому було двадцять дев'ять. Тепер — тридцять п'ять. Відтоді він не дуже змінився. Високий. Худорлявий. Рогові окуляри. Жваві розумні очі. Приваблива усмішка на вузькому обличчі.

Ще в інституті Гридньов захоплювався хірургією. Панарін одразу виділив його з-поміж інших студентів. Гридньов сліпо йшов за ним в усьому, навіть у манерах.

— Що у тебе вийшло з Панаріним? Я хотів поговорити з тобою, але ти як у воду канув.

Я знизав плечима.

— Старий, як видно, розсердився на мене. Не треба було з ним сперечатись.

У Гридньова поморщилось чоло.

— Що ти там затіваєш? Роль оракула тобі не личить.

— Толю, ніколи в житті я не працював з таким інтересом, як зараз. Переді мною відкрився новий широкий світ.

Ми перейшли через бульвар Шевченка і пішли Володимирською. На розі вулиці Леніна, біля ресторану «Театральний», Гридньов спинився.

— З романтичних висот спустимося на грішну землю. Поговорити, як я розумію, є про що. Зайдемо? — він кивнув у бік ресторану.

Охоче погоджуюсь.

Майже всі столики були вільні. Займаємо крайній, біля вікна.

Підійшов сивий офіціант і витер столик. До Гридньова привітався, як до старого знайомого.

— Два коньяки «Двин», цитрину з цукром і «Казбек».

Незабаром офіціант приніс дві чарки коньяку і скибочки цитрини з цукром. «Казбек» поклав на тарілочку.

— Востаннє ми зустрілися з тобою під Аленштейном. Ти приїхав до мене в гості,— нагадав він.

— Це було сто років тому...

Закурили. Гридньов струснув попіл у попільничку.

— Навіщо ти виступив з цією статтею? Ти і твої!...— він підшукував слова,— соратники. Професори не люблять, коли їх повчають.

— На твою думку, критикувати Панаріна нема за що?

Гридньов криво посміхнувся.

— Байку «Слон і Моська» вже написано. Я б не хотів мати до неї відношення. Ти викликав обурення...

— Панаріна?

— Хоч би й Панаріна. Він не один.

— А Михайлюк?

— Ти учень Панаріна, а не Михайлюка. Твоя кар'єра — Панарін. Індійська етика диктує: ніколи і нічого не роби на шкоду своєму вчителю. Тепер тобі важко буде повернутись до Києва. Засохнеш у Макарівці. Я кажу тобі, як друг.

Сусідній столик зайняли молоді люди.

— На двадцятилітніх я ще дивлюся, як на рівних. Іноді вони дають мені зрозуміти, що я їм не підходжу!...— Гридньов зітхнув.— Справжнього життя ми ще не бачили.

— Як ти розумієш «справжнє життя»?

Анатолій поволі підніс цигарку до рота.

— Необмеженість в коштах. Машина. І чудова книга. І чудова музика.

— А наука?

Гридньов не поспішав з відповіддю.

— Скажу тобі правду: засобів проти раку ми з тобою не відкриємо. Напишемо щось сіреньке; наприклад, до питання про вміст у сечі якої-небудь кислоти при якому-небудь захворюванні. Я пишу такі роботи, хоч мене від цього верне. Але становище наукороба зобов'язує. Виконую їх без натхнення.

Гридньов підняв голову, примружився, випустив хмарку диму:

— Голівне — добре володіти ножем. Бути спеціалістом. Люди щедрі, коли рятуєш їм життя.

— Гонорар? Договорюй...

— Тебе лякає це слово? Я приймаю винагороду, але ніколи її не вимагаю.

Побачивши, що мені не по собі, він спробував пояснити:

— Я кажу одверто, що думаю. Затерті, заяложені слова про високі ідеали набридли. За ними криються жадібність і низькі почуття. Вип'ємо? Не хочеш?

— Ні.

— Тоді вип'ємо за мою обраницю. Я одружуюсь.

— Хто вона?

— Операційна сестра. Носитиме мені спирт і покриватиме мої помилки.

— До біса. Я тебе таким не знав. Ти хизуєшся.

Ми докурили цигарки, розплатились і вийшли. У Шевченківському парку розпрощалися...

— Гуд бай...

— До побачення.

На одній з лавок проти фонтана сидів Панарін. Він мав звичку вечорами відпочивати тут з мопсиком, переодованим і аж блискучим від жиру. Проходячи мимо, я привітався. Мопсик вишкірив зуби, Панарін глянув на мене так, ніби всі ці дні тільки тим і був зайнятий, що шукав зі мною зустрічі.

— Читав! Читав! Все це, голубе мій, скидається на лихий жарт. Хворі у хірургів посміхаються, їм трепанують голови, а вони посміхаються?— утрирував Панарін.

— Трепанация у ваших вустах звучить, як проламування черепа у глухому завулку серед темної ночі.

— Затямте, голубе, одужування — шлях тяжких випробувань. Бувайте здорові. Джек, пішли,— покликав він мопсика.

Кругленький, вирячкуватий мопсик скочив і поплентався за господарем.

Додому я вже не пішов, а повернувся до лікарні в Озерне.

Якесь тяжке почуття лишилося в мене від поїздки до Києва. Гридньов, що з ним сталося? Звідки ці віяння?

Ще буде час поговорити з ним.

Над шпилями особняка висів срібний диск місяця. Вежки. Козирки над вікнами. Нерухомі тіні дерев на білій стіні з мереживними плямами світла.

Моя кімната. Розчинене в парк вікно. Ведмедяча шкура на підлозі.

Не запалюючи світла, я ліг у постіль і довго крутився, поки заснув.

Розділ третій

Нюся Ковтунович доглядала хворих третьої палати. Тут лежали Швець, Федоренко, Воронько, Вася Верьовка і Петя Скиба — Матросов (так і пристало до нього це ім'я).

Нюся нікому не давала переваги, якщо, звичайно, цього не вимагав стан здоров'я когось із хворих. З глибини її синіх очей для всіх однаково сяяла тиха ніжність, всіх вона обдаровувала ласкою. І ніколи при тому не переступала межі дозволеного.

Як би погано не було у неї на душі, до хворих вона приходила з усмішкою на вустах. І разом з тим радість її не була буйною, зухвалою. Коло страждань блюзнірством видаються безтурботні веселощі.

Швецю дуже подобалася Нюся. Це всі в палаті помітили. Над ним жартували.

— А ти частіше скаржся — нога болить або живіт. Тоді Нюся весь час з тобою буде...— радив Воронько.

— Не вигадую ж я,— боронився Швець.— Справді нога болить.

— От про це й скажи Нюсі. Щоб жалем запалилася,— з робленим співчуттям зітхнув Воронько.

На тумбочці Швеця з'явився дзеркальце, гребінець, одеколон. Кучері його чарували всіх.

— Скоро вже додому підеш,— сказав я, вважаючи, що цим його порадував.

Воронько заперечив:

— Серед нас він найтяжчий хворий.

— Я б цього не сказав,— втрутився Федоренко.— Так йому подобається лікуватися, що, мабуть, і здорову ногу поклав би на операцію.

— Хворіти ніхто не любить,— відповів Андрій, вдавши, ніби не розуміє, про що йдеться.

Нюся, безперечно, знала, що Швець закохався в неї. Він їй теж дуже подобався. Та вона це приховувала.

— Посидь біля мене, Нюсю. Я хочу сказати тобі...— почав він стиха. Нюся перебила його:

— А чого ти тихо говориш?

— У лікарні всі тихо говорять,— знайшовся Андрій.

— Ні, не всі, тільки ми, сестри, санітарки,— ухилялася від розмови дівчина. Самій же страшенно хотілося посидіти довше, потримати Андрієву руку в своїй руці, як у перший день після операції, коли був ще слабкий і немічний. Але зараз вона підвелася з стільця, ніжно вивольила свою руку і вийшла з палати.

Біля палати Швеця вона часто затримувалась. Без діла простоювала з якою-небудь річчю в руках. Потім ловила себе на тому, що річ цю вона мусила давно купити віднести і віддати.

Минув час, і ми дозволили Швецеві підводитись. Нюся зраділа, прожогом кинулась до Федота Коваля замовляти милиці.

— Для Андрійка! Для Швеця! — крикнула Нюся. Її сині очі сяяли щастям.

Федот насупився. Він любив Нюсю без взаємності. Про її прихильність до Андрія дійшла чутка і до нього.

— Готових немає. Зроблю — тоді прийдеш. Через тижень.

— Завтра, Федоте.

Коваль не підводив очей.

— Але ж в мене дві руки. Федот — те, Федот — це. Вночі милиці стругати, чи що?

— Федоте... Ну, Федоте...

Серце майстра здригнулося.

— Добре. Приходь завтра.

Родини у Федота Коваля не було. Жив він бурлакою.

Лікарня для нього була всім; родиною, домівкою, службою. Дівчат віднаджувала його зовнішність: очі, поставлені близько одне до одного, здавалися косими, ніс гачком звисав над губами. Обличчя його вражало, таким воно було негарним. Але в той же час і щось привабливе було в ньому: добродушна посмішка, рівні, сліпучо-білі зуби.

Був він маленький на зріст, мускулястий, міцної будови і слабкий на сльози. Балакучий і щиросердий, він усім розповідав про своє важке дитинство, про мудрі напучення батька й матері.

— Батько мене навчав,— ділився спогадами Федот: — «Старий пройде — шапку скинь, молодший скривдить — не звертай уваги, він ще дурний». Коли брат у чотирнадцятому на війну йшов, мати говорила: «Дитино моя, не вбивай і не грабуй. Одні біжать на пожежу, щоб гасити, інші, щоб красти. Будь серед тих, хто гасить». Он яка у мене була мати. Про мене вона казала: «Маленький, а добре береться». За обідом усім давала по тарілці юшки, а мені ще й яечко. На руках у мене завжди мозолі були, як у бика на холці.

До Коваля всі зверталися, коли треба було щось зробити, а якщо він кому-небудь відмовляв,— до Нюсі. Для Нюсиного прохання враз відкривалися простори його щирого серця.

— Вона мене любить,— признався якось Федот завгоспові Груздьову, чоловікові старшої сестри, людині грубуватій і далекій від мук кохання.

Груздьов подивився на Федота через плече і саркастично посміхнувся.

— Дурень... Вона тільки хворих любить, здорових зневажає. А ти здоровий як бик... Зрозумів?

...В майстерні у Федота всю ніч світилося вікно.

Вранці до нього прийшла Нюся. Він сидів на колоді, спиною до дверей. Не оглядаючись, рукою показав у куток.

— Візьми. Там стоять.

Нюся схопила милиці і побігла.

У палаті про них сказав Федоренко: «Ну й милиці! За ради таких милиць кульгавим хочеться стати».

Передбачення Лагоди, що Канашкін завдасть-таки нам клопоту, справдилося. Людські вади враз не зникають.

В чужих руках навіть складні операції здавалися Қанашкіну простими. «І я таку зроблю»,— самовпевнено заявляв він. Йому невтямки було, що простота ця від спритності натренованих рук, від здобутого наполегливою працею досвіду. А Қанашкін прийшов у хірургію якись три роки тому. Складних операцій ще не робив.

Під час чергування Қанашкіна в лікарню привезли хворого Кириюкіна з проривом виразки шлунка. І Қанашкін вирішив зробити операцію сам. Не святі, мовляв, горщики ліплять. Завтра всі в лікарні говоритимуть: «Қанашкін зробив резекцію». Нехай знають, на що здатний Қанашкін.

Коли Варя Левчук запропонувала викликати Такаєву, ординатор гримнув на неї. Наче своєю порадою вона його тяжко образила.

— Не твоє діло! Я відповідаю!

Перемагаючи сумнів, Қанашкін взяв у руки скальпель. Незабаром він допускає перший прорахунок. В одному місці забирає надто багато тканини, так що не було чим закрити культю кишки. Шви прорізуються один за одним. Необережним рухом проколює судину. Починає юшити кров. Қанашкін шукає затискачем судину — не знаходить. Навмання накладає затискачі, кровотеча триває. Під самим горлом пробігає холодок. Наче він сам втрачає кров. Вже тремтить рука. Зайві рухи, пальці не слухаються. Краплі поту проступають на чолі, великі, як сльози. Тоді він рукою стискає тканини і серветками висушує рану. О боги, кров перестала юшити. Лікар зводить дух, випростується, піднімає очі. В них промайнула розгубленість. Варі немає. Де Варя? Чому втекла в такий момент?

Қанашкін обережно відняв пальці і побачив цятку, що пульсує. Кинувся до неї з затискачем. «Є, затиснув!» — полегшено зітхнув лікар. Потім перев'язав судину шовковинкою. І знову повернувся до культі кишки. З невблаганною ясністю зрозумів, що нічого більше зробити не може. Нитка не вселяється у вушко голки,— все не туди. Ноги підкошуються. Обличчя заливає смертельна блідість.

Қанашкін знову підняв очі, перед ним стояла Раїса Мухтарівна. За спиною її ховалась Варя.

Қанашкін недоладно залепетав:

— Погане світло... Глибоко не видно... Кровотечу спинив. Повірте, це було дуже важко.

Помивши руки, Такаєва стала до столу. Мовчки, без докорів, закінчила операцію. Безпосередня загроза минула. А що буде потім? Чи не розійдуться шви? Цього сказати ніхто не міг.

Решту ночі Канашкін провів коло хворого. Перед лицем того, що сталося, всяка догана була зайвою. З ним не розмовляли. Але по кутках шепотіли. Хто осуджував, хто співчував: «З кожним, мовляв, може статися біда».

Канашкін змарнів, ходив по лікарні як тінь. На кожне зітхання або стогін Кирюхіна злякано здригався. Весь час товкся в палаті — то підправляв йому підголовник, то переливав кров, то давав ліки.

На щастя, все скінчилось благополучно. Через місяць хворий одужав.

Петро Андрійович був настроений рішуче:

— Канашкін зарвався. Згадайте скандал з Новик. А хто заперечував проти тиші: «змова мовчанья» і таке інше. А історія з Васею Верьовкою? Ні, він упертий. Це людина з настирливим сліпим бажанням суперечити. Хай залишає лікарню.

— Куди він піде? — спитала Такаєва.

— Куди хоче.

— До іншої лікарні. А там миттю зникнуть всі його вади?

— Не знаю, але ліберальничати з ним більше не буду. Кінець кінцем, надто вже він зарозумівся, щоб далі його терпіти.

Такаєва заперечувала:

— Нам уже відомі його помилки, хиби. Хто знає, як він там поведеться в іншій лікарні.— І додала:— Він уже суворо покараний своєю невдачею.

З Такаєвою можна було погодитись. Крізь упертість Канашкіна все-таки проглядала душа, не отруєна злобою.

— Так що ж ти пропонуєш? — нетерпляче спитав Лагода.

— Дати йому відпустку.

Петро Андрійович скося подивився на Такаєву здивованим поглядом.

— Щоб міг відпочити перед новими «подвигами»?

— Ні, щоб у нього був час подумати над тим, що сталося,— уточнила Раїса Мухтарівна.

Лагода поступився. Викликав Канашкіна і оголосив рішення.

— Коли через місяць ви повернетесь з думкою, що маєте право працювати в нашій лікарні, будете працювати...

Канашкін все зрозумів. З білою шапочкою в руках, незграбний, сутулий, у вишурованих штанах, він повільно вийшов з кімнати.

Тепер у третій палаті, крім Федоренка, Швеця, Воронька, Васі Верьовки, Матросова, лежав ще й Кирюхін, найбільш небезпечний хворий. Вела їх Раїса Мухтарівна. Довгі години проводила в тій палаті. Підсівши до хворого, не поспішаючи, досліджувала, вистукувала, вислухувала, наче випитувала хворобу. Тому вона завжди виявляла те, що пропускали інші. Її обходи були зовсім не такі, як, приміром, обходи Канашкіна. Той коло хворих не затримувався: «На що скаржитесь? Що болить?»— і, не дослухавши відповіді, вже звертався до іншого.

Коло ліжка хворого Такаєва виконувала все, навіть роботу санітарки: погодує, коли треба, переверне в постелі (їй здавалось, що вона це зробить краще, ніж хто-небудь інший).

Не можна було нею не милуватися, коли вона годувала Кирюхіна. Йому було вперше дозволено з'їсти яйце і випити склянку чаю. Такаєва акуратно зняла надбиту шкаралупу з яєчка. Тоді прорвала білий мішечок — з нього виплеснув прозорий холодний білок. Потім приклала яйце до губів хворого. Кирюхін обережно ковтнув. Лікар пильно стежила за ним, піднявши брови. На її обличчі відбилась всі переживання хворого. Наче й вона ковтала яйце. Наче і їй це дало здоров'я.

— Пройшло? — стурбовано спитала Раїса Мухтарівна. Кирюхін ствердно кивнув головою.

Це — перші ковтки хворого після операції.

Такаєва пильно стежить за хворим. Минулося! Не нудить, немає спазмів. Вдивляється у веселі тепер очі Кирюхіна. В них вона бачить мигтіння вогників, гру відблисків сонячного світла, схожих на ті, що спалахують на весняному потоці в ясний день.

Бувало, викликали Такаєву до районного відділу охорони здоров'я у Макарівку або в Київ. Це були для неї години болючих переживань і тривоги. Її охоплював неспо-

кій і нетерпіння. Що б вона не робила, з голови не йшли хворі. «Як там Кирюхін? Чи не розійшлися шви? Зранку він температував. Чи не сталося запалення очеревини? А Федоренко? Воронько? То їм ставало краще, то гірше. Що з малюками — Васильком та Матросовим?»

Відпрошувалася на зборах, швидко закінчувала справи і поспішала, як поспішає мати, що годую дитину, залишену на чужих руках.

А Мочалов, завідувачий районним відділом охорони здоров'я, пояснював це «дрібнобуржуазним індивідуалізмом», відривом од мас, неповагою до начальства.

З операції хірург майже завжди виносить свою маленьку «таємницю», який-небудь сумнів, думку про те, що чогось не доробив. Кілька післяопераційних днів це тримає хірурга в напруженні. Якщо навіть такої таємниці немає, то й тоді хірург хвилюється: скільки операцій затмарюється раптовими катастрофами. Організм — рівняння з багатьма невідомими. До того ж і хірург не завжди буває «у формі».

Серце Такаєвої не одразу звільняється з полону сумнівів і тривоги. Не була у хворих півдня — і вже хвилюється. Повернувшись в лікарню, одягає на ходу халат. З готовим запитанням в очах збігає по сходах вгору, заглядає в палати: чи все гаразд?

От Кирюхін. Його обличчя спокійне, рухи вільні. Матросов розмовляє з Васильком. Федоренко дримає. Швець дивиться у дзеркало і поправляє зачіску. Воронько діловито й по-хазяйськи розкладає свою передачу в тумбочці. І ще щось привертає до себе увагу. Здається, квіти. Чого їх сьогодні дуже багато: волошки, ромен?

Зітхання полегкості виривається з грудей Такаєвої. З доброю усмішкою переступає вона поріг палати. В очах світиться тиха радість.

Воронько помічає Такаєву перший. Пошепки оповіщає всіх:

— М а т и н а ш а п р и й ш л а .

Раїса Мухтарівна любить приходити до хворих у вечірні години. Головні процедури вже виконані. Лікарі розійшлися. По кутках хворі ведуть довгі-довгі розмови. На сходах перешіптуються із запізними відвідувачами. В палатах хто голиться, хто читає, хто пише листа, присівши до тумбочки і закутавши ноги ковдрою. Затишні сутінки розтікаються по коридорах, ординаторських, ка-

бінетах. У вечірні години зникає у стосунках з хворими відтінок службової офіціальності, зав'язуються душевні розмови.

Такаєва сідає коло Кирюхіна.

— А перед вами був доктор Канашкін,— каже він.

— Турбується?

— Так, дуже хороша він людина. Душевна. Врятував мене від вірної смерті. І зараз не залишає ні на хвилину.

— Хороша.— Такаєва берегла спокій Кирюхіна.

— Він іде у відпустку?

— Іде...

— Нервова у вас робота. На місяць? Якби на мене, то я давав би хірургам на три. Бачу, як ви за людину переживаєте.

Коли Кирюхін одужав, він залишив у журналі відгуків запис: «Дорогий доктор Канашкін. Ніколи я вас не забуду. Спасибі за великий і неоціненний ваш труд і за добре серце».

Незабаром цей запис зник. Всі догадувались, що сторінку вирвав Канашкін.

Раїса Мухтарівна вийшла на середину палати й оглянулася. На кожній тумбочці у склянках стояли квіти. Від них віяло степовим простором, запашними луками, прохолодою лісу.

Федоренко пояснив:

— Сестри і санітарки принесли. Зібрали в полі, коли йшли на роботу. Умовились щодня збирати для нас квіти.— Із свого букетика він витяг волошку й замилювався нею.— Душі веселіше з квітами. Правду скажу: здається мені, що я на святі якомусь, а не хворий. Тут, виходить, для смерті нічого немає, все для життя.

Швець пояснив, беручись за милиці:

— Одужання для людини — свято. Аякже? Видужує людина — радіє.

— «Допомагати людям в біді — це теж свято»,— подумала Такаєва.

В її вухах все ще бриніли випадково почуті слова: «Мати наша прийшла». Вони брали за серце.

Час від часу відвідував лікарню секретар райкому Гаїловий. Білий халат відтіняв його смаглявість. Разом з ним ніби незримо присутні були і блакитне небо, і ши-

роке поле з схвильованою вітром чубатою пшеницею, звідки він щойно повернувся.

Ми розповіли йому про все: про тишу, про біль, про квіти, про Панаріна.

Біда, коли людина хвора. Що таке лікарня? Шлях від хвороби до здоров'я. Панарін говорив: «Одужування — шлях тяжких випробувань».

А Швець відповідає — свято.

І про це ми розповіли Гайовому.

Він побував у третій чоловічій палаті і четвертій жіночій. Хтось назвав його доктором (як же — в халаті і серед лікарів). З Оксаною Клименко привітався за руку — вони були знайомі.

— Як ви тут опинились? На вигляд здорова, не подумаєш.

— Другу операцію перенесла. Тепер з хворобою покінчено.

— Страшно було? — глянув, запитуючи, на Оксану секретар.

— Перший раз було дуже боляче. А от другий — і не відчула. Якийсь новий засіб відкрито...

У Гайового під бровами блиснув вогник.

— Новий, новий, — кивнув він і посміхнувся.

Розділ четвертий

Старі лікарі говорили: сон — найкраща страва на бенкеті природи.

Без їжі людина може прожити тридцять і навіть сорок днів, без сну — тільки десять.

«Денні рани сном лікуй», — писав Тютчев.

Після доброго сну відчуваєш себе бадьорим.

Сон зберігає нервові клітини. Павлов писав: «Охоронне гальмування...»

«Хворий заснув!» Як це важливо! Настало, значить, полегшення, злам. Хворий заснув — це вже початок одужання! Стрілка барометра хвороби повернула на «ясно».

Сон — не порошок, не пляшечка з ліками, не аптекарське зілля. Сон — щедрий дар природи, охоронець.

Хвороби виснажують клітини мозку. Сон відновлює їх. Отже, хворі повинні спати більше, ніж здорові.

Чому ж тоді вони сплять менше?

Звичайно відповідають: на те вони й хворі.

Але ж сон — природний «захисний механізм». З цим усі згодні. Чому ж він не дає ефекту під час хвороби?

В лікарнях все спрямовано проти сну: шум, рух, стогони, запахи, страхи. Може, справа не у хворобах, а в лікарнях? Біль? Але його в більшості випадків можна зняти.

Клубок розмотувався. В наших руках був кінець нитки — т и ш а.

Коли в лікарні стало тихо, хворі почали спати більше.

А коли серед тиші ми почули біль і повели з ним боротьбу, а потім повели ще боротьбу зі страхом, сон поглибшав.

Ми забороняли будити хворих. Хіба є ліки, благодетельніші за сон?

Подовжили нічний сон — з семи до восьми годин. Післяобідній сон — ще півтори години. На температурних листках з'явилися нові криві — криві сну.

Непомітно складалася наша система. Я назвав її охронно-лікувальною.

От з'являється новий лікувальний засіб. При якомусь захворюванні він корисний. Поступово його застосовують при інших захворюваннях. А раптом допоможе.

І допомагає. Психологічний ефект! Модний засіб, поки він модний, допомагає. Самогіпноз і гіпноз. Перед гіпнозом поступається багато хвороб. Йоги добре вміють викликати у себе втрату больової чутливості, поринаючи в самогіпноз. Хворому погано, і всі аналізи погані, і наближається розв'язка, а він твердить: «Куди краще, ніж було. Видужаю».

Лікарі теж піддаються гіпнозу. Бачать не те, що є насправді. І от уже виходять друковані статті: «Чудовий засіб! Блискучі результати!»

Минає час, а з ним — захоплення. Коло застосування чудодійних ліків звужується. Тепер ними лікують те, що належить. Висока вода спала, річка ввійшла у свої береги.

Павлов пропонував лікувати сном деякі психічні захворювання. Незабаром почали лікувати мало не всі хвороби: хірургічні, нервові, жіночі, шкірні, інфекційні, навіть вушні. А раптом допоможе.

В усіх лікарнях відкривали палати лікувального сну. Поспішали, хто швидше відкриє. «І ми, мовляв, ідемо в ногу з часом». І відкривали наспіх, серед шуму й тісноти.

«Загодовували» хворих снотворними. Кінськими дозами. Спали хворі мало не цілу добу. А прокидались — вигляд мали блідий, очманілий, хитались, наче п'яні. Те корисне, що давав сон, відбирали снотворні.

Лікували за Павловим. Але павловського там нічого не було.

Що таке снотворні? Хімічне зв'язування хворого.

Нас захопив інший шлях: шукання природних засобів присипляння.

Одноманітні подразники, як снотворні, присипляють. Втомлюється якийсь пункт в корі мозку, наприклад, од світла «вічка» або звучання зумера, і виникає гальмування. Гальмування потім розливається по всій корі. Це і є сон.

Ми шукали й знаходили одноманітні подразники. Маятник, метроном. Рухи рибки в акваріумі. Шум вентилятора. Монотонна музика. Сплять ще на нудних лекціях.

Ми використали все: акваріум, метроном, вентилятор, музику. Від нудних лекцій відмовились: небезпечний, сильноподіючий засіб.

День-два давали хворим снотворні. Коли появлялась сонливість, включали одноманітні подразники. Сонливість від снотворних зв'язувалася з маятником, метрономом, зеленим «вічком» — і хворі засинали за законом умовних рефлексів.

На третій день нашого експерименту, замість снотворних, дали порошок з... манних крупів. Потім включили подразники. Біля дверей з-за порт'єри я спостерігав хворих. Чи заснуть? М'яке зеленкувате світло падало їм на обличчя. Тиша відвертала уяву від думок про сповнений руху і турбот день. Чути було тільки спокійне, розмірене дихання.

От заскрипіли у кутку пружини ліжка. Хтось позіхнув. Відхилию порт'єру, вдивляюсь у зелені сутінки. Кожен спить по-своєму: один підклав під щоку руку, другий зібгався калачиком, третій розкинувся в постелі. У кожного свій, особливий «почерк» сну.

Підходжу ближче, придивляюсь. Невже справді сплять? Тихенько кличу на ймення. Не відгукуються. Сплять. Від манки сплять. Новий снотворний засіб!

Я виключаю зелений ліхтар, залишаю тільки вічко. В сутінках повисла зелена краплинка. От-от ковзне, коли обважніє, набухне. Вона приковує мій погляд, від неї важко відірватися. Незримі хвилі сну випромінює ця

мерехтлива крапля. Хай йому біс! Либонь, я сам скоро задрімаю. Бутафорія діяла.

Завгосп лікарні Груздьов назвав всю цю сигналізацію бутафорією.

Палати для лікувального сну будував він. Їздив у район, в Київ — там добув лампочки, вентилятори, ліхтарі, акваріуми. Товстий, неповороткий, він завжди бурчав:

— Дерматину на базі немає... І знов фарби... Скільки сонних палат будете — весь район приспати можна. Хто ж тоді працюватиме?

Палати вийшли чудові. Стіни пофарбували у голубий колір — колір вечірнього неба. Вікна завісили довгими плюшевими шторами, двері оббили дерматином, підлогу застелили килимами.

Чумак приніс до дому картину — дівчину, що спить. Ми повісили цю картину в палаті. Глянеш — і далі проїдеш навшпиньках.

Спробуйте два-три рази заснути по обіді — на четвертий день в цю годину вам не відігнати сну. Він прив'язується, як приголублене цуценя. Хоч буває полохливим, як птах.

На очах у хворих санітарки перестилали постіль. Робили це навмисне поволі, педантично. Особливо Нюся. Зіб'є подушку — одну, другу, підправить їх, ще раз зіб'є, наче милуючись своїм умінням. Десь на матраці намацає горбок. З жіночою спритністю загладить його. Покрие постіль ковдрою з принадним сніжно-білим підодіяльником, ефектно загне краєчок. І все поглядає та поглядає на хворого, що стоїть поруч.

Той уже позіхнув, нетерпляче переступив з ноги на ногу, поволі, напівдрімаючи, потягнувся. Нюся каже: «Лягайте, будь ласка!» Укриває його, бажає на добраніч. І їй здається, що добрий цілющий сон він дістає з її, Нюсиних, щедрих рук.

У Києві, після денної біганини в службових справах, пішли в театр: Петро Андрійович і я. Ставили «Діти сонця». Всю третю дію на сцені йшов дощ. Імітація дощу була подиву гідна. Навіть повіяло вологим холодом і потемніло, як буває під дощ.

Коли шумить дощ і ви стоїте біля вікна, важко відірватися від прозорих краплин, що струменять по склу. Сонливість оволодіває всім тілом. Дощ заколисує своїм

монотонним шумом, шелестом у листі; дзюрчанням води у ринвах, виглядом бульок, що лопаються в калюжах.

Все мигтять і мигтять срібні нитки. Наче величезний ткацький верстат пряде пухнасту м'яку тканину сну. Візьмеш книжку в руки і враз упустиш її. Тепла дрімота полонить кожний твій мускул. Це вже готовий, вироблений життям рефлекс сну. Можливо, навіть не умовний, а безумовний — успадкування. Коли починався дощ, наші найдавніші предки припиняли полювання. Він заганяв їх у печери і прирікав на сон. Дощ припиняв діяльність людини. І тепер він часто припиняє, польові роботи, наприклад.

Все це миттю промайнуло у мене в голові.

Потривоживши глядачів у кріслах, я пробирався до виходу.

— Куди поспішаєте? Що трапилось? — здивовано спитав Петро Андрійович.

— Дощ... — невизразно відповів я.

Лагода подумав, що я згадав про якусь справу і через те покидаю його.

— Так візьміть мій плащ! Он номерок... — співчутливо казав він мені навздогін.

Хвилину — і я вже за кулісами. Знайшов машиніста сцени.

— Покажіть, будьте ласкаві, вашу дощову установку.

— Охоче... А вам для якого театру?

— Для лікарні.

Машиніст розгублено глянув на мене.

— Жартуєте?

— Анітрохи.

— Навіщо хворим дощ?

— Щоб спати.

Машиніст знизав плечима, відійшов убік і ефектно розсунув штори.

Так он він який, цей «дощ!» Етажерка метрів два висотою. Порожні полицки в ній розміщені похило, обклеєні картоном. Вони сполучаються з двома ящиками на обох кінцях етажерки. З верхнього ящика по жолобках-полічках сиплеться горох у нижній, і шумить дощ.

Я тут же намалював цю етажерку.

...Як тільки ми повернулися в лікарню, побудували «дощ». Спорудив його нам умілець Федот. Затаївши дух, чекали пуску «агрегату».

Нарешті Федот відкрив заслінку. Посипався горох, який перед цим підсушували на жаровнях. Удари перших великих краплин. Шум наростав... Здавалося, от-от спалахне блискавка і ударить грім.

— Не те, що приспить, а й сплячого збудить злива з градом,— стурбовано промовив Петро Андрійович.

Нічого не бачачи перед собою, в косинці, що з'їхала набік, пробігла санітарка Нюся.

— Ой лишенько! — крикнула вона. За хвилину повернулася назад.— Ой, як же ви мене перелякали. Думала, і справді дощ. Я ж у парку Ставську в колясці залишила. Вчительку, що на сухоти слабує.

Віддихавшись, Нюся підійшла до установки і з цікавістю почала розглядати її.

Федот замінив горох просом. Замість зливи з градом, тепер шелестів тихий, ласкавий дощик.

«Дощова» палата була у нас найкращою. Кожен по-своєму сприймав «дощ».

Хворий Семко говорив:

— Таке враження, ніби надворі грязь, сльота, холоднеча. А в кімнаті тепло, затишно. І враз сон тебе знемагає.

— Дощ — значить урожай буде. Від того на душі спокійно,— говорив інший колгоспник.

Траплялись і курйози. Можна було почути, наприклад, таке:

— Згляньтеся на мене, лікарі любі! Несила. Ревматизм. В суглобах ломить.

У палаті з зумером непокоївся Мудрак, шофер.

— Через отой зумер не сплю. Тривожить він мене.

Наморщивши лоба, Варя висловила свою догадку.

— Зумер ніби сигнал. А сигнал — обгін, дитина на дорозі.— І закінчила: — Йому треба зелений ліхтар повісити. Для шофера — це вільний проїзд. Ось побачите — засне.

Так і зробили. Варя мала рацію. Шофер спав тепер спокійно.

З дощовою установкою нам не пощастило. Вона вийшла з ладу. Скажемо відверто: це був не дуже досконалий плід людської думки. Раптом «дощ» вщухав. Сестри тоді струшували «агрегат», як збовтують мікстуру перед уживанням.

Федотові доручили удосконалити «дощ». У своїй май-

стерні — похилому сарайчику — він довго морочився з установкою.

Потім прийшов до нас, розвів руками.

— Нічого не виходить. І взагалі «дощ» з'їли миші.

І насправді «дощ» з'їли миші. Прогризли жолоби, вдерлись у «хмару» і впоралися з просом. В прямому значенні для них це була «манна небесна».

Варя Левчук, якій доручили «управління небом», відзначила цю подію своєю улюбленою фразою:

— Справжня тобі комедія з перекидачками.

Творчий запал охопив і хворих. Яюсь підсів до мене в парку Семко.

— В народі отак радять: коли хочеш заснути, заплющ очі і уяви собі, що перед тобою крутяться крила вітряка. Такий млинок можна зробити.

Семко паличкою накреслив на піску конструкцію. Тим часом я уявив собі: палата, сутінки, безшумно працює вітрячок. І сон на хворих немовби злітає з його крил.

— І «дощ» можна зробити,— наче втішаючи мене, казав Семко.— У вигляді піскового годинника або механізму з резонатором. Хто мучиться від безсоння, придбає його замість порохів.

Сонце сідало. Вікна палахкотіли холодним полум'ям. В сільському клубі грала радіола: музика з трелями солов'я. Раптом Семко схопив мене за руку:

— Ще простіше, докторе! Запишемо дощ на плівку. Як от записали трелі солов'я. А тоді в палати передаватимемо.

— Мудра ти людина,— від душі потиснув я Семкові руку.

Галя Поліщук, операційна сестра, не любила відряджень. Нічого не хотіла знати, крім своєї операційної. Поза лікарнею була нудною і обтяжливою, навіть кволою. Риба, що її викинули з води. І, незважаючи на це, саме Галю ми вирішили послати до Києва освоїти магнітофонну техніку.

Галя упиралась.

— Отак усе кинути і їхати? Без мене лагодитимуть автоклав, фарбуватимуть операційну? — Недобрий рум'янець спалахнув на її витонченому обличчі.

— Вам виявляють довір'я,— сказав Лагода.— Пишатися треба.

Галя благально підняла брови.

— Але ж ви знаєте, що я не люблю їздити.

— Спинилися на вас тому,— доводив я Галі,— що ви добре обізнані з технікою.— І, щоб зацікавити її, додав:— Побачите режисерів, акторів, звукооператорів.

Галя з досадою махнула рукою і скинула халат. Вперше я побачив її в хатньому платтячку, світленькому, в синіх квіточках, з червоними гудзиками. Я звик бачити її в халаті, а в платті вона видалася мені якоюсь несподівано чужою. З іншого, схованого від нас життя. Кого звикнеш бачити в одній якійсь одежі, дивно побачити раптом в іншій. Вдома на дивані з книжкою. Або в кіно чи в театрі.

Десь опівдні ми ввійшли в будинок радіокомітету.

Галя нікому у вічі не дивилась. Жмурилась, наче від яскравого світла.

— Майте на увазі,— пошепки сказала вона мені,— автобус відходить о сьомій. Обіцяйте, що не затримаємось.

— З усього того, що нам треба сьогодні зробити, це не найважливіше,— вже роздратовано відповів я.

В режисерській кімнаті за столом сидів середнього віку чоловік з пишною шевелюрою. Він пив чай з цитриною і читав якийсь рукопис. Я привітався і повідомив про мету нашого візиту.

— Режисер Курпатов,— назвався він і подав руку. Я потиснув її з ентузіазмом, яким мав запевнити, що ціную його талант. Ім'я Курпатова запам'яталося з радіопередач.

Моє прохання, як видно, не дуже схвилювало його. Він позіхнув, затуливши рота кінчиками пальців.

— Прощу пробачення. Дочитаю текст, і тоді продовжимо розмову,— сказав Курпатов і тут же заглибився в читання, час від часу вистукуючи пальцями по столу якийсь мотив.

Галя багатозначно показала на двері. А я подумав: не вистачило вогню, щоб запалити режисера. Все пропало.

Коли він скінчив читати, я спробував ще раз зацікавити його. Вийшла пісна проповідь: новий експеримент, натуральні засоби... Нарешті пустив у хід останній козир:

— Рано чи пізно всім доводиться звертатися до лікарів.

Курпатов протер окуляри, насмішкувато примруживши очі, подивився на них проти світла.

— Інакше кажучи, ви бажаєте мені захворіти...

— Ні, що ви! Я хочу сказати, що готовий...

Режисер продовжив фразу:

— ...готові, не зволікаючи, вирізати, наприклад, шлунок або нирку з добрих до мене почуттів, по-дружньому.

Галя в кутку пирснула. Скидалось на те, що моя невдача її влаштувала. Тепер ми вже напевне повернемося в Озерне саме вечірнім автобусом.

Я почав був виправдовуватись, але Курпатов перебив:

— А втім, мене більше захоплює суть справи, ніж можливість втратити нирку. Навіть за допомогою майстерного хірурга. Почнемо з запису дощу. Ходіте в операторську.

Він пропустив нас попереду себе. Коридор. Світлові сигнали над дверима: «Тихо. Йде передача». Приглушена музика. Молоді люди у вестибюлі, із скрипками і трубами,— мабуть, чекають своєї черги. Один з них подивився на Галю липким поглядом. Галя йшла попереду струнка, світловолоса, молода. Такою я її вперше побачив.

Гривастий режисер скидався на олюдноного пуделя.

«Йому дуже легко було відмовити нам,— подумав я.— Послатися на накази по радіокомітеті. Зажадати оплати. Завжди можна знайти причину, щоб не зробити добра».

У крайній кімнаті Курпатов познайомив нас з оператором.

— Лідочка. А для вас — Лідія Борисівна.

Операторка в цей час монтувала якусь промову. Промовець заїкався, плував слова. Обертаються диски, мигтять стрічки, клацають кнопки. І ось вже промовець не заїкається, і в словах наведено лад. Легкість рухів дівчини і швидкість полонили нас.

Курпатов глянув на мене.

— Тепер вам зрозуміло, з ким я вас познайомив.— Потім він звернувся до оператора: — Одне слово, чарівнице моя, цим товаришам потрібен дощ.

Не припиняючи роботи, оператор сказала:

— У нас є тільки злива і гроза.

— Ні, це їм не підійде. Їм потрібен тихий, нудний дощик.

Запросили імітатора.

Увійшов неголений, непоказний чоловік.

— Зробіть вам все, що завгодно. Яку хочете стихію.
З усякого підручного матеріалу.

Імітатор виткав нам дощ з... шелесту паперу і гримотіння бляхи... Виявляється, із справжнього дощу дощ не виходить. В кращому разі — обвал в горах. Або геологічна катастрофа часів архейської ери.

Галине обличчя виявило тепер зацікавленість. Хоча дуже обережну. Сполохати — враз сховається, як ховрашок у нірку.

Режисер пішов, але за годину повернуся. Послухав дощик.

— Немає в ньому ні початку ні кінця. Таким я уявляю собі небуття. Давайте придумаємо для дощу початок. Експозицію.

Курпатов сунув руки в кишеню і пройшовся по кімнаті. Здалося мені, я натрапив на золоту жилу.

— Як починається дощ? — режисер пригладив долонею свою гриву. — Блискавка. Глухий гуркіт грому. Удар перших великих краплин. Шум далі наростає. Вже хлинула вода з ринв і заспівала в поставлених відрах. Хтось прочалапав по калюжах, квапливі сплєски води за вікном. Грім, злива — такий вступ стурбує хворих. Тим бажанішим буде відпочинок і сон. Я сам приїду до вас спати під такий дощик. А втім, я добре сплю під стукіт коліс поїзда. Заколісує, як мати дитину.

Оператор вигукнула:

— Так це найпростіше! У нас є готовий поїзд!

Вона програла «поїзд»: гудок, важке зітхання машини, перестук коліс. Ось прошумів зустрічний.

Режисер затулив долонею очі.

— Збудить на зупинці.

Фантазія наша розігралася. Як прокидаються хворі? Ранок сповіщає про себе звуками, наприклад, пташиним шебетом. Але в «сонних» палатах не один ранок, а три. Я запропонував скласти композицію сільського ранку.

Спільно почали створювати ранок. Які пташки відкривають нам ранок? Голуби? Горобці? Солов'ї?

Я втяг у розмову і Галю.

— Ти народилася на селі. опиши, яким буває там ранок?

Галя зашарілася, знизала плечима.

— Півень проспівав... Пташиний гомін. Коли череда проходить, корова мукне.

Все вийшло чудово: пташиний щebet, натуральне ку-куруку, мукання, іржання, паузи. А от музична кінцівка для всієї композиції не давалась.

Шукали довго. Перебрали все: марші, вальси, ноктюрни, сюїти, навіть іспанські мотиви з кастаньетами.

Раптом Курпатова осяяло:

— «Світанок на Москві-ріці» Мусоргського. Щоправда, він холоднуватий. Але ми його «зігріємо». Світлий ефект. Крізь вікно пробивається промінь.

Галя глянула на годинник і охнула:

— Пів на сьому.

Наче цим вона сповістила про кінець візиту.

Режисер і оператор провели нас за двері.

— Пробачте, що ми забрали у вас стільки часу, але я сподіваюсь...

Курпатов усміхнувся.

— Знову хочете запропонувати ваші послуги...

— Але я сподіваюсь,— вів я далі,— що те, чим ви нас озброїли, зробить нас більш корисними біля ліжка хворих. А вам буде приємно знати, що плоди вашої праці комусь додають здоров'я.

Курпатов не випустив моєї руки. Сказав з добродушною довірливістю:

— Я теж... займаюсь медициною.

— Ви?

— Так, так. Шістнадцять років віддав на розшукування трав для вирощування волосся. З жалю до лисих. Про трави я зібрав усі довідники й книжки. Від часів початку писемності. Як-небудь завітаєте до мене, і я покажу вам колекцію своїх трав.

Режисер ефектним рухом відкинув волосся на потилицю.

— Поки робили звукозапис, у мене виникла прекрасна ідея. Використати запахи трав для вашої мети.

Я виявив найжвавішу зацікавленість.

— Радий послухати. Розповідайте.

Курпатов злегка провів рукою, наче відсунув і сховав якусь річ. Почекайте, мовляв.

— Не зараз. Коли будете моїм гостем.

— Неодмінно приїду,— сказав я на прощання.

Ми повезли з собою сумки з шелестом дощу, стукотом коліс, пташиним гомоном. Повезли для своїх хворих сон і пробудження.

Замість вісімдесяти разових доз снотворних, тепер ми витрачали п'ять-шість... На весь курс лікування.

Хворі швидко набирали вагу. Навіть хворі на виразку.

Завгосп Груздьов зі сміхом розповідав:

— Зустрів я знайомого завмага. Ну вже й дядько! Два пояси зшив — і то на останню дірочку застібає. За животом своїх ніг не бачить. При мені важили в колгоспній коморі. Всі гирі поклали, повірите, не вистачило, сокиру додали.— Груздьов хитрувато прищурився: — Так ви знаєте, що колгоспники кажуть: «То завмаг, певне, в Озерному лікувався. Там усі поправляються».

Хвороби дітям додають років, а дорослих роблять дітьми. Вередування дітей — ознака видукування. Вередування дорослого — ускладнення хвороби. Щедрих воно робить егоїстами. Сильних — безпомічними. У декого збуджує енергію, і тоді людина стає наполегливою, жорстокою, діяльною. Хвороба обертається для неї у труд і боротьбу.

Оксана Клименко ставилась до недуги, як до прикрої затримки в дорозі. Швець — як до азартної гри: виграю — програю. Федоренко — як до неминучості, як до грози або зливи. Для Семка — це поле бою. Він не тільки вживав ліків, але й сам вигадував їх. Чіплявся за них, як чіпляються, спізнюючись на поїзд, за ручки вагона, щоб не залишитися серед попелу і тліну хвороби.

Про зміст життя, про щастя в палатах говорять частіше, ніж у колі філософів або студентів. Щастя має тут свої виміри. Кожного, хто має дві ноги, безногий вважає щасливим. А життя ніде так не цінують, як тут. З порога лікарні воно розкривається блискучим, барвистим простором.

Коли людина здорова, час збігає швидко. Коли хвора — ледве-ледве повзе. День у хворобі — вічність, нескладима пустеля.

Конюх Федоренко у нас помолодшав, зміцнів. Тепер він не тримається вже за стіни, шукаючи опори. Ходить впевненими твердими кроками.

Він готувався до виходу з лікарні.

В четвертій палаті точилася жвава розмова.

Розглядаючи троянди на тумбочці, старий поштовий працівник почав міркувати про швидкоплинність життя.

— От уже й літо кінчається. Недавно були проліски, тоді фіалки, конвалії. За ними черга жоржинам, айст-

рам, аж зирк — і літу кінець. Ще один рік минув. Нещодавно для сина купував двадцятий номер черевиків, тепер — сорок другий.

Він прошкутильгав до дверей і спинився роздумуючи.

— Не встиг двері відчинити, а їх вже час закривати.

— Коротке життя у тих, хто мало в житті зробив,— мовив Семко.

Федоренко теж сказав своє слово:

— Коротке чи довге життя, не знаю. Тільки напевне знаю, що жити добре. Факт.

Конюх зібрав свої нечисленні манатки, загорнув їх у газету, потиснув усім руки, побажав доброго здоров'я і пішов з палати.

В коридорі зупинився, помовчав. Наче віддав останню данину лікарняній тиші.

Ми з Такаєвою провели його.

— Охота працювати велика,— сказав він.— В колгоспі тепер діла багато. Кінське поголів'я велике. Молодняк росте, а йому догляд же особливий потрібен. Коли жінка приїздила, то розповідала, що чекають там на мене.

Раїса Мухтарівна згадала:

— Вона й мені казала про це... Від душі бажаю вам здоров'я і щастя.

— Передайте привіт дружині,— додав я.

Незабаром його бадьора фігура сховалася за деревами парку.

Так у нас тепер проводжали кожного, хто виписувався з лікарні.

Про свої нові досліди і досвід ми написали статтю. Поштою відіслали в редакцію журналу «Лікар». Через якийсь час, будучи в Києві, я заглянув до редакції. Прийняв мене доцент Богоявленський, редактор журналу.

Переді мною сидів охайний товстун з пухленькими яскравими губками і тремтячими щічками, на яких ще зберігся рум'янець. Наче тільки що викупали у мильній піні. Він глянув на мене поверх золотих окулярів явно недоброзичливо.

— Сідайте.

Потім недбало погортав сторінки статті.

— Боже, яку ви нікчемну назву вигадали!

Я погодився:

— Сухувато, безперечно. Але можна дати й іншу.

— Ніхто не читатиме статті з такою назвою. Читач купує книжку в двох випадках: коли назва інтригує або коли автор відомий.

— І з цим можна погодитись,— знову поступився я.

У висловлюваннях Богоявленського учувався глум. Але я терпляче чекав на розмову по суті.

— Багато недбалих слів, неточних висловів. Ви пишите, наприклад, «кидається у вічі»... Кішки кидаються у вічі, це вірно. Треба було написати: «звертає увагу» або якимось інакше. А чого варті скорочення «кіл.»? Я розумію, ви мали на увазі «кількість». Але для учня це оцінка його недбалства. Запорожцям це нагадало б турецьку розправу...

Богоявленський говорив дуже голосно. Щоб було чути в сусідній кімнаті. Мене це починало дратувати.

— Серед читачів журналу «Лікар» немає школярів і тим паче запорожців.

Богоявленський вів далі, ніби не чув мого зауваження.

— Ви пишите в дужках: «Дивись таблицю номер...» Яким ви тоном розмовляєте зі мною, вашим читачем? На «ти». І в дусі наказу: «дивись». А якщо я дивитись не бажаю. Або от ще: «Цікаво відзначити». Кому цікаво, а кому й ні. Ви повинні були написати: «З мого погляду, цікаво відзначити».

— Певна річ, я це врахую. Але якої ви думки про саму статтю? — непомітно для самого себе я підвищив голос.

— «В дослід пущені кролі»,— в тому ж таки тоні продовжував Богоявленський.— Експеримент не клітка, в нього неможливо впустити кролів...

— У Павлова є такий самісінький вислів.

— Те, що дозволено Павлову, вам не дозволяється. Може, ви ще на Толстого пошлетесь. У Толстого є такі багато мовних огріхів. Невдахи мають звичку посилатись саме на них.

Богоявленський зняв окуляри. Вийняв велику носову хустку, голосно висякався. Запахло жіночими духами.

— І все в такому дусі.

Тепер він поволі підносив до рота мундштук, одверто вивчаючи, яке враження це справило на мене.

Терпець мені увірвався.

— Тоді поверніть мені статтю. Говорити нам нема про що.

— З приємністю, ось,— він подав її мені і з викликом кинув навздогін: — До побачення!..

Богоявленський не поділяв наших поглядів. Це було мені достеменно відомо. Хтось, як видно, розповів йому ще й про наш конфлікт з Панаріним. Може, сам Панарін. Все це наперед вирішило долю нашої статті. Він уперто не хотів говорити по суті. Чіплявся до стилістичних огріхів. Ухилявся від справжньої розмови. І цей глумливий тон! Бог з ним. Надішлю в інший журнал.

Того дня до лікарні я не повернувся, залишився вдома. В моєму кабінеті на столі портрет сина Сашка. Усмішка. Підстрижена голівка. Бант на грудях.

Дружина розповідала мені про його дотепи. При ньому прочитали лозунг, який я відклав для лікарні: «Лікар для хворого — батько, для здорового — друг». «Мій батько — лікар?» — «Так»,— відповіла дружина. «А я хворий чи здоровий?» — «Здоровий». — «То значить батько — це мій друг»,— зробив висновок Сашко. «Виходить — друг»,— погодилась дружина.

Весь вечір я грався з ним в його улюблені ігри.

Розділ п'ятий

Про свій досвід ми доповідали на вченій раді медичного інституту (на цьому наполягав завідуючий обласним відділом охорони здоров'я Василенко).

Рада проходила бурхливо. З дев'яти промовців проти нас виступило троє — професор Панарін, доцент Богоявленський і професор Углов. Всі троє виступили проти нас, так би мовити, з різних позицій. Панарін — розлютовано. Наші починання він розглядав як атаку на його принципи, на усталений в науці уклад, який і він будував. Обстоював його, як своє право на існування.

Богоявленський вбачав у наших дослідах вторгнення «грубої» практики у сферу «чистої» науки. Для нього, кабінетного вченого, це було гидким і незрозумілим. На паростки нового життя він дивився крізь десятки луп. При цьому галасував, що ці паростки тягнуться до сонця не по закону, а тому прав на існування не мають. Він не розумів і не поділяв цієї «грубої» практики. Життя, що вирувало за його вікнами,— міф, фантазія.

Справжнє народжується і існує лише в лабораторній тиші, в теплиці.

— Все, що є вірного в Макарівській лікарні,— не нове, а те, що нове,— невірне,— ефектно закінчив він і зійшов з трибуни.

Професор Углов був людина вдумлива, обережна і справедлива. Мав добре ім'я вченого. Його виступу всі чекали. Углов у наших доповідях виявив «ознаки захоплення, не сполучні з об'єктивністю в оцінці фактів». Він сказав, що рано ще робити якісь серйозні висновки. І що він сам дещо перевірить, особливо те, що викликає у нього сумнів.

Після ради Лагода сказав з жалем:

— А Углов мене розчарував. Скотився на позиції Парнаріна і Богоявленського.

— Не думаю,— заперечив я.

— Але ж зараз він в одному таборі з ними... Ви помітили, як вони тріумфували, коли виступав Углов. Потім в залі Богоявленський навіть ручку йому тиснув.

— Ну то що?

— А те, що Углов з ними. Такий же фрукт.

У вестибюлі зібрався гурт учених.

Нервово перекидаючи в зубах мундштук, Богоявленський доводив:

— Вони кажуть: «Дощ шурхотить у листі, навіює сон». Літературні вправи, а не наукова мова. Ліричні віршики до дівчачого альбому.

Лагода поцікавився:

— Як же треба було, по-вашому, передати це явище?

— Хоча б такими словами: М-м... акустичні подразники у вигляді дощу, перетворюючись дистанційним органом у нервовий процес...

Ми презирнулися.

Обличчя Богоявленського виражало зневагу.

— Доповідали, наче необізнані хлопчакки.

Професор Михайлюк прогук басом:

— Медицина, добродію, найпоетичніша спеціальність. Відповідно до цього не зашкодить їй і відповідне висловлювання. Терпіти не можу заумних наукових термінів...

Богоявленський уп'явся очима в Михайлюка.

— Про гіпертонію говорити мовою поетів?

У відповіді Михайлюка відчувся гострий натяк:

— Я хочу сказати, що науковими термінами дехто

прикриває таку порожнечу, що часом дивуєшся; яким чином вона ще утримується на поверхні землі.

Богоявленський зробив вигляд, що не зрозумів дошкульного натяку, інакше він мав би образитися й піти, але він не образився і не пішов. Набурмосився і беззапечним тоном мовив:

— Вони подовжують сон людині...

Лагода уточнив:

— ...хворій людині.

— Це не має значення. Мало радості в тому, що людина спатиме довше. Хочеться, навпаки, спати менше. Сон — втрачений час для життя. Якщо ми хоч би на годину скоротили сон, це збільшило б строк активного життя приблизно на кілька років.

— Швидше скоротимо, ніж збільшимо,— стояв на своєму Лагода.

— Як це скоротимо?

— А так. Недосипаючи, людина стає млявою, сонливою і безплідною. Сон «живить» неспанню. Звісно, сон має бути фізіологічним, а не хімічним. І тривати стільки, скільки це необхідно для відновлення сил, як це й роблять макарівці.

Богоявленський мав дивовижну здатність жонглювати з овні логічними міркуваннями. Коли провалювався один його аргумент, він одразу ж відшукував інший, такий же з овні обґрунтований, але порожній і ущерблений, як і перший.

— Подумати тільки,— задер голову Богоявленський і його плюсклі щічки затремтіли,— який прорахунок обстоюють макарівці, і цього їм ніколи не простять. Сон — це привілей ледарів, набуток лежнів, любителів подушок, яких народ зневажає. Чи можна брати на озброєння медикам те, неприпустиме в народі, що народ засуджує...

Михайлюк стеноу плечима й іронічно посміхнувся.

— Он як!.. Пізнаю Богоявленського! Коли бракує аргументів, в хід іде демагогія. Сон — барометр здоров'я. Скажіть, чи добре ви спите, і я скажу, чи здорові ви. Важко було б з вами сперечатись, якби не одна обставина: кожна людина в своєму житті недосипала і знає, як важко це переноситься.

Богоявленський відмахнувся.

— Тренуванням можна досягти неабияких успіхів...

— Вже було з їжею, пробував один циган. Пробачте, без успіху. Кобила здохла.

— Прекрасно! — вигукнув Богоявленський. — Ваші колеги з Макарівки удалися до поезії, а вас захопили досліді неука цигана. Саме цього бракувало медичній науці, щоб остаточно покінчити з хворобами.

Пристрасті розгорялися. Справа доходила до завуальованих і відкритих образ.

Відставивши з проходу стілець, шумно дихаючи, підійшов Панарін.

— Припустімо, рада схвалила досвід макарівців. Прекрасно! А що вони відкрили? Що тиша краща за шум? Якщо це відкриття, то, справді-бо, людство ні з чим поздоровити.

— Професор з лисиною, обрмованою тоненькими кілечками волосся, погодився з Панаріним.

— Вигадали шепотіти в лікарні. Ха! Шептуни. Шш-шш. Люди повинні розмовляти на повний голос. Це нормальна мова.

Лагода спалахнув:

— На повний голос? А вдома, коли спить дитина або хвора мати, на повний розмовляєте? А коли вислухуєте хворого, допомагає голосна мова сторонніх? А коли пишете історію хвороби і думаєте, ця ваша «нормальна» мова навколо теж допомагає? Що було б, коли б у читальному залі всі розмовляли на повний голос?

Панарін перебив Лагоду.

— Все це давно відомо. До чого тут макарівці?

— А до того, — знову втрутився Михайлюк, — що вони весь лікарняний побут перебудували. І того, що вони вже зробили, поки що немає ні у мене в клініці, ні у тебе, голубе.

Панарін нахмурився і процідив крізь зуби:

— Підновивши стару сукню, швачка Бертен сказала своїй королеві Марії-Антуанетті: «Нове — це добре забуте старе». Пізніше це стало крилатою фразою. Макарівці тільки підновили «стару сукню». Поїду, поїду я в цю... як її... медичну «фон Мекку», — пригрозив Панарін.

Михайлюк поплескав його по плечу.

— Раджу... Нам сподобалася ця Мекка...

Панарін театральньо здригнувся.

— Згляньтесь, прошу вас, дощиком... виразки лікують. Михайлюк передумав.

— А втім, не треба. Не їдь. Ти побачиш не те, що є на

ділі, а те, що сам захочеш побачити... Кожна нова думка впливає на тебе, як огріх у діті.

Михайлюк голосно, на всю кімнату, зареготав (ох, як він умів сміятися!). Наче виплескував всю свою світлу душу! Так сміються простодушні люди, дорослі діті.

Всі пішли у гардеробну. Коли ми одяглися, до нас підійшов Михайлюк. Всовуючи на ходу руки в рукави макінтоша, він кинув:

— А ви робіть своє діло, робіть! Ні на кого не звертайте уваги.

Мимо пройшов Панарін. Його постать дихала гідністю і величчю.

— І на нього теж,— підморгнув він.— З віком, в міру того, як посилюється біль у попереку, блякнуть ідеали.

У дверях знову оглянувся до нас. Склавши над головою руки, підбадьорююче потряс ними.

— Робіть!

...Професор Панарін дійсно приїхав до Озерного в лікарню. Він навмисне голосно розмовляв, ігноруючи наші порядки. Частенько удавав, що не чує відповідей.

До Петра Андрійовича звернувся із словами:

— Ну, вражайте, вражайте мене, голубе!

А коли оглянув лікарню, сказав:

— Враження, любі мої, поки що складаються не на вашу користь,— за звичною лагідністю він ховав неприязнь.— Бажаю вам здоров'я і подальших успіхів.

Виступ професора Углова не йшов мені з голови. Все-таки він був образливим. Він не міг не відчуті нашої правди. На раду ми не прийшли з голими руками. На нашому боці були факти. Чому ж він тоді перевантажив свою промову всілякими сумнівами?

І я вирішив зустрітисся з Угловим. З'явився до нього ввечері. Він сидів за столом, як птах на гілці. Опущені круглі плечі, похилена голова. Спину вкривав картатий плед. Берет на лисині видавався чубком. Очі, сховані в пергаментні торбинки, темніші за колір обличчя, жваво виблискували.

— Здається, я вас не запрошував на цю годину, і ми не умовлялися з вами зустрітисся ні сьогодні, ні в який-небудь інший день. А втім, я перевірю по моїх записках. Він витяг з кишені зелену записну книжку.

— Не утруднюйте себе, я справді не питав дозволу на цей візит.

— Тож-то воно і є.

— Але я не міг вчинити інакше.

— З цим я згоден. І я чекав, що ви появитесь.

— Чи можу я розуміти це, як пробачення.

Углов підвів на мене очі.

— Молодий чоловіче, час — найбільше багатство. Молодим я, як ви оце тепер, марнував час. Зараз не можу собі цього дозволити. Мій запас часу вичерпаний.

— Я мушу піти?

— Сідайте!— він роздратовано показав на стілець.— Розмову продовжимо. Найнеприємніше для вас ще попереду.

Углов ворухнув під пледом ліктями. Птах розправляв крила. Я відчув себе курчам перед яструбом.

Професор порився в паперах і витяг з купи кілька сторінок.

— Ось ваше найцікавіше висловлювання.— Він уїдливо глянув на мене і пояснив:— Це стенографічний звіт ради. Я цитую: «Від нас зажадають доводів того, що наша система приносить реальну користь. Але це поставило б нас перед необхідністю доводити, що радощі кращі від прикроців». Як ви тепер думаете, правильно це чи ні?

— Думаю, що правильно.

Птах знову розправив крила.

— Наука нічого не приймає на віру. Вірогідними зовні міркуваннями ви підміняєте відсутність експериментальних фактів. Експеримент спростовує іноді найлогічніші побудови.

— Відсутність фактів?— здивовано мовив я.— А скорочення строків лікування на двадцять процентів?

Углов почухав олівцем брови.

— Що таке статистика? Плащ, яким іноді прикривають неподобство.

Він комічно по-баб'ячому підпер рукою щоку і вперто продовжував своє:

— Найколючішу цифру можна обтесати, відшліфувати. Хоч на долоні показуй, як статуетку.

«Іншими словами, він підозріває нас у шахрайстві,— подумав я.— Чи не забагато? І дивиться мені у вічі так, немов зробив приємність». Мозок мій напружено працював. Сказати щось різке? Обуритись? Прикинутись, що не зрозумів? Ні, промовчати не можна.

— В такому разі шкодую...

Картатий птах здригнувся.

— Що?

— ...що прийшов до вас,— закінчив я.

— А ви від мене компліментів чекали? Жінкам не кажу їх. Своїм співробітникам не вірю. Самому собі не вірю. А вам і вашому Лагіну й поготів.

— Не Лагіну, а Лагоді,— виправив я.— Погодьтеся, що ваші сумніви образливі.

— Той, хто не має сумнівів,— дурний, як пень. Через сумніви лежить шлях до істини. Сумнівайтесь і ви.

Я випалив одним духом:

— Із сказаного впливає, що ви вважаєте нас не тільки шахраями, але й дурними, як пні.

Не давши отямитись Углову, я вибіг з кабінету.

Згодом зустрівся з Михайлюком.

— Все, що ви колись говорили про Панаріна, стосується також й Углова,— сказав я.

Михайлюк насторожився.

— А що я сказав про Панаріна?

— Консерватизм. Заперечення нових поглядів.

Михайлюк запротестував.

— О ні! Углов не така людина. Якщо хочете знати, він полюбив вашу справу.

— Полюбив? — розсміявся я.— Важко вигадати щось неймовірніше.

— Саме полюбив. Макарівка схвилювала його. Він бурчить, сердиться, боїться, щоб ви свій почин не затьмарили якимсь недоглядом, поспішністю. Дружне побоювання. Займалися б дрібницями, пройшов би мимо. Старий в захопленні од вашої лікарні. Я говорив з ним.

У Михайлюка і Углова був різний підхід до людей... Михайлюк у кожному бачив порядну людину, а Углов — фальшиву. Помилка Михайлюку приносила розчарування, Углову — радість.

Професор Панарін не заспокоювався. Чому він повстав проти нас?

Усталені роками власні концепції були йому близькі й дорогі. Він присвятив їм свої молоді роки. З ними зв'язувався аромат юнацтва. Відмовитися від них він не міг.

В той же час нікому не прощав відкриттів. Сприймав їх як особистий випад або зухвальство.

— Я пригадую час,— ушипливо говорив Панарін,— коли все незрозуміле в організмі намагалися пояснити захворюванням нервів. Деякі московські корифеї тоді

говорили: на латинський діагноз «nevritis» пацієнти з певністю могли відповісти: «не врите-с». Завороти кишок і апендицити не бувають від сварок з дружинами, від усяких там нервових потрясінь...

Панарін був домашнім лікарем Неверова, впливового працівника облвиконкому. При ньому він якось з сарказмом розповідав про нас:

— Проти хвороби печінки — краков'як, проти апендициту — іспанські романси. Все це дитячі витівки!

Не повірити Панаріну Неверов не міг. Нездоровий галас, сенсаційний шум преси. Чи не звили собі в Мака-ривці гніздо темні люди? Слід би їх перевірити. Але кому доручити цю справу? Чи не Панаріну? Так, Панаріну.

Професор розвів руками, зітхнув з робленою досадою: «Скоряюсь перед необхідністю».

Виконуючи доручення, Панарін тут же послав Грид-ньова обстежити лікарню.

Гридньов прийняв доручення неохоче. Для цього у нього були свої причини. Очевидно, не хотів загострювати стосунки з нами. Але шефові про це не сказав.

У виборі професор був непохитний.

— Хто ж поїде, якщо не ви! Покладаюсь на вас...

Гридньов приїхав в Озерне уранці. Ми зустрілися з ним у парку. Він скинув капелюха, оглянувся навколо, глибоко вдихнув повітря.

— А тут непогано. Чудо-особняк. Курортне місце! — Потім з натягнутою ввічливістю привітався з нами.

— Не скаржимося, — всміхнувся Лагода.

— Колгосп «Тихе життя»... — в тому ж дусі продовжував Гридньов.

— Порівняно з шумами міста... — уточнив я.

— Так, тут у вас навіть пошепки розмовляють... Однак про свої «подвиги» ви розтрубили аж ніяк не пошепки... Вичерпали всю силу голосу.

— Гридньов! — сказав я. — Твої документи перевірені. Вони в порядку. Можеш братися до діла. Нам буде легше розмовляти після обстеження.

— Думаєш?

— Якщо, звичайно, ти і є той Гридньов, якого я знав раніше. Враження, які я виніс про тебе з ресторану, до уваги не беруться.

Ми ввійшли в лікарню і наділи халати. Лагода про-йшов уперед. Він повинен був попередити лікарів про

обстеження, підготувати документи. На сходах Гридньов зупинився. Притулився до поручнів.

— Як ти тут живеш? — примирливо почав він. — Я не можу жити ніде, крім Києва.

— Справа не в Києві, а в нас самих. До місця звикають тільки коти. Навіть після пожежі вони повертаються на згарище і не йдуть до хазяїна, який вже живе в новому домі.

— Навіщо ти це мені говориш?

— Ти прив'язався до Панаріна, а не до Києва.

— І цим я відрізняюсь від кішки?

Мимохіть ми говорили один одному ущипливі слова.

Через кілька східців він знову зупинився.

— А кому належить ідея створення нововведень в лікарні — тобі чи Лагоді?

— Нам...

— А все ж таки? Ти завжди творив прожекти і захоплювався...

— Хочеш зіткнути нас лобами. На такий випадок тримаємо про запас міцне слово. Я не хотів би застосовувати його зараз. Скажу тільки, що нам — Лагоді й мені — доводилось вже говорити де з ким про це. Вдруге сварити нас не наважувались.

— Ти став первовий.

— Можливо.

Почали з палати тяжкохворих. Високо на подушках лежав середнього віку колгоспник. Згаслий погляд. Землисте обличчя. Йому зробили операцію рака шлунка. На тумбочці — букет троянд: білих і червоних.

Гридньов відкотив ковдру і звично обмацав живіт.

— Все викинули? І вузли?

— Все...

Гридньов знову вкрив хворого. В коридорі сказав:

— А скільки залишилось невидимих вузлів? Помре. Я втратив такого хворого. Троянд не терплю. Вони надто красиві. Ніби знущаються з цього хворого. Скріплюють собою вирок смерті.

— Я інакше думаю: кличуть до життя.

— Квіти — не тільки там, де радіші... Вони і в петельках закоханих і в вінках на могиллах...

— Боже мій, який ти став похмурий.

Вказівки Панаріна Гридньов виконував чесно і точно. Причепливо перевіряв документи, оглядав хворих. І не так розпитував їх, як допитував. В цій манері обстеження

мало вигляд прикрих дрібних причіпок. Лагода і лікарі помітно нервували.

Десь до четвертої години обстеження закінчили. Лагода запросив Гридньова на обід. Це була данина колишній дружбі.

— З задоволенням. Подивлюсь, як ти влаштувався, як живеш.— Гридньов намагався триматись невимушено.

За столом говорили про все, тільки не про лікарню. Згадували минуле, друзів. Але розмова не в'язалась. Роз'єднував холодок взаємного недовір'я.

Раїса Мухтарівна поставила на стіл вазу з яблуками.

— Пригощайтесь. Подарунок хворого.

Гридньов роблено обурився.

— ПП!¹ З хворих побори стягнете? — Він скося глянув на мене: пам'ятаєш, мовляв, нашу розмову в «Театральному» про гонорари? — Благочестиві лікарі такого собі не дозволяють...

Я перебив Гридньова. Відсунув тарілку, їсти вже не міг.

— Ти ведеш непристойну розмову...

— Хочеш сказати — непременно...

Гридньов навмисне все загострював. Қолгосп «Тихе життя». Розхвасталися на раді. І ці сумні висновки: хворий помре. Квіти скріплюють вирок... А закінчив безглуздою причіпкою: ПП. Не міг знайти себе у конфлікті між нами і Панаріним.

Лагода нервово запалив цигарку.

— Яблука подарував конюх Федоренко. В той день він був нашим гостем, сидів за цим столом.

Ще до того, як Петро Андрійович встав, Гридньов відчув, що пора йти.

Обстеження справило на нас гнітюче враження.

Я розчаровано глянув услід Гридньову.

— У нього навіть хода, як у Панаріна. Пливе.

Розділ шостий

Відпустку цього року ми вирішили провести на машині. Визначили маршрут і почали готуватись до від'їзду. До біса панарінсько-гридньовські підступи! Воювати з ними будемо, коли повернемось.

¹ П П — приватна практика.

Такаєва в свій час хворіла на тропічну малярію. Зараз стан її здоров'я погіршав: запаморочення, в'ялість, задишка. Лагода дістав їй путівку в санаторій.

У машину поклали рибальські снасті, рушниці, географічні карти, триногу з підвісним казанком, посуд, доміно, шахи.

В останню хвилину в машину сіла Такаєва. Поставила нас перед фактом.

— Я їду з вами.

Ми намагалися відрадити її, малювали страшні наслідки такої поїздки, але це не справило враження.

Враз нас захльоснув новий світ. Зустрічним вітром віднесло турботи, тривоги, службові обов'язки, суперечки, невдачі, успіхи.

Асфальтовий промінь прорізав степ з півночі на південь. Машина котиться легко і швидко. Густі пшениці змінюються плантаціями соняшників, лісами високої кукурудзи, біло-рожевими квітучими полями картоплі, що саме цвіла. Раз у раз зустрічались польові табори з наметами, навісами, їдальнями, велосипедами, мотоциклами. Білі хусточки миготіли серед зелені. Наче вітер підхопив і розніс по полю аркуші паперу.

Позаду залишились Пирятин, Лубни, Хорол. Ночувати будемо під відкритим небом, серед степу.

Чоловіча робота зроблена: наловили риби, зібрали хмиз. Тепер я лежу на копиці сіна. Поруч Лагода. Дивимось на небо, заклавши за голови руки. Воно всіяне зірками. Синюватий присмерк ллється на землю. Безодня. Світло і мла.

Спалахнув сірник, повільно розгорається солома, затріщав хмиз, язички полум'я лизнули дно казана. Біля вогнища троє: Такаєва, шофер Льоня і моя дружина Світлана. Їх обличчя освітилися червоними відблисками. Навколо затанцювали довгі тіні.

Дорожня сукня в клітинку. Білий гутаперчевий пояс. Клубок товстих кіс. Крила брів над очима кольору... Досі не можу визначити їх кольору. Світло-карі? Іноді вони здаються темно-зеленими. Лагода спитав: «Який колір очей у вашої дружини?» Я відповів: «Світло-карі. Цей колір я сам вибрав, він мені подобається».

Її нелегко було без мене. Турботи дому, пустування і хвороби дитини, довгі вечори без чоловіка. Відібране у неї я віддавав Макарівці. Лише коли-не-коли очі її ставали темно-зеленими. Я не любив цього кольору.

Льоня давно вже оголосив себе майстром «королівської» юшки. Нарешті він діждався випадку показати своє кулінарне мистецтво.

— Варити треба годину, а півгодини вона повинна мліти.

Лагода розчаровано зітхнув:

— Не знаю, як юшка, а я вже млію...

Встали на світанку. Зірки погасли. Пасмо хмар на горизонті, мов ланцюг снігових гір з позолоченими вершинами. Краплини роси на сіні, мов срібні зерна. І знову — вітер в обличчя. Джанкою, Сімферополь.

Біля Феодосії перед нами раптом засяяв залитий сонцем зелений простір. Гра ліній, обрисів, різноманітність фарб, рух — все закінчувалось там, за кручею. Далі починалось світло, мерехтіння, блиск, поєднання двох кольорів — голубого і зеленого. Все було прозоре, світле і разом з тим непроникливе. Оселя сонячних бліків і сплахів сонця.

— Море! — вигукнула Такаєва.

У неї був такий вигляд, наче вона зараз оце відкрила його для людства.

У Феодосії ми відвідали віллу співця моря — Айвазовського. Картини на стінах: море, море, море. Шторми, «Дев'ятий вал», «Місячне сяйво». На восьмому десятку років життя він написав «Серед хвиль». Хвилі, здавалось, ось-ось вихлюпнуться з золотої рами і накриють нас. Величезні масиви зеленої води в русі. Клапті білої піни. Вузька смужка грозового неба. Косий промінь світла, що пронизує безодню і освітлює її ніби зсередини.

Відчувалось саме дихання моря. Всього лише фарби і полотно, а в кімнаті шуміла хвиля, і нас проймав дрозь від холодних бризок.

Оселились ми в рибальській хижці, старенькій, приземкуватій, наче зробленій у палітурній майстерні. Купались, загоряли, ходили з рибалками в море.

Виїздили всі: чоловіки і жінки. Сідали в човен і гребли. До ставників було кілометрів два. Ми вже знали: раз на ставниках сидять баклани і мартини, значить, риба є. Першими при нашому наближенні злітали баклани. Мартини, схожі на сизокрилих голубів, здіймались, коли ми вже входили в ставник, кружляли над нами, ждали від нас риби. Коли помирає рибак, говорить повір'я — мартини плачуть.

Уже в ставнику вишиковуємось по одному борту чов-

на. Підбираємо сіть. Вода в ній кипить: косяки камси, ставриди, скумбрії срібними блискавками пронесуться туди-сюди, шукаючи виходу. Перекидаєм сачками рибу у плетені кошики. Повертались на берег з піснями. Над нами в голубому небі тріпотів рухливий шлейф птахів. Вільні від веслування рибалки обробляли скумбрію. Зябра і нутрощі викидали в море. Чайки і мартини, сповнюючи простір криками, спритно підбирали їх.

Увечері збирали камінці в Сердоліковій бухточці: рожеві агати з тонким візерунком, плямисту яшму, цеоліти, навіть корали — такі ясно-рожеві, що, здається, затисни їх у жмені — і бризне сік. В бурю хвилі викидали камінчики на берег. Збирали їх не тільки ми, але й багато інших курортників. Вони забували в цей час про біль, про їжу. Хвороби відступали перед пристрасною колекціонування. Їх перемелювали камінці, що ніби зберегли в собі силу підводних морських вулканів, звідки вони походили.

Я спостерігав хворих. В очах у них світився вогник азарту, іскорка гравців. Вони не помічали, як збігав час.

Колекціонування — типовий рефлекс *мети*. «Прагнення зібрати частини цілого або величезного зібрання». Це темний, первісний, нездоланий потяг. Інстинкт. Ще в дитинстві ми потрапляємо в полон до нього. Збираємо листя, метеликів, жучків, пташині яйця, марки, монети, коробочки з-під сірників та цигарок. Заможні люди збирають картини, фарфор. Плюшкін так само був колекціонером. Гобсек — теж. Це — найогидніший вид колекціонерів — колекціонер грошей.

Такаєва знайшла прекрасний екземпляр яшми.

— От бачите! Бачите! Плямки наче живі. Вся вона живе...

Лагода і я почували себе винуватими перед Раїсою Мухтарівною. Адже ми умовляли її не їхати з нами. Пророкували їй всякі нещастя. А вийшло все навпаки. Не тиша і спокій, а вихор подорожі повернув їй здоров'я. Не суворий режим, а мандрівне життя; не санаторно-тепличні умови, а сонце, вітри, ночівлі в степу, рибальство. Варто подумати над цим.

В думках я повертався до лікарні.

Тут ми по-справжньому зрозуміли, яку велику силу для лікування хворих має рух. Кажуть: рух — це життя. Отже, в русі потрібно шукати лікувальні засоби від ба-

гатьох хвороб. Тоді як поєднується це з лікуванням сном? Сон і неспання — протилежні стани. Водночас їх не можна розглядати у відриві одне від одного. Сон і неспання — цілісний процес. Порушується робота механізмів сну — страждає неспання, ушкоджується діяльність — страждає сон. Що можна, наприклад, вимагати від людини, яка постійно недосипає. Діяльність може впасти до нуля.

Сон і неспання — два важелі, якими потрібно вміти керувати в боротьбі з недугами. Такого висновку ми дійшли в своїх нескінченних розмовах на ці наші професійні теми.

— Чому подорожі лікують? — з таким запитанням Лагода звернувся до Такаєвої, оскільки вона, як хвора, випробувала на собі благотворний вплив нашої поїздки в Крим.

Такаєва ухилилася од відповіді:

— Такі вечори природа дарує нам не для нудних наукових сперечань.

— Вечір справді прекрасний. Але ми повинні все-таки розібратися в наших проблемах, поки маємо вільний час, — підтримав я Петра Андрійовича.

Відмахнувшись від нас, як від надокучливих мух, Раїса Мухтарівна скинула туфлі і пішла до моря. Ми рушили за нею. Ішли берегом босі. В сліди від наших ніг набиралася вода.

— Подорожі, — зрештою поступилася Такаєва перед наполегливістю чоловіка, — крім руху, ще й єднання з природою. Світанки і захід сонця, луки, роса, срібні косяки риб, нові враження... Не лишається місця для хвороб...

— ...і Айвазовський, чії картини ми дивилися у Феодосії.

— А до чого тут Айвазовський? — здивувалася Такаєва. — Айвазовський — не природа. Всього-на-всього шмат полотна і трохи фарб.

— Помиляєшся. Айвазовський — чарівник і чаклун. Пензель у його руках — чарівна паличка. Відтворене ним на полотні море котить справжні хвилі, шумить, пахне водоростями... Згадай вірші поета Воронька:

Живописець вмілою рукою,
Пристрасним поривом талану
Переніс на аркуші весну
Із недавно скреслою рікою.

Прийде осінь. Опадуть листки,
А в його натрудженій хатині
Все тектимуть води сині-сині
Назавжди весняної ріки.

Після невеликої паузи Лагода підбив підсумки: наше завдання я вбачаю в тому, щоб природу, подорожі, рух у його різноманітних формах зробити доступними хворим в умовах нашої лікарні... Щоб можна було їх приписувати, як приписують ліки.

Розмову нашу перервав вигук Льоні:

— Барка-ас відчалоє до ставників!

Далеко від рідної лікарні ми думали про неї. Природа, музика, живопис. Цього поки що в нас немає.

Але неодмінно повинно бути.

По дорозі додому, під Сімферополем, нас зупинив якийсь шофер. Він звернувся до Льоні по допомогу. Щось поламалось.

Льоня погодився. За хвилину вони разом зникли під капотом старенької машини іноземної марки. Її шофер — низенький чоловік з замуззаним обличчям — метушився, щось нервово вигукував. «Автомобіль «Монті» день працює, три дні в ремонті», — пустив Льоня філіппіку на адресу лімузина.

Незабаром ми побачили і єдиного пасажира цієї машини. Він стояв край дороги, спиною до нас. Довгов'язий, в капелюсі. Виплюнувши у кювет недокурок, повернувся і повільно пішов у наш бік.

Першим у ньому впізнав Гридньова Лагода. Спочатку в мене прокинулось до Гридньова добре почуття. У Києві, коли б я зустрівся з ним, може, навіть не привітався б. Але тут, в Криму, далеко від рідних місць, зовсім інша річ.

— Здрастуй! От де не чекав тебе. Наче з неба впав...

Гридньов зніяковів:

— Одержав путівку. Іду в Феодосію. Нерви щось ослабли. Та-а-ак...

Розмова одразу обірвалась. Про що з ним говорити? Треба було вдати, що не впізнали його, і залишитись у машині.

Гридньов підняв з землі суху гілочку і зламав її.

— Ти сам? — спитав я, аби щось сказати.

— Так.

— А де дружина? Операційна сестра?

— Ще не одружився. Обходжусь без спирту. П'ю коньяк «Двин».

— Значить, ти сам.

— Сам... Але тепер вже неодмінно одружусь. Порвав з Панаріним.

— Як порвав? — здивувався Лагода.

Гридньов не відповів. Помовчав. Взагалі він був різкуватий і прямодушний. Несподівано спитав:

— Що ж ви про мене подумали тоді в Озерному?

— Чи варто про це згадувати? — відмахнувся Петро Андрійович.

— Тоді я вам скажу, що ви про мене подумали: «Падлюка! Підлабузник! Не вийшло з лікарнею — на ПП відігрується». Так от можу вас порадувати: у Панаріна я більше не працюю.

— Це ж як? — поцікавився я.

— Просто розійшлись, як у морі кораблі.

— Не просто... Панарін — твій кумир.

Гридньов замислився:

— Мене вражало одне: при такій блискучій техніці, як у Панаріна, і стільки ускладнень. Більше ніж у будь-якій іншій клініці. Я також не міг похвалитись щасливими результатами. Пояснював спочатку це тим, що брався за складні операції. Але зараз зрозумів, що не в цьому справа...

В помилкових вихідних концепціях, — підказав Лагода.

— Саме в концепціях. Організм прощає хірургові технічну помилку, але ніколи не прощає хибної думки. Панарін навчив мене техніки, і за це я вдячний йому... А сама техніка не вирішує.

«Що сталося з Гридньовим, — думав я. — Був гарним хлопцем, і ми його любили. Скінчилась війна. Він вирвався з пекла і дивувався, що живий. Збунтувались у ньому пристрасті. Страждання і смерть людей, яких він лікував, ще більше загострили його жадобу до життя. Настав час насолод, вирішив він. Шукав їх у вині, у хвилинних пестошах, у «вільних грошах», у розвагах. Думати, дерзати, трудитись йому не хотілося. Це дуже стомлювало. Він брав те, що лежало на поверхні: техніку. Від неї мав реальні блага. Для чого сім'я, діти? Зайвий клопіт. Поступово зійшов на шлях лицемірства, ханжества і угод з власною совістю. Але щось потім прокинулось в ньому, запротестувало».

Після паузи я спитав:

— Чому ж ти все-таки пішов від Панаріна?

Під ногами шарудів гравій. Гридньов кинув у поле зламану гілочку.

— Хочете випити? В машині у мене коньяк. Витриманий.

— Ні,— сказав Лагода.

— Прекрасний коньяк. З Вірменії.

Я також відмовився.

— Не варто, Гридньов. Ти не відповів на моє останнє запитання.

— Чому я покинув Панаріна? Сталось це несподівано. На одній з нарад я виступав на вашу користь. Грім серед ясного неба! Панарін потім сказав мені: «Це нечесно». — «Чому?» — «Тому, що ви раніше висловлювали іншу думку». Так воно й було насправді. Але я сказав, що тоді я висловлював не свою, а *чужу* думку. Своєї у мене не було, поки я не побував у лікарні. «Чию ж думку висловлювали?» — спитав він мене. Я відповів: «Вашу». — «А тепер?» — «А тепер висловив *свою* думку».

— Впізнаю Гридньова! — вигукнув я схвально.

— Панарін почервонів. Я його ще ніколи таким не бачив. Голос його зривався: «Я все знаю!!! Ви не сховате від мене правду! Дружбу з цими... вискокчами ви ставите вище від принципів».

Гридньов курив цигарку за цигаркою.

— Довелось попроситись з Панаріним. Іншого виходу я не бачив. Я розумію — це втеча...

Він допитливо глянув на мене.

— Боягузтво? Згоден. Не люблю підсолоджених слів. Змалодушничав. Старий сприйняв мій виступ, як зраду. Учень не може мати своєї точки зору. Стара історія: вчителі і учні. Мене він вчив не просто мислити, а *мислити, як він*. Його категоріями...

Поки йшла розмова, шофери полагодили машину. Гридньов попрощався з нами і поїхав. Вицвілий на сонці лімузин зник у клубах чорного диму.

Від рукостискання у мене залишилось відчуття сухої і теплої руки Гридньова.

...Здалеку світив нам особняк з башточками. Гра фантазії архітектора. Наш замок.

Вранці наступного дня ми вже були вдома.

Розділ сьомий

Після психопідготовки до операції ми почали все ширше користуватися словом. Знаходили слово-камфору, слово-морфій, слово-бром. Відшукувати їх було важко.

Мікстуру можна зважити, визначити міцність, концентрацію. А як виміряти слово? Визначити дозу? Чайна ложечка слів?

Розчини можна підігрівати, охолоджувати. Температура вимірюється градусниками. Як виміряти температуру слова? А воно може бути гарячим, як лава, холодним, як вітер над полюсом, воно може стати смертоносним.

Є слова-злодії, слова-убивці. Але словом можна врятувати, віджити, вдихнути життя, надати тієї «твердості духу, яка перемагає тілесні хвороби, нудьгу». Це сказав Мудров ще на світанку вітчизняної медицини.

«Якою була його зброя? — писав Гюго про Вольтера. — Вона легка, як вітер, вона нищить, як блискавка. Це — перо». Бальзак казав: «Аркуш паперу... може змінити лице землі».

«Полководець людської сили», — так визначив слово Маяковський.

В світлі настільної лампи мигтять сторінки. Прості, доступні, ясні думки Павлова: дійсність сигналізує про себе через зір, слух, нюх, дотик. Це — *першй* сигнальна система дійсності, вона спільна у нас з тваринами. А слово, чує й бачене, становить другу спеціальну людську сигнальну систему дійсності. Воно є сигналом перших сигналів. Спочатку труд, а пізніше слово зробило нас людьми.

Крізь розчинене вікно дивлюсь в парк. Серед тополь і кедрів загубилася яблунька. Я бачу її. Це — зоровий сигнал дійсності.

А тепер заплющіть очі й слухайте мене.

«Обтяжені плодами, до самої землі нахилилися віти. У краплинах роси на яблуках дробиться промінь. Тріпоче листя, як крильця пташенят, що навперейми виривають їжу з материнського дзьоба. Напахчена красуня, від якої лине медовий терпкуватий аромат. Кедрі і тополі обступили її, ревниво відтісняючи одне одного».

Очі заплющені. Але ви бачите яблуньку. Її палких прихильників. Чуєте шелест листя, запах яблук лоскоче вам ніздрі.

Отже, слово — це сигнал сигналів, відвернення від дійсності. «Міжлюдська сигналізація».

Наші складні взаємини з оточенням перейшли у другу систему сигналізації. Слово може все замінити: дерево, людину, вогонь. Маленький Пешков дивився на світло сторінки прочитаної книжки: де ж ті люди, які щойно говорили, хвилювались, любили, сперечались? Психіатр Платонов клав на руку людини п'ятак, кажучи, — він діяв гіпнозом, — що п'ятак розпечений. На шкірі виступала червона пляма, а слідом за цим з'являлися пухирці, як при опіках.

Нічого надприродного в цьому немає: мозок пов'язаний з усіма системами організму, з усіма органами. Значить, за допомогою слова можна впливати на ці системи й органи.

Ми інколи помиляємося, призначаючи не ті ліки. Як діє той чи інший засіб — нам відомо. Він перевірений на тваринах. Слова не можна випробувати на кролях. Воно випробовується зразу на людині. Немає мікстур із слів, і немає довідників, які допомогли б нам дібрати потрібні слова. Що треба читати, щоб стати хорошим лікарем? Один відомий професор відповів на це: «Сервантеса...»

Спочатку ми долучали слова до ліків. До кожних ліків «домішували» слово. Потроху ми навчилися добирати такі слова, які діяли безвідмовно. Це була друга, після психопідготовки, сфера застосування слів. Той чи інший препарат діє краще, коли він зрозумілий для хворого, коли в нього *п о в і р и л и*. Найпростішими словами пояснювали ми лікувальний засіб, не відгороджуючись стіною латині.

Хворий — соратник лікаря, а не поставщик хвороби. Те, що хворий розумів, як діють ліки, вже озброювало його, підносило дух. Перемагали хворобу тепер, скажімо, бром плюс авторитет броду, плюс усвідомлення і переконання, що він допоможе.

Особливої сили набувало образне слово. Хворий на легені Ставській ми говорили: «Ваше лікування — повітря, харчування». Вона заперечила: «Повітря, харчування, це я сама знаю. Ви дайте мені справжніх ліків».

Такаєва прочитала роман Павленка «Щастя». В ньому лікар говорив Воропаєву про повітря такими словами, які глибоко западали в душу. Звичайний прописний при туберкульозі засіб — повітря — набув нової сили. Та-

каєва вивчила слова лікаря — героя твору — напам'ять, потім прийшла до Ставської.

— Ваша хвороба потребує простих ліків,— пояснювала Такаєва,— повітря. Якнайбільше його наяву і уві сні... Треба наскрізь продути себе, обмити кожну клітину своєю свіжим повітрям. Їсти на повітрі, а спати — то вже неодмінно. Отже, почніть приймати повітря в найнеобмеженіших дозах. Звикайте ставитися до повітря, як до їжі, сприймайте на смак і на запах, втішайтеся ним, як гурман. Пийте тільки протічне повітря.

Гуляючи в парку, Ставська тепер вдихала повітря з насолодою, із загостреною надією.

Іноді в жертву популярності ми приносили наукову точність. Хворій Олешко, коли в неї починалося запалення, говорили:

— У світі мікроорганізмів мікроби нищать одне одного. Пліснява — а пеніцилін це пліснява — нищить саме ті мікроби, які викликали у вас запалення.

Архітектор не збудує горішніх поверхів, поки не зведений фундамент. А лікар, незважаючи часом на те, що не знає, як діють ліки, застосовує їх. Це думка Маркса. В медицині буває так: на другому поверсі вже живуть люди, а для фундаменту тільки ввозять каміння. Не все, звісно, можна пояснити хворим. І не все треба пояснювати. Але одного не слід забувати: хворий твій соратник.

Від операції Олешко ми відмовилися. Чоловік, агроном, кинув її, виїхав з Макарівки з гарненькою нафарбованою блондинкою. На руках покинутої жінки лишилося троє дітей.

Олешко була зоотехніком. Але заради дітей тимчасово залишила роботу. Жінка тяжко переживала своє горе, засумувала. Загострилося її давнє захворювання — виразка шлунка.

Ми поклали її в палату лікувального сну.

Коли я ввійшов до палати, Олешко плакала. Я підсів до неї, поклав руку їй на плече.

— Що з вами?

Олешко поволі розтулила долоні і відкрила обличчя.

— Що зі мною? Хіба не бачите? Від хвороби цієї мені вже не вилікуватись. Дітей дуже шкода.

Тінь приреченості лежала на обличчі жінки. Усвідомлення своєї слабості — хіба це не початок поразки?

— Не вірите, що одужаєте? А чому? І проти вашої хвороби є ліки.

Олешко глянула на мене з поблажливим презирством.

— Ваш обов'язок такий. Дурити.

— Обманюють слабкі. Навіщо вдаватись до цього сильним?

— А ви сильні? Медицина небагато ще може.

— Дуже багато.

— От ви й образились. А я правду кажу.

— Яка ж це правда? А операції на серці, легенях, мозку? Повернення зору — сліпим, слуху — глухим?..

Жінка мляво всмінулась.

— Хочете, я вам розповім, чому ми вважаємо, що сон вас вилікує?

— Розкажіть.

— Рани під час сну загоюються швидше. Це довели вчені. А що таке виразка шлунка? По суті — та сама рана! Хворі, яких лікують сном, швидко одужують, зникає біль. Правда, не завжди це приходить одразу.

— А коли ж?

— Через чотири дні, а буває і через вісім... Шофера Мудрака знаєте? З вашої вулиці. Я зараз покажу вам його рентгенівські знімки.

За кілька хвилин я повернувся із знімками.

— От бачите... В цьому місці є плямка. Така, як у вас. При виході з шлунка. Це — виразка. Так було до лікування. А погляньте тепер на цей знімок: плямки вже немає, виразка загоїлась. Мудрак набрав у вазі п'ять кілограмів.

Розповідаючи це, я нишком поглядав на Олешко.

— Мудрака знаю. Він завжди мав поганий вигляд.

— А тепер його ніхто не впізнає. Зовсім не той Мудрак.

Тінь недовіри збігала з обличчя хворої.

— Невже і я одужаю? — ніби вибачаючись, вона затулила рукою очі.— От бачите, знову плачу.

Та це вже були інші сльози. Мені вдалося викресати в її душі іскру надії. Сумніви відступали під тиском фактів.

Заснула вона цього разу з передчуттям здоров'я.

Увечері Варя зустріла мене втішною новиною:

— Олешко бачила чудовий сон. З того я знаю, що вона одужає.

Варя була спостережлива і вдумлива. Це вона знайшла засіб приспати шофера Мудрака — зелений ліхтар світлофора.

Сестра мала звичку вислухувати сни хворих. Скільки цікавих снів перечула вона. Снами вона визначала стан хворих, навіть ставила прогнози.

Суть Вариної концепції зводилася ось до чого: похму-рі сновидіння властиві тяжкохворим, оптимістичні — тим, хто видужує.

— А який сон бачила Олешко? — поцікавився я.

— Не такий, як бувало раніше: дитину вкусила гадюка, пожежа, наздоганяє злодій.

— Який же?

— Ніби стоїть вона перед брудною річкою. Ступити не можна. І тут ви з Лагодою човном підпливаєте. Перевезли Олешко. Вона на берег вийшла, навіть черевиків не змочила, і знаєте, що сказала?

— Що?

— «Тепер я, мабуть, одужаю, приснилось таке...»

Петро Андрійович Лагода був головним лікарем. Але ще мав й іншу спеціальність: акушер-геніколог. Пологове відділення — його «суверенна держава». Там він вводив систему Платонова — Вельвовського — запобігання словом болю під час пологів. Я відвідував це відділення рідко — лише при консультаціях. Для мене це був інший світ — медична атлантида.

Коли припинилися крики породіль, подумав, що почався ремонт відділення. Сказав про це Лагоді. Тільки тоді він запросив мене і показав свої досягнення.

Спочатку ми побували в палаті немовлят. Личка рожеві, наче у відблисках зорі. Ось крикнула дитина, друга, третя. Уривчастий тонесенький звук. Через рік він віділлється у формочки слів.

Ми дивились на дітей і всміхались. Колись і на нас так дивилися. Думали при цьому: ось майбутні трактористи, будівельники, теслярі, лікарі, поети. Тепер ми дивимось і думаємо: хто з них полетить на Місяць?

Біля дверей передродилки ми спинилися.

Я сказав:

— Давайте умовимось. З вами не я, а, наприклад, скептична Рудіна або навіть Панарін. На все я буду дивитись їхніми очима. «Не кричать? Тихо? — зімітував

я голос Рудіної, відвернувся, махнув рукою.— Тихо буває тільки на кладовищі».

— А що сказав би Панарін? — поцікавився Петро Андрійович.

Я заgrimів басом:

— «Ну, вражайте, вражайте мене, голу́бе».

Лагода засміявся. Ввічливим жестом показав на двері суміжної палати.

— Будь ласка.

Тут лежало три породіллі: Нечипорук, чорноброва доярка; Кожухар — з маленьким лукавим личком (таким його робило загостре́не підборіддя), — дружина завідуючого клубом, і грузинка Кохнідзе. Вона працювала на дослідних виноградниках радгоспу — тонка, смаглява, з темним пушком на верхній губі.

Жінки виконували задані вправи. Робили це зосереджено. З ретельністю запопадливих учениць.

Лагода спитав мене пошепки:

— Яке враження справляють на вас ці жінки?

Я відповів не одразу:

— Школа, де вчаться перемагати біль.

Лагода пильно глянув на мене.

— Хто це говорить: ви чи Мочалов?

— Я.

— А що сказав би Мочалов?

— Як завжди: «Червонію за вас».

— А потім?

— Потім прописав би їжицю: «Ухиляєтесь від роботи! Все переклали на породіль. Трудовий табір, а не родилка. За віщо вам тільки гроші платять?»

Учениці старанно працювали.

Лагода похвалив жінок.

— Скоро кожна з вас обійме своє дитятко. Думайте про те щастя, що розкривається перед вами.

Нечипорук, Кожухар і Кохнідзе усміхнулись. У них були різні, не схожі одне на одне обличчя. Лише усмішка враз робила їх однаковими — усмішка майбутніх матерів. Це сплав сподівань, нетерпіння, осяяної втоми, ласки, доброти і фанатизму.

Коли ми вийшли з палати, Лагода очікувально глянув на мене. Я дав йому зрозуміти, що не весь мій скепсис зник.

— Власний чи панарінський? — насторожився Петро Андрійович.

— На цей раз власний. Ви переконані, що ці жінки не відчують болю?

Відповідь була обережна:

— Обтяжливі відчуття, звісно, є. Але й вони та- нуть у стихії материнства, що наближається.

Спалахнули схожі на місяць молочні кулі бра. Вікно потемніло й порожевіло. Ми пройшли в кінець коридора.

— Слова й тут вершать чудо,— сказав Лагода.

— Це був гіпноз?

— Ні, роз'яснення. Я все їм виклав, і те, що із сотні жінок двадцять народжують безболісно. І що є племена, де всі жінки народжують без болю. Отже, біль не обов'язковий. Він виникає там, де є хвороба. А хіба пологи хвороба? Це нормальна функція організму, як серцебиття, мислення, робота м'язів, ковтання.

— І жінки не взяли вас на глум?

— Уважно слухали,— казав далі Лагода.— Я не заперечував болю під час пологів. Я тільки розкрив їм його природу. Пояснив, що він немовби незаконний. Нав'язаний минулим. Були ранні шлюби. Тяжкі ускладнення. Смерті. Муки таких породіль бачили інші жінки. Передавалося це з уст в уста. Релігія вбивала в голову: «В муках породись ти чадо своє». Кіно, живопис, театр стверджували думку про біль при пологах. Книжки рясніють описами родових мук. Страх поступово опановував жінку. До материнства почали готуватись, як до чогось дуже небезпечного. Біль під час пологів виник у голові і не має істотних причин на «периферії». Зрозуміти все це — означає наполовину *подолати* біль. Потім я навчив жінок прийомів обезболювання.

— І жінки зовсім не хвилюються? — недовіжливо спитав я.

— Звичайно, хвилюються. Але це хвилювання вже інші. Двійня? Дівчинка чи хлопчик? В батька чи в матір? Я не хочу бути неточним: хвилювання повністю не зникли. Та на дві третини зменшились.

Нечипорук перенесли в родилку. Ми теж пройшли туди. При нас вона народила дитину.

Обличчя її враз змінилось. Тепер в ньому світилися тепло і ніжність. Очі променіли. В їх кутиках появилися ласкаві зморщечки.

Нечипорук спитала:

— Дівчинка?

— Дівчинка,— відповів Лагода.

— Здійснилася мрія чоловіка.

Всі радощі світу сяяли в її посмішці.

«Ще одна перемога слова,— думав я.— Біль старіший за слово. На мільйони років пізніше народилось слово. Із звирячого рикання. Із зусилля перетворити каміння на зброю. Але яка в ньому сила! Відступає перед ним давній велетень — біль!»

Я від душі поздоровив Лагоду.

Розділ восьмий

Розмова з Угловим не йшла мені з голови. «Наука нічого не приймає на віру... Експеримент спростовує деколи найлогічніші побудови». Багато образливого сказав мені професор. Але тепер я не почував до нього неприязні.

Як довести, що рани при хвилюваннях загоюються гірше, що сон прискорює одужання? Як зобразити це графічно, діаграмою або кривою? Справедливі слова: остаточна перемога прийде через лабораторний експеримент.

Для дослідів нам потрібні були кролі. Із запискою Гордієнка, голови колгоспу, пішли на ферму. Кролівництвом завідував Іван Трохимович Верьовка, батько Василька, що лікувався у нас.

Колгоспний двір був з вулиці відгороджений парканом. З поля — довгим рядом приземкуватих стаєнь. Сонце ховалося за дахами. В міру того, як воно опускалося, тіні від стаєнь ставали довшими. По двору поважно ступали індика, гуси, качки.

Іван Трохимович разом з Васильком чистили лошатко. Тонконоге, з граціозно вигнутою шиєю, воно видавалося зітканим з проміння. Від нього віяло трепетною молодого силою.

— Кра-асень,— замість привітання, захоплено мовив Лагода.

Вася кинувся нам назустріч. Повис у мене на руці. Батько блиснув зубами.

— Як похвалу сприймаю. Мрією назвав.— Потім пошварився на Васю: — Відчепися! Не докучай людям!

Я пригорнув до себе хлопчика.

— Пустувати любить?

— Учора у хаті побив тарілки. У війну грався. Я його у куток поставив. А бабуня нишком перевела стрілки в годиннику. Простояв хвилин десять замість години.

— Як він себе почуває після хвороби?

— Часом, буває, скаржиться. Відлежитья і знову пу-
сте.

Що у стані Васі наш успіх і що прорахунок? Що гру-
бість Канашкіна і що сердечність Такаєвої? Чи дадуть
нам на це відповідь майбутні досліди?

Лагода передав записку Гордієнка. Конюх витер об
солону руки і взяв її двома пальцями.

— На м'ясо кролів?

— Ні, для науки.

— То що ж, ходітьте, видам.

У крільчатнику було чисто. На підлозі — ні соломин-
ки. Стіна з правого боку була мало не до стелі застав-
лена клітками з металевими сітками.

— Вибирайте, які на вас дивляться.— Іван Трохимов-
вич широким рухом показав на клітки,— для науки,
будь ласка. Ось оце шиншила. Це — віденський голу-
бий. Це — ангорський. Око в нього червоне. Сідайте, лі-
карі, покуримо.

Поки Іван Трохимович скручував цигарку, ми розгля-
дали кролів. Сріблясто-голубувата шиншила стала на
задні лапи. Показала світле брюшко. Рухливим носи-
ком принюхувалась — мабуть, вивчала нас. Вишнево-ко-
ричневі очі її то згасали, то спалахували вогнем.

— Давайте оцих — сказав Петро Андрійович.

— Для науки, кажете? — заклеїв цигарку конюх і
затиснув у зубах. — Дозвольте поцікавитись, як це ро-
зуміти слід.

— Як розуміти? — перепитав я. — Дуже просто. Коли
людина хвилюється, рани у неї погано загоюються. Це
нам треба довести документально, дослідями на кроли-
ках.

— То я вам скажу: це правильно. Є в мене знайома.
У неї на нозі болячка. Жінка хвилюється: чому болячка
не загоюється. А болячка, на мою думку, через це і не
загоюється.

— Ну, це не зовсім вірно, — сказав Лагода. — Є у ме-
не до вас запитання, Іване Трохимовичу... Людина хви-
люється, це ми знаємо. А кролі хвилюються? Нам треба
примусити кролів хвилюватися.

Конюх затягся димом і не відразу випустив.

— Це справа серйозна. Тут уже треба, щоб кролик дуже непокоївся. Щоб до сліз, як на людину приміряти. Завдати йому біль або не годувати.

— Е, ні, Іване Трохимовичу. Тоді нам скажуть, що рани погано загоюються через біль або через голод.

— Ваша правда. Так, значить, щоб хвилювання душі були в чистому вигляді,— міркував конюх.— Добре... Зараз.

Іван Трохимович раптом зірвався з місця і вибіг. За кілька хвилин повернувся. В руках у нього був величезний переляканий індик, обвішаний, як дикун, червоними сержками. Індик безпорадно розмахував довгими розчепіреними лапами. Конюх підсадив кролям приголомшеного птаха.

Кинутий в клітку, індик упав на груди. Потім поволі підвівся. Змахнув крилами, обдивився, набундючився. З висоти своєї індічої величі глянув на кроля — жалюгідний, на смерть переляканий клубочок. І грізно попрямував до нього.

Кріль зіщулився. Індик, видно, поки що тільки міркував, зважував обстановку. Тим часом кріль в нестямі метнувся у другий куток. Недовго думаючи, індик безжалісно дзьобнув його.

— Як звикне до індіка, півня підсадити можна,— радив Іван Трохимович, — проворного тільки візьміть. Потім Шарика, собачку мою. А то й Трезора, що в лікарні. Той куди страшніший. Для кроля це однаково що до нас у хату впустити тигра.

Ми відібрали п'ятдесят кролів. Груздьов потім забрав їх у лікарню.

Поверталися додому навпростець, через городи.

Сонце вже сховалося за обрієм. Лілово-рожеві й пурпурові барви на небі зблякли. З полів потягло прохолодою і прілим запахом осені.

По дорозі обдумали план експериментів, скориставшись з порад Верьовки.

Експериментом на кролях зайнялися Чудновська Валентина Іванівна і Канашкін. Чудновська досліджувала вплив хвилювань, Канашкін — вплив сну на загоювання ран.

Коли ми запропонували Чудновській наукову тему, вона розплакалася. Все життя вона мріяла про наукову працю. Вчених Чудновська вважала за людей з іншого,

прекрасного, світу. А втім, при її чутливій натурі розплакатися їй було дуже легко. Вона плакала, коли їй дякували хворі. Плакала в кіно, над книгою, на урочистих зборах. Квітка, красивий пейзаж так само викликали сльози на її маленьких, глибоко посаджених очах. З неї поблажливо глузували за вразливість натури і старомодну вишукану ввічливість.

Канашкін же спочатку відмовлявся: «Ніколи мені, правда, цією справою займатися». А потім погодився і навіть захопився експериментами.

Із своєї незвичайної відпустки він повернувся тихий, з сумною посмішкою на устах. Наче він не відпочивав, а хворів. Ніхто йому не нагадував минулого, ніби нічого не трапилось. Працював він з запалом, якому можна було позаздрити. Часто звертався до нас за порадою навіть тоді, коли і сам міг би розв'язати питання. Виправдовувався перекрученим прислів'ям: «Лякана корова на куші сідає». Зрідка все-таки заводив сварки з сестрами. В ньому ще глухо ворушилась непереможена впертість.

Федот Коваль збудував крільчатники. Він же виконував обов'язки головного асистента.

Додалось клопоту і завгоспу Груздьову. Він похмуро бурчав:

— Знову-таки фураж потрібний. Скільки не працюєш, а роботи все більше. Менш не стає.

Чудновська наносила кролям невеликі ранки, перед тим, звичайно, обезболювала (інакше вона відмовилася б від дослідів) і відмічала термін загоєння. Це були, так би мовити, контрольні досліді. Через якийсь час цих самих кролів знову ранили і садовили в клітку з індиком або Трезором.

Чудновська пильно спостерігала тварин. Помітила підвищення кров'яного тиску (модель гіпертонії), і ще — ранки загоювались дуже повільно, далеко довше, ніж у контрольних кролів.

Досліді Канашкіна теж були цікаві.

Кролі засинали в «башті мовчання» (побудували ми в себе таку). Метод присипляння — виключення сигналів зовнішнього середовища. Іще — умовний рефлекс. Це ми навчилися добре робити. І ранки заживали швидше, ніж у досліді Чудновської.

Тепер нам треба було вивчити зрізи ран. Знайти в них

сліді страхів і хвилювань. «Розлади» спокою і сну. Відображення всього цього у структурах ран.

Літній патологоанатом схилився над мікроскопом... Розглядав зрізи ран наших кролів. Худорлявий, з запалими щоками і лисючою головою. Вірний слуга і раб науки. Він чимось нагадував мені Лемеху. Може, скептичним «е».

Окремо від мікроскопа його важко було собі уявити. Ще в череві матері з якогось зародкового листочка, мабуть, виник з ним мікроскоп.

— І ви... е... туди ж. У науку. В калошах і верхньому одягу. Займалися б своїм ділом. До речі, хто керує вашою роботою?

— Самі,— відповів Лагода.

Патолог здивовано глянув на нас. Наче перед ним стояли бродяги, що називалися маршалами.

— А в чім, пробачте, полягають ваші експерименти?

Він не дав нам відповіді.

— Десять сірих кролів... е... ви годували шоколадом, десять білих... е... мармеладом. У шлунках сірих кролів виявився шоколад, у шлунках білих — мармелад. Або щось подібне.

— Наші досліди трохи іншого порядку,— відповів я. Чудновську і Канашкіна кинуло в жар.

Патолог вів далі зневажливо і самовпевнено:

— Хомут, мовляв, треба надівати коню на шию, а не на хвіст. На цьому рівні — наукові висновки.

В кількох словах я розповів про наші досліди. Патолог слухав, похнюпившись.

— Прекрасно... розберемось... Значить, оце контрольні зрізи?..

Чудновська перевірила препарат.

— Так, контрольні.

Патолог протер замшею дзеркальце під мікроскопом.

— Е... Тут все в порядку. Нормальна регенерація. Прощу ще препарат.

Канашкін подав зрізи ран кролів, яких присипляли.

Патолог вивчав довго. Кректав, вовтузився, знову кректав.

— Ці виглядають краще. Пов'язі міцніші. Пишіть,— коротко розпорядився він. Слідом за тим продиктував.

Підвівся, пройшовся по кімнаті. Згорблений, як завжди, похилена голова. Бракувало тільки мікроскопа. Браження таке, немов він інвалід.

— Чим же я можу бути вам корисним? — вже іншим тоном спитав патолог. Виждав, окинув нас поглядом, наче оцінював.— З шоколадом я... е... поспішив. Під впливом учорашнього засідання наукового товариства. Виступала одна фіфочка. З усього видно, мріє про чорнобурку. Наука для неї, наче старий чоловік з товстим гаманцем. Наставить роги і обкраде.

Ми розсміялися.

— Плакати треба. Ви з чужої парафії?

— Не розумію,— сказав Канашкін.

Патолог з гіркотою сказав:

— Слухаючи проповідь у церкві, всі плакали. Один не плакав. Його спитали, чому. Він відповів: «Я не з цієї парафії».

Оченята у Чудновській заіскрилися. Вона присунулась до патолога.

— Ще, прошу вас, подивіться оці препарати. Рани кролів, які були схвильовані.

— Охоче,— похвавішав патолог.

Він дзеркальцем впіймав промінь і спрямував його у мікроскоп. Чудновська запитливо стежила за патологом.

— Що ж ви там бачите? — нетерпляче спитала Чудновська.

Патолог відповів:

— Ікла вашого Трезора... Якесь стогнання клітин. Якась розгубленість і занепад сил. Паралізовані макрофаги. Анергічна форма реакції. Гляньте...— він підсунув до нас мікроскоп.

Дивилися всі по черзі: Канашкін, Чудновська, Лагода і я.

Ікла Трезора? Не тільки їх я побачив у мікроскопі. У водянистих клітинних зв'язках, у кволому склеюванні рани, здавалось, відбиті були всі болі і переживання наших хворих: страх Василька перед перев'язкою, тремтіння жилки на скроні Клименко, розпач Олешко, безсонні ночі Воронька.

А от рани канашкінських кролів були справжнім втіленням життя. Пригадався мені Пирогов. Серед поранених у бою під Салтою було багато ампутацій і смертей. Більше, ніж серед поранених місцевих жителів. Пирогов пояснював це тим, що солдати в госпіталі мали перед очима тільки страждання і смерть товаришів, а місцевих жителів у саклях оточували щиросердним піклу-

ванням: один тримав у себе на грудях голову пораненого, другий — руку, третій давав пити.

Експерименти наші вдалися. Що тепер скаже професор Углов?

Патолог поздоровив нас і побажав успіхів.

Розділ дев'ятий

Двічі на тиждень я робив обхід з лікарями. У понеділок і четвер. Розподіляли між собою хворих і складали план лікування. Сьогодні мій день. Як завжди, почали обхід о десятій ранку. В останній, сьомій палаті нам довелось затриматись надовго. Тут лежали: Ставська — вчителька, хвора на легені, колгоспниця Максименко, приречена хвора — рак грудної залози з метастазами; вона не знала, на що хворіє, і сподівалася незабаром повернутися додому; Агнеса Белова, донька бухгалтера цукрового заводу. Ця хворіла, наче кокетувала. Весь час дивилася в дзеркало. Нюсі казала: «Мені до лиця, коли я бліда і сині кола під очима. Я томлива». Четверте ліжко було не зайняте. Пусте ліжко завжди лякало мене. Особливо ранком.

Ставську і Максименко вела Рудіна, Агнесу — Канашкін.

Біля Агнеси майже не затримались. Там усе було ясно. Ставська ж засипала нас безліччю скарг, яких не було раніше. Вона вже давно лежить у лікарні.

Увагу привертало те, що Ставська повторювала скарги Максименко: біль у грудній залозі, хребці, слабкість у ногах. Мало не параліч. В уяві переносила на себе всі найтяжчі наслідки хвороби Максименко.

Ставська сіла на ліжку і сказала рішуче:

— Відправте мене додому.

Я заперечив:

— Ще не скінчився курс лікування.

— Все одно відправте.

— Ви чимось незадоволені? Може, вам не приділяють належної уваги?

Ставська підвела очі.

— Не хочу. Не можу більше. Для чого мені лікуватись?

Я спробував її заспокоїти. Пояснив, що вона помиляється, вважаючи свій стан безнадійним. Але вона була наче заброньована. Ніякі слова втіхи не доходили до неї.

Ми вийшли в коридор і почали радитись.

— Усе через Максименко,— сказав я.— Своїми стражданнями вона заслонила світло іншим. Треба перевести її до іншої палати.

— Такої палати у нас немає,— похмуро відповіла Рудіна.

Старша сестра Груздьова запропонувала:

— З третьої можна перевести дітей у шосту. Туди покласти Максименко.

Лікарі розійшлися по своїх місцях. Зі мною залишилася тільки Рудіна. Вона наполягала на своєму.

— Для чого ці переміщення й турботи! За дітей я відповідаю. І пехай залишається так, як є.

Я заперечив:

— Пропозиція старшої сестри влаштовує і дітей, і дорослих.

Рудіна почала принципову розмову:

— Розумію, ви піклуєтесь про Ставську, мабуть, вас хтось спеціально просив про це. Я не хочу входити в деталі. Забудьмо про дітей. Але ви не маєте жалю до Максименко. Думаєте, що вона не зрозуміє, чому її вивесуть з палати? Винесуть *живу, як мертво*.

— Це залежатиме від того, як ви поговорите з хворою.

— Що ж я повинна їй сказати? — наступала Галина Петрівна. Вона раптом сама повірила в непохитність своєї аргументації.

— Що сказати? А ось що: вам, Максименко, тут лежати неспокійно. Палата велика, в ній багато хворих. І сторона північна. А там — спокійніше. І палата сонячна. Там краще! І ще одно: хворій погіршало у спільній палаті. Значить, це зв'язано з обстановкою палати. Адже не вперше ми пропонуємо хворим змінити місце їх перебування. Іноді цього буває досить, щоб сталося полегшення.

Рудіна скептично примружилась.

— Припустімо,— людина лягає в першу палату хворою, а з шостої виходить — здоровою. Отак, чи що?

«Де в тому, що вона говорить, переконання, а де лукавство? — думав я.— Дух суперечності? Погана вда-

ча? Ховається в броню скептицизму, як слимак у черепашку».

— Згадайте Ставську. Страх в її очах. А ви мудруєте,— сказав я і пішов з лікарні. Подумки знову повертаюся до Максименко. Запущений рак. Скільки лишилося їй жити? Смерть не така страшна, коли приходиться зненацька. Але чекання смерті — нестерпне. Хворі на рак вмирають в повній свідомості. Падають у безодню і бачать чорне дно її. Іноді вмирають тихо. Добре, що Максименко вірить в своє одужання. Вона чекає онука і готує йому подарунок. Сама сподівається сповивати його і гуляти з ним. Дочка вже на останніх днях.

«Виносять живу, як мертву»,— згадав я слова Рудіної. То, може, краще саме Ставську перевести? Скажу про це Рудиній або Груздівій.

Я повернувся до лікарні. Двері у цьому палату були напіввідчинені. Заглянув у них і відступив. Рудіна умовляла Максименко:

— Тут неспокійно. А там краще. Сонячна сторона.

Почуття страху не покидали Ставську. Правду, що, як їй здавалось, нічого не залишала для надії, вперто приховують. Хитрощами, обманом, лестощами вона все-таки вишитає її. Вона повинна нарешті знати правду.

Хто ж відкриє їй правду? Лікарі? Від них нічого не доб'ється. Сестри? Санітарки? З них і треба почати, вирішила вона.

Чергувала Литовченко. Це була літня досвідчена няня. На її строгість не нарікали, як не нарікають на строгість матері. Вона не потурала примхам хворого, як Нюся, але й не поводитися грубо, як Чумак. Для кожного знаходила потрібне безпомилкове слово: хто відмовлявся від ліків — приймав їх, стривожений — заспокоювався. На поораному зморшками п'янинному обличчі ніби відбивалися страждання тих хворих, яких вона доглядала.

Ставська звернулась до Литовченко:

— Скажіть, няню, яка в мене хвороба? Ви, напевно, знаєте.

Литовченко змахнула крихти з тумбочки.

— Не знаю, люба, яка у вас хвороба. Це лікарі знають.

Вчителька прискорено дихала. Литовченко глянула на хвору, поправила серветку на тумбочці.

— Бачу тільки, що ви одужуєте: он рум'янець на щоках з'явився.

— То хворобливий рум'янець...— заперечила Ставська.— Не знаю, що буде далі.

— Що ж буде далі? Скінчиться хвороба, додому поїдете.

— Додому? Не побачу я вже більше домівки,— зітхнула хвора.

— Дурниці... Як людина видужує, я знаю. На чому, може, й не розуміюсь, а це добре-таки бачу. Двадцять два роки на очах у мене люди одужують. У лікарів свої ознаки, а в мене свої. Ви одужаєте...

Зміну Литовченко здала Нюсі Ковтунович. Ставська сразу ж атакувала її.

— Ти розумниця, зрозумієш мене.

Нюся присіла навпочіпки, щоб добре слухати.

— Мені вже все відомо. Від Литовченко довідалась. У мене рак, — збрехала Ставська.

Нюся сплеснула руками.

— Що ви таке говорите. Нема у вас раку. Я твердо знаю. Литовченко помилилась. То вона вас із Максименко сплутала.

Ставська спалахнула.

— Не треба, Нюсю. У мене, певна річ, не запущений рак. Після операції я, безперечно, видужаю... Але я не терплю брехні.

— Ви все своєї. Кажу ж вам, нема раку.

— А чим ти доведеш, що нема раку? — дивлячись у вічі, несподівано спитала Ставська.

— Це ж усім відомо. Що тут доводити. Спитайте Лагоду, Рудіну, кого хочете.

— І ти дуриш мене,— хвора розчаровано відвернулася.— А я тобі вірила. Думала, ти не така, як усі.— І впала лицем у подушку.

Нюся розгубилася.

— Я правду кажу.

— Якщо ти кажеш правду, то... покажи історію хвороби. Своїм власним очам тільки повірю...

— Що ви? — схвилювалася Нюся.— За це карають. Ставська гірко всміхнулась.

— Значить, рак. Тепер я знаю, що мені робити. Іди геть, іди!

Нюся завагалася. «Показати?» Міркувала: спочатку прочитаю сама діагноз. Головне, щоб не було написано «рак». Лікарі повинні були зробити це вже давно. Розвія-

ли б сумніви. Нюся навіть обурилась на безсердечність лікарів.

— Добре, покажу,— сказала Нюся.

Сяюча і щаслива, вона незабаром поклала на тумбочку історію хвороби. Страхи і сумніви щодо раку були безпідставні.

Всю лікарню сполохав крик, що наче вирвався з глибини людського відчаю. Я побіг у сьому палату. Санітарки вже встигли зняти з вікна Ставську. Страшенно бліда, вона лежала поперек ліжка. Звисали голі ноги. Агнеса виплескувала з графина воду на груди хворої. Розчинені віконні рами з вибитими шибками гойдалися на вітрі і чіплялися за віти дерев.

Нюся стояла коло стіни, бліда, як полотно, кусаючи стиснуті кулачки. На всіх дивилася в нерухомому сполоханому чеканні.

На тумбочці, під квітами, знайшли записку:

«У мене не було іншого виходу. Не осуджуйте, *Ставська*».

Це сталося в суботу вранці. Прочитавши історію хвороби, вчителька замкнулась. Ні з ким не розмовляла. Що з того, що в неї не рак. Аналізи, знімки, зображення легень з проєкцією каверни, страшні своєю незрозумілістю слова: «дистрофія», «пневмосклероз», «гіпоксія», «коронарна недостатність» — все це вразило, як постріл. На що можна тепер сподіватися? Що чекає її в майбутньому? Безпідставні заспокоювання лікарів.

Ставська докучала Рудиній нескінченними скаргами. Все надто перебільшувала. Рудіна часто бувала різкою. Ставська не злюбила її. Бачила перед собою, як їй здавалось, байдужу людину. Рудіна нічого не зробила, щоб розвіяти це враження.

Я зайшов у сестринську, щоб розпорядитись про укол. Слідом за мною завітала Нюся. Плутано почала говорити:

— Це я в усьому винна. Яка ж я дурна! Повірила. Пожаліла...

Біля стіни стояв столик із склянками, стерилізатором і розібраними шприцами. Знеможена Нюся впала грудьми на них і розридалась.

— Головне, все скінчилось щасливо. Здавай чергування і йди додому. Поговоримо завтра,— сказав я.

За годину ми з Лагодою провідали Ставську. Вона лежала з напівзаплющеними очима. Її повіки дрібно тремтіли. Поруч сиділа Рудіна з непроникним, як маска, обличчям. Кинувши на нас байдужий погляд, хвора сказала:

— Не треба... Йдїть... Я хочу спочити...

Лагода співчутливо взяв її руку в свої.

— Сподіваюсь, ви самі вже осудили свій вчинок.

Хвора відповіла тихим голосом:

— Так... То була хвилина слабості і відчаю.— Помовчала і додала:— Про одне прошу вас: не карайте Нюсю. Її вини нема, то я винна... Нюся стала жертвою моїх помилкових пошуків правди...

— Нехай це вас не турбує,— заспокоїв хвору Лагода.— Головне— ви зрозуміли свою помилку. Звільнившись від неї, тепер вам лишається тільки нормально лікуватись, без забобонів одужувати.

Хвора перевела погляд на Рудіну й усміхнулась.

— Із своїм лікарем ми також усі проблеми вирішили... про все домовились...

Лікарі і сестри принішкли, шушукалися по кутках. Хто винний? Одні казали: «Безперечно, хвора, її легкодухість». Інші вишували чергових: не запобігли, мовляв. Звинувачували Нюсю: «Вискочка. Багато на себе бере». Осуджували Рудіну: «Черства. Жалю до хворих не має». Були й такі, що захищали лікаря: «Доброта і чуйність в її душі вичерпались. Чуйність і довір'я колись нашкодили їй в особистому житті. Та біля хворих вона не має права віддаватися своїм переживанням». Полегшувати страждання іншим— це звіданий засіб проти власного смутку. Цього не розуміла Рудіна.

Хто винний, а хто— ні, нам ще належить розібратися, але тїнь на лікарню впала. І на нас чекали неприємності— противників нашої справи назбиралося чимало.

Біда іде за бідою. Налітає, як згряя вовків.

Захворів Ігор, синок Раїси Мухтарівни. Запалення легенів. Йому ставало то краще, то гірше. Чекали на кризу.

Важко бути хірургом і матір'ю одночасно. Вона це особливо гостро відчула, коли в лікарню поклали чотирирічного Сергійка Маслова. Хлопчик погнався за козеням, упав і дуже забив ногу. Невдовзі підскочила тем-

пература, почалося марення. Закутавши хлопчика з головою, мати привезла його в лікарню.

Тяжкохворих досліджували разом майже всі лікарі. Такий у нас був порядок.

— Враження, що починається остеомієліт,— сказала Раїса Мухтарівна, ховаючи ніжку хлопчика під ковдру.— І що мене непокоїть — його найнебезпечніший варіант — гематогенний.

З цим можна було погодитись. Захворювання справді небезпечне. Кожна третя дитина з гематогенним остеомієлітом помирає.

Тепер треба було вирішити, що робити. Консервативне лікування, тобто ліками, чи операція.

Першим непевно висловився Канашкін:

— У посібниках немає яких вказівок...

Рудіна запропонувала засоби для попередження пневмонії.

З того, що призначила Рудіна, Малишко наголосила на пеніциліні.

— Якщо мислити антиінфекційними категоріями,— сказала вона, — то не зашкодять хлопчикові ще й сульфаміди...

Посипалися й інші пропозиції: якнайбільше питва, вітаміни, глюкоза...

Лагода пригадав статтю в журналі «Хирургия» про новий спосіб лікування гематогенного остеомієліта: вводити пеніцилін безпосередньо в кістку, де відбувається запалення. Результати хороші. Автори відомі, журнал авторитетний. Є резон спробувати.

Вирішили, що захворювання хлопчика саме і є той випадок, коли слід застосувати новий метод.

Після спільного обговорення повернулися до Сергійка. Схлипуючи, він шукав оченятами серед нас свою маму. Скидав ковдру, пручався.

— Мамо... Я хочу до мами. Де моя мама?

Такаєва втішала Сергійка, а їй ввижалося, що вона втішає свого Ігорка, такого ж тяжко хворого, як і Сергійко.

— Не плач, Сергійку, не плач. Зараз прийде твоя мама... Вона пішла за іграшками. Ти гратимешся ними...

Слухаючи, як дружина заспокоює хлопчика, Лагода сказав:

— Призначаючи лікування, ми з вами забули про ліки, не менш важливі для хлопчика, як і всі інші: про

маму та іграшки. То давайте виправимо цей наш недогляд — запросимо до нього маму.

Це стосувалося також і Раїси Мухтарівни.

Від Сергійка пішли до Ігоря. Такаєва, Лагода і я.

На веранді, загуливши обличчя руками, сиділа Сергійкова мати. Побачивши нас, вона здригнулася і підвелася з лави.

— Ну, кажіть... Чого ж ви мовчите? Чи можна сподіватися? Він у мене один... Кажіть...

— Робимо все можливе,— відповіла Такаєва.

Дві матері дивилися у вічі одна одній.

— Значить, погано? Так треба розуміти?

— Більше, ніж сказала, говорити не маю права.

— То пропустіть мене до сина. Хочу бути з ним у ці гіркі хвилини...

Лагода кивнув сестрі Варі. Та зрозуміла. Принесла халат і провела матір до хворого.

Ляв дощ. На веранду залітали бризки. Нахиливши голови, ми оббігли будинок лікарні і увійшли в квартиру головного лікаря.

Було тихо. Сутінки. Мати Лагоди, Тодосія Якимівна, з онуком на руках ходила з кутка в куток по кімнаті. Чути було, як тяжко дихає хлопчик.

Такаєва тихо причинила двері і запитала:

— Як поводить себе Ігорьок?

— Так само, як і раніше. Часто кашляє, не спить. І весь час проситься на руки.

Раїса Мухтарівна полічила пульс. Сто десять. Потім підійшла до буфета, зняла з полицки кілька флаконів пеніциліну і поставила їх на стіл.

— На двох не вистачить. Треба негайно їхати до Києва. А поки що поділимо між Ігорем і Сергійком пополам.

Тоді пеніциліну було ще не досить, а вимагалось його багато і насамперед для поранених, яких потрібно було доліковувати після війни.

Моя машина стояла на подвір'ї, і я вирішив їхати сам.

— Поїдемо удвох,— сказав Лагода.

Увесь час ішов дощ — і коли їхали до Києва, і коли повертались. Шосе перетворилося на річку.

Найважчими при поверненні виявились останні півтора кілометра. Тут кінчалося шосе і починалася ґрунтова дорога. На колеса налипла грязюка, машина буксувала. Раптом щось зашкребло і завищало під «брю-

хом» машини. Зупинились. У важелях рульової тяги застряг корінь від розтрощеної блискавкою сосни. Що не робили — витягнути корінь не змогли, тільки забрьохалися по самі вуха. Тоді ми кинули машину і решту дороги пройшли пішки.

Дощ поступово ущух. Між хмарами визирнув місяць. Холодно виблискували калюжі. Неприємно прилипав до тіла мокрий одяг.

Побачивши нас, Токаєва сплеснула руками.

— Можна подумати, що ви брали участь у якійсь великій баталії.

— Так воно й було. В баталії... з бездоріжжям.

— Пеніцилін привезли?

— Неодмінно. Аж сорок флаконів. Тепер вистачить на всіх.

— Спасибі. Вже від перших ін'єкцій стан помітно покращав і в Сергійка, і в Ігорка... Ось вам ключі, відмикайте хату, перевдягайтеся і приходьте. Самі побачите.

Ми перевдяглися, повернулись. І вже чергували до ранку.

Нерухомо стояли дерева в парку. З гілок на траву падали запізнілі краплини.

Сергійко сидів у ліжку і бавився сопілкою. Поряд з ним сиділа мати. Радість стерла з її обличчя сліди безсонної ночі і материнського болю.

Ніякої грози наче й не було.

Важко дихаючи, Мочалов збіг по сходах. Без халата влетів в ординаторську, грюкнув дверима. Лагода підвівся назустріч.

— Наукою займаєтесь? — скрикнув Мочалов. — Нехай її рухають ті, кому це належить. Так добре в лікарні, що навіть з вікон викидаються. Я червонію за вас.

Мочалов ставав то в одну, то в другу ефектну позу.

— Ганьба. Ганьба... Пляма лягла на всіх нас, на весь район.

Мімікою свого м'ясистого обличчя він виражав міру свого презирства до нас і до наших шукань.

Моя офіційна посада — науковий керівник лікарні. Мочалов це, зрозуміло, знав. Стріляв він і по мені.

— Цей прикрий випадок аж ніяк не доводить, — заперечив я, — що наукою займатися не слід.

— За науку мене не битимуть. А от за те, що хворі у мене (на цьому слові він зробив наголос) з вікон ви-

кидаються, я своє дістану. Василенко знаєте, яка людина?

— Знаю. І людина гарна, і організатор хороший.

Мочалов заворушив щелепами.

— Коли все тихо і спокійно, то й він тихий і спокійний. А коли «ЧП» трапляється, то може гарикнути: «дитин-ко!» Ще й кулак покаже.

Мочалову подали халат. Довго вовтузився, не міг зав'язати поворозки на рукавах.

— Покажіть мені хвору і вікно, з якого вона викинулася.

— Могла викинутись,— уточнив Лагода.

— Не бачу різниці. «ЧП» від того не перестає бути «ЧП».

Лагода стенив плечима.

— Як вам завгодно. Тільки я вважаю, що різниця є.

— Я приїхав сюди, щоб карати, а не вести з вами полеміку, — роздратовано крикнув наш завідуючий.

Ми спинилися біля сьомої палати. Двері були напіввідчинені. Видно було раму вікна і ліжко, на якому зачісувалась Ставська.

— Ця? — кивнув Мочалов на хвору.

— Так,— відповів Лагода.

— І вікно те!

— Те.

Мочалов ворухнув бровами й замислився. Потім пильно глянув на мене.

— Морально, ясна річ, і ви несете відповідальність за «ЧП».

— Якщо в цьому є й моя провина, мене теж слід карати. Логічно...

— Я думаю... Не сховаєтесь... Зроблять вас «героями» області. Но-ва-то-ри. Василенко все врахує. Мені соромно за вас. Я червонію....

У цей час зазвучала сопілка. То Сергійко виводив «трелі».

— А це що таке?

Лагода розповів про Сергійка.

— І ви остеомієліт лікуєте звуками сопілки, так слід розуміти вашу останню новацію,— стримуючи недобророзумну посмішку, протягнув Мочалов.

Ми промовчали. Не хотілося дратувати начальство. Тим більше, що у випадку із Ставською лікарня була не на висоті.

Спинившись біля вікна у коридорі, Мочалов почав розв'язувати поворозки на рукавах.

— А тепер скажіть мені, яких заходів ви збираєтесь ужити, щоб надалі запобігти таким «ЧП»?

— Це буде темою наступних партійних зборів.

— А що робиться вже сьогодні?

— Готується наказ по лікарні.

— Збираєтесь... Готуєтесь... Поки ви збираєтесь та готуєтесь, знайдеться ще одна любителька стрибків з вікна. Погані приклади заразливі, як інфекція. Тоді усім кінець — і вам, і мені,— Мочалов діловито кашлянув і вів далі: — Ось яке моє рішення: вам, Лагода, я оголошую сувору догану. Рудіну переведіть на дільницю. Ковтунович звільніть. А на вікна другого поверху навішайте ґрати. Щоб виключити використання вікон із згубною для репутації лікарні метою. Ясно?

— Ясно. Тільки я ґрати навішувати не буду.

— Це чому?

— А тому, що лікарня — не в'язниця.

— Може, ви маєте якийсь інший, надійніший спосіб запобігти таким нестерпним для лікарні випадкам?

— Сердечно і кваліфіковано лікувати хворих.

— Красиві слова. Казочка. Коли вас судитимуть, вони вам не допоможуть. Непоправна ви людина, Лагода,— кинув він наостанку і пішов з лікарні.

Розділ десятий

До нас дійшла чутка, що їде в Озерне обстежувач. «Усіх поставить на місце», «розвінчає», «рознесе» і так далі. Цей безсердечний хтось погрожував своєю абсолютною обізнаністю: «Не знають, на що треба дивитися в Озерному. Дивляться на те, що їм показують. А я колупну глибше, здмухну золотий пилок з поверхні».

Ми всі розуміли, що ініціатором цього був Мочалов.

Чутка про обслідування живлюще вплинула на Панаріна. Особливо після провалу місії Гридньова. Він навіть якось помолодів. Зустрівши мене, сказав: «Мильні бульки, голубе, як правило, лопаються»,— і вколов гострим поглядом.

Панарін і Богоявленський не припиняли своїх атак. Боротьбу вели складну. З обхідними маневрами, заса-

дами, фланговими ударами. Закликали до викриття макарівців. Пророкували нам близький крах.

Над нашою ідеєю нависла грозова хмара.

І от нарешті ми побачили цю хмару — біляву, плоскогруду жінку з кам'яним обличчям, сестру доцента Боговльєнського.

Чергувала того дня Чудновська. Інспекторка їй відрекла мендувалася.

— Ось мої документи. Обслідуватиму вас. Звати мене Антоніна Євлампіївна.

Чудновська запросила інспекторку в ординаторську. Подала їй халат. Запропонувала супроводити по лікарні.

— Дякую,— відмовила Антоніна Євлампіївна,— сама розберусь у всьому. Робіть своє діло.

— Будь ласка, ради бога, навпаки, я хотіла допомогти вам,— ніби вибачаючись, погодилася Чудновська.

— От і добре.

— Тоді, може, запросити головного лікаря?

— Він на роботі? — спитала інспекторка.

— Так.

— Обійдеться. Тільки повідомте його про мене.

Антоніна Євлампіївна з записною книжкою в руках обійшла палати, перев'язочні, фізкабінети, служби. В одній з палат зустріла Лагоду. Відрекла мендувалася. І тут же викривально ткнула пальцем у стіну.

Бачите? Виправдань цьому нема!

Петро Андрійович насилу розгледів на стіні якусь темну плямочку.

— Що ви маєте на увазі?

Обслідувачка ущипливо відрубала:

— Не зовсім пристойна подробиця.

Міцно стиснула губи і велично покинула палату.

Височенний Лагода пішов слідом за щупленьким інспектором. Вигляд у нього був такий, ніби він боявся наступити на неї.

— Не розумію, що означає «не зовсім пристойна подробиця»?

— Ясна річ, клоп,— випалила Антоніна Євлампіївна.

— Який же це клоп? Артефакт,— посміхнувся Лагода.

Незабаром до них приєдналися Груздьова і Варя.

В сусідній палаті інспекторка провела хусточкою по дверній рамі. Потім оглянула хусточку, чи є порох? По-

мацала матраци. Витягла з-під матраца сховану пачку цигарок. З кожною новою знахідкою кидала на супутників нищівний погляд.

Всі спинилися коло старенької Олени Кожушко.

— Хвора, скажіть,— звернулася до неї інспекторка,— як на вас впливає оце... шепотіння навкруги?

— Що-що? — виставила наперед вухо старенька.

Інспекторка пояснила:

— Тут нормально не розмовляють, а шепочуть. Так от, як це на вас впливає?

Старенька підбадьорилась. Всією долонею поправила на голові косинку.

— Ой, що ж вам сказати, дочко. Я ж тридцять років у наймах була, у панів служила. Коли хазяїн спав, то нам аж на кухні наказували: «Тихше, вони сплять». Оце ж і тут чую, сестри кажуть: «Тихше, вони сплять». Тобто, значить, я Олена Кожушко. От і все.

Снідала інспекторка в парку, на свіжому повітрі. В ординаторській відмовилася снідати, щоб не поставити себе, як вона висловилася, в залежне становище. Рештки провіанту склала в авоську і знову вирушила в похід. Тепер вона відвідала кухню, сарай, стайню, Федотову майстерню, кладову, пральню.

У приймальному відділі звернула увагу на жінку з кровотечею. Дві санітарки понесли жінку в операційну. Слідом за ними пішла Антоніна Євлампіївна. У дверях операційної зіткнулася з Лагодою.

— Навіть не помили... Сама бачила, тільки змінили білизну.

— Але ж у хворої кровотеча,— заперечив Лагода.

— Затриматися довелося б ненадовго,— наполягала Антоніна Євлампіївна.

Лагода знизав плечима і пішов.

— Може, ви цікавитесь лікуванням сном?

— Про це я вже маю уявлення,— сказала інспекторка.— Кукурікання, пташині трелі, півнички, пастушки — сільська ідилія.

— А системою усунення болю?

— Хай цим займаються спеціалісти.

— Підготовкою хворих до операції, до лікувальних процедур? Нашими дослідями на тваринах?

Антоніна Євлампіївна презирливо знизала плечима. Глянула на годинник.

— Час уже лаштуватися в дорогу... До речі... Нас схвилював випадок з хворою Ставською. Складіть, будь ласка, пояснювальну записку. Я повезу її з собою.

Лагода викликав Рудіну і запропонував скласти записку.

— Тоді, може, вас зацікавить обезболювання родів? Інспекторка насторожилася.

— Як обезболюєте? Якою сумішшю?

— За Платоновим-Вельвовським.

Вона зверхньо глянула на Лагоду.

— І породілля не кричить?

— Тихо, як і в інших відділеннях.

Антоніна Євламπίївна глипнула на головного лікаря. Потім рішуче встала:

— Проведіть мене туди.

В родинці і справді було тихо. Проїшли по палатах. Заглянули в передродову.

— Перейми вже почалися? — звернулася інспекторка до породіллі, молоденької жінки.

— Поки що нечасті.

— Ви відчуваєте біль?

— Терпіти можна...

Антоніна Євламπίївна посміхнулася.

— Вас так навчили відповідати? Я теж родила. Знаю.— Тут же додала, повернувшись до Лагоди: — Все це гра. Вистава. Видно суфлера. Я дещо в житті бачила. Коли я родила, від мого крику гойдалися над головою люстри.

Вони вийшли в коридор.

— Немає болю при родах?! — вела далі інспекторка.— Що ж це тоді таке? Біблійський міф?

У цей час внесли нову породіллю. Вона кричала. Антоніна Євламπίївна багатозначно глянула на Лагоду.

— З нею ви ще не встигли поговорити. У виставі вона не бере участі?

Це була вчителька Примаченко, дружина одруженого інваліда війни, директора будконтори. Лагода оглянув жінку.

— Безболісні тільки нормальні роди. А тут—патологія.

— Облиште... Ви коли-небудь родили? — грайливо примружилася інспекторка.

— І в цьому ви мені не повірите. Признаюся, ні.

— Те, що тихо, нічого не означає. Можна мовчки кри-

чати. Ви боретесь з криком, а не з болем. Це не одне й те саме.

Прийшов час розставатися. Після паузи Лагода спитав:

— Яке враження справила на вас лікарня?

Інспекторка зав'язала вузлом авоську. Якось невідразно розвела руками.

— Що вам сказати...

— Певна річ, те, що думаєте...

— Не криюсь, враження погане. Яка ж це лікарня? Старий будинок, недоладні веранди, похилі вежки. Служби для потреб лікарні не пристосовані.

— Шпилі, вежки — це данина часові. Зводив будинок фон Мекк. Дружина його уроджена...

Інспекторка згадала:

— Що листувалася з Чайковським? Кохала його і ніколи з ним не бачилася. Боялася, що реальний образ композитора зруйнує в її душі образ неземний, навіяний його безсмертними творами?

— Цілком вірно. Та сама фон Мекк.

Лагода не зміг відмовитися від приємності провести паралель, що напрошувалась:

— Треба було їй вам не шукати зустрічі з Макарівською лікарнею. Земною, реальною...

Антоніна Євлампіївна попрощалась і пішла. Проводжала її за ворота Чудновська. Звична чемність і цим разом не зрадила Чудновську.

— Щасливої дороги. Коли буде нагода, приїздіть. Ми раді гостям.

Вишукану ввічливість Чудновської інспекторка зрозуміла на свій лад — як бажання пом'якшити враження від лікарні. Попрощалась холодно:

— Дякую. Може, приїду.

Груздова спостерігала це прощання з обуренням. Здавалось, від незадоволення потемнішав навіть її накрохмалений халат.

Чудновську вона відчитала.

— Розшаркувались, упали. Перед ким? Вам плюють в обличчя, ви посміхаєтесь.

Чудновська нахмурилась.

— Кіро Степанівно, — сказала вона, — такі гості радіють двічі: коли вона приїздить і коли виїжджає.

Ранком нам подзвонили:

— Вчора макарівців висміяли з трибуни профспілкової конференції. Весь Київ про це говорить.

Антоніна Євламπίївна розправилася з нами безцеремонно:

«Хворих їдять клопи. Тих, кого привозять в лікарню, не миють. Під подушками склади цигарок. З вікон викидаються хворі. Нехай нам скажуть, чи сполучне лікування сном з клопами? Спробуйте заснути, коли по вас повзають клопи. А те, що немає скарг, можна віднести на рахунок терплячості й невимогливості хворих».

Уночі мені снилися кошмари: клуби тютюнового диму, гігантські клопи, застигли очі самовбивці — все це вирувало в повітрі, пересувалось, проносилося над дахами, як смерч.

Увечері наступного дня нас запросив до себе завідувачий обласного відділу Василенко. В його просторому кабінеті зібралися співробітники обласного відділу охорони здоров'я. Поруч з Василенком сидів Гайовий. Схиливши голову з шапкою пишного волосся, він гаряче щось доводив Василенкові. Той кивав головою, як видно, погоджувався з ним. Час від часу вони поглядали то на нас, то на Антоніну Євламπίївну. Обличчя її було, як завжди, непроникливе. Плоскогрудий сфінкс.

«Чи винні ми в чомусь? — думав я. — Чи припустились ми помилок? Вона все-таки дещо виявила. Цигарки під подушкою, збитий матрац. Непристосований будинок. Після Ставської нові помилки могли б розхолодити Гайового. В цьому кабінеті відбулася моя перша розмова з Василенком. Скільки подій минуло відтоді? Як вестиме себе Василенко тепер? Що скаже?»

Василенко підвівся і звернувся до інспекторки:

— Дитинко, ви нічого не зрозуміли в Макарівській лікарні.

Антоніна Євламπίївна поволі повернула голову в бік Василенка.

— Як не зрозуміла?

— Ви шукали в Озерному те, що є в першій-ліпшій лікарні: дрібні недоліки.

— Дозвольте, я побачила жахливі речі!

— Це у вас в оці, в кришталику. Особливість бачення. В лікарні їх немає.

Василенко прокашлявся. Заклав за щоку якусь таблетку.

— Хай ці недоліки — реальний факт,— вів далі він.— Скажіть, скільки треба часу, щоб їх усунути?

Антоніна Євламπίївна замислилась.

— Скільки? — наполягав завідуючий.

— Ну, скільки? Добу,— з почуттям власної гідності відповіла вона.

— Цілком вірно. Добу. А для того, щоб створити те, що створили макарівці, потрібні були місяці впертої праці. Ви ж помітили те, що можна усунути протягом доби, і не змогли побачити того, що створювалося протягом місяців. Ваш виступ на конференції — помилка.

— Помилка?! — визвірилась Антоніна Євламπίївна. Рухи її втратили зневажливу повільність.— Помилка?

— Навіть більше, шкідлива помилка,— підкреслив Василенко.

У інспекторки блиснули очі.

— Критика і самокритика — зброя партії.

Тут підвівся Гайовий. Відкинув з чола волосся. Рипнув протез.

— Вірно. Зброя партії. Але хіба це критика? Критика — це передусім винищування бур'янів. А ви нищите посіви. Критикувати — значить любити. Макарівську лікарню ви не любите. Прийшли туди з упередженою думкою...

— Говорить з чужого голосу,— сказав про інспекторку Василенко.

Гайовий продовжував:

— Не беруся судити, може, ви вірите в те, що бороните. Це справа вашого сумління.

— Майбутнє людство думатиме про те, як скоротити час сну, а не здовжувати його,— вперто наполягала Антоніна Євламπίївна.— Побудки кукуріканням? — У голосі її з'явилися інтонації проповідниці.— Село тепер індустріальне. Шум трієрів, комбайнів, тракторів заповнили споконвічну тишу.

Василенко послав за шоку ще одну таблетку.

— Дитинко, при комунізмі півні теж співатимуть. Їх не скасують. Дзюрчання струмків не оголосять поза законом. За птахами залишиться право будити людей ранком. Його не передадуть трієрам та молотаркам. І ще одно: згоден, будинок непристосований. Це значить, і в такому будинку можна працювати творчо. Клініки, що містяться в палацах, переймають їх досвід...

Після наради Лагода сказав про інспекторку:

— Вона щиро переконана у своїй непогрішимості. Чесна причепа.

— Чи не так? — взяв я під сумнів.— Василенко не випадково кинув репліку «говорите з чужого голосу». За її спиною стоять Панарін, Богоявленський, Мочалов, Неверов.

Антоніна Євлампіївна йшла попереду нас з такою статечністю, яку не знаєш чому приписати: чи то самоповазі, чи хворобі серця.

На виході до нас підійшов Гайовий. Узяв нас під руки і повів по вулиці.

— Нарада пройшла не без користі,— сказав він.— Загостриться пильність до недоліків.

Кілька хвилин ішли мовчки.

— Тримайтесь, не здавайтесь. Попереду ще багато боїв.

Ми спинились на Хрещатику. Він потиснув нам руки.

— Мені в обком. До побачення.

Лагода затримав руку секретаря.

— Я хочу з вами зустрітись. Поговорити треба.

— Про віщо?

— Є одна важлива справа.

— Невідкладна?

— Так, невідкладна.

— У Макарівці буду ввечері. Заходьте.

— О котрій годині?

— До дванадцятої.

Безшумно підкотив тролейбус, блиснув шибками. Гайовий насилу зійшов на приступку. Оглянувся.

— До побачення!

— До побачення,— відгукнулися ми.

На розі, в кіоску, купили по булочці. Йшли вгору бульваром і уминали їх. Я спитав Лагоду:

— Про що говоритимете з Гайовим? Про Мочалова? Справді, він стає нестерпним.

— Ні, про себе. Про вступ до партії.

Розділ одинадцятий

На розі бульвару Шевченка і Пушкінської нас догнав кур'єр обласного відділу охорони здоров'я.

— Спішно викликають до телефону. З лікарні. Подзвоніть туди,— звернувся він до Лагоди.

Бігцем повернулися назад. Замовили Озерне. На кілька хвилин нам дали лікарню.

Чути було погано.

— Голосніше! Алло! Алло! — надривався Лагода.

Говорив Канашкін. Лагода невпевнено повторював його слова.

— Приїхати? Негайно? Алло! Станція! Станція?! — поклав трубку.— Перервали. Щось трапилось в лікарні.

На Бессарабці взяли таксі і поїхали в Озерне. Швидко сутеніло. В Гуровщині вже було темно. Фари тіснили морок. З нього часом випливали синювато-білі хатки і знову губились.

В голові ворушилися тривожні думки.

— Це Примаченко,— говорив Лагода.— Ще зранку намічався кесарів розтин.

— Мабуть, вона,— погодився я.

Озерне. Світло фар вирвало з темряви частину білої стіни. Вежку. Веранду. Лікарня в полоні дерев без листя. Наче замок серед водоростей на морському дні.

Ми не помилились. Викликали саме до Примаченко. Акушерські операції робив тільки Лагода.

Біля воріт нас зустрів чоловік Примаченко — інвалід війни. Він був схвильований. Міцно потиснув нам руки. Так вітаються одпорукі: в одній руці у них сила двох. Обличчя бліде. Тіні під очима. Наче він постарів на двадцять років.

Перекинувшись з ним кількома словами, щоб підбадьорити його, ми ввійшли в лікарню.

В операційній усе вже було готове. Галя Поліщук сортувала інструменти. Канашкін стояв з вимитими руками. Він буде асистентом. Груздьева, старша сестра, з усіма пристроями для оживлення дитини зайняла місце праворуч столу. Тут вона поставила поряд табуретки, покрила їх стерильною білизною. Зручно розставила тази з гарячою й холодною водою. Старшу ми вважали майстром оживлення. Вона точно знала послідовність дій і багато різних прийомів.

Поки Лагода мився, чотири санітарки внесли породіллю. Поклали її на стіл. Відступивши далеко в куток, вони притулилися одна до одної, як перед якимсь стихійним лихом, що насувалося на них.

— Все готово? — спитав Лагода, входячи в операційну. З його рук збігав краплинами розчин нашатирю.

Галя кивнула головою.

— Все,— відповіла Груздьова.

Лагода затримав погляд на старшій.

— Гумові груші? Лобелін? Нашатир?

Не відриваючись від роботи, вона відповіла:

— Є.— І звернулася до Ніни: — Держи ампули.

Ніна тремтячою рукою подала ампулу. Груздьова набрала в шприц лобеліну і поклала на стерильну серветку.

Працювала вона чітко, як механізм. Точно і граціозно.

Операція почалась. Розповісти про неї? Чи не кинуть мені докору в натуралізмі? Все-таки я наважусь. Інакше не зрозуміти душі хірурга.

Тканини вже роз'єднані скальпелем. В розрізі матки показалася дитина. Ворухнулася. Треба було дуже швидко вийняти її. Лагода захопив ніжки і потяг їх. Уже видно тільки: животик, грудку. Тим часом голівку ущемила м'язова судорога матки.

Спробував ввести голівку в рану. Не пощастило. Удруге. Знову не вдалося. Тільки відкрилося синявою. Вислизав із рук крихітний клубочок життя. Тоді Лагода обережно обійшов долонею голівку з боку порожнини матки. Ще один рішучий рух. Обличчя Лагоди напружилось. Здулися на чолі венні. Почервоніли білки очей. Ще один рух. Секунди ніби втомились. Тяглися, як години. І ось голівка народилась. Дитинка в руках Лагоди. Враз її підхопила Груздьова.

Не обертаючись, Лагода підганяв:

— Відживляйте, відживляйте, дівчата!

Дитина не дихала. Але серце білося. Дихальні шляхи залило слизом і рідиною. Груздьова спритно ввела гумову трубку в горлечко. Грушею відсмоктувала рідину. Потім підняла дитину за ніжки. Передала Ніні Чумак. Швидко осушила серветкою ротик. Знову взяла дитину. Вона була, як і раніше, синя і не дихала. Чумак застигла поруч. Долонями стисла своє кругле, зблідле обличчя.

Блиснув шприц в руках Груздьової. Каразол. Ніяких змін: оченята заплющені, груди не здійсмаються. Ніжки, як пліті.

— Таз! — гукнула Груздьова.

Ніна кинулася до табуреток і підсунула таз з теплою водою. Старша окунула дитину в воду. Правою рукою підтримувала дитину під голівку, лівою — ніжки. Тепер вона складала тільки навпіл, як книжку. Розгортала і згортала. Розгортала і згортала. Штучне дихання.

Я глянув на Лагоду. Він зашивав рану. Але, здавалося, всією спиною прислухався до метушні позаду себе. Нетерплячі вигуки. Сплеск води. Важке дихання Груздьової. Мертва?

— Ну, відживляйте, дівчата, відживляйте! — знову крикнув Лагода.

Я підійшов до вікна. В глибині алеї замигтів червоний вогник. Потім випливла з мороку постать людини. Вступивши у смугу світла, що падала з вікна, людина зупинилася. Підвела голову, дим від цигарки розвіявся, і обличчя відкрилось. Примаченко. Я відійшов од вікна.

Щось схлипнуло в грудях дитини. Наче задзвеніла струна в них. Груздьова вихопила дитину з води і поклала на табуретку. Знову ввела гумову грушу в горлечко. Відсмоктала. У склянній трубці появилася слиз. Ще відсмоктала. Потім відкинула грушу. І знову заходилася складати й випрямляти тільце. Оживе? Ні?

Під наркозом застогнала жінка. Ніби спитала, що з хлопчиком? Крізь сон, крізь пудову вагу ефіру вона скрикнула. Відчула недобре — заради дитини рискнула на операцію. Дитину жадав чоловік. Вистраждана мрія родини.

— Відживляйте, відживляйте, дівчата, — в голосі, яким Лагода це сказав, вже не було віри.

У вікно стукали гілки дерев. Наче й вони чекали від нас відповіді: «Оживе? Ні?»

Те, що стоїть завжди на двох кінцях довгого шляху — народження і смерть, тепер зійшлося. Вторгнення смерті в народження. Це найбільша її перемога.

— Води! Гарячої і холодної. Плескай, — розпорядилася Груздьова.

Ніна хлюпнула на тільце холодну воду, потім — гарячу. Тільце то світлішало, то знову темнішало.

— Нашатир!

Ніна намочила ватку нашатирем і піднесла до носика дитини.

Щось здригнулося в обличчі дитини. Пробіг дрозд. Десь коло очей ледве помітно почали збиратися зморшки. Ніби вона хотіла розплакатись. Зморшок щосекунди ставало все більше і більше. Раптом затремтів животик. Беззвучно заколивались щічки. Натягнена у грудках струна забриніла. Почулося перше клетотіння, нерівне зітхання.

— Відживляйте, відживляйте, дівчата! — підбадьорив Лагода. В його голосі знов зазвучала надія.

Шви лягали певніше. Акуратні стібки. Вже накладався третій ряд швів. Останній. Кесарів розтин! Легенда зв'яже його з іменем Юлія Цезаря. Його вийняли з матки, розітнувши її. Цю операцію робили вже індуси, греки, римляни. Ескулап народився через розтин матки. Вакх — теж. Я підходжу до вікна. Непорушно стоїть Примаченко і дивиться у вікно. Я підбадьорливо махнув рукою. «Народився Цезар, Ескулап допоміг. З Вакхом відсвяткуємо. Всі троє народилися розтином. Чудова компанія!» Нічого цього, звичайно, не розчув Примаченко. Але він зрозумів головне: все гаразд. І теж привітав нас рукою.

Немов у відповідь на клич серця хірурга закричала дитина.

До голосів живих, що є на світі, приєднався ще один, певний себе, живий голосок. Гілля дерев стукотіло об скло: тепер це скидалось на привітання, на оплески, на барабанний бій, що сповіщав про народження нового життя.

— Заговорив! — вигукнув Лагода.

Під скальпелем хірурга завжди один хворий. Під скальпелем акушера — двоє. Виснаженість душі більша в акушера, ніж у хірурга.

Хто рятував коли-небудь життя людині, той вічно носить його в собі. Наче коштовний сяючий камінь. Багатьом урятував життя, багато ясних зірок в душі. Вони завжди горять і осяють душу людини зсередини, світаються в очах. Похмурих хірургів я не знаю. Якщо такі є, вони повинні кинути цю професію.

Ще дві зірочки запалилися в душі Лагоди.

Напружена тиша розтанула. Всі загомоніли, зникла skutість. Тільки дитини стало рожевим. Ніна повела пальцем по долоні дитинки, і вона враз стиснула кулачок. Хватальний рефлекс. Ручка вже пручалася, коли її випрямляли. Груздьова підклала під спинку дитини грілку і звиклими рухами сповила її. Взяла на руки і, всміхаючись, стала заколисувати. Гордо оглянулась на всіх нас.

Операцію закінчено. Лагода помився, скинув халат. Побіля нас провезли в колясці Примаченко. Груздьова понесла дитину в дитячу кімнату. У коридорі блищав натертий паркет, і в ньому відбивалася коляска. В протилежному кінці яскраво горіла люстра. Коридор був довгий і видавався стежкою, що веде до світла.

Ніна заступила нам дорогу. Нервово намотуючи на

палець бинт, що випадково підвернувся під руку, вона тихо, з образою в голосі, сказала:

— Я теж хочу вивчитися на сестру. Я ж скінчила сім класів.

— Ще не пізно. Ми тобі допоможемо,— відповів Лагода.

Було пів на дев'яту.

— Поїду до Гайового,— сказав Лагода.

— Можна встигнути з'їздити завтра. Ви втомились.

— Умовились на сьогодні. Незручно...

На веранді нас ждав Примаченко. Уже про все знав: хлопчик, чотири кілограми. Відживили. І дружину врятували. Порожній рукав висунувся з кишені, куди був заправлений. Здавалося, у чоловіка дві руки.

З Лагодою ми розійшлися перед дверима моєї кімнати. Я побажав успіху.

Повернувся він о пів на першу. Я ще не спав. Двері мої не були зачинені, і він увійшов не постукавши. Ми взагалі заходили один до одного без стуку. Мовчки сів проти мене. Зняв шапку, кинув її на диванчик.

— Розмова відбулась? — спитав я.

Лагода сперся на коліна й переплів пальці.

— В райкомі тепер тихо. Нема відвідувачів. Час для душевних розмов. Говорили про справи лікарні, про життя. Гайовий згадав воєнний час. Штурм Мценського плацдарму. Перша атака захлинулась. Від роти лишилося двоє. Перед початком бою Гайовий подав заяву в партію: «Якщо загину, прошу вважати мене комуністом». Глянув на мене і спитав: «А ви що написали?» Я відповів: «Жити хочу комуністом».

Розділ дванадцятий

Був мій черговий обхід. Із старих хворих у чоловічій палаті залишився Лемеха. Давно виписалися Швець, Воронько, Федоренко. Прийшли нові хворі. Серед них — Карпо Шовкун, пасічник. У сьомій жіночій доліковувалися Серьожа Маслов, Ставська й Агнеса Белова.

Рудий, у ластовинні, Лемеха неохоче скидав сорочку. Я вислухав його легені, серце. Прощупав печінку. Твердувата. Переглянув аналізи, перевірів призначення.

— Антрацитний гастрит допікає,— проскрипів Лемеха.

Хто довго хворіє, любить підроблятися під мову лікаря, похизуватися терміном, але неодмінно спотворить його.

— Незабаром ми вам диплом лікаря видамо.

— В курсі справи,— похвалу за медичні «знання» він приймав з задоволенням.

— Від анацидного гастриту допоможуть вам призначені мною ліки.

— Вони день допомагають, день —ні,— відмахнувся Лемеха.

— Тоді приймайте їх через день,— жартома порадив я.

Лемеха, як і раніше, скрізь бачив тільки сумне, похмуре. Мені він сказав: «А ви щось схудли...» Канашкіну — що скроні його посріблилися. Нюсі — що вона змарніла. І водночас безперестанку лаяв медицину. «Що ви можете? Навіть нежить не вилікуєте». Без цих слів він і їсти не сідав. Молитва перед обідом. Апетитні краплі.

— А втім, знаєте що, Лемеха, виписуйтесь. Будемо лікувати вас амбулаторно.

Хворий посміхнувся, наче випив оцту. Поволі підняв на мене очі.

— Амбулаторно. Від слова «амба».

— Послухайте. На ваших очах видужали Федоренко, Швець. Тепер за вами черга. І ви поправитесь. Скиньте з себе оцю вашу сіру нудоту.

— Ет...— проскрипів Лемеха і надів сорочку.— Виписуйте. Ваші ліки не діють.

Шовкуна я знав давно. Він постачав лікарні мед. Худорлявий, рухливий, з ледве помітним рум'янцем і гострим поглядом. Ні на крок не відпускала його від себе жінка — сварлива, огрядна і висока на зріст. Вища на голову за чоловіка. Вона тримала його в шорах.

— Як ви захворіли? — спитав я Шовкуна.

Шовкун почав розповідати про це, наче про якусь таємницю. Я зрозумів, що це надовго, і попросив стілець.

— Приходжу якимось додому і кажу: «Паморочиться в голові, умираю». А жінка відповідає: «Надокучив ти, Карпе, мені. Щодня помираєш».

Канашкін придержав Шовкуна за лікоть.

— Стривай, пасічнику. Я доповім.

Розповіді про свою біду — все одно що полегшити долю. Виговоритись — це вже лікування. Ви послухаєте — це так само лікування. Воно починається далеко на підступах до ліків. Хворому все здається важливим.

— Хай розповідає,— зробив я знак Канашкіну.

В сусідній палаті заплакав Серьожа Маслов. В цьому плачі чути було не слабість, а вимогливість. Завжди можна відрізнити по плачу тяжко хвору дитину від дитини, що одужує. Через палату пробігла няня Литовченко із своїм «помічником» — плюшевим ведмедиком. Вона тримала його, як живого. Не було випадку, щоб Литвиненко не заспокоїла дитину.

Шовкун розповідав далі:

— Не повірила мені жінка. Дивлюсь: вже небо під ноги упало. Кров горлом пішла. Викликали Чудновську. Укол зробила. Коли опритомнів, спрага появилася. Повірите, за ковток води дав би палець відрубати.

Шовкун порився у своїх папірцях, показав дослідження. Я швидко пробіг очима. «Виразка. Атонія шлунка». Плач поволі затихав, наче Серьожа кудись відходив все далі і далі.

— Розповідайте, розповідайте, Шовкун,— заохотив я пасічника.

— Повезла мене жінка до Києва. Професор порадив: «Ви,— каже,— Шовкун, пасічник. Вашу хворобу можна медом лікувати. Повертайтеся на село». Відтоді я рік медом лікувався...

З вулиці раптом почувся крик...

— Карпе! — За півхвилини ще раз, вже дужче.— Карпе-е!

Шовкун здригнувся і підняв палець.

— Вона! Зараз ляатись почне.

В Озерному про дружину Шовкуна говорили: чорне піднебіння.

— Від мене не сховаєшся. Щоб тебе градом не побилло, щоб тебе бог помилував. Карпе-е,— засипала вона його лайкою, переробленою на добрі побажання.

Шовкун розвів руками.

— Не може жінка без мене. Ну що ти зробиш! Хоче, щоб я дома лікувався.

— Додому ми вас не пустимо. Видужаєте, тоді інша річ.

— І я так думаю.

Шовкун став до вікна, а ми перейшли у сьому палату.

Серьожа бавився ведмедиком. Тикав йому в рот ріжок.

— Чого ти плакав, ревує?

Він незадоволено поглянув на Агнесу.

— Кривдять тебе? — спитав я.

Агнеса поскаржилась:

— Трубить весь час у свій ріжок. Заберіть у нього цю іграшку.

— А вам це заважає? — спитав я Ставську.

— Дитячий галас для мене наче горн для бойового коня. Бадьорить. Я ж вчителька. Тільки ось що,— вона насилу передихнула,— повітря не вистачає. А виходити не можна. Осінь. І вікна не відчиниш: Серьожа поруч.

Я розпорядився перевести Серьожу в дитячу палату. Там звільнилось ліжко.

Канашкін подав Агнесі таблетку, і вона проковтнула її. Опустила довгі вії, кокетливо посміхнулася.

«Приймає лікування, як залицяння»,— подумав я. Розгорнута книжка на колінах. Виставлені на кишці руки з гарними пальцями. Манікюр. Кігтики хижака. З-під хустинки виглядали папільйотки. Агнеса вродлива і егоїстична.

— Я наполовину труп,— промовила вона раптом, уже не хизуючись.

Про неуспіх артистові кажуть по-різному: «Зал був наполовину порожній». Або так: «Зал був наполовину повний». Мені більше до вподоби друга форма визначення.

— Ви вже наполовину видужали,— заспокоїв я дівчину.

Потім проглянув історію хвороби, доповнив призначення. Коли ми зібрались покинути палату, Агнеса спинала нас:

— Цілу ніч не спала. Не можна було докликатись санітарки.

Шукаю очима Ньюсю.

— Табло засвітилося, а я не глянула, хіба вгадаєш,— пояснила санітарка.— Тоді почали дзвонити ложкою по чашці. Всіх збудили...

Я розвів руками.

— Буває.

В коридорі Ньюся покликала мене.

— Ви думаете, Лемеха ніколи не сміється? Перед вашим обходом він сміявся.

— Справді? — здивувався я.— Як же це трапилось?

— Спочатку не могла добрати в чому річ. Думала, з ним приступ.

— Хто-небудь розповідав смішну історію?

— Ні, він читав Вишню, «Мисливські усмішки».

«Це вже надія на одужання,— подумав я.— Сміх — світлі іскорки в крові. Срібні дзвіночки здоров'я. Рабле запевняв, що веселощі — найкращі ліки. Якийсь артист-комік сміхом зціляв хворих, від яких відмовлялися лікарі. У французів є приказка: головне — мати на своєму боці людей, які сміються. Лікар повинен мати таких людей на своєму боці. Коли примусили хворого посміхнутись, ви вже багато чого добилися».

В цей час до нас з палати долинув важкий, надломлений звук.

— Знову сміється,— визначила Нюся.

Хто сміється рідко, сміється неприродно. Дивним, надломленим звуком.

— Спасибі, Нюсю. Ти зробила важливе спостереження.

Я повернувся в чоловічу палату. Лемеха відклав книгу і глянув на мене. Він витер долонею обличчя. Здавалося, зняв усмішку.

— Що ви таке смішне читаете? — спитав я.

Лемеха зіщулився. Неохоче відповів. Пригадалися мені вірші, які я прочитав уголос:

Є морфій від болю, якісь нембутали,
Та, мабуть, що ліків немає від болю
Сильніших, аніж посміятися вволю.

Лемеху прорвало. Він посміхнувся, наче виказав себе, і крикнув:

— Ет!..— Уперше в цьому звуці пролунала бадьора інтонація.

Я відпустив лікарів і пішов до ординаторської. Нюся не відставала, ішла поруч.

— Ти щось хочеш сказати?

— Так. Про сигналізацію. Можна підключити табло до магнітофона.

— Це для чого? — не зрозумів я.

Нюся пожвавішала. Сині волошки заіскрилися.

— Пустити по магнітофону запис: «Чергова, вас викликає палата». На нашому столику — динамік. Хворий натискає кнопку — засвічується табло, і магнітофон говорить. Тут уже неодмінно глянеш на табло.

— Прекрасна думка,— похвалив я Нюсю.

Викликаний з Києва радіотехнік взявся здійснити Нюсину ідею. Виникла ще одна пропозиція: встановити автомат-магнітофон у фізкабінеті. Легаючи на тапчан, хворий одіває навушники. Включається апарат. Іде передача про процедуру. Як треба її приймати, як поводитися після неї. І цей апарат взявся зробити радист.

Ідею Нюсі було нелегко здійснити. В цеху, де виготовлявся пристрій, безперестанно, настирливо повторювалися слова: «Чергова, вас викликає палата». Це тривало дві доби. Робітникам увірвався терпець. Один з них закричав:

— Заберіть від нас цю диявольську машину.

Якийсь дотепник жорстоко пожартував над конструктором, прокричав на стрічку розпачливим голосом: «Рятуйте, загибаємо!» Конструктор включив магнітофон і остовпів. Звідти почувся крик: «Ря-я-гуйте, загибаємо!»

Незабаром в лікарню привезли бездоганно відполірований ящик з механізмом — втілення Нюсиного задуму. Відтоді не було випадку, щоб хворі викликали чергових криком або стуком. Нюся дуже пишалася своїм апаратом.

Ще один автомат встановили у фізкабінеті.

...У парку ми з Федотом вели ділову розмову. Обговорювали конструкцію млинка для сонної палати. Потім — конструкцію віконного аератора. Думка про цей пристрій виникла у мене в зв'язку з скаргою Ставської. Йї не вистачало повітря. Аератор я уявляв собі у вигляді спеціального пристрою, який сполучався б із зовнішнім повітрям. Хворий перебуває в палаті. Він надіває маску і дихає свіжим повітрям. Федот взявся спорудити аератор. Навіть вніс у проект свої поправки. Слідом почав розповідати про те, як мати проводжала його брата на війну: «Дитя моє, будь серед тих, хто гасить пожежу!..»

Тут Федот враз обірвав розповідь. Обличчя йому пополотніло. Я глянув у той бік, куди втупив він свої маленькі очі. Нам назустріч під руку йшли Швець і Нюся. Вони жваво розмовляли, сміялись, пригортаючись одне до одного. Швець непомітно накульгував. Ось вони вже наблизились. Весело привіталися.

— Поздоровте нас, ми побралися,— скромно, ховаючи усмішку, об'явила Нюся.

Федот відвернувся, прикусив губу. Близько поставлені очі його наче зійшлися біля перенісся.

Я побажав молодим щастя.

— То я піду аератор робити,— придушеним голосом сказав Федот.

Ходив по селу похмурий як ніч. Все повторював жалібним голосом, звертаючись до самого себе:

— Дитино моя, будь серед тих, хто гасить пожежу.

Розділ тринадцятий

За сім кілометрів, на околиці Макарівки, будувалася нова лікарня. Її споруджували на місці колишньої, зруйнованої окупантами. Звідти відкривався чудовий краєвид на широкі лани і річку Здвиж. Стіни хірургічного корпусу вже вигнали до самого даху. Будували кухню, котельню, готували площадку для родильного корпусу.

Планувалося закінчити будівництво через рік. Чекало було довго. А до нас тепер часто приїздили екскурсанти. Хотілось і фонмекківський особняк привести, так би мовити, у відповідність з нашими шуканнями. На свій страх і ризик почали ремонт.

Завгосп Груздьов нишпорив по району, шукаючи вапна, крейди, дошок, оліфи, фарб. Частенько бував у Києві. Повертався звідти щоразу напідпитку.

— Випив? — докоряв йому Петро Андрійович.

— Як же не випити. Це з горя: білила не дістав.

На другий день повертався з білками. Щоб приховати запах горілки, він виробляв губами якісь дивні рухи.

— Знову випив? — обурювався Лагода.

— Так. Зате які білила привіз! Чистісінький сніг,— виправдувався Груздьов.

Кіра Степанівна важко переживала слабкість чоловіка. Він часто вимагав у неї спирт, до якого вона була допущена. Виникали конфлікти. Груздьов пропивав зарплату і винуватив у цьому дружину: «Приносила б спирт, не довелося б грошей витратити».

Завгосп з дитинства хворів на туберкульоз. Горілка могла загострити хворобу. Це теж тривожило Кіру Степанівну. Розумів це і сам Груздьов. Він не раз пробував кинути пити. Проходячи повз ларьок, відвертався від нього, прикривав очі долонею. Тим самим він уже вважав, що перевірив себе, може пройти, не спинившись.

Є воля у Груздьова. Та чи варто це робити саме сьогодні. І повертався до ларка.

Сварки в сім'ї почастишали. Обвинувачував дружину в тому, що вона байдужа до нього, що занедбала домівку і що головне для неї лікарня. Удавав, ніби ревнує до Петра Андрійовича.

Після однієї такої сварки грюкнув дверима і перейшов жити до матері.

Хоч і як важко було Кірі Степанівні, але в лікарню вона приходила, як завжди, за півгодини до роботи. Халат її, як і раніше, саяв білизнаю і шарудів. Ні плямочки, ні згортки на ньому! І обличчя її не видавало тривоги.

Така не опуститься, вистоїть.

Ремонтували у нас всі: сестри, санітарки, Федот. Підносили матеріал, шпаклювали, прибирали сміття, лагодили віконні рами, двері.

Поки йшов ремонт, я думав, які добрати кольори для палат і коридорів. Я шукав якогось критерію, принципу. Зовнішнє життя — гама барв. Один видатний художник сказав: «Люблячи колір, я веселий і люблю життя». «Барви створюють настрій», — писав Гете. Про настрій хворих ми повинні дбати. І так само про те, щоб вони любили життя.

Чи є барви в лікарнях? Скрізь самий тільки білий колір. Панує лазаретний дух. Стіни, стеля, меблі, ліжка, білизна, халати — все біле. Біле — безбарвне. Холодне. Відчужене. Хворий втрачає барви, починаючи з свого власного обличчя. В лікарні він втрачає ще й барви світу. Смерть або біла, або чорна.

Але медицина злилася з білим. Існує символізм барв, усталений в народі. З білим в народі зв'язувалося уявлення про непорочність, як з чорним зв'язувалося уявлення про демонізм, похмурість і порок. Від греків і християнства успадковані ці уявлення. Білі вітрила Тезея провіщали перемогу, чорні — поразку. Обранці християнства одягали білі туніки — символ мудрості. Медицині не можна відвернутися од білого. Його треба навіть різнити. Підкреслити цим мудрість, непорочність і чистоту медицини. Білими у нас будуть тільки ліжка і халати. А кольорові — стіни, підлога, меблі. Тоді біле виглядатиме не тільки як біле, але і як чисте.

Про це я сказав Лагоді. Він заперечив:

— Ніщо не буває таким брудним, як біле.

Я обстоював свою думку:

— В цьому перевага білого: нічого не затаїть, не обмане.

Поступово склалися критерії пофарбування.

Є різні кольори — подразні, крикливі, тихі, похмурі і веселі, снотворні і заспокійливі. Десь сказано, що Гете замінив свої червоні меблі зеленими, і сварки в сім'ї припинились. Для палат ми обрали тихі, заспокійливі тони.

Є кольори теплі і холодні. Щоб поповнити нестачу сонця, північні палати ми пофарбуємо у теплі тони. Південні — остудимо прохолодними тонами.

Хворих з температурою будемо класти у «прохолодні» палати. А якого-небудь мерзлякуватого старика — в «теплі».

Для хворого лікарня — притулок, захист. Він мусить почувати стіни лікарні, як солдат чуває стіни фортеці. Відчування стіни створює щільність кольору. Через світлу стіну немовби проникає вулиця з гомоном, холодом, вітром.

Двері пофарбуємо в колір надії. Лікар входить в палату через ці двері. Входить надія хворого.

Коридор — початок одужання. Хворий підвівся, зробив перший несміливий крок. Завтра він зробить кілька кроків. Післязавтра вийде в коридор. Коридор має зустріти його живими весняними барвами.

Тут вони повинні бути світлими.

І ще: якнайбільше барв, щоб хворий чув себе, як на лоні природи. Природа — л і к а р н о м е р о д и н.

Симпатії до кольору пов'язані з біографією людини. Прихильність до одного якого-небудь кольору — завжди часточка біографії.

Груздьов запропонував пофарбувати палати в салатні тони. Мовляв, колір зелені. Він, Груздьов, вилікувався в сосновому бору. Кіра Степанівна наполягала на рожевому — колір надії. Це ще їй надавало сил. Світлокофейні тони обстоювала Такаєва: можливо, вони полюбилися їй ще в Узбекистані. «Скажуть, завжди в нашій лікарні сонце, навіть стіни гріють», — ствердила цим вона свою думку. Спокоєм відзначався Лагода. Він пропонував блакитний колір, колір безхмарного неба.

Незабаром з Києва Груздьов привіз малярів. Це були випускники ремісничого училища. Підлітки, галаслива,

непокійна ватага. Бригаду очолював викладач школи. Білявий, метушливий маленький чоловік, на зріст нижчий від своїх вихованців. Мабуть, через це вони його не дуже слухали. Між хлопцями весь час снував бригадир. Кожному перепадало.

— Занадто темна фільонка,— горланив бригадир.— Не тягни далі. Траур вийшов. Світліший тон візьми, провал мого життя,— горлав бригадир.

Учень продовжував «тягти фільонку».

— Ти йому кажеш, а він не тямить. Злізь! — затупотів ногами бригадир.

Хлопець нехотя спустився з козел.

Бригадир скаржився:

— Маєш двох дітей — мучишся. А в мене двадцять шибеників. Як з ними впораєшся?

За хвилину він уже в іншій палаті допікає ремісникові:

— Провал мого життя, що ти робиш? Це ж бронза, а не парена ріпа! Та ти ж її бережи! І щіточки не промив, а я за них відповідаю.

Допікала бригадирові і наша Кіра Степанівна. З властивою їй господарністю вона знаходила огріхи в роботі, як знаходила їх завжди у сестер і санітарок. Бригадир лютував:

— То без фарбування жили і добре було. А тепер фарбуємо, так ви бліх вишукуєте. Краще, сестричко, не втручайтесь, а своє діло робіть.

Якийсь хлопець проявив ініціативу. Замість тонкої фільонки намалював півників. Зробив це ввечері, коли бригадир відпочивав і нікого в корпусі не було. Під стелею на козлах ремісник весь поринув у натхненну творчість. Хотів усіх здивувати приємною несподіванкою.

На другий день вранці бригадир зайшов у коридор лікарні і відразу відчув: щось не так. Наче його щось гнітило. Підвів очі і... ахнув: зверху на нього дивилися веселі півники.

Він опустил очі і побачив перед собою підлітка-ремісника. Учень зацікавлено поглядав на вчителя.

— Це ти? — зразу зрозумів бригадир.

— Я,— сподіваючись похвали, відповів хлопець.

— Провал мого життя, що ти наробив? Півники в лікарні. Закрутки? Це ж лікарня, а не птахоферма! — не своїм голосом кричав бригадир.

Закрасити півників уже не можна було, зскребти — теж. Так і лишилися на стіні півники у вигляді своєрідного вкладу ремісника в наші творчі шукання.

Ремонтуючи старий особняк, ми в той же час в думці уявляли собі нашу нову лікарню. О, це буде справжня лікарня-здравниця! Її будують за нашим планом. Не дім для розміщення хворих, а лікувальний будинок. В ньому все лікуватиме — стіни, двері, акваріуми, птахи у клітках. Він буде співзвучний одужанню і життю, а не хворобам і смерті. Архітектура оптимізму і життєствердження. Тераси, веранди...

Я заплюшую очі і бачу: плаче дитина, мати підводить її до акваріума. Водорості... То пухнасті, як вата, то гіллясті, як морозні візерунки на вікні. Серед водоростей граються рибки: сині окуньки, телескопи, риби з серпанковими хвостами, риби смугасті, як зебри, і плоскі, як аркуш паперу. Плач затихає, чути тільки схлипування. Потім і воно зникає. Наче рибки по звуку розхапали його.

Навколо лікарні — парк з фонтанами, вольерами, скульптурами. У вольерах, пишаючись нарядом, походжають золотисто-оранжеві фазани. Граються вивірки, перескакуючи з гілки на гілку.

Федот збудує голубники. Різьблені теремки з пузатими колонами, мальованими вікопницями, високими гостроверхими дашками. В них — прекрасні голуби: з гордими гнучими шийками, чубаті, з кучерявими розтрубами хвостів, червонобокі, сизокрилі, вислокрилі, з мохнатими лапками — багато різних голубів. Народ любить їх. Кажуть, закохані, як голуби; воркують, як голуби; хочуть тепло привітати — кажуть: «голубе», «голубонько». Білий голуб — символ миру.

І архітектура будинку, і парк, і теремки, і вольери, і акваріуми, і живе море квітів — все це заклик до життя. Такою повинна бути лікарня — дорога одужання.

Всім своїм виглядом, своєю будовою і обладнанням вона повинна сказати хворому: ти будеш здоровий!

Кілька палат уже були готові. Помили вікна, натерли підлогу, поставили ліжка. В одній з них я замкнувся на ключ. Підійшов до середнього ліжка, роздягся і пірнув під ковдру.

Уявив собі: я — хворий. Лемеха або Шовкун. Один з них або по черзі — кожний. Коли б я був хворий, якою хотів би бачити палату?

Хмурий день. А в кімнаті від жовтої завісочки сонячно.

Я лежу на спині. Дивлюсь у білу стелю. По суті, погляд мій втуплений у ніщо. Стелю потрібно розписати орнаментом. З недомальованих фігурок. Тоді дещо залишиться для творчості: буду домальовувати їх у своїй уяві.

Стіни. Вони пофарбовані у щільний, прибляклий кофейний колір. Мені затишно в цих стінах. Пригадалася подорож у Крим. Айвазовський. Картини — це вікна у світ. Можна широко розчинити їх у степ і в море. Разом з ліками призначатимемо гори, морські хвилі.

Читаючи Шолохова, ви бачите тихий Дон. Вас наче обдувають степові вітри. Коли Толстой описував хугу, у нього дубіли пальці. Але пейзажі живописця завжди впливають більше, ніж пейзажі письменника.

Я зобразив яблуню словами. Художник це зробить натуральніше, яскравіше. Закоханий віддає перевагу картині, яка зображає кохану, говорив да Вінчі. Книгу переказати можна, картину — ні. Її треба бачити.

Ліс Шишкіна, луки Левітана — це сурогати природи, вони шумлять і пахнуть. Репін чув шепіт хвилі, іржання коней, дивлячись на картину Левітана. Пришвін писав: «Є картини, які спонукають вслухуватись у себе». Краса природи стає нам більш доступною через живопис. Ми бачимо світ немовби більш витонченим і розуміючим оком.

Живопис перенесе хворого з палати на лоно природи.

На стіні перед собою я хотів би бачити «тихі» пейзажі: морську гладінь, дрімотний ліс, безгоміння зелених лук. Або картини веселі, смішні. Щоб усміхатись. Я — Лемеха, і це моє лікування. Або символічні птахи, що випростують крила. Олень, що сходить на вершину. Це вже надія.

З палати я виходжу в коридор. Палево-рожевий колір стін. Жмурюсь, наче від сонця. Тут картини повинні підбадьорити: здіблена хвиля, прибий, дерево, що хилиться під вітром. Повернути до праці: жнива, обмолот хліба, збирання плодів. Дві-три спортивні скульптури. Дивлячись на них, я і сам підтягнуся, набуду хвацького вигляду.

Тільки не такі картини, що дратують: рожевошокі усміхнені люди, немовби хвастаються своїм здоров'ям. Є хорше східне прислів'я: «Ідучи з кульгавим, сам трохи накульгуй». Одна річ кликати до здоров'я, інша — хвастатись здоров'ям.

Потяг до краси — одвічне почуття. Прикраси передували вбранню. Навіть птахи прикрашають свої гнізда:

черепашками, строкатим пір'ям. Тому, хто відчуває красу, тоскно в лікарні. Разом з лікарем хворим повинні служити живописець, скульптор, архітектор.

...Хтось постукав у двері. Увійшов Петро Андрійович. Він здивовано глянув на мене, на зім'яту постіль.

— Що з вами? Захворіли.

— Творча пропасниця. Температура сорок.

Лагода посміхнувся.

— Цю хворобу переносу на ногах, без постільного режиму.

— Але в мене тяжка форма. З галюцинаціями. Тільки що я бачив якісь скульптури, картини, орнаменти...

— Криза?

— Так.

Ми покинули палату і спустились у квартиру Лагоди. Решту дня провели над альбомом Третьяковської галереї.

Коштів нам ледве вистачало на те, щоб розплатитися з малярами. А хотілося ще побудувати голубники, вольєри, придбати картини, скульптури. Де взяти коштів? Адже все це не було передбачено кошторисом.

Ми послали листа Мочалову. Він не відповів. Тоді ми поїхали до нього.

Вислухавши Лагоду, він обурився.

— Які кошти? Я вам мушу діставати кошти? Мочалову більше робити нічого. А керувати медициною району ви будете? Самі діставайте. Працюйте! Під лежачий камінь вода не тече. Я червонію за вас.

При мені він ще дужче покрикував на Лагоду. Хотів показати свою владу над ним. От, мовляв, який я, Мочалов. Тремтять!

— Добивайтесь, пишіть. Проявляйте ініціативу...

— Ми вже писали,— спокійно повідомив Лагода.

— Ще пишіть. Більше пишіть,— Мочалов нахмурих брови.— А кому ви писали?

— В а м,— нагадав Лагода.

Мочалов здригнувся.

— Гм... Треба було ще писати. Не церемонитись.

Петро Андрійович перепинив повчання зава.

— Одним словом, потрібні кошти, і ви допоможіть нам.

— Кому допомогти? — насторожився Мочалов.

— Нам, звичайно. Кому ж?

Зав образився.

— Хто кому допомагати повинен? Я — один, вас — багато. Ви мені повинні допомагати чи я вам?

Петро Андрійович обережно підказав:

— Гуровщинська лікарня не використала ремонтних коштів.

— В чужу кишеню не заглядайте. Що? Спишуть? Хай списують. Облвиконком — господар. Він давав, він і спише. Його важко навколо пальця обкрутити,— застеріг Мочалов, викривально прищуливши очі.

До нас Мочалов завжди виявляв неприязнь. І через те, що він не розумів смислу наших шукань, і через те, що виникало більше турбот. Гайового, секретаря райкому, він боявся. Тому нападав на нас з оглядкою. Але в той же час не проминав нагоди позбиткуватися над нами. Як це було після події з Ставською.

— До речі,— пригадав нарешті Мочалов,— ви грати на вікна навісили? Ні, звичайно, дожидаєтесь, поки хто-небудь справді викинеться з вікна.

Лагода окинув Мочалова повним невинного здивування поглядом.

— Не передбачено кошторисом. Коштів на грати немає.

З Макарівки ми приїхали в облвиконком до Неверова. Від нього залежало переказати гуровщинські гроші на наш рахунок.

Неверов зустрів нас холодно, навіть вороже.

— Картинки? Скульптури? Голубники-теремки? Ефектами захоплюєтесь. Декорації. Фейерверки. Надмірності!

Колючі слова сипалися градом. Я заперечив, намагаючись спрямувати розмову в спокійне русло.

— Те, що ми хочемо зробити, не надмірності, а лікування. На ліки для хворих держава ніколи не шкодувала коштів. Зрештою, це експеримент.

— Формою захоплюєтесь...

— В кожній картині є зміст...

— Вам краса потрібна.

— Краса і є комунізм. Краса духовна, краса в людських взаєминах, вчинках, в архітектурі, в праці — у всьому. Голубники Коваля — втіха для очей і душі.

Неверов був наче закутий в броню упередженості. Ударяючись в неї, мої заперечення сплющувалися і відскакували. Упередженість — це вже випущений із ствола снаряд. Напрямо його змінити неможливо. На обличчі Неверова можна було прочитати: «Як ви там не викручуй-

тесь, що ви не кажіть, все одно я вже знаю, що ви за птахи».

— Дощичком виразки лікуєте. Краков'як проти хвороб печінки. Послухайте, що про вас кажуть вчені.

Всі ці докори нам були добре відомі. Вони ішли від Панаріна. З Панаріним ми ще могли сперечатись. Але як сперечатися з Неверовим?

Я відповів:

— З упередженою думкою не оглядають хворого. Нездіймовано помилишся в діагнозі. Є такий закон в медицині.

Мої слова Неверов пропустив повз вуха. Він був під владою своїх поглядів.

— Кар'єру будете на піску,— раптом випалив він.

Наче нам плюнули в обличчя. Закидали брудом. Образа росла, розгорталась у грудях. Державна людина, вислухавши Панаріна, вислухай ще і Михайлюка, і Углова, і Василенка. Не квапся з висновками. Не зневажай найсвятішого в людині. Мені не треба було довго добирати гострих слів. Вони були на язичку. Але зусиллям волі я стримав себе. Обличчя Лагоди почервоніло. Очі злісно спалахнули. Він рвучко підвівся. Важко дихаючи, процідив крізь зуби:

— Своїх думок про вас я не висловлю. З делікатності.

Потім окинув виразним поглядом кабінет: лінкрустові стіни, килим на підлозі, кришталеву люстру, письмовий стіл, схожий на фортецю.

— З одним можу погодитись: формою захоплюватися шкідливо.

Ми вийшли не попрощавшись. Накрапав дощик. По асфальту снували тьмяні тіні.

Я сказав:

— Не варто було загострювати стосунки з Неверовим. Від нього багато залежить. Іноді треба змовчати.

Лагода безпорадно розвів руками:

— Дипломатничати не вмю.

— Це мені відомо. І все-таки...

Слабість на хвилину оволоділа моїм другом.

— Тільки нерви псуємо.

Я взяв Лагоду під руку.

— А мене зустріч з Неверовим лице наснажила енергією. Почуваю новий приплив сил.

Лагода блиснув очима.

— Я йому ще не таке хотів сказати. Кабінет який, бачили? Це і є розбазарювання коштів. Нам вистачило б третини його вартості. Розкішний кабінет — спосіб принизити відвідувача і самопіднестися... Це ми — кар'єристи? Що ви думаєте з цього приводу?

— Верблюду, кажучи про коня, зображає його горбатим. Мені кортіло сказати йому...

— Чому ж не сказали?

— Заради нашої лікарні я готовий стерпіти все. Як у пісні співається: і докір, і підозріння. Неверов — айсберг. Треба обійти його. Навіщо розбивати об нього наш корабель. Звичайно, ми будемо боротись. Але не завжди добро враз перемагає зло. Одні вчені за нас, інші — проти. Не відразу розберуться, хто правий. А тим часом потерпить наша справа. Затре її крига.

Подумавши, Лагода сказав:

— Все лихо від Панаріна. Я ненавиджу його.

— Але ж він все-таки чесна людина, — заперечив я.

— Чесна? — здивувався Лагода. — І це ви говорите?

— Можете не сумніватися, — сказав я. — Панарін навіть людина обов'язку. Я знаю все про нього: хороше і погане, ви — тільки погане.

— Що ви маєте на увазі?

Одного разу його викликали в клініку до тяжкохворого. Панарін залишив дома дитину із скарлатиною і пішов до клініки. Врятував хворого. А коли повернувся, застав сина мертвим.

— Не можу зробити знижки навіть на подвиг. Сьогодні він зводить наклепи на лікарню. Хіба це чесно? І до яких методів вдається?

— Кожен бореться, як може...

— Всі наші шукання вони навмисно зводять до краков'яку, дощика та картин. Коротше, вони воюють проти вигаданої ними ж Макарівської лікарні. Проти карткового будиночка. Надимають щоки — і будиночок розпадається. Дехто сприймає це за руйнування нашої справжньої лікарні, наприклад, Неверов. А Неверов — сила. Айсберг.

Ми звернули на Львівську вулицю. Я зробив рух, ніби щось обминаю.

— От ми й обходимо цей айсберг.

В тон мені Лагода спитав:

— Куди ж поведемо свій корабель?

— До берегів художнього інституту. Там нас зрозуміють.

Гришин, директор інституту, збирався вже йти. Ми з ним зустрілися на порозі. Тут же відрекомендувалися. Він уважно вислухав нас.

— Мистецтво потрібне не тільки здоровим людям,— говорив я,— воно потрібне так само і хворим. Не хвороба позбавляє людину можливості втішатися мистецтвом, а лікарні. Дивлячись на картини, можна відпочити, забути життєві знегоди і, нарешті, одужати... Ви що-небудь чули про Макарівську лікарню?

— Читав у газетах. Навіть хотів подивитись на неї.

— Ми будемо вам дуже раді,— сказав Лагода.— Приїздіть.

Пауза. Гришин запитально глянув на нас.

— Хочете оглянути виставку?

— Коли вас це не обтяжить...

— З приємністю. Ходіть.— Він пропустив нас поперед себе.

Довгі, лункі коридори, пофарбовані в нейтральні тони, щоб краще було дивитися картини. Майстерні. Виставочні зали.

Рухливий, маленький Гришин захоплено говорив про картини. Це нас зворушувало і смутило водночас. Зворушувало тому, що це був голос закоханого серця, смутило — як передвісник відмови: директор їх нам не віддасть.

От картина «Щасливий батько». Стоїть, сяючи щастям, молодий чоловік. На руках у нього дитина. Мати поруч ласкавим рухом поправляє ковдрочку. А у дверях, позаду молодої пари, з великим букетом квітів акушерка: ще одну людину проводить вона в життя. Отаку б картину виставити в нашій родині. Перезирнулися з Петром Андрійовичем. Він кивнув головою — зрозумів мене.

От картини про лікарів. Вони теж потрібні хворим, як потрібна їм віра в медицину. Пейзажі, жанрові картини.

Гришин говорив не вгаваючи, натхненно.

— «Коло багаття». Вогонь який! Відблиски! Від нього на нас повіяло теплом. Видно, як удень. Беріть книжки і читайте. Люди про щось мріють коло багаття. Коли дивився картину, вам уявляється, що і ви сидите в гурті цих людей. Правда?

Лагода, стримуючи подих, відповів:

— Дійсно, таке враження залишається.

— В цьому сила таланту.

Ми спинилися перед новою картиною. Гришин бачив більше, ніж ми. Я прислухався до його розповіді. Слова оживляли картини. І ми так робитимемо: будемо оживляти картини словами.

— «Над Дніпром»,— далі об'явив Гришин.— Круча, а за нею бездонна прірва. Брижі на воді під місяцем. Ви наче чуєте їх ласкавий шепіт. Він схожий на шепіт закоханих. А за річкою далечінь... Десь вогник на лузі. Бачите? Там, напевне, пастух сидить біля вогню. Хочеться разом з вами зійти на горб. Глянути вниз, на річку, послухати, як плещеться вода об берег...

Нехай йому біс, та це ж справжні ліки! Як могли лікарі не догледіти цього і пройти мимо живопису? Ми ясно почули запах лузі, води. Значить, в тілі моему сталися такі зміни, які відбуваються, як коли б я дійсно ди- хав повітрям лузі або річки. А це вже лікування.

Тепер входимо у скульптурний зал. На обшитих сірою парусиною підставках — скульптури. Тиша. Цокає стінний годинник. Стільці в чохлах, килимові доріжки. Все в цьому залі немовби спонукає поважати думку художника, відбиту в гіпсі і бронзі.

В думці відбираю скульптури для лікарні. «Рибалка і мисливець». Рибалка закинув вудочку. Ключуло. Мисливець підганяє рибалку: «Тягни, мовля!» Видно, нетерплячий, мабуть, завжди стріляє раніше, ніж треба, і не влучає. Я вже знайшов місце для цієї скульптури: над нашим великим акваріумом.

Поруч — інша скульптура: «Пересолив». Кухарчук з черпаком. Всю п'ятірню він запустив з досади у волосся на потилиці. Непідробний жаль і смуток виражає його обличчя. А от скульптура «В гості прийшла»: малюк діловито знімає з подружки пальто. З усією запобігливістю, на яку тільки здатні дорослі. «Годівля голубів», «Весна». Скільки прекрасних скульптур — ліків! Кожна з них знайшла б у нас місце.

Знайомство з виставкою закінчилось. Гришин запитливо поглядав на нас. Літня людина з очима юнака. Погляд у Гришина пильний, як у Гайового, бачить вас наскрізь.

Ми подякували директорові за увагу і люб'язність.

На цьому мало все скінчитись. Грубі домагання недоречні. Під кінець я звернувся до Гришина з пишномов-

ною фразою, в якій сам заплутався. Фінансові можливості, мовляв, у нас мізерні. Та коли художники побажають взяти участь в лікуванні хворих доступним для них способом, то ми готові вітати це.

Гришин посміхнувся. Те, що він сказав, осліпило нас, як промінь прожектора.

— Ви робите цікавий експеримент. В міру своїх сил раді взяти в ньому участь.

Ми вийшли на вулицю. В мокрому асфальті тремтіли тіні дерев. Як і раніше, мрячив дощ. Але на душі було ясно-ясно.

Гришин глянув на небо і розкрив над собою зонтик.

— Завтра комсомольські збори. Зацікавте молодь. Виступіть з доповіддю. Я теж виступлю. До побачення!

Весняні потоки, що завирували у нас в грудях, зміли недавно образу. Влада Неверова не поширювалася далеко.

Ми створюємо в Макарівці нову лікарню. Шукаємо, мріємо. Раптом виявляємо навколо себе масу людей: режисерів, музикантів, колгоспників, живописців. Так буває: хтось затягне хорошу пісню. Невідомо звідки з'являються люди. Підхоплюють її. І пісня від того звучить голосніше, призивніше.

Біля Сінного базару попрощались. Лагода пішов до макарівського автобуса. Я — додому. Завтра приїде до мене Груздьов. Я виступатиму на комсомольських зборах, Завгосп навантажить на машину картини, і ми повернемося в Озерне. По дорозі додому заглянув у квіткову крамницю, взяв кілька палевих календул — пізні осінні квіти, безстрашний виклик зимі. Їх любить моя дружина.

Вночі ударив невеликий мороз. Вулиці взялися кригою. Люди йшли, тримаючись за паркани і стіни будинків. На гірці упав кінь. Прохожі допомагали йому підвестись. Якось бабуся винесла з дому відро попелу і посипала дорого біля коня. Нарешті коня підняли. Ноги у нього тремтіли, як струни.

З Груздьовим ми йшли до художників. Вигляд він мав втомлений і хворобливий. На ньому була смушкова шапка і прогумований плащ. Осінь ще не скінчилась, а зима не почалася. Хто був у зимовому одязі, хто в демісезонному. Шапки і косинки, макінтоші і пальта, чоботи і відкриті туфлі.

Перед чайною Груздьов спинив мене. Запросив «відмитись». Я відмовився, Груздьов не наполягав. В лікарні всім було відомо, що він залишив дружину і переселився до матері.

— Люта жінка. Хоч кого в решеті танцювати примусить. А я під її дудку не танцював і танцювати не буду.

— Пити вам не дає,— уточнив я.

— Не в цьому річ... Її всі санітарки і сестри бояться.

— Поважають.

— Ні, бояться. Ви її не знаєте...

— Знаю, що вона забороняє вам пити.

Груздьов розчаровано похитав головою.

— Ви лікар, а не розумієте, чому я п'ю. Недовго вже мені жити на цьому світі, ось у чому справа. Я — т у б и к. Не дивіться, що товстий. А в легені он яка каверна,— він з'єднав вказівні і великі пальці, утворивши кільце,— ще одна кровотеча — і нема мене. З дитинства наді мною смерть висить...— Ми перейшли дорогу.— Дивився я вчора у вікно, дітлахи колесо котили, горобчики цвірінькали. І все це наче без мене. Чуже...

Я заглянув йому в очі. Він ховав їх від мене.

— Випив, напевно?

— Смієтеся, докторе, а я правду кажу.

— З туберкульозом живуть довгі роки. Потяг до горілки хочете виправдати хворобою. Кіра Степанівна любить вас. Вона мати вашої дитини...

— Командувати любить — ось що,— фиркнув Груздьов.— Душі моєї не розуміє,— з удаваним відчаєм він стукнув себе у груди.

Професора Гришина ми застали в майстерні. Художник привітно зустрів нас. Потиснув руки. Потім глянув на годинник.

— Збори почнуться хвилин через сорок. Тим часом я познайомлю вас з моїми останніми роботами,— запропонував Гришин.

Серед інших полотен він показав нам свою картину «Повернувся», про яку багато писали і говорили.

Довго мовчки стояли перед нею. Груздьов шулився, переступав з ноги на ногу.

Повернувся батько в покинуту ним сім'ю. От він сидить у слизькому пальті на доччиному столику. Весь заріс, голова понурена. Портфель на колінах. В руці погасла цигарка. Подарунки дітям соромливо ховає під зім'ятий капелюх.

Дочка з ведмедиком у руках тримається за матір. Сторониться батька. Син стоїть поруч. На батька не дивиться. Мене в руках зошит — видно, готував уроки... Що він думає про батька? На стіні портрет вродливої усміхненої жінки. Це портрет матері. А поруч — прямокутник, не вигорілий на сонці. Тут ще недавно висів портрет чоловіка. Але найбільш вражало обличчя матері. В ньому — невисловлений докір, сердечний біль. Материнська безстрашність.

Я оглянувся на Груздьова. Ми зрозуміли один одного. Як дві краплини води, ця жінка схожа на Кіру Степанівну. Такі ж очі-кристали.

А чоловік — це Груздьов. Жалюгідний, неголений, розчавлений. Дивіться і зневажайте його.

Я сказав Гришину:

— Таку сім'ю може покинути тільки погана людина.

Гришин відповів:

— Саме це я і хочу підкреслити. Вовк не кине вовчиці з виводком. Чому ж це робить людина?

Завгосп покашляв, щоб приховати замішання. Невиразно промовив:

— Звісно... Буває...

Художник розповідав далі:

— Більше трьохсот листів я одержав. В них автори пишуть: «Чи простить вона чоловіку?» Я бував у судах, розмовляв з покинутими жінками. Бувають помилки. Хибні кроки... Але хто дав право позбавити дитину батька? Те, що одна тільки смерть робить... До речі,— перервав Гришин нашу розмову.— На нас уже чекають...

З директором пішли на збори. Груздьов залишився в майстерні. Багато студентів виявило бажання малювати для нас. Хтось сказав, що сюжет для диплома шукатиме в лікарні. Тут розігруються найгостріші з відомих людству конфлікти: конфлікт між життям і смертю. Після зборів студенти відібрали для нас картини і скульптури. Я пішов за Груздьовим. Застав його на тому ж місці перед картиною з винуватою усмішкою на обличчі. Наче сказали йому гірку правду. Картина зробила своє діло.

В машину ми обережно поклали поля і річки, ліси і моря. І безліч людей: людей у праці і людей на дозвіллі. Ми їх «зарахували» до свого лікарського штату.

Картини — особливі ліки. Вони діють не вичерпуючись.

Ремонт наближався до кінця. В палатах було вже багато хворих. У своїй боротьбі з усякими скрипами Федот зайшов надто далеко. Він змастив солідолом не тільки завіси у дверях, але й рами. Торкаючись їх, ми і самі змащувались.

Варя Левчук серйозно, без усмішки, сказала:

— Щоб і лікарі не скрипіли...

Кожному зустрічному Федот пояснював причини, які спонукали його до такої старанності. Із жертв Федотового ентузіазму утворилася ціла черга до Галі Поліщук. Вона виводила масні плями ефіром.

Працювали тепер всі багато. Хворих надходило все більше і більше. Канашкін навіть ночував у лікарні. Або залишав її пізно увечері. Його дружина скаржилась: «Я не знаю, яким буває мій чоловік удень, тому що бачу його тільки рано-вранці і пізно ввечері».

Посеред двору перед вікнами лікарні виріс красень голубник. Різьблений теремок — творіння рук Федотових. Коваль дуже пишався своїм голубником. Оглядав з усіх боків, охоче вислухував захоплені вигуки. При цьому звертав увагу на деталі, що їх, як він думав, могли не помітити: «А шпильок бачите? А орнамент під дахом? Аж троє лобзиків порвав на ньому».

З нагоди закінчення ремонту і побудови голубника Федот купив у раймазі зелений капелюх. Він йому був не до лиця. Маленький на зріст, Федот мав у цьому капелюсі смішний вигляд.

Вечорами він прогулювався в парку. В ці години гостро відчував самотність, невлаштованість особистого життя. Забути Ньюсю не міг. Картав себе за несміливість: треба було добиватись її. Не вийшло. Але Федот гордий. Він гнав від себе болісну тугу і говорив: «Руки в тебе, Федоте, працювоти, люди шанують. А коли Ньюся проміняла тебе на чуб кучерявий, то й добре, що ти з нею не одружився».

...Груздьов у ці дні завозив до лікарні торф і дрова. Одного разу повернувся аж уранці: обламався в дорозі.

Про це в гумористичному тоні розповів Лагоді.

— Щось хруснуло під нами. Тик-мик, стали. Визначили хворобу — полетів промвалик. Почало смеркатись. У степу холодно. Постукав у крайню хату і кажу: «Тітко, дайте напитись, так їсти хочеться, що навіть ніде переночувати». Підзакусили, переночували. Вранці відремонтувались і от приїхали...

Петро Андрійович заглянув у кузов машини.

— А де ж торф?

— А я ж кажу, промвалик полетів.

— Але ж він полетів, коли вже повертались. Машина ішла з торфом...

Груздьов кашлянув у кулак.

— Ні, товаришу Груздьов,— холодні нотки прозвучали в голосі Лагоди,— так діла не буде.

Завгосп був усунутий з роботи. Прощати вже більше не можна було. Він сам поставив себе поза лікарнею.

Вечері я зустрівся з Груздьовим у парку. Лив дощ. Завгосп похитувався. Незграбним рухом він зняв з голови шапку. Я спробував одвести його вбік, під дерево, але він відсторонився:

— Нікуди я не піду. Під дощем стоятиму. Груздьов випив, це правда, але ледарем Груздьов ніколи не був. Хто лікарню ремонтував? Груздьов. Хто бутафорію доставив? Груздьов. А картини хто привіз? Груздьов... Не заперечую... правильно звільнили. П'яниця. Сім'ю кинув... Як той, що на картині... Дитину за свого життя посиротив... Вовк, на що звір...

Дощ усе більшав. Із скупйовдженого волосся по обличчю Груздьова збігала вода. Він стер її шапкою, затиснутою в кулак.

— Послизнувся завгосп. Вірно. Проходжі коню допомогли підвестись. Бабуся попелом посипала льодок... Хто мені допоможе? Сам устану... Відійдіть. І пити покину. Сказав — закон. Все. І дружину Груздьов любить, і дитину любить. Прощайте...

З глибини ночі ще довго було чути важке човгання його чобіт.

Розділ чотирнадцятий

Швидко проминули короткі зимові дні з хуртовинами і морозами. І от настала весна. Падають з кришталевим дзвоном бурульки. Тане сніг. З-під нього проступають коричневі від торішнього листя розводи землі. З кожною годиною вони стають все більшими й більшими. Плямами підсихають алеї. Дзвін бурульок і дзюрчання струмочків під снігом, що став уже зернистим і неприємно брудним, створювали враження дивовижної нетривкості

і скляної крихкості зими. І як вона тільки може, при своїй влоді, тримати в страху людей і рослин!

В один з цих днів приїхав до нас на лікування Галін, полковник запасу, інженер, друг Неверова. Це був худорлявий чоловік з землистим обличчям. Шкіра, як туго натягнута рукавичка, охоплювала вилицюватий череп. Навіть через пальто проступали кістки. Такий вигляд буває від злоякісної пухлини або туберкульозу.

Ще в Києві Неверов висміяв Галіна: «Куди ти їдеш? У Макарівку? Свідомо віддаєш себе в руки неуків?» Галін заспокоїв друга. Ніяким лікарям він не вірить: макарівським і немакарівським. Це — неuki, професіональні утішители. Він, Галін, лікувався довго, але марно. Лікували його багато відомих ескулапів. (Останнє слово він вимовляв підкреслено іронічно). В тому числі професор Панарін і доцент Богоявленський. Але яка користь з того! Хвороба продовжувала руйнувати тіло. Що ж його потягло до нас? Віра? Ні, швидше відчай. Невеликі надії він покладав на лікування сном.

Я був з Такаєвою в кімнаті чергового лікаря, коли з'явився Галін. Він поклав на стіл ордер. Віддихався і, не піднімаючи очей, сказав:

— Моя нервова система до краю розхитана. Хочеться навести в ній порядок.

Він сів і розстебнув комір. Оголилася шия.

«Скільки йому років, — подумав я. — На обличчя — сорок. А як глянути на шию — і п'ятдесят п'ять буде. Ніщо в людині не виявляє так віку або початку постаріння, як шия. То сіткою зморшок, то відвисанням шкіри, то коричневими плямами або «комірчиком» кольору брудного загару. Жінки після сорока ховають шию».

Я заглянув в ордер: сорок три роки. Додала йому років хвороба!

Говорив Галін швидко. Це трохи розвіювало гнітюче враження від його зовнішності.

— Може, врятує мене сон... Я хворів на виразку шлунка. Професор Панарін вирізав шлунок. Ви знайомі з Панаріним?

— Знайомі. Блискучий хірург.

Галін продовжував:

— Тепер у мене немає виразки. Але нема і шлунка. Приймав я тонну ліків. Як бачите, для того, щоб лікуватись, треба мати... залізне здоров'я. Це, здається, Мольєр радив: ліки можна давати тільки людям міцним і здо-

ровим, які мають сили перенести і хворобу, і лікування. Який я, ви навіть приховати не можете: на вашому обличчі здивування і співчуття.

Такаєва поклала свою руку на руку Галіна.

— Вигадувати ви умієте.

— Я вже на все махнув рукою: курю безперестану, почав пити. Втрачати вже нічого... Хірургів найбільше не люблю. Ви хірурги?

— Так. Цим одразу визначено наші взаємини.

— Від хірургів мені найбільше дісталось. Чи можна цьому дивуватись? Хто ваші батьки від медицини? Ченці, банщики, цирюльники, баби, навіть кати. Молодші сини катів ішли в хірургію, а старші успадковували професію батьків.

Такаєва з докором похитала головою:

— Не дай бог попасти вам на язик.

— Хірургія мене розчарувала. Неверов порекомендував мені звернутися до Богоявленського. В його клініці, мовляв, культурно обслуговують...

Я здригнувся.

— Бр-р... Від цих слів за версту б'є в ніс трійним одеколоном.

Обличчя Галіна зморщилося в усмішку.

— Треба віддати належне: обслуговують там культурно.

— Із завченою чемністю офіціантів подають ліки?

— Так.

— І тільки?

— І тільки.

Він глянув на нас зневажливо, з жалем:

— Переможці смерті. Здається, так про вас пишуть в газетах. Людина в середньому живе шістдесят років. Половину людського життя окупувала смерть. Ви її навіть не відтіснили на свої рубежі — сто років.

— Що б ви там не казали, а медицина з десяти допомагає дев'яти хворим. Зате цей один,— я кивнув на Галіна,— кричить так, що заглушає голос дев'яти.

— Кричать ті, кому боляче. Ті, що одужують, не кричать. Чим мені допоміг Богоявленський? Приписав... діету. Не їсти кислого, солоного. Проти такої хвороби, як моя, треба вжити о с о б л и в о г о засобу. Надсильного, надхитрого. Я б навіть кинув курити. Для мене це непросто. Від лікування Богоявленського ставало не краще, а гірше. А лікував він мене правильно, як того вимагала

наука. Я міркував так: раз лікували мене правильно, і це найвище досягнення науки, то чи можу я мати добру думку про медицину. Наче ваша справа тільки лікувати. А виліковувати — то вже наша особиста справа. Божоявленський навіть так сказав: в усьому винний мій організм. Не одне й те саме фігура з бронзи чи фігура з м'якушки...

— Можливості медицини не безмежні,— відповів я.

— ...в тому розумінні, щоб зробити з м'якушки бронзу. Але перетворити бронзу на м'якушку вона може. Я був сильною людиною.

— Так от ви який злющий,— посміхнулась Такаєва.— Язик — як бритва.

Я сказав:

— Ви дивитесь на все крізь призму свого неблагополуччя.

Ми встали і провели Галіна у приймальний відділ.

По дорозі Такаєва пошепки сказала мені на вухо:

— Дістанеться нам від нього, от побачите. Перечислить, перемне він нам усім кісточки. Вкупі зі своїм другом Неверовим.

Передаючи Галіна в руки Малишко, яка тоді чергувала, сказав йому:

— Є така сірійська оповідь: нас трое — лікар, хворий і хвороба. Якщо хворий буде на боці лікаря, тоді нас буде двоє, і ми переможемо хворобу. Будьте, Галін, на нашому боці.

Після душу Галін, одягнутий у піжаму, піднімався по сходах на другий поверх. Супроводила його Малишко, підтримуючи за лікоть. Вона точно виконувала весь наш ритуал приймання. Всміхаючись, говорила:

— Дуже просимо вас почувати себе, як удома. Твердо пам'ятаючи наш девіз, написаний на фронтоні лікарні: «Лікар — хворому батько, здоровому — друг».

Від Малишко віяло юністю і гостинністю.

Ввійшовши у коридор, Галін мимоволі спинився. Палеві стіни, матовий паркет, вкрита білим чохлам килимова доріжка, картини і... тиша. Перший звук серед цієї кришталевої тиші — дзвінкий спів птаха. Що це? Ні, Галін не помилився. Тьох-тьох. Потім — переливчаста трель. Галін спитав пошепки:

— Птах співає тут, у коридорі?

Малишко кивнула.

— Це мені подобається. Люблю пташині голоси.

Лікарка і хворий увійшли в палату. Галін швидким поглядом окинув її: багато сонця. Навіть тоді, коли воно сховалось за хмари, палата лишалася сонячною. Галін зрозумів: на вікнах висіли жовті занавіски.

Малишко передала хворому конверт з візитною картою лікаря і «Пам'ятку». Галін розірвав конверт, прочитав візитку: «Вас лікуватиме Раїса Мухтарівна Такаєва». Здогадався: це та сама смаглява жінка, з якою він розмовляв у приймальні.

— Її звать Раїса Мухтарівна?

— Так,— кивнула Малишко.— Невдовзі вона познайомить вас з лікарнею. Так у нас заведено.

— Дякую,— Галін сховав у кишеню «Пам'ятку».

Увечері відбулася зустріч інженера Галіна з Раїсею Мухтарівною.

Оглянули картини, скульптури, що їх подарували нам студенти. Галін посміявся з кухарчука, який пересолив (чухає потилицю), з рибалки, який закинув вудку в акваріум (мріє про улов, а не ловиться). А далі відвідали хол. Тут затримались. Стіни були завішані картинами про лікарів. Такаєва підсунула стілець Галіну.

— До них ви почуваете «особливу симпатію». Здається, я не помилилась? Давайте послухаємо, що про них нам розповість диктор. Її бесіду записано на плівку,— Такаєва увімкнула тумблер.— Не заперечуєте?

— Ні, звичайно.

— То добре. Хворий повинен знати, з ким має справу. Інженер багатозначно повів бровою.

— Мене переконуватимуть, що лікарі мають владу над хворобами. Це вже свого часу безуспішно робилося...

Раїса Мухтарівна торкнулася плеча Галіна.

— Помовчте. Бесіда почалася.

«Перша картина належить пензлю художника Петренка. «Лікарка поспішає до хворого». Засніжена вулиця в селі. Світанок. Клубочаться хмари. В санях — жінка-лікар. Деталь: рукавиці і хустку забула вдома — так поспішала. Нетерпіння лікарки передалося візникові. Той підвівся на козлах, цвѳохнув батогом, і коні, стрепенувшись, рвонули і понеслися вперед.

У всяку погоду на стогін хворого поспішає лікар. Обов'язок велить йому...»

Галін скося глянув на Такаєву.

— Невигоди професії... Розумію. Бачили очі, що купували.

«Друга картина,— чутно було голос диктора,— «Лікарка біля ліжка хворого». Діти і чоловік дивляться на неї з надією. Розгубленість потроху збігає з облич. Визріває впевненість, що стан матері покращає. Ще не пізно їй допомогти...

Картина «Врятували» — ескіз дипломної роботи художника Савченка. Перша усмішка хворої. Від неї по-світлішало в хаті.

І остання картина — «...Пішов». На ній зображені лікар і двоє поранених. Вони дивляться услід хворому, який... пішов. Вперше з часу поранення пішов. Хворого немає на картині. Але ви його бачите. По обличчях лікаря і двох поранених видно, що сталося диво. Ще вчора прикута до ліжка людина стала на ноги і пішла».

Галін потроху здавався. На язика, можливо, ще ворушилися в'їдливі слова, але щось заважало інженерові їх вимовити.

Нарешті зважився:

— Визнаю, дещо ці картини додають до авторитету лікаря. Дають підстави більше їм довіряти.

Раїса Мухтарівна весело вигукнула:

— Саме це я хотіла від вас почути. Старі лікарі твердили: віра в лікаря — половина одужання... Дякую.

Так щасливо-нешчасливо почалося лікування нашого впертого негативіста.

Раїса Мухтарівна сказала йому на добраніч. Вперше він повірив, що засне. Тиша і спокій поглинули його.

Вранці, посміхаючись, він розповів свій сон: на санях крізь заметіль поспішає до нього лікар Такаєва. Візник несамовито жене коней. Ось вона вже у Галіна. Наче світлий промінь. Враз навколо виникає біла стіна халатів: всі лікарі нашої лікарні. І от Галін вже... пішов. Це ми дивимось йому услід.

Він іде повільно, обережно. Виходить у парк. Жмурячись від сонця, вдихає пахощі зігрітої землі. Весна.

— Сон вам у руку. Буде так,— сказав я.

Інженер Галін хворів на виразку шлунка. На фронті до краю виснажив нерви. Йому на долю випало надто багато тяжких випробувань. Оборона Брестської фортеці. Полон, втеча... Знову полон і знову втеча.

Чого не врахував Панарін? Він бачив виразку. Для

нього цим усе вичерпувалося. Він видалив виразку. Один з проявів хвороби, а хвороба залишилась.

Бреден, відомий вітчизняний хірург, говорив: спочатку операція шкодить, як всяка травма. І тільки згодом приносить благо. Але в тому стані, в якому перебував Галін, операція не вийшла із своєї шкідливої фази. До нервових страждань приєдналися страждання від хірургічного ушкодження.

Справедливо кажуть: хорошого хірурга пізнають з тих операцій, яких він... не робить.

Після того, як Галіну зробили дослідження — рентгівське, електрокардіографічне, лабораторні, він був переведений до палати сну. Ми почали з лікування нервової системи. З відновлення її рівноваги.

Такаєва спитала Галіна:

— Під шум дощу спатимете?

— Ні, що ви! Почну турбуватись, що забув дома парасольку або плащ.

— Тоді перестукування коліс поїзда?

— А що, як просплю зупинку? Хоча ви вгадали. Це саме те, що мені потрібно. З дитинства звук до поїздок. Батько був кондуктором і часто возив мене з собою. Люблю подорожувати. Тільки у вагонах і спав досхочу.

Сусідом Галіна по палаті сну був Щербатюк. Чоловік років сорока п'яти, нервовий, з рум'яними щоками. Молодість свою він провів на селі. Потім працював у великому гомінкому місті.

Ми дістали від Щербатюка листа, який починався словами: «Мое лікування — тиша». Свою хворобу — гіпертонію — він зв'язував з міським гуркотом. Фіксував усі шуми. На кожний звук здригався. Вони вселяли в нього тривогу. На селі кожний звук мав до нього відношення. Корова мукнула — треба вийти підкинути їй сіна чи напоїти. Півень проспівав — вставати пора. Зашелестів вітер — вітряк почав працювати, можна змолоти, чи скирту треба прикласти, щоб не розкидало. В місті ж безліч звуків. Всі вони ні до чого, але на кожний з них він реагував так само, як і в селі.

Спав Щербатюк добре. Для Галіна це теж мало значення. Щербатюк позіхнув — Галін позіхнув. Сон, як епідемія. Ним заражаються через контакт.

Галін і Щербатюк засинали під перестукування коліс поїзда. Прокидалися під зупинку поїзда або під звуки сільського ранку.

Поблизу Макарівки — станція Бородянка. Щербатюк сказав:

— Ще поїзд до Бородянки не дочмихає, а я вже сплю.

Хворих цієї палати вела Раїса Мухтарівна. Її називали головним, а Варю Левчук, сестру, — кондуктором вагона далекого слідування.

Минали дні. Сон, як розпорядливий господар, приводив в порядок нервову систему Галіна. Звільняв її від мотлоху дратівливості. Здається, це був той надхитрий засіб, якого він шукав. Навіть кинув палити.

На обході Такаєва спитала Галіна:

— Як себе почуваєте, «командировочний»?

— Сплю непогано, — відповів інженер. — Хочете, я розкажу вам про свої почування, — запропонував він.

— Будь ласка...

— Здається, що я вже відїхав далеко. Домашня обстановка мене вже не турбує. Стукають колеса. Час від часу здригається вагон. За вікнами мигтять телеграфні стовпи. Ніби хтось ставить палички, відраховуючи кілометри. І я засинаю. Що ж можна ще робити в поїзді?

— Ви образно розповідаєте, — зауважила Раїса Мухтарівна.

Галін пожвавішав.

— Кінцева станція на цьому шляху — «З д о р о в'я».

Це слово в його устах прозвучало несподівано і весело.

— Ранок — теж приємно. Співають пташки. Уявляю собі — свіжо, росяно. Ось встану і побіжу по росі босий.

— До-о-обре... — озвався Щербатюк.

Появився у Галіна апетит. Жадібно з'їдаючи сніданок, він говорив:

— Я їв раніше з огидою. Все було гірке, солоне, неприємне. А тепер набуло нормального смаку. Їм з насолодою. Не боюсь, що після їжі заболить. Схоже на те, що я вчадів від щастя. Варто захворіти, щоб потім збожеволіти від приємності зробити нормальний ковток.

Але благополуччя тривало недовго. Біда входить не стукаючи, нагло, плечем розчиняє двері.

Раптом Галін поскаржився на біль у животі. Це було на моєму обході.

— Невже знову повертається хвороба?

Я відповів:

— Відгомін хвороби.

— Чи відгомін це?

— Буває так: вітер вже ущух, а хвилі ще довго набігають одна на одну...

Галін скривив губи.

— Не вірите, що боляче?

Я підсів і оглянув живіт.

— Найчастіше помиляються ті, хто не вірить хворим. Очевидно, спайки викликали приступ,— висловив я здогад.

— Богоявленський називав ще одну хворобу: цироз Лаеннека...— додав інженер.

— З цим я не згоден.

— Хворим вірите, а лікарям ні?

— Віримо фактам.

Зморшки ворухнулися в кутиках губів Галіна.

— Ескулапи честолюбні. Хвороба Лаеннека! Хворобам вони дають свої імена. Мікробам — теж. Палички Коха! Бацила Іерсена. Це — популярність лікаря Гільйотина¹.

Я зробив призначення і вийшов. Галіним закінчувався обхід хворих.

Нові симптоми мене стурбували. Хвилі без вітру? Ні, мабуть це новий порив вітру. Я розпорядився не спускати з інженера очей.

Ніна Чумак сьогодні нас покидала. Її прийняли на курси медичних сестер. Після оживлення дитини Примаченко у той незабутній день «вивчитись на сестру» стало її заповітною мрією. Не вірилось, що це та сама дівчина-грим. Осика, яка без вітру шумить.

Галін, до речі, звик до неї і полюбив її. Лагода і Такаєва попрощались з Ніною і поїхали в Макарівку, на пленум райкому. Пересилюючи біль, попрощався з нею і Галін.

Увечері вскочила до мене в кімнату бліда Варя Левчук.

— Ой, Галіну погано,— сплеснула вона руками.

Я кулею вилетів з кімнати.

Інженер пив воду. Стукотіли зуби об скло. Він не міг випити ковтка. В руці у нього танцювала склянка. Ніна витирала хворому спітнілий лоб. Я взяв склянку і поставив на тумбочку. Галін корчився, скреготав зубами.

Хворі в палаті принишкли. Щербатюк відвернувся.

¹ Винахідник гільйотини.

Були ознаки гострої непрохідності. Катастрофу не можна було ні передбачити, ні відвернути.

Я запропонував операцію. Галін повернувся до мене обличчям. Під лобом із здутими венами тьмяно блимали очі.

— Ще одна операція?— процідив він крізь зуби.

Хворі відмовляються від операції, поки відчувають силу, щоб перенести приступ. Сили Галіна вичерпались.

— Робіть,— простогнав він.

Ми взяли його в операційну. Він сказав, розтягуючи слова:

— Давайте умовимось: ви будете додержуватися лозунга Суворова: «Швидкість і натиск.— Я — Кутузова: «Терпіння і витримка».

Я ствердно кивнув.

За Галіним впливла тінь Неверова з пересторожливо піднятим пальцем: «Ви мене знаєте. Я не залишу каменя на камені від вас, коли з Галіним щось станеться».

Оперуючи, хірург мусить відігнати всі сторонні думки. Коли гонщики ведуть машини з величезною швидкістю, вони не повинні думати, що можуть розбитися. Інакше розіб'ються неодмінно. Думка про неуспіх — це вже початок певдачі.

Ніна Чумак не відходила від хворого. Тримала його руку. Малишко давала наркоз. Варя переливала кров. Операція звелася до перетину спайок, які защемили кишку. Незабаром Варя і Ніна вже перекладали Галіна з столу в коляску. Бережно укутували ковдрою. Одвезли в палату. Там з ним і лишилися.

Пізно повернулися з районної конференції Петро Андрійович і Раїса Мухтарівна. Я розповів їм про інженера. Разом пішли до нього.

Назустріч, не дозволивши відчинити дверей, вибігла Ніна.

— Тихше. Галін спить,— приклала палець до губів.

Петро Андрійович здивувався:

— Ти не поїхала, Ніно?

Санітарка причинила за собою двері.

— До Києва поїду пізніше. Коли одужає Галін.

На дев'ятий день Галін уже ходив. Той, хто довго хворіє, довго живе. Пристосовується до хвороб. Здоров'яка може зломити хвороба, яку легко перенесе Галін. Тепер він одужував швидко. У холодні дні дихав через аератор.

В теплі — виходив у двір. Годував з Федотом голубів. Це було його улюблене заняття.

В кімнаті відпочинку ми підійшли з ним до клітки з канаром. Галін тихенько свиснув, заохочуючи його до співу. Птах прислухався, але не відгукнувся.

— Хто співає, того завжди треба припрошувати. Таланти чванькувати, — сказав інженер.

Від кенара він відійшов до «миколаївського» голуба. Відкрив клітку і взяв його в руки.

Голуб здригався, крутив голівкою, намагався звільнити крильця.

Коли Галін нахилив голуба, той враз розпускав віялом хвіст. Наче хотів випростати тіло, як коли б воно було в польоті.

— Ви знаєтесь на голубах! — здогадався я. — З того, як ви тримаєте голуба, я це бачу.

— Голуби — мое дитинство, — блиснув очима інженер.

Тепер він широко розчинив вікно. В глибині неба, величезного і порожнього, сяяло сонце. Потік променистого світла заливав дерева, дахи, траву, доріжки.

Галін розкрив долоню і дозволив голубу стати на лапки. Відчувши свободу, голуб злетів і сів на край коритця для квітів за вікном. Витягнув шийку і, насторожено вичікуючи, втупив у Галіна свої круглі очі. Забуто все: недугу, операцію, біль.

Від землі у коритці потягло свіжістю, запахло їжею. Спочатку обережно, а тоді сміливіше голуб пішов по землі. Дзьобом вишукував зернятка, стеблинки. Потім перелетів на металевий стерженьок — деталь аератора. На прутіку вмістилася тільки одна лапка. Друга — ковзала по прутіку, зривалася. Нарешті голуб знайшов для неї місце: наступив лапкою на лапку.

Галін, спостерігаючи все це, розсміявся. Запитливо глянув на мене. Мені теж було весело.

Покинувши незручне вістря, голуб перелетів на карниз. Тут уже пішов впевнено, на кожному кроці похитуючи голівкою.

Раптом затурбувався. Чи не надто довго затримався на вулиці? Перелетів на раму розчиненого вікна. Проїшовся в бік кімнати. Заглянув у вікно.

Інженер узяв мене за рукав і відвів до канапи. Ми сіли. Мовчали, щоб не сполохати птаха.

Голуб влетів у кімнату і сів на край шафи проти своєї клітки.

З напруженою увагою Галін стежив за птахом.

Голуб потягнувся, згорнув крильця над спинкою. Завернув на мить. Потім дзьобиком почав спритно чистити кожному пір'їнку в хвості.

Галін милувався спритністю птаха. Жестом спонукав мене теж стежити за ним.

Потім голуб потягнувся, обтрусився і сів. Настовбурчився, втягнув голівку. Дзьоб потонув у пір'ї шийки, що нагадувало мереживне жабо. Круглі оченята враз затяглися рожевою напівпрозорою плівкою.

— Заснув,— прошепотів Галін.

Ми підійшли до вікна. В цей час Федот вийшов з-під зеленого склепіння дерев. Спинився серед залитого сонцем двору. Підняв голову і побачив нас. Скинув свій зелений капелюх і помахав ним Галіну. Це означало, що він запрошує інженера годувати голубів.

Галін попросив у мене дозволу.

— Будь ласка,— відповів я.

Про те, що Галіну була зроблена операція, довідався Неверов. Богоявленський, до якого звернувся Неверов, пояснив операцію, як результат неуцього і неправильно лікування: якби, мовляв, лікували правильно, то ускладнення не стало б. В місті поширилися чутки, що Галін вмирає. Вони йшли, як видно, од Богоявленського. Неверов був і справді занепокоєний. Він враз зв'язався по телефону з Мочаловим. Від нього зажадав забезпечити хворому негайну і кваліфіковану допомогу. Коли, звичайно, це ще можливо.

Мочалов спішно виїхав до нас. Нахмурений, з понурою головою, ввійшов у кабінет Лагоди. Стримуючи гнів, спитав історію хвороби.

Йому принесли історію.

Не піднімаючи очей, він погортав її, водив по ній пальцем, сопів. Нарешті обурено, з усього розмаху, закрив папку.

— Де записи консультантів? Чому мало аналізів? Фількіна грамота, а не відповідальний документ...

Товсті щоки Мочалова здригалися при кожному слові. Лагода відповів запитанням:

— А чому повинно бути більше аналізів?

Гальма у зава відмовили.

— Такому, як Галін, треба робити аналіз щодня! Тричі на день!!! Ви знаєте, хто такий Галін?

— Знаю. Інженер...

Мочалов підняв угору товстий палець.

— Особистий друг Неверова.

Ховаючи усмішку, Лагода сказав:

— Це підстава для аналізів? В такий спосіб навряд чи я зміг установити, в яких стосунках перебуває Галін з Неверовим.

Не розібравшись у відповіді, Мочалов спитав:

— А де лежить хворий?

— В палаті сну...

— Це — спільна кімната?

— Спільна.

— Окрема кімната, окрема сиділка, додаткове харчування... Це ж бо Галін! Особистий друг Неверова! Треба ж нарешті зважати на це. Я червонію...

«Згори часом важче розкусити людину, ніж знизу»,— подумав я. Згори він уявляється сумлінним і дисциплінованим, знизу — підлабузником і неуком.

З гірким смішком Мочалов сказав:

— Не секрет, Галін загибає. Біда може спіткати в усяку хвилину. А графу з адресою хворого не заповнено.

— Стап Галіна не викликає побоювань,— спокійно зауважив я.

Мочалов поволі глянув у мій бік. Брови опустилися на очі. Погляд яструба. Так він показував начальницьку суворість.

— Кому це відомо?

— Мені,— в тому ж тоні відповів я.

— Вам? А я маю точніші відомості. З уст обізнаних людей. Вам не вдасться обдурити мене.— Тоді повернувся до Лагоди.— Як будемо працювати далі?

З грюкотом відсунув стілець і пішов до палати сну. Галіна там не знайшли. Ліжко було прибрано. Наче ним не користувалися.

— Хворий, мабуть, на процедурі,— пояснив Лагода.

— Ховаєте його від мене?

Варя Левчук підказала:

— Він у дворі. З Федотом. Годує голубів.

Ми вийшли у двір. В мереживному затінку від дерев Галін з Федотом годували голубів. Птахи наступали один на одного. Тріпочучи крильцями, жадібно дзьобали зерно. Один голуб, найзухваліший, злетів на руку інже-

нерові. Помахуючи крильцями, щоб удержатись, дзьобав з руки.

— А от і сам Галін...— сказав Лагода.

Сполохавши птахів, Мочалов ткнув пальцем в інженера.

— Ви — Галін?

— Так,— посміхнувся він.

— Ви знайомі з Неверовим?

— Служили разом в армії.

Мочалов відкашлявся. Долонею прикрив рота. Брови стали на своє місце. В кутиках очей зібралось багато променистих зморщок. Товсті, готтентотські губи розпливлися в усмішку.

— Я щасливий передати вам привіт від Неверова.

— Дякую,— озвався Галін.

Солодким голосом Мочалов вів далі:

— Як ви себе відчуваєте? Неверов дуже занепокоєний станом вашого здоров'я.

Галін обтрусив руки і загорнувся в халат.

— Незабаром буду у нього в гостях.

— Значить, все гаразд?— засяяв Мочалов. Це він уже ладен був віднести на свій рахунок: в «його», мовляв, лікарні врятували Галіна.

— Як бачите, все гаразд.— Інженер спробував набрати молодцюватого вигляду.

Мочалов запобігливо потиснув руку Галіну.

— Чудово! Дуже радий! Бувайте здоровенькі.

Тут він оглянувся на нас. Знову райдужки підпливли під брови.

— Чи не рано випустили хворого на прогулянку? Весняне тепло непевне.

Ми провели Мочалова за ворота. Він попрощався з нами похмуро.

— Дивіться, не застудіть мене і Галіна...

Лагода посміхнувся:

— Постараємось...

Засапавшись, Мочалов виліз на бричку: товстий, важкий, надутий. Майнула весела думка: проколоти — з шипінням вийде повітря. Тоді зав буде самим собою. Спущеною автомобільною шиною.

Розділ п'ятнадцятий

П'ятихвилинка, як завжди, починалася з огляду форми персоналу. Погляд Петра Андрійовича спинився на буфетниці Моті Козловій.

— На всіх халати як халати. Випрасувані, накрохмалені. Шовкова стрічка на косинці. Чому ваш халат на халат не схожий? І стрічки немає.

До буфетниці якось не дійшли всі наші нововведення. Вона залишалася осторонь. Це було, по суті, нашим недоглядом. Ми працювали з лікарями, сестрами, санітарками. А от буфетницею не займалися.

Мотя знизала плечима.

— Халат як халат. Вже ж не вінчальне вбрання.

У Козлової були напоготові відповіді на всі випадки життя. Вона уміла мимохідь вставити, де треба і де не треба, гостре слівце. З Києва до нас приїхав якось професор. Екзальтована людина. Вслухаючись у щебетання пташок та іржання коней ранкової побудки, він вигукнув: «По-трясаюча композиція! Чудово! Епоха!» Мотя безцеремонно вкинула слівце: «Пхи... Коні іржуть в палаті. Як на стайні. Епоха!..»

Лагода попередив Козлову:

— Завтра я не допущу тебе до роботи, якщо прийдеш в такому халаті.

Буфетниця фиркнула і вибігла з кімнати.

Того ж дня Мотя образила Галіна. Вона налетіла на нього з підносом і мало не збила з ніг.

— І звідки ви взялись на мою голову! Нализався, мабуть.

Галін хотів їй вичитати за грубість. Почав був, але вона обірвала його:

— Проспітьсся раніше, тоді розмовлятиму з вами...— і побігла.

Це так кричуще суперечило нашим порядкам, що виглядало, як кримінальний злочин.

Галін розповів про це Лагоді. Головний лікар викликав до себе буфетницю.

— Сідайте, Козлова,— показав Петро Андрійович на стілець.

Мотя сіла скраечку.

Лагода почав розмову не відразу, проглядавав якісь документи. Чекування викликало у Моті нетерпіння.

— Поки звільнюся, прочитайте газету,— сказав Лагода.

— Так я зайду згодом: у мене робота стоїть,— встала з стільця Мотя.

Головний лікар настійливо повторив:

— Ні, посидьте, прочитайте...

Минуло хвилин десять, поки Петро Андрійович закрив папку.

— Ну, що там в газетах пишуть?

— А я не читала.

— Все думали, навіщо вас викликав?

— А чого мені думати — самі скажете...

— Не догадуєтесь?

Буфетниця підняла брови і відвела очі вбік.

— Нічого придумати не можу...

— Придумувати не треба, треба пригадати...

— Не знаю...

— Ну, не будемо грати в піжмурки. Мене не влаштовує ваше ставлення до хворих.

— Галін поскаржився...

Лагода казав далі:

— Всі у нас в колективі працюють чесно, сумлінно.

— А я нечесно працюю? Щодня перепрацьовую, щоб ви знали. І не скажусь. Я чесно служу...

Лагода перепинив її, стукнувши долонею по столу.

— Ось що, Козлова. Ви образили інженера. Хворого після операції збили з ніг. Назвали п'яним. Кажете, служите чесно? Хіба це чесно? Як він з ваших рук тепер їжу прийматиме? Чесно те, що на користь хворим, що на шкоду — не чесно. Ясно?

Буфетниця незадоволено буркнула:

— Ясно... Звільніть мене. Не хочу тут працювати...

— Виходить — неясно.

— Я ж сказала — перепрацьовую. Все як слід роблю.

Після паузи Лагода сказав:

— Я вас сьогодні відпущу. Завтра підете в інше місце. Там ви теж погано працюватимете. І всі будуть говорити, що ви з Макарівської лікарні. Ні-і, такої ганьби не потерплю. Відпустимо ми Варю Левчук, Ньюсю Ковтунович, за яких не соромно... коли вони захочуть піти...

Буфетниця підвелася. Очі її блищали.

— Все одно піду...— грюкнула дверима.

В кабінеті при цьому були Такаєва, Канашкін і я.

Такаєва сказала:

— Козлова — наша провина. Ми про буфетницю пізно згадали. Своєї роботи вона не полюбила. Про хворих говорить, що вони не їдять, а жеруть і плямкають. Я сказала їй: «Мотю, усміхайся хворим. Це збільшить їх апетит». А вона відповіла: «Почну усміхатись, так вони за один день місячну норму злопають».

Канашкін махнув рукою.

— Горбатого могила виправить.

Такаєва заперечила:

— Це ви надаремно. На вашому місці, я б цього не сказала.

Уловивши натяк, Канашкін кинув:

— Перше ніж ми її перевиховаємо, вона нам усіх санітарок зіпсує.

З незмінною добродушністю Лагода заперечив:

— А от мені Козлова подобається. Щирістю своєю. Безпосередністю. З неї можна виліпити справжню людину.

Час працював не на Козлову. Подаючи обід, вона переплутала столи: замість дієти одному хворому дісталось щось суворо заборонене. У нього розігрався жорстокий приступ болю.

Малишко вичитала Моті. Буфетниця огризалась:

— Нічого йому не буде до самої смерті. Я ж не навмисне.

Малишко обурилась:

— Тільки цього і не вистачало, щоб навмисне. Вас до людини допустили, це не граблями солону згрібати.

Вчинок буфетниці обговорювався на відкритих партійних зборах. Слово взяла Нюся Ковтунович:

— Їжа для хворого — все одно що ліки. Правильну їжу дасте — одужає, неправильну — хвороба загостриться. Я так розумію. Коли аптекар ліки сплутає, що буде? Його до суду віддадуть. Ми всі бачили, як хворий у ліжку корчився після твоєї їжі. Лікарню нашу ганьбиш.

Варя Левчук додала:

— Як людей до партії приймають, так треба у медицину приймати. Щоб свої біографії розповідали. Як до людей ставляться. Щоб поручителі були. А як же?

Попросив слова Федот Коваль. Він всю справу звів до торфу.

— Візьмемо, приміром, торф. Ти, Мотю, скажи зборам, хоч один раз порох узяла? Завжди цілі брикети вибираєш. А що з тим порохом робитиму? Він же теж вагу має.

І держава за нього копійку платить. Як людина торф бере, я її одразу наскрізь бачу.

Мотя сиділа в першому ряду і мовчала. Обличчя її палало. Вона нервово і часто знімала з пальця і знову надівала обручку. Здавалось, ось-ось зірветься з місця. Скаже щось різке і вискочить. Але цього не сталося. Наче її заворожили.

Хтось із сестер голосно крикнув з місця:

— Вже на що Галін культурний хворий — і то бачити її не може. Нехай вона йде з лікарні.

Малишко підтримала сестру:

— Правильно. Хай іде. Звільняти її не треба. Нехай сама піде.

Канашкін вихопився з перекрученим прислів'ям:

— Ні богові кочерга, ні чорту свічка.

Петро Андрійович глянув на буфетницю:

— А що скаже Козлова?

Буфетниця встала, кілька секунд простояла мовчки. Судорога пробігла на обличчі. Засмикалося підборіддя. З нестримною рішучістю вона раптом вигукнула:

— А от і не піду. Не маєте права,— і сіла.

Після зборів Мотя кілька днів ходила наче пририта. Ні з ким не розмовляла.

Одного разу подала Щербатюку погнуту виделку. Хворий попросив замінити її. Мотя спалахнула:

— Срібних немає. То в ресторанах буває.

Але тут же схаменулась і винувато закінчила:

— Зараз принесу.

— Так би й відразу,— добродушно зауважив Щербатюк.

Через кілька днів Петро Андрійович з Федотом поїхали до міста і привезли звідти ящик сервізів та приборів до них.

Козлова розгубилась: посріблені ложки, виделки, ножі; з золотими обідками вази, тарілки, супниці.

Поділяючи стримане захоплення Моті, Лагода радив:

— Все це розстав у буфеті. Та щоб гарно було. Тарілки віялом, супницю — в центрі. Ми ще на кожній тарілці емблему поставимо: «МЛ» — Макарівська лікарня. Розумієш?

Мотя стиха вимовила:

— Ага.

Але глянути в очі Лагоди не зважилася.

...На вечір того самого дня почалась страшенна злива. Скісний дощ хльостав по деревах. Зривав листя. Навколо завирували потоки.

Мотя ввійшла в ординаторську, глянула у вікно і охнула:

— Як же я додому піду?

Я сказав:

— Такий дощ швидко пройде. Почекайте трохи.

Козлова підійшла до столу, погортала кілька книжок.

— Ось цю прочитайте. З вашого фаху.

Я подав їй «Вибране» Павлова.

— Ви смієтесь?

— Анітрохи. Те, що тут написано, стосується й вашої роботи. Хочете, прочитаємо разом.

Мотя похитала головою.

— Не треба, ви мені так розкажіть.

— Чому ж? Тут все написано ясно. Ось, наприклад: «На відсутність апетиту... дуже часто скаржаться лікарям. Відповідно до цього лікарі всіх часів і країн... вважали своїм істотним обов'язком, крім боротьби з основною недугою, вживати спеціальних заходів до відновлення апетиту». Ну от, хіба не ясно?

— Як же, по-нашому написано. Але назви я не зрозуміла: «Медицинський емпіризм». Це що означає: «емпіризм», від слова «пир»? Адже тут все про харчування говориться...

Розмова наша затяглася допізна. Вже давно ущух дощ. Вітер розігнав хмари, і в небі з'явився місяць. А ми все сиділи в ординаторській і читали.

З книги Мотя багато чого узнала: що апетит у хворих знижений; що смакові відчуття у них ненормальні; що груба їжа їм шкідлива — не засвоюється; що переживання і страхи пригнічують апетит — коли хвилюєшся, не хочеться їсти, і страва каменем осідає у шлунку; що всі приправи збуджують інтерес до їжі; що підвищують апетит і музика, і весела розмова за столом, і гарний посуд.

Мотя зосереджено все це вислухала. Тоді сказала:

— Я теж таке помітила: коли в палаті душно або хворий стогне, всі від їжі відмовляються.— Помовчавши, дала:— Тепер у мене гарні сервізи є... А що ще потрібно?

— Що? Головне, Мотю, любити своє діло. У вас така спеціальність, що люди вам завжди вдячні будуть. Матір називають годувальницею. А ви годуєте. Правильно

Такаєва говорила: усміхайтесь хворим. Усміхайтесь, щоб на душі у них було світліше.

— Може, ще й нову сукню б одягти?

— Найкращу,— відповів я.— Наче до вас в гості прийшли. І ви частуєте. Навіть надушіться.

По обличчю її пробігла тінь здивованої цікавості.

— Коли ніхто своєї порції на тарілці не залишить, я перед вами при всьому народі шапку скину! — додав я.

Мотя підвелася з канапи і підійшла до вікна.

— Ну, от і гроза минулася... Мені час уже, докторе...

Розділ шістнадцятий

Гордієнко, голова колгоспу, ввійшов до кабінету бочком, соромлячись.

— Виручайте. В Києві признали гіпертонію. Міг вибрати яку завгодно лікарню. Та вирішив: ляжу в свою.

З Гордієнком у нас був конфлікт. Голова добивався виселення лікарні з особняка, який належав сільраді, хотів віддати його школі. А ми від тимчасових приміщень відмовлялись. Чекали закінчення будівництва в Макарівці.

Розлютувавшись, голова навіть по медичну допомогу до нас не звертався. Їздив до Києва. Там йому сказали: лікуватися треба сном. Порадили через міністерство дістати путівку в Макарівську лікарню. От він і звернувся до нас.

Ми поклали Гордієнка в палату сну. Спав він погано. Ні перестукування коліс поїзда, ні дощ, ні млинок не допомагали йому. Навіть акваріум, всемогутній акваріум не допоміг. Я спитав Гордієнка:

— Чого не спите?

Він відповів:

— Хіба заснеш, коли таку красу бачиш?

Декого присипляв акваріум. Кадр з казки, виділений в темряві світлом лампочки. Він вабить уяву за грань реальності. А це, власне, уже сон.

— Коли вам добре спиться?— звернувся я до голови з питанням.

Він сумно посміхнувся, наче його запитали про щось нездійсненне.

— На сіннику.

Тут я згадав режисера Курпатова, який обіцяв вразити мене новим способом присипляння.

— Буде вам сінник,— сказав я і загадково посміхнувся.

...Незабаром відвідав Курпатова. Кабінет його вражав шафами з безліччю маленьких шухлядок. Як в аптеці.

— Нетерпляче чекав на вас. Сідайте.— Режисер владним жестом показав на диван.— Всі люди певні, що є присипляючі запахи. Я пропоную присипляти запахами.

Курпатов пригладив долонями свою лев'ячу шевелюру.

— Хворий засинатиме з запахом татарського зілля або материнки,— казав він далі,— а прокидатиметься з запахом м'яти або полину.

Режисер запитливо глянув на мене.

— Ви подумаєте, що я син полів. Ні, я — киянин. Київ — місто запахів. І яких запахів! Я їх навчився любити. Медові пахощі акації, липового цвіту. Зійшли на кручу: тут пахне дніпровськими заростями, смолистими плотами. В них вплітається аромат лісових хащів. Вдихаючи ці пахощі, ви зливаєтеся з природою. Надзвичайну насолоду приносять запахи.

Курпатов витяг кілька шухлядок. Струснув висушені трави. Розтер на долоні материнку, ліловешку квіточку. Понюхав. Підняв на мене закохані очі.

— Це ліс. Я навіть бачу сонячні плями на траві.

Потім він розломив білу стеблинку, потер її кінці. Від задоволення навіть зажмурих очі:

— А це корінь татарського зілля. Справжній скарб! Тепер уявімо собі: ваш хворий одужав. Ви даєте йому з собою пляшечку — настій материнки або кореня. Ним він буде користуватися вдома.

— Цінна думка,— похвалив Курпатова.

До Озерного я повернувся з пучком трав.

Гордієнко мав тепер сінник і спав прекрасно.

Лікарі зібралися в ординаторській, щоб поділитися спостереженнями. Був і студент Войтенко. В свій час він проходив у лікарні практику. Прив'язався до нас і часто приїздив. Ми вважали його своєю людиною. Мовчазний, замкнений. Варя про нього сказала: «Втратить — змовчить, знайде — так само змовчить». Років зо два тому він овдовів. На руках у нього лишилася дитина — п'ятирічна дівчинка.

Поки ми розмовляли, Войтенко і Малишко конструювали птаха, що мав автоматично погойдуватись, куняти. Це ніби початок сну. Птах їм удався.

Студента і Малишко часто зустрічали разом. Їх зближало, можливо, те, що обое вони були новачками у медицині. Малишко ще боялася хворих. Часто червоніла. Мочалов відмовився її прийняти на роботу: «Навіщо нам присилають немовлят?» Але Лагода прийняв дівчину: «Молодих лікарів, мовляв, не обтяжують застарілі погляди і навиків».

Скільки цікавих спостережень зробили ми про сон! Зимою і восени сплять більше, ніж навесні і влітку. Чоловіки сплять більше, ніж жінки. Сон хворих на серце коротший і тривожніший, ніж сон інших хворих. В гарячці сплять багато. Але уривчасто. З початком одужання сон скорочується. Тривалість сну залежить від віку, температури, умов життя.

Перед нами пройшла ціла плеяда хворих. Цікаво було спостерігати їхнє пробудження. Це — немовби атестація сну. Прокинувся бадьорий — сон був хорошим; встав з головним болем — спав погано. В цьому випадку людина почуває себе розбитою. Перше зіткнення з дійсністю затьмарюється. Кажуть:

«Встав не на ту ногу». Наш ранок ми придумали для радості. Це немовби веселий поштовх у день. Заданий маршрут руху.

Малишко засипала нас безліччю запитань, як і всі молоді лікарі. Рудіна ділилася своїми спостереженнями над дітьми. З кожної речі, з кожного явища можна зробити для них умовний сигнал сну: ляльки, слова, пози. Скажеш, приміром, лягай на бочок, ручку під щічку, то вже, будьте певні, засне неодмінно. Діти почали набувати у вазі навіть в розпал хвороби.

Про все це Рудіна розповідала впереміж з дитячими слівцями і несподіваними запитаннями, як-от: чи не одне й те саме — гадюка та індюка?

На мить вона скинула маску відчуженості й суворості. Як Рудіна усміхається, можна було побачити тільки в дитячій палаті або коли розповідала про дітей.

— І ще таким запитанням мене здивували,— додала вона,— хто запалює листя на деревах? Вчора їх не було...

— І що ви відповіли?— спитала Малишко.

— Добра тітонька Весна.

Лагода засміявся.

— На запитання ці важче відповісти, ніж навіть на запитання... Малишко.

Щоки молодой лікарки зашарілися.

— Не журіться,— заспокоїв він її.— З літами виникає все більше запитань, на які все рідше можна знайти відповіді.

Я знову порушив тему про сон.

— Діти добре сплять у загальних палатах. Отже, я гадаю, не потрібні їм спеціальні палати сну.

Рудіна погодилась.

— Важко тільки знайти загальний збудник сну.

Войтенко відклав роботу.

— Найкраще — це колискова пісня.

Рудіна недовірливо глянула на студента.

— Хто ж їм заспіває цієї пісні? Ви?

Була ущипливість у цьому запитанні. Рудіна старалася не помічати Войтенка. Відчувалось, що робила це навмисно. Збоку, навпаки, здавалось, що вони дуже підходять одне до одного. Хоча важко було пояснити чому.

Студент простодушно відповів:

— Можу й я заспівати.

Він тут же встав і підійшов до магнітофона. Включив і наспівав. Вийшло дуже гарно і тепло. У нього приємний грудний голос.

Я запропонував випробувати колискову пісню негайно ж. Був післяобідній час.

Всі вийшли з ординаторської і припали до дверей дитячої палати.

Варя Левчук включила магнітофон.

«Спи, мій горобчику, спи, мій дзвіночку...»

Рудіна показала малюка, який питав про листя. Він лежав на бочку. Під щокою — ручка. Пух, що пробивався крізь наволочку, ритмічно коливався біля носика. Що сниться хлопчикові? Весна з зеленим факелом в руках. Вона ходить по землі, торкається факелом дерев, і вони займаються зеленим полум'ям.

Розділ сімнадцятий

Шукання тривали.

У нас було все: лабораторії, бронхоскопи, капіляроскопи, осцилографи, електрокардіографи, томофлюорог-

раф, хронаксиметр, оксигемограф. Були кисневі намети, гірське сонце, д'арсенваль, гальванізація, УВЧ, ванни перлинні і вуглекислі. Були апарати для наркозу — ефірно-кисневого, закисом азоту. Одне слово, ми були оснащені цілком по-сучасному і застосовували нові методи лікування. Робили складні операції. Але перелічене ще не робило істотної різниці між лікуванням людини і тварини.

Людина працює, відвідує театри, кіно, клуби, співає, слухає музику, читає. Все це віднімає у неї хвороба. Вириває з життя. Натомість людина одержує... мікстури, порошки, банки, клізми, впорскування. Наче одними цими засобами можна повернути людині здоров'я.

Ми її принижували до рівня стародавніх предків, коли праця і слово не звершили ще чуда.

Павлов переніс тяжку операцію. На другий день він попросив принести миску з водою. Почав плескатися в ній. Пропускав поміж пальцями воду. Його спитали, навіщо він це робить. Павлов відповів: «Я збуджую в собі бадьорість, яку відчував, купаючись в Неві». На третій день попросив левкоїв. Протягом багатьох років він вирощував у себе левкої. Тепер вигляд їх повертав його до тихої радості праці. На четвертий день звелів принести грамофон. Прослухав «Ховавщину» Мусоргського. Це був його улюблений музичний твір.

Нева, левкої і музика допомогли Павлову подолати хворобу. Нева, поливання левкоїв — це не справжнє, а умовно-рефлекторне. Ми наповнили лікарню барвами, живописом. Але це все мовчало. Спало на думку залучити до лікування голоси природи.

Галя Поліщук привезла з радіоцентру картотеку звуків. Безмовно спочивали у папках люті шторми, плеск річки, завивання вітрів у проводах, гуркіт грому, дзюрчання струмків, трелі солов'я, перегукування птахів у лісі. Словом, все, що заявляє про себе в природі звуками.

Шторми і завивання вітру ми повернули. З решти склали звукові пейзажі. Так народилися наші морські, лісові і польові пейзажі.

Людина сприймає світ всіма почуттями. Коли вона чує тільки звук, то все інше — запах, колір, форма — позначається в свідомості немовби пунктиром. Як позначаються невидимі грані геометричної фігури.

Слухаючи жайворонка і шелестіння трав, ми бачимо степ, відчуваємо запахи зілля.

Кожен любить свою природу. Один — бурхливе море: зелені брили хвиль з білими баранчиками. Інший — бірюзову гладінь або місячне сяйво на воді. Звук не нав'язує точного образу. Він не показує, а п і д к а з у є. Залишає простір для фантазії.

Пригадалася наша подорож у Крим. «Чому подорожі лікують?» І відповідь Раїси Мухтарівни: «Це зміна сильних вражень». Світанки і захід сонця. Луки, роси, срібні косяки риб. Не лишається місця для хвороби. Тоді ми мріяли про подорожі для своїх хворих.

Звукові пейзажі — теж подорож.

Ми пішли ще далі. Фільмоскопом показували на стінах які-небудь краєвиди. Наприклад, краєвид Казбека.

Потім гасили світло. І диктор-провідник вів хворих по гірських стежках. Він говорив:

— Гора Казбек... «Йому земля може правити за лапті, а небо за шапку». Міжгір'я внизу прорізає Терек. Луки на схилах помережані стежками, витоптаними отарами. Праворуч на горі капличка, вище каплички — язик льодовика. Тут чисте повітря і легко дихається.

Повільно, не поспішаючи, оповідає диктор. Хворі з інтересом розглядають капличку, льодовик, альпійські луки із скуйовдженими кучерями чагарника. Йдуть далі. Оглядають пам'ятники старовини, печери, Терек, що нестримно рине в Дар'яльську ущелину.

Коли подорож скінчилася, ми відвідали палати. Хворим подорож сподобалась. Вони наче шойно повернулися з прогулянки. Надихалися гірським повітрям. Наслухалися передзвону гальки.

Галін сказав:

— Лежачи в лікарні, можна об'їхати півсвіту.

«Яким він був раніше жовчним і розлютованим», — подумав я. Такаєва проронила: «Дістанеться нам від Галіна». І яким він став тепер тихим і лагідним.

Мандрівка, дорога. Прекрасно писав про дорогу Гоголь: «Яке дивне, і звабне, і поривне, і чудове в слові «дорога». Скільки раз, як загибаючий і потопаючий, я хапався за тебе, і ти кожного разу мене великодушно виносила і рятувала». Жуковський говорив про Гоголя: «Його головні ліки — п о д о р о ж». Ми взяли на озброєння й ці ліки.

Варя здала зміну і зібралась додому, але, почувши музику, вернулася з півдороги. Ввійшла в коридор. Сіла,

склавши руки на колінах. Прослухала все до кінця, поки скінчився озвучений пейзаж.

— Як у театрі,— сказала Варя.

Малишко уточнила:

— Як у житті.

Музика в лікарні? Це було і несподівано, і надто сміливо. Це був виклик стражданням, виклик болю. Дехто гсворив: блюзнірство. Не буває веселих страждань, веселого болю. Музика — не для хворих.

Але в народі давно використовують музику для лікування. Флейті і співам приписувалась особлива сила. Піфагор флейтою врятував юнака від божевілля. Музика знімає втому. Гучні звуки мідних труб збуджують бойовий дух. Військові називали мідь божественним динамітом. Коли французькі солдати знеслились і занепали в Альпах духом, Наполеон наказав оркестрові грати «Марсельезу». Альпи були подолані. Під музику легше йти в строю. Вона надає сил. З ритмічними піснями бурлаки тягли баржі.

Федот теж прийшов на звуки музики. У фартусі, з рубанком у руках. З його обличчя було видно, що він ще не визначив свого ставлення до музики.

— Сподобалось?— спитав Федота Лагода.

Той знизав плечима.

— Скажу вам — цирк. Київська опера.

— Що цирк, що опера — Федотові однаково,— розсміялася Такаєва.

На виході Федот спинив нас енергійним жестом.

— Послухайте лишень, я вам щось скажу...

Він почухав брову краєм рубанка.

— Приміром, коли я співаю?— несподівано спитав він.— Коли працюю, рубанком стругаю. Туди-сюди.— Він показав, як орудує інструментом.— Тоді руки самі йдуть. Ясно?

Петро Андрійович відповів:

— Не зовсім. Що ти хочеш сказати, Федоте?

— Ну, які ж ви справді недогадливі. Я ж кажу: таку музику, як оце зараз, треба запускати для гімнастики. Вранці. Веселіше буде хворим руками махати або там ногами.

Федот поспішив розсміятись. Подумав, що сказав дурницю. Але ми схвалили його ідею. Войтенко підібрав мелодії для ранкової зарядки. Варя записала їх на плівку.

Коло людських засобів лікування ширилося.

Два рефлексі бурхливо заявляють про себе в лікарні: рефлекс свободи і рефлекс праці.

Одні не виносять обмеження свободи. Одягають піжаму, наче кайдани. Іноді не витримують і тікають з лікарні. Свідомість безсила приборкати стихію емоцій.

Інші не терплять неробства. Вирвані з трудового ритму, вони раптом потрапляють немовби в чужий світ. Не знають, куди себе подіти.

Таким був Гордієнко. Невтомно шукав роботи. З Федотом лагодив паркан — повипадали штахети. Зрізав за сохлі віти з дерев. Часто викликав до себе з колгоспу бригадирів. Докладно розпитував про ремонт машин, про посіви і про улюблене дітище своє — фруктовий сад.

Про Гордієнка говорили, що він знає мову трав і дерев.

Розмовляє з ними. Випитає щось у кволої травинки, щось таке зробить — і вона оживає.

При мені Гордієнко попросив Такаєву:

— Відпустіть на деньок. Треба оглянути посіви...

Раїса Мухтарівна і слухати не хотіла.

— Ви хворі і забудьте про свої справи.

Гордієнко з благанням в очах підняв вказівний палець:

— Тільки на один день.

— Навіть на півдня не відпущу.

Голова вдався до обхідного маневру.

— Ви мене лікуєте сном?

Такаєва відповіла:

— Сном. Так що?

— Як же я спатиму, коли на душі неспокійно?

Такаєва розсердилась:

— Ще раз повторюю: викиньте з голови всі ваші турботи!

Гордієнко простодушню усміхнувся:

— Без них для чого й жити? Відпустіть, ну хоч на три години. Поки лягати спати, я буду на місці.

Раїса Мухтарівна запитливо глянула на мене. Я кивнув:

— Зарахуємо, як процедуру. Відпускайте.

Розділ вісімнадцятий

Ми одержали листа, який всіх нас приголомшив. Писав Василь Сидорович Корбут. Учитель. Юнацькі роки він прожив у панській Польщі. Там заслаб на тяжку хворобу, що прикувала його до ліжка. Визволення Польщі застало його на селі під Тернополем, у батьківському домі. Після смерті матері Корбут переїхав до сестри в Озерне.

Ось його лист.

«Дорогі товариші!

Звертаюсь до вас за порадою. Відомості про вашу роботу збудили в мені втрачену надію на одужання. Дозвольте розповісти дещо про себе. Я хворію з 1937 року. Хвороба скувала мене, наче лещатами, на горі і муку рідним. Ось уже чотирнадцять років лежу недвижно. Тільки правою рукою рухаю. Думаю, що вона тому не була переможена хворобою, що я довгий час мусив обслуговувати самого себе.

Місцеві тернопільські лікарі радили їхати лікуватись у Чехословаччину, в Песчни. Але на це у мене не було коштів. Де мені було взяти дві тисячі злотих? Такий люксус для нашого брата недоступний. Коли не гриб, то й не лізь у борщ. Не маєш грошей на лікування — загибай.

Отак, скривджений долею, коротаю свій вік серед болю і моральних мук. Бунтувати, обурюватись — значить бути схожим на того перського царя, який звелів шмагати батогами хвилі моря за те, що воно потопило його флот.

Серед розпачу, безнадійності все-таки я почуваю в собі волю до життя, віру в те, що здоров'я повернеться.

Я сподіваюсь від вас допомоги і доброго слова.

З подякою і повагою

В. С. Корбут»

Того ж дня я пішов до хворого.

Маленький будиночок, в якому він жив, був оточений тополями. Під вікнами кучерявилися кущі троянд.

Двері мені відчинила сестра Корбута — Анастасія Сидорівна, колгоспниця, доярка. Посеред чисто прибраної кімнати на ліжку лежав блідий чоловік. Навколо голови на подушці стирчали палички. Наче стріли. Палички довші, схожі на ключки, були підкладені під ступні і го-мілки. Низько над ліжком звисав ремінь з кільцем, прикріплений до стелі. Взявшись за кільце, Корбут час від часу пересувався в ліжку. Підтягувався, вибираючи зруч-

нішої пози. А паличками повертав голову, пересував ноги або розтирав тіло, щоб запобігти пролежням.

Коли я зайшов, Корбут опустив книжку. Глянув на мене.

— Ми одержали вашого листа. Я з лікарні.

Права рука хворого заплуталась у згортках ковдри. Він насилу визволив її, щоб привітатися зі мною.

— Добридень, добридень! Настенько, подай лікареві стілець...

Розмова зав'язалась відразу.

— Ви писали, що хворієте чотирнадцять років. Так, здається?

— Чотирнадцять, докторе...

— Скажіть, стан відтоді неухильно гіршав чи були й поліпшення?

— Були поліпшення, докторе...

Тоді я підбадьорливо вигукнув:

— Це вже перспектива!..

Корбут підняв на мене сумні очі.

— Але що не рік, стає все гірше...

Не поспішаючи, я оглянув хворого. Призначив рапні ванни, вітаміни, ліки від болю і снотворне. Все те, що завжди рекомендується при такому захворюванні.

— Це принесе вам полегшення,— сказав я, ховаючи в бічну кишеню ручку.

Корбут покрутив у пальцях рецепт.

— Мені таке вже виписували. Не допоможе.

Я помилився. Призначив те, що вже випробувано і не дало полегшення. Довелося дещо додати.

— Застосуємо ще новокаїнову блокаду.

Корбута це не окрилило. Він занепав духом.

— Нічого вже мене, видно, не врятує. Жити не хочеться.

Я нагадав:

— У листі ви писали інакше. Відчуваєте волю до життя.

— Коли я писав, так і було. Погода настрою мінлива.

— Треба любити життя.

— Любов ця без взаємності.

«Серед самовбивць,— подумав я,— рідко зустрічаються інваліди і тяжкохворі, тобто загартовані в боротьбі за життя. Найчастіше, це здорові люди. Жертви нещасливо-го кохання, сімейних драм, службових катастроф».

— Добре, поговоримо про взаємність. Що ви розумієте під цим словом?

— Нехай життя хоч чим-небудь порадує мене.

В тоні Корбута прозвучало благання.

— Не вважаю вашу хворобу невиліковною. До цього ми ще повернемося. Але навіть сьогодні, коли ви позбавлені можливості рухатись, ви не повинні відмовлятися від радощів життя.

Корбут глянув на мене. Чи не сміюся я з нього.

Я нічим не виказав свого хвилювання. Тоді він спитав:

— Чи сполучне щастя з неміччю?

— Жаль до себе викликає не той, хто прикутий до ліжка, а той, хто не знайшов себе в житті. Згадайте Островського, Маресьєва. Потрібна діяльність.

Корбут заперечив:

— Я людина безталанна.

— Не в талані справа, а в діяльності... У вас мусить бути мета. Знайдіть мету.

Пересунувши ключки, Корбут надав своїй голові положення, яке дозволило йому краще бачити мене. В глибині очей спалахнула тьмяна іскорка.

— Колись я збирав монети. Старовинні. Їх було у мене багато. Велика колекція.— Він ледве помітно посміхнувся.— Дуже кохався в них. Вивчав. Через них я був зв'язаний з усіма епохами. З цілим світом.— Помовчав. Потім склав пальці так, як тримають монету.— Оцю заробив кріпак. За цю купили раба. Цю відібрав у поміщика Стенька Разін і віддав бідному.

— Де ж ваша колекція? — спитав я.

— Забрали німці. Відіняли милицію в безногого. Наче я осиротів. Збирання монет — хвороба.

Я розповів про захоплення Такаєвої — про коралики.

— Розумію вас. Це справді хвороба. Але корисна хвороба. Коли б'ються між собою дві хвороби, виграє хворий. Вам було краще, коли збирали колекцію?

— Я був зв'язаний з життям...

— Чужим і давнім. А ви можете бути зв'язані з життям теперішнім, нашим. Стати незамінною людиною в колгоспі. Це справа важливіша за нумізматику.

Корбут насторожився. Сестра поклала братові на чоло натруджену теплу руку. Я розумів, що важила для неї ця розмова.

— Як саме? — спитав Корбут.

— Ви — мисляча, здібна людина. Вам зовсім неваж-

ко оволодіти якою-небудь спеціальністю: агрономією, бджільництвом...

— Це неможливо. Адже я прикутий до ліжка...

— Приходитимуть до вас на пораду,— вів далі я.— Щоб написати куховарську книгу, не треба самому варитися в котлі. Головне для вас — діяльність. Праця. Гіппократ говорив: «Поривання розуму до чогось приносить з собою бадьорість, вічно спрямовану на зміцнення життя». Ви самі писали: вашу праву руку не пододала хвороба. А чому? Ви нею працювали... За роки хвороби нагромаджувалися у вас ресурси діяльності...

Очі Корбута прояснилися. Він слухав уважно. Потім раптом кинув:

— Я безнадійний хворий.

По інтонації відчувалося, що сказав він це, аби викликати заперечення.

— Безнадійний хворий той, хто перестає боротись. Поки йде боротьба, немає ні переможців, ні переможених. Ви продовжуєте боротьбу.

Впіймавши дзеркальцем обличчя сестри (розмовляючи, користувався дзеркальцем, бо йому важко повертати голову), він лагідно їй усміхнувся.

— Оскільки це стосується вас,— закінчив я,— то немає підстав припиняти боротьбу. Серед усіх ліків, які ви приймали, найдійовіші для вас — п р а ц я.

Ми тепло попрощалися. До хвіртки мене проводжала сестра Корбута. Тут зупинилися.

— Не піднятися йому. Чотирнадцять років. Я знаю. Ви правду йому не сказали...

— Що допомагає хворому, то і є правда. Поправиться він.

Сестра глянула на мене ясними очима.

— Хай справдяться ваші слова.

«Сказати собі «хворий безнадійний» — значить, скласти зброю,— думав я дорогою,— чи варто боротись, коли хворий приречений. Але часто приречені видужують. Всупереч сумним передбаченням лікаря. Ми будемо захищати принцип: немає безнадійних хворих. Це вихідна позиція».

В лікарні я враз відшукав Гордієнка, голову колгоспу.

— До вас незвичайна справа, зовсім незвичайна. Ви знаєте Корбута?

— Доярку?

— Ні, Василя Сидоровича.

— Брата Настиного? Особисто з ним не знайомий.

— Оце йду від нього. Цікавий чоловік...

І я розповів голові про зустріч з ним. Потім показав листа Корбута.

Сповнений щирого співчуття, Гордієнко спитав:

— Ліків дістати йому чи пугівку? Колгосп це зробить.

Я відповів:

— Ліками не повернеш його до життя. Головне — знайти Корбуту роботу в колгоспі. Він мусить працювати.

— Як же він працюватиме? — здивувався голова.— Коли хворіють, лікарі забороняють працювати. А ви, значить, навпаки, нехай працює. Це лікування. Яка ж в колгоспі робота? Земля, трактор, ферма...

— А іншої роботи немає? Давайте подумаємо. Корбут багато читає, прекрасно пише. З листа видно. Можна зробити з нього корисну людину в колгоспі. Таку, якій уже завтра ви платитимете трудовні.

Гордієнко розсміявся.

— Гроші у Корбута є. Недавно в колгоспі була виплата. Настя у фартусі понесла.

— Не в грошах, звісно, справа. Психологічне значення це має. Людина свою силу відчує... Ви це на собі перевірили... Згадали?

— Розумію, розумію, докторе. Щось знайдемо для Корбута. Як тільки вийду з лікарні, займуся цим.

Незабаром Гордієнко видужав. Він запросив мене до себе. У нього визрів план. Хотів поділитися ним зі мною. Ввійшли у хату разом з господарем. Дружина голови протирала ганчіркою листя фікуса. Фікус був величезний, гіллястий, займав мало не половину кімнати. Хазяйка розгубилася, образилась.

— Як же ти гостя привів не попередивши? У мене не прибрано, не приготовано.

Гордієнко заспокоїв дружину.

— Тут справа важлива. Не біда. Доктор пробачить...

Скатертини, завіси, рушники — все було гарно вишите руками господині. На стіні висіла партизанська фотографія: голова партизанів у загонах Федорова. Господиня заметушилася, почала накривати на стіл.

Гордієнко дістав із шафи дві книжки й показав мені:

— Бджільництво тут добре викладене. Наш пасічник, Карпо Шовкун,— ви з ним знайомі, лікували його,— цих книжок, звичайно, не читав. Він — практик. Не дуже

грамотний. Конструкція наших вуликів застаріла. Потрібна людина, яка могла б у цій справі до пуття розібратись і порадити.

Я зрадив.

— Правильно, Корбут з цим впорається!

Гордієнко з хвилину постояв, щось міркуючи. Знову повернувся до шафи. Приніс ще дві книжки.

— А це для роботи з політгуртком. Прийдуть до нього люди, от він з ними і працюватиме.

На підвіконні коло дивана — стопка книжок. Голова назвав їх «черговими». Це — нові книги, які він відклав, щоб прочитати: про будівництво ферм, вирощування технічних культур, розведення бобрів, лисиць, кролів. Але прочитати їх серед щоденного клопоту він не встигав.

— Книжки «чергують», а я їх не читаю. Втомлююсь. Часу не вистачає. І ці книжки я теж віднесу Корбуту.

— Ого! Скидається на те, що ви шукаєте роботи для цілої бригади. Правду кажуть: апетит з їдою прибуває!

Охоплені нетерпінням, ми негайно пішли до Корбута.

Корбут був дуже зворушений, почувши про наші наміри. На його знак Анастасія Сидорівна пригвинтила пюпітр до ліжка. Корбут поклав на нього книжку і незграбними рухами почав гортати її. Зімкнув тремтячі повіки. Його мучили сумніви.

— Чи вистачить сил? — промовив він пошепки.

— Романи читаєте, то й ці книжки подолаєте... — сказав Гордієнко.

— А потім?

— Потім з Шовкуном поговорите. Він людина лагідна, на добрі поради чуйний. І діло піде... Піде діло! — підвищив голос Гордієнко.

Корбут поволи розплющив очі. Вступив погляд у вікно.

Легко було прочитати його думки: за вікном гомоніло, вирувало життя. Відгомін цього життя що не день немовби віддалявся. Ставав глухіший. Він, Корбут, був за бортом цього життя. Серед безгоміння хвороби. Серед безсилля і слабості. Нестерпно почувати себе зайвою людиною, тягарем для сім'ї. Своїм існуванням затьмарювати чужі радощі. І раптом з нашим приходом гомін життя немовби наблизився. Став відчутнішим. Людині на воді кинули круг. Чи стане в неї сил вхопитися за нього.

Ледве помітна усмішка промайнула на обличчі Корбута. Як відбиток ранкової зорі.

— От і добре, — вгадав мовчазну згоду голова.

Розділ дев'ятнадцятий

Зранку я побував у двох київських лабораторіях. Знайомився з роботою платизмографа (ми придбали такий апарат для дослідів). О четвертій годині повернувся додому. Нікого не було. Відчув утому і ліг спати. Прокинувся — Світлана сиділа біля моїх ніг.

— Тільки і всього. Поспав і поїдеш знову.

Я промовчав. Ухилився од відповіді.

— А Саша де?

— Пускає кораблики в басейні фонтана. І я з ним пускала. Весь вільний час з ним... Удова при живому чоловікові.

Я сів і обняв Світлану. Вона відсторонилась.

— Усміхнись. Я люблю, коли ти усміхаєшся.

— Ми так рідко бачимось...

— Я завжди пам'ятаю про тебе і сумую.

— Не бреш, будь ласка. Прошу тебе.

Дійсно, я збрехав. Коловорот подій. Перебудова лікарняного побуту, дослідів... Сутички з Мочаловим, Неверовим, Богоявленським. А Світлана і Саша живуть у моїй підсвідомості. Вони є, присутні. Я їх не зрадив, не кинув. Просто не вистачає «ресурсів душі».

— Що ж мені робити? Кинути Макарівку і повернутись?

— Не знаю, не знаю. Але далі так жити не можна.

Я взяв її руку в свої. Тепла, маленька, суха долонька.

— Ось що: переїжджай у Макарівку.

Вона здригнулася.

— Все повинно коритись твоїм інтересам. У мене теж є інтереси. Такий же лікар, як ти. А квартира, дитина? І ще...

— Що ж іще?

— В Макарівці я буду такою ж самотньою, як у Києві. Нічого не зміниться.

— Зміниться. Адже ми будемо разом.

— От візьму Сашу, речі. Зберусь і поїду.

— Як це буде прекрасно!

— Знаєш, що це неможливо. Сам прив'язав мене до Києва. Міг відмовитися від Макарівки. Тебе не змушували...

— Я це зробив з міркувань...

— Ні, ні. Не треба високомовних слів!

Її очі позеленіли. Я розумів: наболіло. Почекаю. Заспокоїться.

— Світлано...

— Наукова праця, обов'язок, ідеї... Все це я вже чула.

Вона вибігла з кімнати і грюкнула дверима. За кілька хвилин повернулась. Сіла поруч.

— Вибач. Не хотіла тебе образити.

Відтанула. Очі прояснились. Стали світло-карими. Мій улюблений колір.

— А я думав, ти мене розумієш...

Вона підняла брови... «Чи розумію я її? Все сама і сама». Заколола неслухняне пасмо. Зітхнула, наче сказала: «З цим покінчено, забудьмо».

— Ну, говори. Як ідуть справи у Макарівці?

Слухала уважно, не перебиваючи.

Я розповів про останні досліді, про «пейзажі», про Мотю Козлову, про Галіна, про Корбута.

Кутики її губ ворухнулись.

— Прочитала про лікарню в газеті. Розписали бозна-як.

— Облили похвалою, як цукровою глазур'ю кондитерські вироби.

— Богоявленський тут розійшовся. Цитував ваше звернення до хворих: «Ви лягли в лікарню... Як цьому не радіти». Говорив з в'їдливою посмішкою: «Що не кажіть, у лікарню йдуть з нещастя і з іншою метою, ніж, скажімо, на бал». Мабуть, він мав рацію...

(Вона завжди так. Сперечаючись зі мною, ставала на бік противника, а з іншими заведе розмову, захищає нас).

— І ти з ними згодна, Світлано? Все залежить од вихідного стану. Одні радощі у здорових, інші — у хворих. Коли Галін став нормально їсти, він учадів од щастя. Він так і сказав: «Збожеволів від утіхи, зробивши нормальний ковток». Ти коли-небудь бачила людину, якій повернули зір? Або слух? Художника, наприклад, або музиканта? Справді збожеволіти можна.

Заперечувати було важко. Але поступатися вона не хотіла. Згадала старі заяложені аргументи:

— Все-таки головне — ліки. Все інше — базікання. Сентименти і сльози.

(Це вона з чужого голосу. Скільки раз плакала у мене на грудях після якої-небудь помилки або невдачі).

— Головним стає те, що упущено. Потім відновлюється співвідношення. А сліз не терплю. Заважають бачити. Співчуття — це мужність. Все! Поговорили про високі матерії, годі. Хочеш пригостити мене чаєм?

Заметушилась і пішла до кухні. Повернулася з підносом. Накрила целофановою скатертиною круглий столик. Потім все розставила: чайник, склянки, цукорницю, блюдо із скибками цитрини, бутерброди. Спритні, гарні руки, фартушок з воланами.

На мене повіяло втраченим затишком. Саша кидається на руки. Кучерики приємно лоскочуть شوку. Дбайлива дружина. Ввечері — прогулянка машиною, гості, театр. А що тепер? Потерта ведмедяча шкура на підлозі, залізне ліжко з випнутою пружиною. Плювки Неверова, Мочалова. Ні, кривиш душею! А Гайовий, Василенко, Михайлюк? А товариші по роботі? А сотні друзів серед хворих?

Світлана розливала чай, притримуючи кришку чайника. Вгадала мої думки.

— Скільки ж ти ще будеш у Макарівці? Рік? Два? Солдатка жде чоловіка з фронту. Б'єшся за людину? Щось на собі я цього не відчула.

Не стрималась. Вколола. І враз обурилась. Нарешті!

— Який же мерзотник Богоявленський! Якби ти бачив, як він злопихав. Тикав мені в обличчя газету...

Я розсміявся.

— Пізнаю тебе, Світлано...

Біле пасмо впало на скроню. Побільшало за останній рік срібла.

Пригадалось: якимсь рано випав сніг. Він ліг ще на зовсім зелене листя. Світлана тоді сказала: «Рано посивіли дерева».

Я долонею пригладив її волосся.

— Рано посивіле листя...

Вікно з кабінету було широко розчинено в небо. Над краєм підвіконня здіймалося тремтяче сяйво далеких міських вогнів.

Я глянув на годинник.

— Вже поспішаєш? Побудь зі мною сьогодні. Не їдь.

Після вечері ми довго ходили міськими вулицями, милувались вечірніми вогнями.

— Чи говорив я коли-небудь, що люблю вас?

— Ледве пригадую. Коли можете, повторіть...

Розділ двадцятий

Безглуздим і страхітливим буває втручання випадку. Гордієнка внесли до нас з розбитою головою і розчавленим тілом.

Своєю «Победою» голова повертався з Макарівки. Поперед нього, заслонивши дорогу, їхав ЗІС. Посигнавив. ЗІС узяв праворуч. Гордієнко виїхав на звільнену смужку шосе. В ту ж хвилину, наче з-під землі, виросла перед ним вантажна машина.

Що робити? Ліворуч — кювет, праворуч — ЗІС, попереду грузовик. Голова загальмував, але було вже пізно. Машини врізалися одна в одну і звалилися в кювет. Тепер це була спотворена купа металу.

Голова лежав долі на носилках. Хтось просив води. Хтось шукав умивальника. В маленькій приймальній було тісно. Колгоспники в забризканих кров'ю плащах принишкли. Я протиснувся крізь натовп до потерпілого. Побачивши мене, він простогнав: «Рятуйте, докторе».

Всі вийшли у вестибюль і там пошепки розмовляли.

Варя Левчук роздягала Гордієнка. Оголилася роздроблена нога. Відразу стало ясно — ампутація немимуча.

Вбігла схвильована Нюся. І враз відвернулася, затуливши обличчя руками.

У вестибюлі я помітив Швеця, Нюсиного чоловіка. Поруч стояв Федот Коваль. З натовпу спитали:

— Вживе?

Я відповів невиразно:

— Поранення дуже тяжке.

З двору в цей час почулися квапливі кроки. Хтось пошепки сказав:

— Єфросинія Антонівна. Дружина Гордієнка.

Натовп розступився. Без хустки, із скуйовдженим волоссям, ввійшла у вестибюль жінка. Руки вона притискала до грудей, наче хотіла ними захистити серце від удару. Ступала повільно, як сліпа. Спитала беззвучним голосом:

— Що я дітям скажу?

Жінка похитнулася. Швець і Нюся посадили її на ослін біля стіни.

Піднімаюсь на другий поверх. Під ногами порипували сходи. Здавалося — кінця їм не буде. За мною ішов Федот.

— Хіба це шосе? М'ясорубка. Таку людину загубили.

Федот спинився на сходах і кинув мені навздогін:
— В добрий час, докторе...

Миючи руки, дивлюсь у вікно. Скуйовджені хмари закрили півнеба. На обрії, проти вечірнього сонця, позначилися косяки дощу. Поміж хмар проглядало палаюче небо. Барви на заході, де сідало сонце, мінялися щохвилини. Перед очима проходили: то зловісна картина пожежі, то пасма гір, що руйнуються. Ця тривога в природі, що супроводить захід сонця, зливалася з тривогою душі.

Вимивши руки, я нещільно закрутив кран. З операційної чую, як серед тиші глухо падають краплі води в раковину, нагадуючи про плин часу.

Обличчя Гордієнка майже не вирізняється на тлі подушки.

Варя об'явила тиск: «дев'яносто — сорок». Шок третього ступеня.

Груздьова переливала кров. Одна за одною йшли процедури. На стегні лежав джгут. Варя обережно розпустила вузол. Я знайшов пошкоджену судину і затиснув її. Потім блокував ногу розчином новокаїну.

З Макарівки повернулися Такаєва з Лагодою (були там на конференції).

— Дружина Гордієнка просить викликати професора з Києва,— сказала Такаєва.— Чи є в цьому потреба? Я відповів:

— Треба викликати. Дамо їй відчуття, що вона зробила все для того, щоб урятувати чоловіка й батька своїх дітей, і що сумління її чисте. Наше самолюбство цим не буде уражене.

Кого викликати? Панаріна? Углова?

Я продиктував текст телеграми Углову. Федот відніс її на пошту.

Надійшов час операції. Всі зайняли свої місця. Лагода давав наркоз. Допомогала Такаєва. Почав з ампутації. Огидне втручання. Як акт безсилля. Хірургія — творчість, а це калічення. Те, що робить трамвай або поїзд.

Від ампутації перейшли до череворозтину. Розрив кишки. Довелося видалити її.

Нараз стало неприємно тихо. Я глянув на груди: не дихають. Кров одразу зробилася чорна і блискуча, мов лак. Чорнильні калюжі. В цей час я вже накладав останні шви.

Лагода відключив наркоз, скинув маску.

Очі хворого були відкриті й нерухомі. Два сірих німих кружечки. Нижня щелепа одвисла.

Петро Андрійович миттю відв'язав руки. Одну дав мені. Ми почали робити штучне дихання. Виводили лікті за голову, потім опускали їх, притискаючи до грудей. Вдих — видих, вдих — видих. Одна, дві, п'ять нестерпно болісних хвилин. Груздьова впорснула лобелін — ліки, що збуджують дихальний центр.

Прожектори немилосердно пекли голову.

— Ра-аз, два, ра-аз, два... — командував Лагода.

На стінах ритмічно снували величезні тіні. Кожний помах рук супроводився свистячим звуком легень.

На мить припиняємо рухи. Ворухнулись ніздрі, заколювалися груди. Дихання відновилося.

Ми довго мовчки сидимо в операційній.

Гордієнко млявим рухом витер очі. Несподівано спитав:

— Котра година?

Прозвучало це особливо значуще. Про час питала людина, стоячи на порозі смерті. За цим порогом годинам не ведуть ліку.

Потім Гордієнка перенесли в палату. Там обклали грілками, закутали ковдрами.

Він важко дихав, наче піднімав якусь вагу. Немов ще боровся з металом, який притиснув його в машині.

Пригадалося: «І діло піде. Піде діло!» — вселяв він у Корбута віру в свої сили. І справді діло пішло. Після цього колгоспники називали свого голову «доктор Гордієнко».

Крадучись, ввійшла Нюся. Із страхом спинила погляд на ковдрі без згортки на тому місці, де мала бути нога. Відкликала мене в сторону.

Не чекаючи питання, я сказав:

— Тепер йому краще, Нюся.

...Лікарю, ти живеш серед невпинних тривог. Тобі відоме безмірне горе втрат. Кожне з них залишає рубець у твоєму серці. До твоїх особистих тривог, які, звичайно, є в житті кожної людини, долучаються тривоги і страждання твоїх хворих.

Не нарікай на нелегку долю свою. Ставши лікарем, ти вже не належиш собі. Тебе покличуть, і ти підеш: серед

ночі, у хуртовину, під грозу. Немає такої перешкоди, яку б ти не здолав на путі до хворого.

В міру того, як збільшуються страждання й срібляться твої скроні, приходять і радощі, які так чи інакше стають і твоїми радощами.

Проблиск свідомості в очах, рух пульсу, безмовні досі уста, що розкрилися для подяки,— квіти на твоєму шляху. Їх ти зриваєш мало не щодня...

...За вікном, в нічній тиші, клацнули автомобільні дверцята. Приїхав Углов. Він ввійшов у приміщення Лагоди. Там на нього чекали. Я теж спустився до них.

Углов втомлено привітався. Подаючи йому руку, відчув ніяковість. Справді, я поведився тоді, на квартирі Углова, як хлопчисько. Але Углов і в думці не мав нагадувати мені про це зараз.

— Чим можу служити?

Професор важко опустився на стілець.

Я розповів про Гордієнка. Углов слухав уважно. Очі, сховані в пергаментні мішечки, темніші, ніж колір обличчя, гостро поблискували. Берет на лисині, наче чубок. Плечі опущені. Птах.

Такаєва подала халат Углову. Зійшли на другий поверх.

Крізь шторку пробилося місячне світло. На стіні й обличчі хворого лежали великі тіні від спинки ліжка, наче пруті ґрат. Тюрма хвороби.

Я вклучив світло. Гордієнко прокинувся.

Після дослідження професор підбадьорив голову:

— Видужаєте. Такі, як ви, не вмирають. Строки не вийшли.

Він зробив запис в історії хвороби, і ми повернулися до Лагоди. Там уже був готовий чай. Такаєва заварила його міцно, по-татарському.

— Спасибі. З насолодою вип'ю.

Розмішуючи ложечкою чай, Углов кинув на нас побіжний погляд.

— Що таке хірургія, про це говорить ваш вигляд. Вона спалює, обвуглює.

Професор зробив ковток, поставив склянку на блюдечко. Посміхнувся своїм думкам.

— Різні бувають тривоги. Дочка моя — артистка,— розповів він: — У неї збираються друзі по сцені. У них свої жалі й турботи: у тієї парик відстав, ту не проводили оплесками. І на очах у них сльози. Речі пізнаються

в порівняннях. Я подумав у цю хвилину про нашу з вами професію. Воскресаємо разом з хворим і вмираємо разом з ним по десять разів на добу. А коли ще й помилку зробиш, піддаси себе такій хімії, що й подітися нікуди. Тяжкий у нас хліб.

Я взяв під захист дочку Углова.

— Артистам теж нелегко. Ми люди однієї долі, а вони живуть долею всіх своїх героїв. Страждають, уболівають, вмирають. Тарасова щонайменше раз на тиждень розлучалася з чоловіком і кидалася під поїзд.

Раптом вбігла Варя. Окинула нас розгубленим переляканим поглядом.

— Ой, не буде вам цей чай солодким...

Ми вибігли на другий поверх.

О, це сум'яття, добре відоме лікарям, як передсмертне. Гордієнко борсався, розкривався, набираючи необережних, незручних поз. Знекровлені губи, скляні очі. Углов визначив:

— Повторний шок.

Були пущені в хід усі засоби. В артерію проти струменя я перелив кров. Стоячи в головах, Петро Андрійович давав кисень із затиснутої під ліктем подушки. Варя робила уколи. Професор тримав руку на пульсі.

Перед ранком настало полегшення. Гордієнко заснув, наче забувся.

У коридорі Такаєва спитала:

— Що сказати дружині? Вона чекає у вестибюлі.

Углов відповів:

— В усякому разі, не подавати надії... Несподіване горе страшніше, нерозважніше, ніж таке, до якого себе готуєш.

— Казати, що умре?

— Ні. Лікарі не присуджують. Скажіть, що треба бути готовим до всього. При всій недвозначності цієї фрази, дещо лишається для законної надії.

Увечері прийшов Гайовий. Відвідав Гордієнка.

— Тепер я герой,— сказав голова,— а вночі вже з ангелами радився.

Секретар пожартував:

— Колгосп на тому світі організовував?

— От-от. Справа ж ця для мене звична.

Гайовий підбадьорив голову:

— Все буде добре. Не хвилюйся. Одужаєш.

Гордієнко посміхнувся:

— «Веселі люди швидше видужують і довго живуть». Так, здається, сказано у вашому зверненні до хворих?

Лагода схвально кивнув:

— Запам'ятав наші поради...

— Колгосп візьму під свій особистий нагляд. Не турбуйся про нього,— обіцяв секретар.

У коридорі Гайовий спитав:

— Є надія на одужання?

У напіввідчинених дверях палати видно було насторожені обличчя хворих.

Петро Андрійович взяв під руки Гайового й Углова і повів їх по коридору, далі від палати.

— На лікарські розмови у хворих слух чутливий, як у нічних птахів або гірських турів. Ходіте, в кабінеті поговоримо.

— Принаймні все, що треба, зроблено,— сказав Углов.

Гайовий розповів про Гордієнка. Згадав його партизанське минуле, як він створював колгосп. Потім глянув на нас і сказав:

— А вигляд у вас втомлений, фронтвий.

Углов наїжився. Ворухнув ліктями, наче крилами.

— Хірурги завжди на фронті. Ми вже про це тут говорили секретарю. Професія нас не милує. Як хіміки, ми дихаємо шкідливими наркозними парами. Як робітники гарячих цехів, знемагаємо від жару під промінням прожекторів у цератових фартухах і подвійних халатах. Як люди важкої фізичної праці, десятий піт проливаємо над довготривалими операціями. Як льотчики-випробувачі, витрачаємо нерви і душу. І вмираємо на багато років раніше від людей інших професій. Хірургів, секретарю, слід поставити в особливі умови.

Гайовий сказав:

— Охоронний режим для хірургів?

— Саме охоронний. Результати операції від цього погіршуються. Перед операціями я заглядаю в очі своїм хірургам. З тьмяним поглядом до операції не допускаю. Всіх ображених, тих, що не виспались після сварок з жінками... Помилки хірургів, водіїв автобусів, льотчиків надто дорого обходяться. Гм... Ви б хотіли лягти на стіл до хірурга, якому вчора відмовили в квартирі?

Гайовий посміхнувся.

— Коли б помишляв про самогубство...

— То ж воно і є...— Углов підвівся.— Тепер дозвольте поцікавитись: як живуть ваші лікарі.

Всі оглянулись на Лагоду.

— Нема причин дорікати.

Углов стенов плечима.

— Тоді дозвольте потиснути вам руку.

Мені дуже хотілося показати Углову лікарню. Наші гістологічні дослідження. Але я не міг йому цього пропонувати після безсонної ночі.

Несподіванкою була просьба Углова:

— А тепер познайомте мене з лікарнею. Будьте ласкаві.

— Ви дуже втомились. Відкладемо до іншого разу.

Професор пальцем почухав брову.

— Продуманий привід, щоб приховати від мене всі ваші... досягнення. Але не будемо гаяти часу.

Углов оглянув лікарню. Всі засоби олюднення медицини. Побували у віваріумі. Посиділи над мікроскопом.

Професор подякував, не сказавши нічого про свої враження. Склав на животі руки. Покрутив великими пальцями. Немовби заперечуючи невидимому опонентові, кинув:

— Гм... тут лікують не самими тільки картинами.

Вийшли у двір. Від квітників, густих заростей парку пахло вранішньою свіжістю. Підійшла Єфросинія Антонівна. Поривчасто, надірваним голосом спитала:

— Скажіть, житиме? Це мій чоловік... Наш батько...

Професор замислився. Очі в пергаментних мішечках пробігли по обличчях лікарів, Гайового і зупинились на особняку. Всупереч нашій умові він відповів:

— Буде!

Углов і Гайовий поїхали разом.

На тумбочці лежав розпечатаний лист. Голова з зусиллям намацав конверт і передав мені.

— Від Корбута. Як вам це подобається? Поздоровляє мене з хорошим результатом операції. Дивак...

Я пробіг листа: «Перемогло життя. Втрати при цьому не беруться до уваги».

Одразу після ампутації людина вже починає мислити і переживати, як безнога. З життя викреслено якесь благо. Його вже немає, але з часом заміщується іншими благами. Міцнішим стає те, що лишається: друга нога, руки, зір, слух.

— Ви були у Корбута? — спитав Гордієнко.

— Був. Працює. За його проектом побудували нові вулики. Вигідно відрізняються від старих здовженою фор-

мою і яскравою розцвіткою. Пасічник Шовкун задовлений.

— Молодець Корбут,— похвалив голова.

— Знаєте, що він мені сказав? Позаду лишилася жахлива свідомість того, що ти зайвий.

Увійшов Галін. Виписується. По нього приїхала машина. З робленою бадьорістю звернувся до Гордієнка:

— У тебе гарний вигляд, старий!

Галін почував ніяковість. Перед тяжкохворим завжди трохи соромно за своє здоров'я. Ніяковість вишукано одягненої людини поруч із злидарем у лахмітті.

— Тепер я герой,— погодився голова.

Галін з добрими побажаннями потиснув йому руку. В коридорі зустріли Такаєву.

— Бажаю вам більше не хворіти,— сказала вона Галіну.— І ще: краще думати про медицину.

— Ви злопам'ятливі. Я вже давно відмовився від своїх поглядів. Застаріли.

— Отож-то,— повчально посварилася вона пальцем.

— А втім,— повернувся до свого стилю Галін,— я волів би з хірургами зустрічатися за столом, а не на столі.

— Не заперечую...— посміхнулася Такаєва.

З тацею в руках поруч спинилася Мотя Козлова. Коричнева сукня, фартух з воланами, мереживна наколка. Галін подав руку Моті на знак того, що образи забуто.

— До побачення. Спасибі за все.

Мотя посміхнулася (вона навчилася все-таки посміхатись).

— Без вечері я вас не відпущу. Ні, ні. Повечеряєте, тоді поїдете.

Галін підкорився.

Коли інженер сідав у машину, лікарі висипали у двір. Канашкин пустився у філософські міркування.

— До речі, про техніку і про Гордієнка. Він — жертва техніки. У скількох людей відняла життя техніка! При комунізмі люди пересядуть з автомобілів на диліжанси. Скінчиться нервовий вік. Це я вам кажу.

— До побачення! — попрощався Галін.

— Хай вам щастить!

Розділ двадцять перший

Поступово, крок за кроком, складалася наша лікувально-охоронно-стимулююча система. Мала вона шість положень і не виникла на голому місці (Канашкін говорив: «На голому тілі». Завжди плутав слова). Будівельний матеріал — медицина вітчизняна, зарубіжна, медицина народна. Відомі положення і положення нові, що їх розробили в лікарні.

Чому ми назвали систему охоронною?

Людина живе в загальноприродному оточенні і у світі речей, створених нею. Як тільки вона захворює, навіть звичні подразники зовнішнього середовища стають для неї непосильними. Змінюється закон силових відношень. На слабкий подразник тепер іде інша реакція — відповідь. З захворюванням пристосувальні можливості «урізуються». Тому лікарняне оточення повинно бути для одних таким, що щадить, охороняє, а для других — стимулюючим.

Чому ми назвали систему лікувальною?

Лікарняне оточення складається з повітря, їжі, ліків, хворих, персоналу, відвідувачів, приміщення. Що ми зробили? Усунули шкідливі подразники, пом'якшили звичні, а корисні посилили і штучно запровадили нові, тренувальні. Все це лікує. Звідси — л і к у в а л ь н а.

Вважалися невіддільними від лікарні запахи ліків, гною, стогони і крики, шум персоналу, людські каліцтва, страждання; брутальність персоналу — наслідок «звикання» до страждань і озлоблення (Галін у свій час говорив: «Гуманний лікар? Звучить, як «смажений лід». Поняття несполучні); змушена бездіяльність хворих, ізоляція, тривале перебування в помешканнях закритого типу, уніфікація одягу, як у тюрмах...

За певних умов все це обтяжує захворювання або викликає ще й нові. Іноді це виникає відкрито: «госпіталізм», ятрогенія, психоз, безсоння; іноді — приховано.

Крик у перев'язочній, або неприємний запах, або брутальність сестри, лікаря можуть викликати приступ стенокардії, гіпертонічну кризу, алергічну реакцію, підвищення температури, якщо в організмі є готовність до такої реакції, якщо такі реакції немовби «стояли на черзі».

Фізіологи говорять: домінанта, сумація.

Пригадуєте дослід на собаці, про який прочитав мені Лагода в перші дні?

Легко уявити аналогію. Ще нема хвороби. Але на хворого обрушуються наші лікарняні «залпи» (крик Ніни Чумак, брутальність Канашкіна, запах гною, кров на пов'язці або на халаті хірурга), і хвороба «дозріває». Немовби посилюються хвороботворчі причини (домінанта). Складаються із зовнішніми подразниками (сумація).

Колись катували шумами. Понад дві тисячі років тому за імператора Ші Хуанті був виданий закон: «Хто ганьбить всевишнього, того не можна вішати, але флейтисти, барабанщики і крикуни повинні безперервно грати перед ним, поки він не впаде мертвий, бо це найжахливіша смерть, якої може зазнати людина».

Скільки дивовижних спостережень робили ми. Психологія — істотний фактор. Одна річ звук, коли стукають двері, інша — стенозуюче дихання, або астматичний кашель, або хрипіння вмираючого. Навіть один і той самий шум по-різному впливає: коли чекаєш трамвая, гуркіт від наближення його тішить; коли переходиш дорогу, — лякає; коли трамвай гуркотить під вікнами, втомлюєшся.

Власний шум втомлює менше, ніж той, який створюють інші. Селянин шум переносить важче, ніж городянин. А ще багато залежить від усталеного способу життя, стану в даний момент, асоціацій, які виникають. Під вікном завищала пила, і мій хворий закричав від болю, схопившись за коліно. Колись він переніс операцію на кістці, і біль зв'язався із звуком пили...

Чи володіємо подразниками зовнішнього середовища?

Почасти. Дозування їжі, ліків, температури помешкань і т. ін. Але дуже багато подразників вторгаються стихійно і безконтрольно. Деякими з них управляти важко. Наприклад, взаємодією хворих.

Варю Левчук ми переодягли в лікарняну білизну і поклали на ліжку. Сестра вела щоденник. Цікаві зробила спостереження. Коли в її палату поклали тяжкохвору, все змінилось. Принишкли, зникли усмішки. Хмари заступили небо. Мотя виносила залишки їжі. У багатьох безпричинно підвищилась температура. Почалися скарги, яких не було досі. І що важливо: ці скарги повторювали скарги тяжкохворої. Одна відмовилася від операції. Друга вимагала, щоб її виписали недолікувавши...

Чи безпорадні ми перед такими вторгненнями?

В якійсь мірі. Але навіть «вторгнення» доступні контролю. Зовнішній світ треба впускати в лікарню «з дозволу лікаря і з його наказу». Як впускає зовнішній світ в лабораторію експериментатор.

Крім зовнішнього середовища, є внутрішнє. Організм з усіма його системами. Зовнішнє середовище сигналізує про себе через зовнішні сприймальні прилади — органи чуттів. А внутрішнє — через внутрішні — механорецептори, хеморецептори, терморецептори, осморецептори. Нервові збудження, що йдуть від них, досягнувши кори, викликають відчуття. Скільки є всіляких неприємних, тривожних відчуттів: біль, оніміння, зуд, саднення, розпирання, шум у вухах, запаморочення, нудота. Спочатку ці відчуття мають захисний смисл. Сигнал тривоги. А згодом ускладнюють хворобу. Розвивається зачароване коло: хвороба — тривожні відчуття — хвороба.

Чи завжди біль є наслідком хвороби? Його можуть викликати випадкові подразники. Навіть «небольові» — звук, світло, охолодження, незручна поза. Зорові, нюхальні, слухові подразнення немовби перетворюються в больові. Це відбувається при підвищенні й збудженості больових центрів.

Спостережливі лікарі давно помітили: ускладнення трапляються частіше після операції болючих.

Знову ми звернулись до дослідів. Заразли тварин бреславською паличкою. Було дві групи тварин. Одній завдали біль, другій — ні. Перші гинули значно раніше, біль прискорював загибель.

Отже, зняття болю є лікування.

Чи безпорадні ми перед болем? Ні, звичайно. Проти больовий арсенал лікаря великий: наркотики, анельгізуючі речовини, тепло, холод, масаж, електрознеболювання (струми Бернара, УВЧ), слово, умовні рефлекси... І великий арсенал засобів, які викликають приємні відчуття: ванни перлинні та кисневі, пахощі квітів, смачна їжа, свіже повітря.

Так склалося перше положення лікувально-охоронно-стимулюючої системи:

охорона від шкідливих зовнішніх і внутрішніх впливів і застосування та посилення корисних впливів, стимулюючих, тренувальних.

Ми і надалі провадили спостереження, експериментували.

В яких умовах відбувається лікування? Ліки (процедури) приймаються серед звичайної обстановки на очах у хворих, серед шуму і метушні лікарняного дня.

Але це один бік справи. Інший — стан організму. Призначені процедури можуть припасти на біль, зуд, або спрагу, чи почуття голоду. Виявляється, це знижує ефект лікувальної процедури. Викликає конкуруючу діяльність. Діє, як гальмо.

Ми поставили дослід. Собаці ввели пілокарпін (речовину, що викликає слиновиділення). Заміряли кількість слини і дослідили хімічний склад. Через якийсь час дослід повторили. Ввели таку саму дозу полікарпіну. Слідом за цим (в різних дослідах) викликали шум, підносили до ніздрів формалін, або світили ліхтариком у вічі, або робили уколи, або роздували шлунок через введену в нього трубочку. І кількість виділюваної слини скоротилась на чверть, половину і більше. І хімічний склад змінився. Всі ці «випадкові подразники» гальмували вплив ліків, спотворювали діяння.

Ми зробили висновок: повинна бути «лікувальна кімната». Святилище лікарні. Метушня і перешкоди не проникатимуть в неї. «Башта мовчання» Павлова.

Так склалося друге положення системи:

створення спеціальних умов, які підвищують ефективність процедур і ліків.

Людські стосунки перейшли у сферу другої сигнальної системи, тобто слова. Слово стало всемогутньою зброєю впливу людини на людину. Словом можна попередити і усунути тяжкі емоції — розяснювальна психотерапія, прямий і посередній гіпноз, психотерапія у дрімливому стані й сні. Бехтерев мав рацію: лікар, після розмови з яким хворому не стало легше, поганий лікар.

Другий сигнальний вплив, тобто вплив словом, набуває сили, коли підкріплюється в першій сигнальній системі, тобто фактами, дійсністю, інакше можна стати базікою.

До великих спеціально людських цілителів належить також праця (перший рецепт здоров'я, говорив Мудров). І все те, що спрямоване до свідомості, уяви, фантазії, волі, інтелекту; музика, живопис, інші види мистецтва, ігри, гімнастика. Не використати цього — забути про людину. Прикре визнання зробив якимось академік Чорнолуцький: ми не далі відійшли від ветеринарії, ніж наблизились до істинної медицини.

Доброзичливе ставлення до хворого — теж лікування. Як повинен поводитись лікар з хворим, сказано ще в індійській та китайській медицині. То була сфера етики: «З хворим будь привітним, веселим і дотепним». Етичне, гуманне розглядається як елемент лікування.

Так склалося третє положення системи:

охорона від ушкоджень словом (почутим, прочитаним і вимовленим) і застоювання спрямованого слова (психопрофілактика, психотерапія), а також всіх інших спеціально людських засобів впливу (праця, живопис, музика тощо).

Коли були усунуті із зовнішнього середовища шкідливі подразники, а із середовища внутрішнього — біль і тривоги, сам по собі подовшав сон хворих. Розвіялося таким чином уявлення про короткочасний сон хворих.

В чому суть цього факту? Штрюмпель спостерігав за хворим, в якого у зовнішній світ залишалося тільки двоє вікон — око і вухо. Як тільки хворий закривав їх, він одразу поринав у сон.

Галкін зробив дослід: пошкодив у собаки органи почуттів, які сприймають зовнішнє середовище. Відпала безліч подразників, які раніше надходили в кору. Тепер собака спав майже цілу добу.

А що ми зробили? Скоротили обсяг зовнішніх подразнень. Шум, погані запахи... І внутрішніх — теж. Відпала безліч подразнень. І все, як то кажуть, стало на місце. Ніщо більше не заважало гальмуванню зайняти «сцену великих півкуль».

Хворі спали більше, ніж звичайно, коли були здорові.

Так склалося четверте положення системи:

здовження і якісне поліпшення фізіологічного сну.

Кінчається сон, починається неспання.

Стимулююча терапія припадає на період неспання.

Життя — це рух. Тут ми також шукали і знаходили лікувальні засоби: гімнастика під музику, подорож, спілкування з природою реальне і через мистецтво, лікування працею (згадайте Корбута) та багато іншого.

Мав рацію Тіссо, французький учений: рух як такий може своєю дією замінити будь-який лікувальний засіб, проте всі лікувальні засоби світу не можуть замінити дії руху.

Чи виключає це лікування сном? Аніскільки. Неспання і сон єдині. Діяльність витрачає енергію, сон відновлює її. Їх не можна розглядати у відриві, окремо. Коли ушкоджуються механізми сну, ушкоджується і діяльність. Коли падатиме відновлення енергії, падатиме і діяльність аж до нуля.

Сон і діяльність — два важелі, якими можна впливати на динаміку захворювання.

Так склалося п'яте положення системи:

використання різних форм і видів руху з метою тренування й загартовування організму.

У природі все має свій ритм, день змінюється ніччю, весна — літом, літо — осінню, осінь — зимою. Головний диригент — сонце.

До цього ритму залучена людина. Ритмічно працює серце, дихають легені, ритмічно працюють інші органи. Всі подразнення, які падають на організм, кінець кінцем упорядковуються, систематизуються, врівноважуються, складаються в так званій «динамічній стереотип». В широкому розумінні це і є «спосіб життя».

Хвороба часто виникає як результат *ломки* стереотипу (недосипання, безладність у прийманні їжі, в праці і у відпочинку — переробляння і неробство). Таким хворим радять «змінити спосіб життя».

Виникло шосте положення системи:

встановлення правильного ритму (стереотипу) нервової діяльності, фізіологічно найбільш раціональне чергування (з урахуванням усталених звичок) сну і неспання, праці і відпочинку, приймання їжі тощо. Приймання ліків і процедур здійснюється за строгим розкладом.

Теоретичні основи системи? Ось вони: вчення про єдність організму й середовища і цілісність організму; про взаємозв'язок психічних та вегетативних процесів; про сон як охоронне гальмування, про слово...

Хто автори цих концепцій?

Давно вже склалось уявлення про організм як цілісну систему в єдності із зовнішнім середовищем. Ще Гіппократ висловив таку думку. Її можна знайти у працях Ломоносова. І Добролюбов писав про це, і Сеченов: «...організм без зовнішнього середовища, яке підтримує його існування, немислимий».

Про вплив психіки на вегетативні процеси писали багато хто. І Гіппократ, і Авіценна, і Цельз, і Мудров, і Боткін, і Манасейн... Про користь від сну теж. Про слово — теж...

Проте із праць Павлова лікарі довідалися про все це, либонь, чи не в найпереконливішому викладі. Прояснилися фізіологічні механізми.

Коли явище роз'яснене, ним можна управляти. Кожен засіб віднини застосовуватиметься не навпомацки і навмання, а висвітлений теорією. Якщо це старий засіб, то він набуває нової сили і контролюється.

Завжди і скрізь потрібна робоча схема. Озброївшись нею, легко розібратися в питаннях, зрозуміти предмет і прикласти до практики.

Лікувально-охоронно-стимулююча система стала для лікарів такою робочою схемою.

Її скоро сприйняли і почали впроваджувати. Спочатку українські лікарні, потім лікарні інших республік. Хвиля покотилася далі, за рубежі: в Чехословаччину, Польщу, Болгарію, Румунію, Німеччину, Угорщину, Монголію, Корею. І далі — в Америку, Канаду, Австралію. З'явилися «макарівські лікарні» в багатьох країнах, «макарівські палати», «макарівський рух».

Та все це прийшло пізніше.

Розділ двадцять другий

Завідуючий обласним відділом охорони здоров'я Василенко викликав Лагоду й мене і сказав:

— Ідьте в лікарню до Краснощокова. Подивіться, що він робить. Чудеса розповідають. Жахливий плутаник. Вважає себе вашим послідовником.

Ми поїхали. Краснощоків зустрів нас привітно. Запросив до кабінету. Там уже був накритий стіл.

Рікою лилися звичні, завчені фрази — «ідеалісти», «вірховіанці». Всі лиха від них. Ерліха, Коха, навіть Пастера він оголосив псевдовченими. Тепер він, мовляв, у всьому розібрався.

Ми з Лагодою презирнулися.

— Ерліх, Пастер... Всім дорогі ці імена, — сказав Лагода. — Сальварсан, до речі, відкрив Ерліх...

Краснощоков вийшов на середину кабінету.

— Ви думаете?

— Вплив їх помилок на розвиток науки перебільшений,— додав я, не підвищуючи тону (гостинність господаря закликала до чемності).

Ми були голодні й заходилися їсти. Пригадався анекдот про песимістів і оптимістів. Коньяк відгонить блощицями (песиміст), від блощиць тхне коньяком (оптиміст). Лагода сказав:

— Судячи з усього, колего, ви песиміст.

— Що ви? Оптиміст. Вірю в перемогу самобутньої вітчизняної науки.

Лагода безапеляційно визначив:

— Отже, від блощиць тхне коньяком?

Краснощоков улесливо посміхнувся. Нічого не зрозумів, але удав, що дотеп йому сподобався.

Краснощоков поривчасто складав і рознімав долоні перед животом. Кожного разу при цьому він здригався своїм пухлим тілом. Після паузи заговорив про лікувальний сон.

— Застосовую запахи як снотворне. М'ята, корінь татарського зілля, буркун, материнка. Дуже добре виходить. Думка про це прийшла мені в голову випадково.

Під Лагодою заскрипів стілець.

— Ми теж застосовуємо запахи: корінь татарського зілля, буркун, материнку.

Краснощоков підняв брови.

— Дивний збіг...

Я багатозначно підтвердив:

— Авжеж.

— Коли яка-небудь думка одночасно виникає у різних людей... е... незалежно один від одного, то тим більше підстав вважати її вірною.

Ми оглянули лікарню. Василенко мав рацію: чуда!

Рух нового методу можна зобразити у вигляді кривої. Спочатку бурхливий зліт. Час захоплень і помилок. Метод завойовує уми й серця. Потім крива падає. Позначаються помилки й захоплення. Прийшло розчарування. Потім піднесення (якщо метод цінний). Невелике й неспішне. Відлетіло лущиння, залишилися зважені зерна.

Досягши якогось рівня, крива далі тримається на ньому.

Наші методи проходили першу фазу: стрімкий зліт. Помилки і захоплення. Велика хвиля збурила каламуть. На поверхню сплили краснощокови.

Боже мій, як можна спотворити ідею! Побачили себе в кривому дзеркалі. Це був злий шарж на наше починання. Гримаса.

Краснощоков теж прикрасив лікарню картинами. То були «Ранок стрілецької страти» Сурикова — ешафот, стрілець з погаслою свічкою; «Іван Грозний і його син Іван» Рєпіна — син у крові, божевільні очі Грозного.

В палаті сну Краснощоков показав нам бітональний подразник. На підставках стояли два величезні молочні бідони. Під ними — таз. Із трубок у таз капала вода. Було чути подвійний удар краплин. Тому Краснощоков назвав свій апарат бітональним, тобто двотональним. За думкою винахідника, хворі мали засинати під монотонний подвійний шум краплин.

Ударяючись об стінки таза, вода розбризувалась, стіна була мокра. Калюжі стояли на підлозі. Спочатку я подумав, протікає дах.

Краснощоков сказав:

— Варіант вашого «дошу»...

— М-да,— застогнав я.

Лагода зробив серйозне обличчя.

— Апарат, як на мене, не бітональний, а бідональний. Від слова бідон. Молочний бідон.

Краснощоков поспішив погодитися.

— Дякую за уточнення. Та замітку про апарат вже послано в журнал «Лікар». Ви люди впливові. Редактор Богоявленський вам не відмовить. Допоможіть надрукувати її.

В ту хвилину я подумав: «О, Богоявленський вже обіграє цей апарат. На шкоду репутації лікарні. Рік смакуватиме».

Краснощоков додав:

— І внесіть поправку в статтю. Ви це зробите з належною точністю.

— Дякуємо за довір'я,— уклонився Лагода.

Поверталися із сумними думками. Було над чим подумати.

З Макарівки я подзвонив Василенкові: вельми почвально відраженню.

Розділ двадцять третій

Перший візит після повернення до Києва Галін зробив Неверову. Поділився з ним враженнями про лікарню.

Неверов не впізнав Галіна. Перед ним сидів здоровий чоловік з ясним і веселим поглядом. Де поділися землистий колір обличчя, метушливість, худорба! Таким не пам'ятає Неверов свого друга з часів війни. Висловив навіть сумнів, чи була операція. Богоявленський говорив про неї як про гірку данину нещастю.

Цей дивний факт Неверов обговорював з Панаріним і Богоявленським. Панарін відмовився пояснити сприятливий результат: «Хворого не бачив. Заочного висновку не роблю». Зате Богоявленський висловлювався категорично: «Особливість психопатичного індивідуума. Неприродна реакція нервової системи». Для Галіна, мовляв, стало корисним те, що всі визнали за шкідливе.

Неверов розповів про це другові. Галін розсміявся:

— Твій Богоявленський — дипломат...

— Ще б пак! Лікар, хороший лікар!

— Ні, дипломат. Він має риси дипломата. Здібність передрікати, що буде завтра, через місяць, через рік. А тоді пояснювати, чому цього не сталося. Як бачиш, я одужав. Пророцтва Богоявленського не справдилися. Тепер він пояснив тобі, чому не справдились, і ти з ним погодився.

Неверов нахмурився.

— Сам Углов вже цілком певно висловився проти макарівців. Що ж тут думати? Ми їх все-таки приборкаємо.

Галін обурився:

— Тобі не дозволять цього зробити. Обком втрутиться, ЦК. Це лікарня з поглядом у майбутнє. Показова...

Неверов саркастично зауважив:

— Ні, показна. Картинки і так далі.

— Інженер відповів:

— Прекрасне доступне тільки людині. От і спало їм на думку: лікувати прекрасним. Звершилося чудо: я по-ві-р-и-в у медицину.

Неверов наполягав на своєму:

— Вони все роблять з ентузіазмом. На простачків це справляє враження. Я не хочу з тобою сваритись. Наві-

що нам затьмарювати нашу зустріч. З макарівцями все ясно: хвастуни, знахарі.

Галін наступав:

— Спробуй подолати звичний хід думок. Це нелегко, я знаю. Відмовся від упередженості. Особисті симпатії та емоції — вбік. Ти — державний муж.

Неверов відкинувся на спинку крісла.

— Сеанс гіпнозу? Добре, я слухаю тебе.

— Люди ставляться з презирством до хвастунів і знахарів. Що треба зробити, щоб скомпрометувати макарівців? Оголосити їх знахарями і хвастунами.

Неверов заперечив:

— Це думка вчених. Панаріна, Богоявленського. Вони врятували мою дочку. Як вважаєш — є у мене підстави вірити їм?

— Тому твої вуха відкриті тільки для них. І голос інших сприймаєш як мугикання.

— Скажи, заради чого Богоявленському паплюжити макарівців?

— Це важко пояснити. Смислу в цьому немає. Капіталізм у сфері емоцій. Пережиток. Толстой говорив: заздрість страшніша за ненависть.

Неверов розсміявся:

— Кому заздрити? Сільським лікарям? Немовлятам у науці?

— Немовлята обскакали стариків.

— І Михайлюка теж, поборника макарівців? Виходячи з твоїх уявлень, і його мала б гризти заздрість.

Галін відповів:

— Є суперництво і є змагання. Змагаються люди з чистою душею. До них я відношу Михайлюка. Ти повинен зрозуміти, що методи макарівців уже увійшли в життя. Про них заговорили в пресі. Ти кінець кінцем мусиш в цьому розібратись.

Неверов замислився. Не здався, але завагався і відступив.

— Хай самі медики вирішують. Вчена рада міністерства. Я попрошу про це міністра. Тоді і ти зрозумієш, на чийому боці правда.

Засідання вченої ради було призначено на середу. Я приїхав до Києва напередодні, у вівторок, щоб побачитися з Михайлюком і порадитись з ним.

Щира гостинність його мене зворушила. Він обняв мене, як рідного. Розпитав про справи, про колектив.

Потім прочитав нашу доповідь. Зробив у ній поправки.
Спитав:

— З папірця говорити будете, Павле Андрійовичу?

— Звичайно. Щоб без зайвих слів.

— Аудиторія не любить, коли промовець ховає обличчя в папірцях... Що? Хвилюєтесь?

— Трохи,— невиразно відповів я.

Михайлюк дістав із шафи якусь книжку і подав мені.

— Це — поема. Прочитайте ввечері. Допомагає від хвилювань.

— Нічого зараз в голову не йде...

Михайлюк показав на два стоси книжок на столі.

— Праворуч — наука, ліворуч — романи. Читаю впереміж. Відпочинок — це переключення енергії.

— Тоді ви тільки те й робите, що відпочиваєте?..

— Праця, яка дає насолоду,— відпочинок.

Я сказав:

— Тепер я читаю тільки наукові книги, не романи.

Михайлюк докірливо похитав головою.

— Читати слід і те і друге. Художня література — це людинознавство. Пригадую одну павловську середу. Говорили про факти клінічні, лабораторні. Раптом Павлов навів факт художній. З «Анни Кареніної». І закінчив: «Тепер все з'єдналося — клініка, роман, лабораторія».

— Людинознавство, це ви добре сказали.

Михайлюк вів далі:

— Радість хворих, наприклад, не визначиш цифрою. Медикові без художніх засобів важко обійтися. Мондора¹ читаєш, як роман.

Провіши мене до дверей, Михайлюк сказав на прощання:

— Кріпіться. Завтра буде бій. Бажаю удачі.

Коло університету зустрівся з Гридньовим. Він повертався додому з бібліотеки. Під пахвою — книжки. Портфеля він не носив. «Портфель — ознака чогось невловимо неприємного в людині»,— говорив він.

Ми пішли поруч. Гридньов перемінив ногу — стара військова звичка.

— Так завтра рада? Обов'язково прийду,— сказав він.

Я спитав:

¹ Автор підручника з хірургії.

— Як ти влаштувався? Де працюєш?

— В клініці Углова. Тепер моя доля остаточно визначена.

— Скучаєш за Панаріним?

— Трошки. Коли бачу його — щемить серце. Він чесний і принциповий по-своєму.

За роговими окулярами блиснула іскорка.

— Від нас він вимагав особистої відданості. Це ставив над усі ділові якості. Прозріння завжди приходять зненацька. Набридло догоджати, змагатися з іншими у підлабузництві. Сліпо поклонялись ідолові. Спочатку мене все це влаштовувало. Могутня спина Панаріна. Матеріальна забезпеченість. Та ось з пересиченням прийшла спустошеність. Я відчув запах тління. Нічого світлого: жевріння гнилючки. Плотські утіхи. Стало важко дихати.

Ми спинилися на розі вулиць Володимирської і Леніна. Тепер я, як колись він, запропонував зайти у «Театральний». Гридньов мляво погодився.

Столик, за яким ми колись сиділи, був вільний.

— Таке враження, ніби ми зробили коло, — сказав я. — Але повернулись до старого місця з іншими підсумками. Їх слід відзначити.

Гридньов поклав книжки на столик.

— Над чим працюєш? — глянув я на книжки.

Гридньов посміхнувся своєю приємною, чарівною усмішкою.

— Боєм зайнявся. В аспекті ідей вашої лікарні.

— Схвалюю. Прекрасна тема.

Підійшов офіціант з підносом. Я відсунув книжки на самий край столика, звільнивши місце для сервізу. Пильно глянув на Гридньова.

— Втоmlений у тебе вигляд. Багато працюєш?

Гридньов думав про своє. Той, хто творить, страждає від галюцинацій. Чує в собі якісь голоси. Гридньов зараз відповів одному з них.

— Після операції ускладнення визначаються наперед і боєм. Це я перевірів експериментом. За боєм ідуть флебіти, нагноєння тощо.

Пригадалась наша стара розмова про науку. Перебільшено здивувався:

— Ти захоплюєшся науковою роботою? Робиш щось дуже цікаве? На рівні засобів проти раку?

Гридньов розсміявся:

— Не можна відмовлятися від малого на тій підставі, що неспроможний відкрити щось визначне.— Він поправив пальцем окуляри на перенісці і продовжував:— Я багато думав над цим. Наука — золоті копальні. Можна знайти самородок і можна мити пісок. Самородок — це інсулін, стрептоміцин, сироватка Солка. Інсулін — мінус смерть від діабету. Стрептоміцин — мінус смерть від галопуючого туберкульозу. Солк — мінус поліомієліт. Ми з тобою миємо пісок. Але зернятка його — все-таки золото.

Я вигукнув:

— Пізнаю Гридньова — того самого, якого я запам'ятав на війні.

Ми потиснули один одному руки на знак згоди.

Повернувшись додому, я розгорнув книжку, яку дав мені Михайлюк. Це була «Педагогічна поема» Антона Макаренка.

До будинку міністерства одна за одною під'їжджали машини. З них виходили поважні професори й академіки, члени вченої ради. Юрбою сунули допитливі студенти й лікарі. Виблискуючи товстим склом, раз у раз оберталися двері-вертушки. Наче лопаті водяного колеса, вони зачерпували потоки людей і виплескували їх у просторий вестибюль.

Приїхав професор Панарін. Повісивши на руку ціпок, попрямував до вішалки. Ребром долоні зробив у велюровім капелюсі заглибину.

Обережно, стуливши пальці, опустив у нього жмутки вати з вух. Потім передав капелюх швейцарові і попросив зберегти вату.

Все це священнодійство спостерігав збоку Михайлюк.

— Панарін має намір усіх вислухати, коли вже вуха розкупорив.

Панарін сказав через плече Богоявленському, який стояв поруч:

— У цього Лагоди, кажуть, є впливова рука.

Михайлюк втрутився:

— Голова. З одною рукою без голови нічого не вийде. Якщо ти фазан, то навіть прихильність орла не зробить з тебе яструба. Мудре східне прислів'я.

Панарін нахмурився. Нічого не відповів.

В цей час біля вікна, завішеного шторою, точилася жвава розмова. Літній лікар в окулярах вишукував для макарівської тиші епітети: могильна, гробова. Потім підвів ідеологічну базу:

— Буває ще тихо в міщанських особняках. Таких, як фонмекківський. А в наші бурхливі часи...

Лисий професор зауважив:

— Пошепки попросиш хвору роздягнутися, що вона подумає про тебе?

Всі розсміялися.

— Макарівський шофер,— вів далі професор,— розмовляв зі мною пошепки. Я зрозумів це, як вплив лікарні. З'ясувалося, що він... випив холодного пива. Пошепки говорять ті, що застудились. Це патологія.

— Виходить, в коханні освідчуються тоді, коли застудяться,— прогримів бас Михайлюка.

До гурту підійшли Панарін і Богоявленський. Богоявленський зачісував собі волосся гребінцем із срібною спинкою.

Вловивши тон розмови, він повідомив:

— А ви знаєте, як вони приспляють хворих? З бідона в таз капає вода. Навколо вогко, мокро. Інквізиція, а не лікування. Хворі зчиняють галас.

Знову подав репліку Михайлюк:

— Все це вірно. Однієї лише припустилися неточності. Це було, тільки не в Макарівській, а в іншій лікарні.

Оповідач вийшов із скрутного становища:

— Хай так! Але ви не будете заперечувати, що для цієї іншої лікарні зразком була Макарівська.

Лисий професор сказав:

— Вони грають на Галіні. В Києві, мовляв, не вилікували, а от у Макарівці вилікували.

Літній лікар в окулярах махнув рукою.

— Іноді знахарі мали успіх там, де клініцисти зазнавали поразки.

Богоявленський сховав гребінець у чохольчик.

— Ось я вам розповім не анекдот, а бувальщину,— рокотав басок доцента.— Відомому клініцисту допомагав служитель. Потім той служитель зник. Якось вчений звернув увагу на великий натовп на вулиці. Виявляється, це була черга до служителя. «Як ти добився такої практики?»— спитав учений. Той відповів: «У місті тридцять тисяч жителів. З них двадцять дев'ять — дурні, а

одна тисяча — розумники. Перші — мої пацієнти, другі — ваші. Я їм обіцяю все те, чого вони самі собі бажають, а ви — скільки можете дати». Макарівці роблять ставку на профанів. До їх числа потрапив і Галін, — ефектно закінчив Богоявленський.

У другому місці залу відомий акушер ділився своїми поглядами з хірургом. Про цього хірурга говорили, що він гострий на язик, але невправний у роботі. У нього, мовляв, обидві руки ліві.

— Картини! Їх вільно тлумачити по-різному, — казав хірург. — От, приміром, картина «Щасливий батько». Він щасливий, що нарешті дитина покидає це лікарняне пекло.

Акушер посміхнувся.

— Не переконливо, але дотепно. Я був в Озерному. Там чудово. В родилці немає ні криків, ні стогону. Значить, нікому не боляче.

— ...або всі повмирили, — зайшовся сміхом хірург.

До них приєднався професор по туберкульозу. Екзальтована людина. Всі лекції його рясніли гучними фразами: «Каверна — це порохова бочка». «Плеврит — візитна картка туберкульозного хворого» тощо. Студенти вже наперед знали, в якому місці він скаже свою улюблену фразу, і підказували йому. Складу він був жіночого, з верткими плечима. Користувався мереживними носовими хусточками. Колись він відвідав нашу лікарню й зрадів кінському іржанню, розсмішивши цим Мотю Козлову.

— Епоха. Олюднення медицини, — вигукнув він.

Хірург заперечив:

— Від лукавого... Сюсюкання...

Пройшли Панарін і Михайлюк. Їх проводжали поглядом акушер, хірург і фтизіатр. Хірург сказав про Панаріна:

— Сьогодні він задасть перцю макарівцям. От побачите.

— Не виключено. Що його будоражить? — акушер знизав плечима.

Почувся бас Михайлюка:

— Істина — дочка часу, а не дочка авторитету.

На бас Михайлюка відгукнувся стриманий голос Панаріна. Вгадувалося роздратування.

— На твою думку, що більшістю голосів схвалено, то й істина.

Всі ці розмови у вестибюлі ми з Лагодою чули. На душі було тривожно. Немов нас живцем препарували.

На вчену раду приїхали лікарі з Озерного: Такаєва, Малишко, Канашкін, Чудновська.

Хтось обережно діткнувся мого ліктя.

— Як здоров'я Гордієнка? Я дзвонив вам.— Це був Углов.

— Все гаразд. Потроху ходить. На милицях.

— Передайте йому привіт.

Пауза. Углов безцеремонно нас розглядав. Кашлянув у кулак. Здалося — сховав усмішку.

— В свій час мою критику ви сприйняли як образу. Буває. Підвищена вразливість. Хоч критика — ліки гіркі, але вони цілющі. Це краще, ніж зацукрована отрута. Улесливі слова і похвала — шкідливі. Вони роблять людину дурнем.

До початку засідання лишилось кілька хвилин. Ми попрямували в конференц-зал.

У президії, коло столу, вкритого зеленим сукном, стояло кілька чоловік. Серед них — Василенко і Гайовий. Вони про щось радилися, щохвилини поглядаючи на аудиторію.

— Дивіться, Гайовий тут,— вигукнула Такаєва, схпивши мене за рукав.

Гайовий підвів голову. Він почув своє прізвище. Відшукав нас очима і підбадьорливо посміхнувся.

Я оглянув зал. Лави — півколом. У проходах — килимова доріжка. Стіни з дерев'яними панелями вишневого кольору. Величезна бронзова люстра. На передніх лавах сиділи професори й академіки. Серед них — Панарін. Підборіддям він сперся на кисті рук, складених на різьбленому кістлявому набалдашнику ціпка. Поруч — Богоявленський, його сестра Антоніна Євламπίївна. Насуплене обличчя, загадкове, як у сфінкса. Далі — лисий професор, фтизіатр, акушер.

Професор Углов і професор Михайлюк сиділи у третьому ряду.

Президія зайняла місця за столом. В залі стало тихо. Богоявленський нервово поправив краватку. Панарін позіхнув, гордовито окинув поглядом аудиторію. Від повороту голови обличчя його почервоніло і жили на лобі напружились.

Мені дали слово. Шлях до трибуни видався безконечним. Свідомість якось роздвоїлась. Одна контролювала промову, другою я спостерігав слухачів.

Виразно бачив: до далекої стіни відкочувалися строгі ряди людей. Їх заливало світло з прожилками від люстр і канделябрів. В очах виблискувала цікавість. Цікавість була різна — невиразна, співчутлива, агресивна.

Панарін і Богоявленський іронічно кривили губи. Приклавши козирком долоню до вуха, Панарін перегнувся через підлокітник. Богоявленський хихикнув, і я відразу збився. Так збивається в ході людина, за якою вороже сліdkують.

Я підвів очі, глянув на передні ряди: перший, другий, третій. Там сиділи Углов, Михайлюк, за кілька чоловік — Лагода. А ще далі — Ольга Михайлівна, Валентина Іванівна, Іван Кирилович, Раїса Мухтарівна. Вони посміхались. Від ніяковості не лишилось і сліду. Відразу налагодився хід думок. Поки я не оволодів аудиторією, я бачив окремо кожне обличчя. Це — байдуже, це — глумливе, а це — по-діловому занепокоєне. Але в міру того як зростала увага, обличчя ставали на диво схожими. Аудиторія тепер ніби злилася в єдине ціле. У першому ряду обурювались. Не було тут одностайності. Богоявленський щось нашіптував Панаріну. Недобре виблискували його очі. Я мимоволі нагострив слух. «Заяложені істини він подає, як відкриття», — почув я. Панарін роздратовано відсторонився.

Богоявленський почав метушливо щось записувати. Гортав сторінки блокнота шумно, як стенографістка. Панарін теж щось занотовував. Час від часу. Так записують не скоростиглі думки, а добірні, вагомі.

Після доповіді бій розгорівся одразу. Першим виступив Богоявленський. Посмішка не сходила з його обличчя. Якась дивна посмішка, що, здавалось, ось-ось перетвориться в гримасу. Навіть лихі, ущипливі слова він супроводив цією усмішкою. Серед медиків був поширений його вислів: «З похмурим обличчям не можна зробити кар'єри».

— Вся макарівська медицина (ущипливо підкреслив — «ма-ка-рівська») зводиться до зовнішньої сторони. Акцент на матеріальні затрати. Лікування сном? Я відчуваю справжній сум, що половину свого віку сплю. Наші нащадки думатимуть над тим, як скоротити час сну...

В ряду Панаріна схвально загули — Антоніна Євлам-

піївна, лисий професор. Михайлюк махнув рукою і відвернувся: «Ганьба!»

Тепер я сидів з Лагодою в третьому ряду. Богоявленський глянув на нас. Охайненький, з пухлими яскравими губами. Сліди рум'янцю на тремтячих щоках. Але який гострий, нетерпимий погляд.

Він знову обіграв «бідональний» подразник. Викликав сміх. Потім весь час говорив про успіхи й перемоги своєї клініки. Гаряче й з апломбом.

Углов нахилився до Михайлюка. Ворухнув плечима, як крилами.

— Пригадуєте формулу Толстого. Людина — це дріб. Чисельник — те, чого він вартий, знаменник — те, що він про себе думає. Коли знаменник — безконечність, то дріб дорівнює нулю.

Узяв слово Панарін. Значуще похитав своєю гарною головою.

— Пустощі й дурниці. Нікому не потрібна балаканина...

Він не дуже добирав слів. Кому менше сімдесяти років, мовляв, діти. Розумні люди тепер зустрічаються рідко. Це одиниці, які свідчать про славне минуле.

Легковажний виступ Богоявленського ускладнив становище Панаріна. Брак аргументів той намагався компенсувати дотепністю. Окнивши поглядом аудиторію, професор відчув, що вона не з ним. Треба було зробити зусилля, щоб виручити свій табір. Співвідношення сил могло б змінитися, якщо на боці Панаріна виступить Углов. Бездоганний авторитет Углова зараз потрібний Панаріну, як повітря. І він почав боротьбу за Углова. Панарін знав угловську особливість — нічого не брати на віру. Дивлячись на Углова, він говорив далі:

— Перше: фантазії, уяви у макарівців більше, ніж медицини. Друге: відкриття тиші, сну, беззаспокоювання рівнозначне відкриттю факту, що сніг білий. Третє: рішуче немає доказів, що охоронно-стимулююча система (гм... система! Он куди залетіли!) скоротила строки лікування.

Протяг із дзвоном розчинив вікна. Над нашими головами затріпотіли полотнища гардин. Захиталась люстра. «Знов докази? Скільки можна палити з цієї гармати?..»

Після Панаріна кілька хвилин ніхто не просив слова. Чому мовчать Углов, Василенко, Михайлюк? Оглядаюсь на Углова: він дивиться поверх окулярів на гардини, що

розвіваються під вітром. Дрібно барабанить пальцями по столику.

Нарешті взяв слово Гридньов. Говорити проти Панаріна було важко: все-таки учень, вихованець.

— Неправильно думати, що фантазія потрібна тільки поетам. Фантазія навіть у математиці потрібна, говорив Ленін. Навіть відкриття диференціального обчислення неможливим було без фантазії. В тому, що роблять макарівці, є фантазія. Вона потрібна медицині, як і всякій іншій галузі знання.

І після Гридньова Углов не виступав. На трибуну зішов Краснощоків, винахідник бітонального апарата. Говорив швидко і безладно. Богоявленського, щоб помститися йому, назвав ідеалістом. Сипав цитатами і погрожував. Проспівав нам оду. Захист Краснощоків був небезпечніший за обвинувачення.

Панарін процідив:

— Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти.

Василенко полемізував з Богоявленським:

— Потрібні для режиму матеріальні засоби? Для чого? Щоб здовжити сон? Зняти біль? Щоб виполоти із зовнішнього оточення бур'яни гомону, шумів?

Гайовий говорив про поваторство:

— Хай нове ще слабке, хай воно тільки зараз обгрунтовується, але все-таки це нове і не зважати на нього не можна. Авторитет, ерудиція, становище в суспільстві потрібні для підтримання нового, а не для судорожного чіпляння за старе й відживаюче.

Та ось підвівся Углов. Не кваплячись, зішов на кафедру. Уперся руками. Трохи нахилився вперед. Птах приготувався до польоту. В першому ряду догідливо зааплодували. Що ж він скаже? Всі чекали з трепетом і нетерпінням.

— Мою обережність дехто сприйняв як осуд,— почав він розважливо.— Нехай дарують мені ті, кого це розчарує: я на боці макарівців. Так, я на боці макарівців. Неначе в настіж розчинені вікна влетіла блискавка й засліпила всіх. Бідони? Помилки? Перекручення. Уявіть собі, пройшов трактор. Є люди, які бачать тільки вихлопи і дим і не бачать зораного поля. Отож, високоповажні колеги...

— «Отож, високоповажні»... Допотопний тип! — півголосом розлючено буркнув Богоявленський.

Очі, сховані в пергаментні мішечки, жваво виблиску-

вали. Обличчя гостре, пташине — видалося мені гарним, одухотвореним.

— Йдеться про важливу подію. Чи можна не помітити цього? Вже давно сталися соціальні перетворення. А лікарняний режим багато в чому залишився старим, знеособлюючим людину. (Хірург з «двома лівими руками» пошепки сказав на вухо Мочалову: «Бач, куди гне! Політикан!») Однаковий одяг з казенними печатями, бирка на шиї: діагноз «Хворі на виразку шлунка», «Хворі на печінку». Хіба ми називаємо хворих на ім'я і по батькові? А слова які! Санітарна обробка, чи то пак ванна або душ, обробка рани — очищення, перев'язка. Хірург хірурга запитує: «Ти вже зробив обробку такого-то хворого?» Сировина надійшла на фабрику — слід обробити. А прохідні будки в лікарнях? Жахливі стражники в них з печаттю на обличчі! «Не пушать»? Рідкі зустрічі з рідними? Проти всього цього і багато чого іншого повстали макарівці і не просто побавились статтею в газеті, сположили громадську думку, ефект викликали, а реально, працею самовідданою перебудували в себе цей лікарняний побут, показали, як це робиться.

— Оригінальнічання завжди слабке місце Углова.

Я оглянувся на голос Антоніни Євламіївни.

— Відколи Сократ сказав: «Не можна лікувати тіло, не лікуючи душі», минуло дві тисячі років, — вів далі вчений. — Строк достатній, щоб зрозуміти цю істину. За цей час людина незмірно зросла. Інтелект! Освіта! В якій же мірі відповідають цьому макарівські починання? Всіма своїми нововведеннями вони немовби говорять: «Ми лікуємо людину».

Панарін дивився на Углова спідлоба. Богоявленський крутився на стільці. Не стерпів і вигукнув:

— Головне ліки, операції. Елементарно! — І озирнувся навколо, шукаючи підтримки.

Углов подякував Богоявленському за «важливу думку». Був би, мовляв, утрачений привід спинитись на цьому питанні. Що ж. Ліки — могутня сила. Інсулін, антибіотики, фтивазид, валідол... Рак, може, коли-небудь теж поступиться перед хімією. Але він, Богоявленський, і, звичайно, Панарін знають, що таких ліків десятки, а взагалі ліків тисячі. Людину перетворили на хімічну реторту. Ніколи ще не було стільки «лікарських хвороб», як у наші часи. «Не завдавай шкоди!» — цей девіз лікарів виник не випадково. Від всіляких лих, заподіюваних

іноді ліками. Ще у давнину говорили: «Якщо настане поліпшення від тиші і спокою, не зловживай ліками». Організм — саморегулююча система. Коли макарівці застосували «людські засоби», в тому числі красу, в усій її чудовій багатогранності — від квітки, сріблястої туї, голуба до приємного кольору піжами, а до цього ще додали — звично благодіючі фактори — зовнішнє повітря, кисень, пахощі, фітонциди, світло, електрику, водні процедури, сон,— ліків стало потрібно далеко менше. І строки лікування скоротилися. І він, Углов, це підтверджує. Не змогли, а практичним досвідом.

Углов передихнув, прокашлявся. Пошукав поглядом Панаріна і втупився в нього лівим оком (цим оком він бачив краще). Панарін болісно зморщився.

— Зволили зауважити, колего,— Углов чомусь не назвав Панаріна,— що відкриттів не зроблено. Все відомо: користь від сну, тиші, беззаспокоєння, ритму... Сніг, загалом, білий. Дозволю собі провести аналогію. Гіппократ запропонував додержувати при операціях чистоти, користуватися дощовою водою, навіть фільтрувати й кип'ятити воду, але вчення про антисептику не було. І до Лістера прикладали до рани карболову кислоту, але вчення про антисептику теж не було. Мандрівні хіміки демонстрували діяння закису азоту задовго до Уелса, але про наркоз закисом азоту медицина не знала.

Купа цегли — ще не будинок. Сама по собі тиша, сон, ритм — ще не охоронно-лікувальна система. Макарівці звели їх в систему і зцементували єдиною концепцією. Як в усякій системі, в ній все зв'язано, взаємообумовлено.

Панарін шумно підвівся і покинув зал. Слідом за ним Богоявленський — ішов обережно, навшпиньках, наче ступав по битому склу.

Після промови Углова було ухвалено постанову.

Засідання ради скінчилося. Нас поздоровили Василенко, Гридньов, Гайовий, Михайлюк, акушер і фтизіатр. Навіть лисий професор.

— А здорово Углов захищав макарівців,— сказав фтизіатр.

Михайлюк заперечив:

— Свої переконання, а не макарівців. Єдиний бог у нього — істина.

Хірург «з обома лівими руками», оглядаючись, говорив своєму співрозмовникові:

— Несправедливо твердити, що дискусія була безплідною. В тій мірі, в якій вона дозволяє зробити висновок, що ми змарнували час, вона корисна.

Автобус в Озерне відходив о сьомій. Лишалось півтори години. Ми пішли бродити по вулицях міста. Йшли стіною, взявшись попід руки, як у студентські роки.

— А Богдаєвський утік. Склав зброю,— сказав Кашкін.

— Навряд щоб склав зброю,— заперечив Лагода.— Неверову він неодмінно скаже: «Що Углов? Старезний дідуган. З розуму вижив. Роздута особа. Освіту він дістав наприкінці минулого століття. Медицина як наука була тоді тільки в зародку». Або щось у такому дусі.

Я додав:

— І що з літами він втратив основу своєї колишньої слави — мануальну спритність... Розвинулася далекозорість. Фокусне віддалення очей у нього стало довшим за руки...

Ми імітували голос Богдаєвського, його пишномовну манеру.

Всі розсміялися. Тільки Чудновська запротестувала:

— Годі лихословити. Це недобре. Просто людина помиляється.

У бездонному вечірньому небі кружляли голуби. Вони скидались на розвіювані вітром білі сторінки. Хай дарують мені в таку хвилину високомовність. Здавалося, голуби випурхнули з наших грудей.

Розділ двадцять четвертий

На другий день після засідання вченої ради міністерства ми поїхали на полювання. По дорозі заїхали до Макарівки за Гайовим і Мочаловим.

Секретаря застали за хатніми справами: лагодив двері в сараї. Допомогаєв йому Вітя, синок.

— Ви ще не зібралися? — здивувався я.— Машину вже подано.

Гайовий обтрусив з себе стружки.

— Хвилиночку! Вікторе, принеси рушницю.

Хлопчик прожогом кинувся до хати. За хвилину, важко дихаючи, він уже ніс рушницю, силкуючись тримати її напереваги.

— Поїхали,— сказав Гайовий і заспішив.

На ньому була вицвіла військова гімнастерка і галіфе. Комір розстебнутий. Рукава закатані. Домашня обстановка й одяга якось дивно рівняють людей. Зникає службова офіційність.

Я підняв руки до плечей і помахав самими кистями, наче крильцями.

— Цілі табуни полетіли до болота. У Кодру. Сам бачив.

Мочалов чекав нас коло містка через річку Здвиж. Він був у повній мисливській формі: в непромокальному костюмі, високих чоботях, з ягдташем через плече. Сопучи й чіпляючись спорядженням, сів у машину, і ми поїхали.

От і місце полювання. Уздовж густого лісу широкою стрічкою простяглося болото. Сутеніло. Але дерева поки що були зеленими, а не темними. Чорніли або густо синіли прогалини поміж ними. З лісу здіймався туман. Низький захід сонця запалив його. Здавалось, у лісі горіли невидимі вогнища. Небо й дерева відбивались у темній нерухомій воді. З машини ми пересіли в плоскодонку.

Зарості очерету. Зелені плями латаття. Водяні лілії. По їхніх пелюстках, наче виліплених з воску, повзають мурахи. Тягнуть за собою тоненькі, як ниточки, вологі сліди.

Звичним рухом Мочалов обережно проштовхує човен все далі і далі. Обминає очерет. Тепер на його обличчі не було бундючного, начальницького виразу. Мила, хороша людина. Ми тримаємо напоготові рушниці.

Тиша. Але яка тиша! Можна торкнутися її рукою. Погладити. Тоді залишиться відчуття теплоти, оксамитової м'якості.

Звуки губляться відразу. Тиша змикається над ними, як змикається вода над кинутим у неї каменем. Крики птахів, плескіт води, шелест листя під днищем човна — все це відразу глушиться, тоне.

Мочалов пригнувся і поклав жердину. Обережно узяв рушницю. Човен наближався до невеликого мису. За стіною очерету щось сполохнулося. Злякано крякнуло. Почулося енергійне лопотіння крил. Далеко над водою злетіла качка. Стріляти вже було пізно. Мочалов вилаявся і знову взявся за жердину.

— Переметнулася он у ту затоку,— таємниче кивнув Мочалов.

Раптом над нами повис чирок. Побачивши човен, він круто повернув убік. За моєю спиною прогрімів постріл. Чирок впав у воду.

— Здорово! На льоту! Метке у вас око, товаришу Гайовий! — радісно вигукнув Мочалов.

— Стріляю я поганенько.

— Краще за всіх,— сказав Мочалов.

Гребець пожвавішав. Поплював на руки і знов узявся за жердину.

Не минуло й години, як ми настріляли сім птахів. Найбільше -- Мочалов: чотирьох крижнів. Він був вправним, досвідченим мисливцем.

Гайовий і я попросились на берег. Нас висадили. Мочалов і Лагода продовжували полювання.

Трохи віддалік косили траву. Ми підійшли до копиці і прилягли. Гайовий двома руками поправив протез.

Думка часто працює за законом контрастів. Темрява спонукає думати про світло, тиша — про «суету життєвську». Гайовий згадав про вчену раду.

— Подобається мені Углов. Старий, а скільки ентузіазму. Вчені завжди молоді. З літами всі йдуть на пенсію. Думка на пенсію не виходить.

— Професор розгадав наші задуми, навіть більше: приписав нам те, про що ми навіть не думали. Це буває, коли критики розумніші за авторів.

Гайовий розсміявся:

— Чим керується Углов? Доброзичливістю. І головою — вірністю істині. Ніяких угод з совістю.

— Можливо...

Гайовий пригладив скуйовджене волосся і, замислившись, затримав долоні на потилиці.

— Давно помічаю: найбільше конфліктів серед лікарів. Чим це пояснюється, Павле Андрійовичу?

Я відповів:

— Була причина: приватна практика. Ганьбили один одного, переманюючи пацієнтів. Якось у Польщі я розговорився з приватним лікарем. Це було в роки війни. Він сказав: «Ми живемо з хвороб. Смішно й нерозумно підрізати сук, на якому сидиш».

— Інерція давніх відносин? Це хочете сказати? Але справа не тільки в цьому. Медицина — не точна наука. Десятки висловлювань з приводу одного питання, і кожен хоче бути правим. Пригадуєте, мій Вітя захворів. В перший день нашої зустрічі. Було троє лікарів —

поставили три діагнози: я спитав вас чому? Тоді ви ухилились од відповіді.

— Пам'ятаю. Відповісти зараз? Чому? Мало «робочих схем» — критеріїв для діагнозів і дій. Таких, наприклад, як охоронно-стимулююча система. Суб'єктивізм. Якісні оцінки. А кількісних, найточніших, мізерно мало. Тому багато важить віра в особу лікаря і в медицину. Хворий лікар — найнещасливіший хворий.— І додав: — Ви виявляєте найбільший інтерес до нашої науки. Чи не зробили колись помилку, обравши іншу професію?

Гайовий приліг на копицю.

— Учора те саме сказав мені й інженер МТС, треба було, мовляв, стати інженером.

Сутінки густішали. Тільки над обрієм ще жевріла вузенька смужка. Острів тиші. Після тривоги навіть повірити було важко в нього.

Секретар замовк прислухаючись.

— Яка тиша. Пий її от так пригорщами. Прохолодна, пахне скошеною травою. Як сказав Углов? «Коли настає поліпшення від тиші, не зловживай ліками».

— Не його слова. Стародавніх лікарів! Я загалом проти тиші. Свята скидалися б тоді на похоронні процесії. Тиша потрібна у трьох випадках: під час роботи, коли втомився і коли хворієш.

— Ви втомились?

— Звісно. Від ударів і похвал,— усміхнувся я.

Гайовий трохи підвівся і пересунув зручніше протез.

— Кожна людина після себе повинна лишити слід. І слід цей повинен світитись.

Десь поблизу почувся приглушений гомін, кроки, сплеск води під ногами.

Це вертались з роботи косарі. Ми оглянулись. Плескати, великі тіні, коливаючись, віддалялись в бік вузенької рожевої смужки на обрії. Потім кроки стихли і обрій погас.

І раптом сліди цих людей-велетнів спалахнули. Блакитнувате полум'я коливалося над землею.

Надзвичайне диво цих місць. Хемілюмінесценція.

Зачаровані, ми довго дивились услід косарям.

За столом у Лагоди зібралися всі наші лікарі. Приїхав з Києва Войтенко, студент. Тепер він майже щонеділі приїздив до Озерного.

Поява Такаєвої з дичиною на підносі викликала грім

оплесків. В цей момент мисливці встали й уклонились — трофеї мисливців.

Малишко посварилась пальцем.

— Страви мають такий вигляд, ніби це витвори мистецтва. Щоб шкода було доторкнутись до них.

— Рискуємо піти голодними,— похмуро сказав Канашкін.

Такаєва виявляла веселу турботу про кожного з нас. Гості почували себе вільно, невимушено.

Рудіна розповідала, звичайно, про дітей, копіювала їх. Войтенко сидів поруч з Малишко. Подавав їй кращі страви. Ольга із задоволенням приймала ці прояви уваги.

Лагода шепнув мені на вухо:

— Тихенький, а дипломат...

Ольгу у нас любили. Вона була чуйна і сердечна. Половину зарплати відсилала матері й сестричці. Жила дуже скромно. Але одягалась шикарно. Щодня з'являлася в новій сукні. Згодом секрет було розкрито: ту саму сукню вона щоразу прикрашала по-новому. То пришивала інші кишеньки, то міняла манжети, або мереживце, або бант.

Рудіна закінчила свою розповідь під дружній регіт.

Якусь хвилину Войтенко пильно дивився на Рудіну. Не помічаючи цього, Малишко звернулася до нього з якимсь запитанням. Схаменувшись, студент розгублено відповів щось невлад. Тоді встав, підійшов до вікна і запалив цигарку.

З далекого, затіненого абажуром кутка Войтенко все ще дивився на Рудіну.

Вона більше йому подобалась, ніж Малишко. Це видно було з усього. Після смерті дружини на руках у Войтенка лишилася п'ятилітня дівчинка. І він зараз думав не тільки про себе. Чи буде майбутня супутниця життя матір'ю для неї? А Рудіна любить дітей.

Лагода завів патефон. Запросив Малишко, і вони закружляли в танці. На мить Лагода спинився, щоб розсунути стільці. За ним пішли Канашкін з Такаєвою. Моїм партнером була Чудновська. Вона оступалась, губила такт, соромилась.

Затягнувшись кілька разів, студент шпурнув у вікно недокурок. Лавіруючи між тими, хто танцював, він попрямував до Рудіної. Вона не відразу і неохоче погодилась танцювати. Кружляючи в танці, раз у раз кидала

на студента іронічні погляди. Немов хотіла дати усім зрозуміти, що лише терпить його.

Войтенко, проте, танцював бездоганно. Стрункий, в гарно пошитому кітелі, з крутими завитками волосся, що надавали його голові скульптурної форми, він вів Рудіну легко і впевнено. Вона швидко підкорилася владній силі ритму. Над її побілілим чолом при кожному рухові ворушилось м'яке пасмо волосся.

Войтенко поцілував її в щоку. Рудіна здригнулася, відсторонилась. Потім рвучко випручалась і пройшла у глиб кімнати. Сіла у крісло. Студент пішов за нею.

— Ідіть звідси... Ідіть...— вимогливо повторила вона.

Може, нахлинули спогади. З того далекого, нікому не відомого тут кривдника Рудіна перенесла свій гнів на студента.

— Ідіть звідси, прошу вас.

Студент не зрушив з місця. Рудіна вибігла з кімнати.

Я розстався з Чудновською, подякував їй і підійшов до Войтенка. Удвох заглянули в густий морок парку. В ньому зникла Рудіна. Чути було, як шелестіло листя.

Студент тяжко зітхнув.

— Пішла.

Ми обмінялись поглядами.

— Зараз вона ближче до вас, ніж коли б то не було раніше,— сказав я.

Лагода виключив патефон. Почалися мисливські розповіді.

Розділ двадцять п'ятий

Поріг лікарні переступив чоловік з утомленим обличчям і млявими рухами. У нього був такий вигляд, ніби він ніс вагу, яка була йому не під силу. Німа скарга була в його нерухомих, без блиску очах: «Звільніть мене від цієї лютої ваги». За чоловіком ішла згорблена жінка.

Коли появився рак у хворого? Не вчора, не місяць тому. Не менш як рік, а може, й два. Хворий скаржився на біль у грудях. Звертався до лікарів. Називали бронхіт, плеврит. Казали, стенокардія. Не розпізнати рак — все одно що приректи на смерть.

— Коли відчули, Петре Івановичу, біль у грудях? — спитала Малишко.

Столяр невиразно розвів руками.

— Може, з півроку.

— А апетит давно втратили?

— Відразу після того, як прийняв каплі. Як їх? Конвалійними зветься... Все від тих ліків,— мляво махнув він рукою.

Навіть не гнів, а тільки легка досада була в обличчі хворого. На гнів у нього не було сил. Тяжкий смуток парализував його, оволодів ним і не лишав нічого для життєвського клопоту. Він перестав помічати незручності. Все, що було навколо нього, стало дрібним, незначущим, непотрібним.

Малишко оглянула столяра. Помилки бути не могло: рак.

Коли хворий вийшов, Ольга запросила жінку.

Жінка присіла, розв'язала хустку на голові. Кінцем витерла спітніле обличчя. Потім причинила двері.

— То він вам розповідав, а то я розповім. Столяр він у мене, золоті руки. Бачу — все сохне і сохне. Висох зовсім, од вітру хилиться. Я до лікарів: вони те та це. А один прямо сказав: «Рак стравоходу. Пізно». В голові мені запаморочилось. Пізно? Чому пізно? Лікарко, голубонько, невже кінець прийшов?

— Ще нічого не відомо,— відповіла Ольга.— Обстежимо — скажемо.

Малишко побувала у всіх лікарів, які лікували хворого. Так, вони пам'ятають Петра Івановича. Справді, він скаржився на біль у грудях, втрату апетиту. Але скільки захворювань мають такі самі ознаки? Лікували, як могли. Чому не дослідили рентгеном? Не подумали.

Ми зібрали свою конференцію. Ольга доповіла про хворого. Рак проник уже в оточуючі тканини. Врятувати хворого неможливо. Продовжити життя — можна. Лагода з боєм уточнив — продовжити умирання. Коли пухлина велика, роблять малі операції, коли пухлина маленька,— великі. Перші лиш продовжують життя, другі — рятують. Ми могли тепер запропонувати маленьку операцію.

Її зробила Такаєва.

— Відразу полегшало,— подякував хворий.— Треба б раніше. Не мучився б.

Я підбадьорив:

— Підкрутіть вуса. Солдат бравий — вус кучерявий. Тремтячими пальцями хворий підтяг догори кінчики вусів.

Тепер треба було вселити думку, що одужання прийде не відразу.

— Ця хвороба входить тоннами, а виходить грамами. Деякий час буде ще важко,— сказав я.

Столяр довірливо кивнув головою.

Дружину ми попередили:

— Треба бути до всього готовим.

Вона часто відвідувала чоловіка. Всміхалась йому напружено-радісною неприродною посмішкою. Поступово посмішка переходила в тремтіння, оберталася на гримасу.

Хворий був дуже тиха, дуже лагідна людина.

Ми довго перебували під враженням смерті столяра. Варя Левчук плакала:

— Такий він був тихий, попросив води, сказав спасибі і з тим словом помер.

«Немає безнадійних хворих? А столяр? — висміював нас Мочалов.— Рак — межа медицини».

Ми стояли на своєму. Безперечно — люди смертні. Надходить старість, виснажуються життєві сили. Тут ми безпорадні. Але з передчасною смертю боротися можна. Навіть проти раку.

Отруйні болотяні рослини винищують двома засобами: виривають поодинці або осушують болото.

Хірургія — виривання поодинці. Ми зайнялися «меліорацією».

Лікарі шукають симптомів. Та хіба хвороба починається симптомами? Ти прекрасно вислухуєш хрипи в легенях? Поганий в тебе слух. Ти повинен уміти «чути протяги». Людина винесла дитину з палаючого будинку. Безперечно, ця людина — герой. Але в сто раз вищий героїзм того, хто запобігає пожежі.

Рак вповзає в тіло тихо, як кішка. Без болю, без крові.

Буває такий стан здоров'я, який лікарі називають «передрак»: виразки, рубці, ерозії, хронічні запалення. Іноді вони перетворюються у пухлини.

На ранковій п'ятихвилинці Лагода оголосив:

— Почнемо огляд усього населення.

Канашкін здивувався:

— Хапати людей на вулиці як дезертирів медицини? Зрідка в ньому все-таки прокидався дух суперечності.

Лагода розповів про наш план: обслідувати населення. Якщо спитають, чи є засоби проти раку, ми скажемо: так, є. Не допустити його.

— З дрібницею прийшла, Ви, докторе, вже пробачте мені. Думала, минеться, так ні, все ние та ние,— показала Малишко свій палець колгоспниця Сторожук.— Важко з ним у господарстві. Готувати їжу, прати не могу.

Малишко оглянула палець. Параніхій. Невелике запалення навколо нігтя.

Лікарка розрізала гноячок. Перев'язала палець.

Сторожук взяла на руки внучку, з якою прийшла. Малишко затримала жінку:

— Ще не все. Я вас не вислухала.

— Мене ніщо більше не турбує.

— Так треба. Я повинна вас перевірити.

От іде собі по житті людина. Хо́да у неї рівна, на душі весело. І не відає, що в неї уже зріють сили, які ось-ось затьмарять душу і похитнуть крок.

Два тверді «камінці» нащупала Малишко. Ще раз і ще раз дослідила. Потім присіла.

— Одягайтесь,— сказала вона тихо.— Як вас звати?

— Текля Іванівна.

Внучка з блакитними оченятами обняла бабусю за шию.

Малишко вела далі, примруживши очі:

— От що, Текле Іванівно. Вам треба лягати в лікарню.

— Заради такої дурниці? — знизала плечима Сторожук.

Малишко привітно посміхнулася і попросила:

— Обіцяйте, що ви завтра прийдете в лікарню.

— І так загоїться,— махнула рукою жінка.

Лікарка була в скрутному становищі, пояснила:

— Є у вас ще одне захворювання. Справа не в пальці.

— Та мені ніде не болять. Колись згодом прийду.

Ольга розгубилась. Сказати правду?

— Я все-таки ждатиму вас завтра в лікарні. Якщо не вжити заходів одразу, не можна ні за що ручитися.

Сторожук доторкнулася до грудей. Прислухалась. Добродушно посміхнулася:

— Часу у мене немає. Але коли ви наполягаєте...

— Так, наполягаю.

— Добре, буду,— якимось непевно пообіцяла жінка.

На другий день Сторожук не прийшла. Не було її і наступного дня. Малишко захвилювалася. Увечері вже вона була в хаті хворої, але не застала її.

— Поїхала до міста,— байдуже сказали лікарці.

— Куди поїхала? До якого міста?

— Тільки що до Києва поїхала з онукою. Повернеться через місяць.

Стрімголов Малишко кинулась доганяти її. Знайшла Теклю Іванівну на шосе серед людей, що чекали автобуса. Лікарка мовчки взяла чемодан жінки і відійшла з ним вбік. Присіла на пожовклу траву.

Намагаючись бути спокійною, Малишко сказала:

— Якби ви раптом побачили, що сліпий переходить дорого, коли по ній мчать машини, хіба б ви не вхопили його за руку? Сьогодні вам ще можна допомогти. Ніхто не знає, що буде завтра.

В цей час підійшов автобус. Блиснув нікелем і дзеркальцем. Внучка смикнула жінку за спідницю.

— Швидше, швидше...

Сторожук зволікала. От уже останній пасажир зник у дверях машини.

— Швидше, швидше, бабуню...

Кондуктор підвела руку, щоб дати сигнал. Запитливо глянула на жінку коло шосе.

Сторожук нерішуче підвелась... Ще вагалась. Малишко тримала її руку в своїй руці.

Дзвінок. Звук сирени. Автобус повільно відходить від зупинки.

Сторожук обняла стурбовану внучку.

— Це не наш автобус. Наш — інший,— тихо сказала вона.

Розділ двадцять шостий

Життя в лікарні йшло своїм звичаєм. Одужали Гордієнко, Агнеса Белова, Ставська. Ми проводжали їх, як усіх хворих, як у свій час Федоренка,— з квітами і добрими побажаннями.

Сторожук я оперував. Скористався методом, якому навчився в Панаріна.

Такаєва похвалила Панаріна. Лагода криво посміхнувся. Йому було важко визнати за ним хоч які-небудь заслуги.

Ми спустились у двір. Я показав Лагоді листа, якого одержав від редакції медичного журналу. Мене просили написати статтю про Панаріна. Через місяць ученому мине сімдесят п'ять років.

— І ви напишете статтю? — повернув мені конверт Лагода.

— Безперечно.

Лагода знизав плечима. Я відповів відверто:

— Стаття вже написана.

— Ювілейна?

— Так.

— Ода?

— В дусі ювілейних статей.

Лагода заперечливо похитав головою.

— Не вірю.

— Слово честі.

— Що ж це повинно означати? Форма визнання його концепцій?

— Аж ніяк.

Лагода викривально погрозив мені пальцем.

— Хочете просто привернути до себе старого. Увійти в його серце з чорного ходу, з наївною мрією, що він колись стане на наші позиції.

— Я не втішаю себе такою надією. Панарін не відмовиться від своїх переконань.

— Тоді ваша стаття — гра у великодушність.

Я відповів:

— Це данина його заслугам перед наукою. Ми повинні бути справедливими.

— Він ще вестиме боротьбу з нами.

— Не думаю. Після вченої ради припинить боротьбу. Трохи осторонь Федот розмовляв з чоловіком Сторожук. Вони нас не бачили.

— То така хвороба,—пояснив Федот,—котра хвостики пускає. Як хвостики вже є, тоді все. Пропала людина.

Старий витер піт з чола. Розстебнувся комір сорочки: на грудях, серед сивини, виблискував хрестик.

— А от столяр помер. Наш сусіда, Петро Іванович. Від такої самої хвороби.

Федот відповів тоном обізнаної людини:

— У нього той рак аж у стравоході сховався. В людини дверей немає, як у хаті. Пхнув двері, і всю середину бачиш, тут буфетик, а там столик стоїть. Іконка в куточку.

Дід перехрестився.

— Настав час розплачуватись за гріхи. То кара божа. Молю бога простити мою бабу.

— Молитися треба лікарям, а не богіві.

— І богіві, і лікарям, — поступився Сторожук.

Федот був переконаний атеїст. Своїх противників він убивав несподіваними і невідпорними аргументами.

— Бог, бог... А чому богами торгують?

— Як це торгують? — здивувався старий.

— А ось як...— Федот схопився на ноги і показав як «торгують богами».— Прийшов якось я в Лавру. Бачу розкладку на землі. Лежать ікони: Миколай-угодник, матір божа. Питаю ченця: «Почім штука?» А він мені: «Тобі якого — цього чи отого!» — і показує на святих ногою.

Сторожук перехрестився. Федот вів далі.

— У Лаврі був?

— Ну, був.

— А стіну, на якій чорти і святі намальовані, бачив?

— Ну, бачив.

— То як же в того бога вірити, коли його малював той, хто водночас і чорта малює?

Ми стояли поруч і слухали цю розмову.

Дід оглянувся і побачив нас. Схвильовано спитав, відсторонивши рукою Федота:

— Ну як? Зробили?

Я кивнув.

— Скінчилося щасливо.

Дід знову перехрестився.

— Почув все-таки бог мою молитву.

Федот співчутливо й жалісливо похитав головою.

— Тем-но-та-а...

В колгоспному саду підбілювали стовбури дерев, згрібали опале листя. Курились згарища купок. Гіркуватий димок звивався між деревами.

Робили свої останні польоти бджоли: на полях доцвітали біла конюшина, лопух, будяк, кульбаба. Я блукав по саду. Любив відпочивати тут на дозвіллі.

Карпо Шовкун в кінці саду споруджував зимові приміщення для бджіл. Я підійшов до нього. Тут зустрівся

з Груздьовим. Він прийшов до Шовкуна по мед. Гарячим вітром з-за дерев вирвалася жінка Шовкуна. Уперлася в стегна руками.

— Ти знову тут? Моему Карпові своєї болячки мало? На туберкульоз він ще не хворів! Щоб гріха не було, йди геть зараз же.

Груздьов з банкою меду подався назад. Шовкун благально глянув на дружину. Рухом хотів спинити Груздьова.

— Не торкайся! — загорлала жінка. — Не торкайся!

— Сатана, та й годі, — задихаючись, сказав мені Груздьов, коли ми йшли в село.

Груздьов мав вигляд людини, що занепала духом. Я приглядався, чи не п'яний він. Груздьов відчув це.

— Тепер не п'ю... — і додав: — Але вже пізно.

— Перестати пити ніколи не пізно. А до дружини повернулись?..

Груздьов похмурнів.

— Не живу з сім'єю.

— Шкода. Кіра Степанівна — чудова жінка. І ваш справжній друг.

— Я це знаю.

— Тоді в чому ж річ?

— Вже давно помирилися. Але зараз живу окремо. Не можна разом. Дитина. А у мене палички. Відкрита форма. Тепер нас розвела хвороба.

Пройшли кілька кроків мовчки.

— З усім світом розлучив мене туберкульоз. Всі цураються мене. Навіть вже й не соромляться... Плюють в обличчя, як Шовкуниха.

— Чи варто зважати на каркання сварливої баби?

Мед з банки закапав на одержу. Груздьов вирівняв банку.

— Один просто скаже: «Йди геть!» Другий відвернеться. Третій побіжить руки мити. Хоч він до мене й не торкався. Четвертий перейде дорогу, щоб не зустрітися зо мною. Ех! — він махнув рукою.

З колгоспного двору вітер доніс скрегіт заліза: там чистили, протирали й мастили на зиму сільськогосподарські машини. Груздьов до лікарні працював у колгоспі слюсарем.

Я взяв його під руку.

— В майстерні не працюєте?

Груздьов здивовано глянув на мене.

— З паличками? Небезпечно для інших.

— А лікуєтесь?

— Все маю: стрептоміцин, фтивазид, роблять піддування. Натискую на їжу: мед, масло. Але головного немає — роботи, сім'ї. Зайвий, розумієте.

Я заспокоїв Груздьова:

— Неправда, не зайвий. Хворі — не зайві люди. Одужаєте, повернетесь до родини і до роботи. В санаторій поїдете. Ми про це потурбуємось.

— Був уже в санаторії. Як приїхав з паличками, так з ними і назад поїхав.

Тут він похапцем попрощався і поплентався дорогою далі.

Розмова з Груздьовим запала мені в душу.

Урожай цього року був багатий. У райцентрі за Здвижем, серед пожовклих акацій відкрилася сільськогосподарська виставка. Всім колективом ми поїхали туди.

Оглядаємо повільйони. Ось величезні гарбузи — жовті в темних плямах, коричневі, білясті. Схожа на бурштип озерянська цибуля, якої немає ніде. Тугі червоні помідори. Місцеві сорти часнику, квасолі, бобів. Від снопів конопель надзвичайної довжини йшов дурманний аромат. У низеньких снопиках льону де-не-де проглядали сухі голубенькі квіточки. В мішках із підгорнутими в качалочку краями золотилась відбірна, зерно в зерно, пшениця. Ми пройшли далі до павільйонів з фруктами.

Гори жовтуватих антонівок, сніжних кальвілів, темно-зелених ранетів. Між ними шлапаки — величезні, яскраво-червоні, налиті соком.

У натовпі зустрічаємося з багатьма нашими друзями. Якийсь хлопчик торкнувся руки Раїси Мухтарівни. Сором'язливо прошепотів:

— Доктор...

Такаєва оглянулась. В ту ж мить підхопила хлопчика і дзвінко поцілувала. Потім звернулась до нас:

— Не пізнаєте? Серьожа! З Ігорем пеніцилін ділив...

Петро Андрійович пригадав:

— Серьожа? Здається, Маслов?

Рудіна уточнила:

— Який на мавпочку не схожий, бо схожий на тата...

З павільйону у цей час гукнула нас жінка в яскравій хустині — Серьожина мати. Її важко було пізнати. За-

пам'яталася вона мені у вестибюлі. Тоді в світлі місяця обличчя її було бліде й спотворене горем.

Потиснула нам усім руки. Почала пригощати.

— Будь ласка, підходьте сюди. Не ображайте мене. Не відмовляйтесь. Візьміть оці. Прошу вас.

— Який це сорт? — поцікавилася Малишко.

— «Осіннє золото».

— А це? — спитав Лагода про своє яблуко.

— «Слава переможцю».

Від фруктового павільйону перейшли до птахівничого. Тут зустріли Оксану Клименко — пташницю. Це була перша наша хвора, яку ми оперували по-новому, без болю. Вона одразу вирізнила нас у натовпі і показала всіх своїх птахів: білосніжних великих леггорнів і білих з чорними плямами на крилах суссексів, бозна-яких розмірів.

Варя ткнула пальцем у великого півня.

— Хіба це птах? Як роги прив'язати, то буде віл.

Лагода висловився обережніше:

— Теля, чарами повернене на птаха.

Ми дивились на леггорнів й уминали яблука. Тільки Варя сховала яблука і кинула нам докір:

— То ж злочин такі яблука їсти... Красу таку марнувати.

Потім ми спустились до підніжжя горба, до конов'язі.

Коні, що аж вилискували од вгодованості, зачарували нас... Вони од надлишку сил нетерпляче били копитами.

Доріжкою вели жеребця. Тривожний крок. Насторожені вуха. Від кожного випадкового звуку або руху в натовпі він шарахався убік або ставав на диби. Під шкірою грали мускули.

— Демон,— хтось у натовпі назвав коня.

— Одне слово — нечиста сила,— відступаючи вбік, ахнув Канашкін.

Поруч говорили:

— Молодець Федоренко, гарного коня викохав.

Петро Андрійович вигукнув:

— Та це ж наш Федоренко! Конюх!

Федоренко підійшов до нас, радісно посміхаючись, привітався.

— Премію за нього дістав,— похвалився він.

Такаєва пильно глянула на конюха.

— Зміцнів, поздоровішав.

У гнзdechці Демона під оком горіла червона квіточка. Конюх впіймав мій погляд.

— Після лікарні до квітів схильність маю,— сказав він.

Ми довго оглядали виставку. Ще багатьох зустріли: Шовкуна, Лемеху, Рудя, Гордієнка. В свій час ми врятували їм життя або полегшили страждання. Це були люди, в яких билася й частинка нашого серця. В плодах їхньої праці був і наш труд з безсонними ночами й тривогами.

Розділ двадцять сьомий

В лікарню призначили нового лікаря — Мочалову Лідію Петрівну, дружину завідуючого районним відділом охорони здоров'я. Це була розпещена, манірна жінка з гарненьким личком. Щічки рум'яні, очі колючі, ніс кирпичний, з рухливими рожевими ніздрями. Вона була на п'ятнадцять років молодша за чоловіка. Лідія все вирішувала сама. На людях підкреслювала саме цей бік своїх подружніх взаємин. Навіть якщо це стосувалося службових справ Мочалова.

В ординаторській статистик Голубева складала таблиці. Одні з них подала Лагоді.

— Кількість хворих з запущеним раком відчутно знизилась,— об'явила вона.

Петро Андрійович назвав цифру. Такаєва спитала:

— Після Малишко хто їде на села? На передній край?

— З нового тижня — Канашкін і Мочалова,— відповів Лагода.

Лідія Петрівна здивувалась:

— Я?

— Ви,— спокійно підтвердив Лагода.

Вона зробила кислу міну.

— Чоловік мене не відпустить. Донечка завжди хворіє. Вчора вона кашляла...

Лідія нахилила голову, тримаючи її в неприродному, але ефектному ракурсі. Вона добрала його, мабуть, ще вдома перед дзеркалом.

— Я сподіваюсь на поблажливість. Не треба бути дуже настійливим.

В її голосі бриніли просьба й прихована пересторога. Потім вона звернулась до Малишко, Рудіної і Такаєвої.

— Що я вам розповім,— Лідія крутнулась в наш бік,— чоловіки можуть не слухати. Вчора святкували мої іменини. На дружині Гайового була біла блузка, оксамитовий бантик і довга чорна спідниця. Тургеневська дівчина. Чудово! Я обов'язково пошию собі такий костюм.

Малишко підвела голову. Такаєва і Рудіна поклали ручки на чорнильниці і приготувались слухати. В їхніх очах прочитувалась насмішкувата цікавість.

— Але Симченко мене здивувала,— Мочалова сплеснула руками.— Дружина завідуючого районним відділом освіти. Ніякого смаку. Вона така огрядна і носить світлу димчасту сукню з білим мереживом. Світле повнить. Ви знаєте, що я їй порадила?

— Мабуть, схуднути,— підказала Рудіна.

— Ні, носити тільки темне. Мереживце повинне бути чорне. До того ж дрібне і вузьке. Це теж приховує повноту.

Мочалова відчинила шафу і зняла з вішалки капелюшок.

— Елегантно, правда? — вона приміряла капелюшок і дивилась у дзеркальце.

Лікарі склали історії хвороби і почали одягатись. Лагода вийняв записну книжку і заглянув до неї.

— Калинівка та Мотижине. Це ваші села, Лідіє Петрівно. Огляд почнете з двадцять шостого.

Очі Мочалової потемніли.

Несподівано в лікарню заглянув Неверов. Лагоди не було — виїхав на район. На сходовій площадці Мочалова шпетила якусь санітарку. Горлала, як могла. На молочному склі дверей видно було, як стрибав її силует. Взагалі вона не дуже рахувалася з нашими порядками. Я перервав обхід, щоб припинити крик. Неверов тим часом підіймався по сходах. Він увійшов у лікарню вільно, без ніяких перешкод. Швейцара на місці не було. Лідія в обличчя Неверова не знала. Він спитав її ущипливим, підкресленим шепотом:

— Те, що тут відбувається, називається розмовою пошепки?

Мочалова знизала плечима.

— Кого вам треба?

— Головного лікаря, звичайно,— відповів Неверов.

— Нема його...

— А де ж він?

— Не знаю. Передо мною він не звітується.

Я вже стояв поруч. Неверов подав мені руку. Лідія Петрівна відійшла трохи вбік, невимушено помахуючи фонендоскопом. Варя дивилась їй услід, кусаючи губи.

Недбайливий швейцар все ще не повернувся. Якась старенька жінка, родичка хворої, піднімалась по сходах. У верхній одежі, з передачею.

Неверов кивком показав на стару.

— В такому вигляді у вас входять в палати?

Я відповів:

— Швейцар вийшов. Безперечно, це непорядок.

Неверов сперся на бильця.

— Не сподівався: крики, прохідний двір...

Я запросив оглянути лікарню. Неверов відмовився. В його словах прозвучала езуїтська в'дливність.

— Зараз я ще можу покинути вас з думкою, що те, чого не встиг побачити, краще того, що я вже бачив. А вам легше буде боронитися.

Я обурився:

— Нам треба боронитися? Після всього? Після останнього засідання вчешої ради? Інших слів ви не знайшли для нас?

Неверов повільно і важко спускався зі сходів.

— Поспішаю. Іншим разом подивлюсь лікарню...

Не позбувся ще він неприязні до нас. Думки свої він, як правило, не змінював. Він непогрішимий. Інакше який же він керівник? В ім'я свого авторитету він ладен офірувати будь-якою живою справою.

Лагода вислухав мою розповідь про Неверова без тіні тривоги.

— Тепер він скаже, що теж був у лікарні.

Мимо нас пройшла Нюся з дитиною на руках. Онукою Сторожук. Лагода гукнув санітарку.

— Працюватимеш швейцаром,— чи то спитав, чи то наказав Петро Андрійович.

Нюся заморгала синіми волошками.

— Швейцаром? Зачиняти й відчиняти двері?

— В такому випадку нас цілком улаштувала б пружина,— сказав Лагода.— А нам, Нюсю, потрібний швейцар.

З благанням в голосі простогнала санітарка:

— Помру з нудьги на такій роботі.

Лагода ласкаво поклав їй руку на плече.

— Хворий ще нічого не знає, на все дивиться з побою-

ванням, а з швейцаром порозмовляє, дивись, і заспокоїться. Хто це зробить краще за тебе?

Я додав:

— Швейцар — це початок книжки. Хороший початок — прочитаєш всю книгу, нудний — відкладеш, закинеш.

Нюся збентежено посміхнулася

— Подумаю...

І пішла. Дитину вона пронесла з материнською ніжністю. Варя їй по дорозі сказала:

— Тобі, Нюсю, так личить нести дитину.

Няня спалахнула. Слова ці влучили в ціль. Настав час перевести її на легшу роботу. А зараз оце якраз звільнили недбалого швейцара.

Разом з Лагодою я проглядав журнал сну. Працювали в коридорі за Вариним черговим столиком.

Двері в ординаторську були відчинені. Там сиділа Мочалова з хворим, складала історію хвороби.

Мочалова скінчила писати. Тепер вона вищипувала собі брови, намагаючись надати їм красивої вигнутої форми. До Варі підбігла внучка Сторожук і показала пальчиком на Лідію.

— А що робить тьотя?

Варя заглянула в ординаторську.

— Вищипує волосинки.

— А навіщо це треба? — не відступала дівчинка.

— Щоб бути вродливою, — пояснила Варя з посмішкою.

У дверях показався лисий хворий, з яким вела розмову Лідія. Внучка нетерпляче смикнула Варю за халат.

— А цьому дяді вже вищипали волосинки?

Варя розсміялася.

— Так.

— І тепер він уже називається вродливим?

— Аякже. Неземної краси людина, — і загребла дівчинку в обійми. Потім передала Нюсі, і та понесла її до бабуні.

Погляд Лагоди упав на табель-календар під склом на столі.

— Двадцять шосте. Сьогодні новий заїзд. Чому Мочалова в лікарні?

Він викликав до себе Лідію Петрівну. Зажадав пояснень. Вкинувши в рот цукерку, вона відповіла запитанням:

— Ви розізлилися на мене за Неверова?

Лагода повторив свою вимогу.

— Чи поїду я? — з нудьгуючим виглядом перепитала Лідія.— Не-е знаю.

— Та перестаньте ж смоктати цукерку,— обурився Лагода.

Лідія меланхолічно вела далі:

— Що кому до вподоби. Чоловіки, наприклад, курять.

— Відповідайте, поїдете чи ні?— рішуче спитав Петро Андрійович— Ні? Тоді шукайте собі іншого місця, доктор Мочалова.

Немов її оперішили батогом. Вона зблідла.

— Як нового? Ви забуваєтесь, Лагода.— Лідія гадала, що становище чоловіка робило її недоторканною. І раптом на це не зважили.— Ми... ми,— вона натискувала на це слово «ми»,— цього так не залишимо.

Мочалов затаїв злість. Ворожість поступово привела його до підлих вчинків. Сталось це непомітно, наче само по собі. Після звільнення дружини він все частіше зводив наклепи на лікарню. Як не дивно, це він проробляв тонко, підступно. Завжди прикривався благородними намірами і гучною фразою.

Спочатку просто заперечував усе нове. «Навіщо всі ці вигадки і витівки? І без макарівського режиму хворі одужували. Він потрібний не стільки хворим, скільки авторам їх». Тепер боротьба перейшла у нову фазу. Вплелись в неї і уражене самолюбство, і плітки, і особиста зацікавленість, і амбіція дружини. Він уже став хапатися за всяку зброю.

Почав з агресії проти Канашкіна. Наказав відрядити його в дільничну лікарню. «З метою зміцнення вищезгаданої лікарні».

Канашкіна вдалося відбити. Тоді він спробував забрати у нас Федота Коваля. У наказі говорилося: «Тимчасово відрядити в розпорядження районного відділу охорони здоров'я». Лагода виконав наказ. Зрештою, це ж тимчасово.

Готуючись до сезону полювання на хутрового звіра, Мочалов вирішив спорудити будку на кузові грузовика. З лежаками, столиком та обігрівачами. Хотів прихилити до себе усіх мисливців. В тому числі, звичайно, і Гайового. Цю будку мав зробити Коваль.

Одного разу, випробовуючи свою рушницю, Мочалов

підстрелив двох голубів. Це вразило Ковалю. Він зібрав навколо себе юрбу людей і голосно обурювався:

— Хто ж голубів стріляє? То ж треба чорпу душу мати.

Мочалову хтось передав Ковалеві слова. Він викликав його до себе.

— Інтереси справи передусім. Закінчується будівництво нової лікарні. Там печей немає, тільки котли нової конструкції. Ви грубник, а не кочегар. Я вас звільняю.

І тут же передав йому наказ.

Земля захиталась у Федота під ногами. Іншого пристановища, крім лікарні, у нього не було. Наказу він не взяв. Одвів руку Мочалова. Перейшов на «ти» і прохрипів:

— Хто ти такий, щоб такі бумази писати?

Повернувся і пішов. Цілий день щось писав у своїй майстерні. Писав і черкав, писав і черкав. Тяжка образа закипала в його серці.

Увечері він з'явився до Мочалова. Поклав на стіл аркуш, густо списаний карлючками. І лягнув по ньому долонею.

— Свій наказ я приніс. Тут усе написано. Хто ти такий і хто я такий. І чому з лікарні йду. Тільки ти тут після цього і одної неділі не відсвяткуєш.

Федот люто грюкнув дверима, покидаючи кабінет.

З вечірньою поштою я одержав листа від Панаріна. Він писав:

«Хвороба прип'яла мене до ліжка. Тому я вважаю, що маю право просити Вас прийти до мене додому. Гадаю, що взаємини, які між нами склались, не завадять Вам виконати мою просьбу».

Тон слабості, прохання — все це було і несподівано, і незрозуміло.

...Поки Панарін прибирав зручної пози на дивані, я оглядав кімнату. Обстановка дещо додає до портрета господаря.

Книжкові шафи — з великим незграбним різьбленням. Стіл чорний, масивний, з товстими ніжками. На ньому письмове приладдя у вигляді черепів з отворами для чорнильниць; хірургічні трофеї — камені нирок та печінки на полірованих підставках.

Панарін сперся на подушку. Він набряк і зблід за час хвороби.

— Старість прийшла. Зовсім розклеївся,— зітхнув професор.

— Яка це старість! — заперечив я.— Людині належить жити сто сорок літ.

Панарін ворухнув вусами.

— Вигадав цю версію Богомолець і помер в шістдесят п'ять років.

Думка моя напружено працювала: навіщо він запросив мене до себе. Розмовляли, наче нічого й не було. Але все-таки почувалась якась ніяковість: між нами незримо стояло минуле.

Після довгої паузи Панарін сказав:

— Справа ось у чому. З'явилася людина, яка побажала продовжити мої зусилля в певному напрямі. Такий собі духовний наступник. Отож мою хату відвідав Мочалов...

— Мочалов?— здивувався я.

— Так, так, Мочалов. Прохав мене висловитися з приводу однієї історії хвороби. Мовляв, я виявлю огріхи, приховані досвідченою рукою...

Панарін намацав ногами пантофлі. Потім з великим зусиллям закутав їх ковдрою. Про що він говорить? Яка історія хвороби? Нічого не розумію.

— Коли Мочалов пішов, я проглянув історію. З неї випав казенний аркуш. Штамп районного відділу охорони здоров'я.

Старий із стогоном повернувся, взяв аркуш з полицки на спинці дивана і подав мені.

— Читайте.

Я швидко пробіг очима папірець. Краска залила мені обличчя.

— Що скажете? Як це вам подобається?— обурювався Панарін.— Тут все є: і «навмисна необережність», яка закінчилась тим, що відтяли ногу Гордієнку, і «експерименти» на трудівниках полів... Це — копія листа прокуророві. А мені Мочалов приділив місце експерта...— Панарін знову приліг на диван. Заклав за голову руки в жовтих плямах. У присмерку гнівно блимали його гострі очі.— Наукову суперечку розв'язувати в кабінеті прокурора?— казав далі старий.— Шукання розуму підводити під параграфи кримінального кодексу? Я виставив його геть, коли він з'явився до мене за відповіддю.

Я мовчав. У мене відняло мову. Пергаментні щоки Па-

наріна вкрилися червонуватими плямами. Він міркував уголос:

— Коли прилипає порох, то цьому причиною є не тільки властивість пороху. Є ще липкість речі, до якої пристає порох. Чому зі мною в одному таборі опинилась фальшива людина?

— Властивості пилу...

— З делікатності ви не називаєте предмети.

З вікна подуло. Аркушик із штампом відділу охорони здоров'я злетів на підлогу. Старий перевів на нього погляд.

— Таке-то. Люди лихі з природи. «Породження крокодилів»,— сказав він.

Я заперечив:

— Як виняток. Атавізм. Надто розвинена нижня щелепа.

— А хватальний рефлекс? Це природжений рефлекс.— Панарін стиснув і розтиснув кулак.

«Ось чим пояснюється його холодність до хворих,— подумав я.— Він називає їх навіть не на прізвище, а відповідно до їхніх хвороб: тумор, грижа. Адже люди лихі з природи, мочалови».

Я вимовив:

— Ви надто стримані з хворими...

Панарін нахмурився, ковзнув по мені поглядом.

— Запобігають слабі. Немов просять пробачити за свою безпорадність. Вашою мовою це називається чуйність. Лікар для хворого — надлюдина. Не рівня йому. Що може зробити рівний йому? Коли ти не надлюдина, ти мусиш зіграти її.

Хтось постукав. Ввійшла робітниця з поштою.

Панарін узяв медичний журнал і надів пенсне. Перегорнув кілька сторінок і спинився. Майнув заголовок моєї статті про Панаріна. Старий підвів на мене очі. Вони були вологі і почервонілі.

...Не заїжджаючи в Озерне, я поїхав у Макарівку до Гайового. Поставив машину біля під'їзду. Зійшов і попрямував у райком.

З розчиненого вікна чути було голоси. Хтось сперечався. Потім виділився голос Гайового.

— Не тим курсом пішли... От і лишилися за бортом...

Чийсь дуже знайомі верескливі нотки. Чиї? І знову гучний голос Гайового:

— Ви комуніст? Ні, міщанин. Пильність? Ні, склака, підсиджування, машача метушня.

За хвилину грюкнули двері. Повз мене із збудженим обличчям проскочив Мочалов.

Я зійшов по східцях і ввійшов у коридор. Тут зустрівся з Лагодою і Гордієнком. Вони теж йшли до виходу.

— Були на нараді,— невиразно сказав Лагода.— Тут одне питання розв'язувалось.

— Видно, гаряче розв'язувалось...

— Так. Про стиль роботи Мочалова. Про переведення Канашкіна, про звільнення Коваля...

— З Гордієнком? — удавано здивувався я.

Лагода уникав мого погляду, не хотів смутити.

— І його впутав Мочалов,— кивнув він на голову.

Гордієнко кинув презирливо:

— Нічим не гребувала людина. Озлобленість у серйозній справі — поганий порадник.

— Мені вже все відомо,— сказав я.— Від Панаріна. Тільки що був у нього.

Сталося так, як пророкував Федот. Мочалов після цього і тижня не «відсвяткував».

Розділ двадцять восьмий

Наприкінці жовтня старий із зогненими стінами і прожавлим дахом особняк став зовсім непридатним: прорвало трубу водопроводу, вийшли з ладу печі, дужче покосились різьблені веранди, вежки, пообсипалася знадвору штукатурка. А будівництва нової лікарні ще не закінчили. Але навіть у такому недобудованому вигляді вона була більш придатною для житла, ніж фонмекківський будинок.

Ми попросили обласний відділ охорони здоров'я дозволити нам переселитись у нову лікарню. Нам дозволили.

Головний корпус майже закінчили будувати. Підходили до кінця опоряджувальні роботи. Як й інші будівлі, його споруджували за нашим проектом. Терапевтичний і родильний корпуси стояли ще у риштуванні. Електростанція тільки що була пущена в дію. Бурили останні метри артезіанської свердловини.

Всюди на території лікарні лежали купи сміття і ва-

зялися труби, дошки, ящики з невибраним цементом, гранітне каміння і бита цегла. Через незагороджений лікарняний двір пролягала районна дорога. На ній, надриваючись, буксували грузовики.

Почався переїзд. Потяглися в Макарівку валки машин та повозок з лікарняним майном.

Прощай, старий будинку, вигадливі вежки, різьблені веранди — колиска нашої мрії. Кімнати зараз порожні, вікна й двері навстіж розчинені, протяги гуляють у коридорах. Інші господарі заволодіють тобою — школярі. Здійснилася мрія Гордієнка. Тут буде школа. Тебе пофарбують, полагодять. Сповнишся ти дзвінкими дитячими голосами. А від того, може, і сам помолодшаєш. Ти відслужив нам чесно. Уклін тобі.

Дошовим мороком затягло особняк. Немов над ним опустилася завіса.

Починалося нове життя.

...Зима минула в навчанні і клопотах по господарству. Наближалася весна. Пізні тумани пожирали сніг. Сонце розсіювало їх перед полуднем. На горбах, пригріта сонцем, проглядала розтала земля. Дерева почорніли від вологи. Вони вже пахли зеленню, що зароджувалася в них.

Чудновська запропонувала посадити лікувальний парк. Вона вже давно плекала цю ідею. Ми заслухали її на конференції. Розкрився перед нами новий світ, недоступний нашій фантазії — напоєний ароматом і залитий барвами. Натхненно спалахували маленькі очі Чудновської.

Вона покликала нас до вікна.

— Гляньте, будь ласка: сніг, чорні стовбури дерев. Два кольори: чорний і білий. Тьмяно, неохайно. А барв і взимку багато: вічнозелені хвойні дерева, лаври. Кора дерев теж заграє барвами: червонясті стовбури сосен, жовта кора черемхи. На снігу яскраво горітимуть грона горобини, плоди плоховнику, барбарису, глоду, шипшини. Білий сніг — благородний фон для барв, такий же, як зелений колір газонів. Уявіть собі тепер іній на гілках. Гру сонячного проміння на ньому... Таким буде парк взимку, — закінчила Чудновська.

Канашкін докірливо промовив:

— Ще парку немає, а ви вже його поливаєте.

— А який він буде влітку? — зацікавилася Малишко.

— Декоративні дерева. Водне дзеркало. Конвейер квітів.

Ми слухали Чудновську, як зачаровані. Конвейер квітів! До глибокої осені на зміну одне одному цвістимуть у нашому парку квіти. У квітні розпускаються крокуси, лілові і жовті примули, анемони. У травні — нарциси і тюльпани, ірис; півонії. У червні — маргаритки, незабудки, пишні яскраві маки, чарівні білі лілії. У липні — серпні — мереживна гвоздика, флокси, жоржини. У вересні — погордливі айстри, кармінові ехінації, хризантеми.

Будуть також у парку дерева з пишними кронами. Під ними сховаються хворі в гарячі дні. Будуть фруктові дерева. Буде й зелений паркан з кленів — захист од вітрів, порошу й шуму.

Потім заговорила Чудновська про фітонциди. Це було несподіваним і новим. Дерева випромінюють фітонциди, вітаміни повітря. Особливо — клен, береза, тополя, яблуня, верба, сосна. Фітонциди навіть убивають мікроби. Повітря соснового бору практично стерильне. Там, де ростуть горіх і дуб, рідко хворіють на туберкульоз. Фітонциди яблунь і тополь убивають грипозну інфекцію.

Чудновська розгорнула на столі план — його виготовив студент Войтенко. Тиснучи одне на одного, ми сперлися ліктями на стіл. Лагода заховав за борт піджака краватку, що випала з нього. Войтенко розмашисто показував на карті розташування фітонцидних дерев.

— А ось водне дзеркало. Навколо верби. Острівець. На камінь видирається олень. Це — скульптура.

Малишко запитала:

— У ставу плаватимуть лебеді?

Рудіна потурбувалася, звичайно, про дітей.

— Мені потрібні вольєри. З білками і фазанами.

Фантазія завжди є у людини. Вона — як море. У безвітряну погоду — мертво. Але досить повіяти вітру — і воно враз оживе, зашумує, заграє хвилями. Ідеї Чудновської були для нас таким вітром.

Над створенням парку працювали всім колективом. З лікарів, сестер і нянь утворили бригади: садильні, поливні, дорожні, прополювальні. Вони навіть мали свої назви: «Лебедине озеро», «Комсомольська алея».

Малишко послали в Київ по скрепер. У «Цивільжитлобуді» її зустріли з несподіваною цікавістю: звідки, мовляв, випурхнув цей метелик? З якої теплиці? «Зрозумійте ж нарешті, я не можу з'явитися в Макарівку без скрепера!» — заволатала Малишко. Її пожаліли і дали машину.

За добу викопали чашу майбутнього ставка.

Берег задерновувала Варя Левчук. Виконувала вона це дуже спритно і з великим смаком. Коротким рухом здіймала з відкосу маленьку брилку. Утворювалось гніздечко. В нього вона вставляла маслянистий шматочок землі з густою зеленню. Як вставляють коштовний камінець в оправу. Потім прибивала кілочком, щоб не зійшов з місця. Так розгорталася по березі зелена стрічка дерну.

Федот керував посадкою. Ходив з секатором. Там зріже гілки, там притопче чоботом землю навколо деревця. І обов'язково переборщить. Це у нього від надмірного запалу. Він навіть берізкам підстриг гілки, і від цього деревця загинули. Листочки, що було розпустились, поскручувались у трубочки, зів'яли й опали.

Войтенко привіз мрамур для постаментів під скульптури. Він здобув його в майстерні надгробків. Умовив директора послужити цим разом не смерті, а життю.

Від світанку і до пізньої ночі бриніли над лікарнею голоси наших дівчат.

Весна стояла гаряча, пекуча, як літо. Хмари пороку здіймав південно-східний вітер. Хилив до землі тендітні саджанці. Виривав з корінням туї. Тоді вони ще не були прив'язані до кілочків і перохворіли після посадки. Земля посіріла, втратила блиск. Ми замучились, поливаючи саджанці вручну — з відер і садових лійок.

Коли Федот порався коло засохлої берізки, підійшла Нюся. Постояла, подивилась, як він підсипає в ямку торф. Потім сказала:

— Воно ж негарне. Зламай, Федоте.

Грубник підвів поволі на Нюсю очі-щілинки. Колишня образа заворушилась у ньому. Він відповів холодним тоном:

— А куди діватися негарним? Їх більше.

Він затиснув у кулак опалі листочки-трубочки.

Нюся відійшла. Зробила вигляд, що не зрозуміла. Провівши санітарку сумним поглядом, грубник підвів очі вище до неба і несподівано посміхнувся: над Макарівкою збиралися дощові хмари.

Федот встав з землі, обтрусився. Зняв капелюх, високо закинув голову. Стежачи за рухом хмар, зморщив обличчя.

Раптом схопився вітер. Над шляхом пронеслася курява, схожа на сіру подерту шаль. І знову все завмерло.

Тишу порушив дріб великих краплин. В поросі краплини не розтікалися, а оберталися у сірі рухливі кульки.

Навколо враз стало темно. Яскраво спалахнула блискавка. Прогримів перший травневий грім. Потім ринула з неба вода. Немов із щілини, що утворилася в небі після блискавки.

Федот не сходив з місця. По обличчю збігали струминки. Здавалось, вони змивали вираз смутку, що лишився після зустрічі з Нюсею.

Я стояв на ганку лікарні. Федот підморгнув мені, показав промоклим капелюхом на хмари. Крізь шум дощу він крикнув:

— Працює небесна канцелярія! Буде у нас парк!

Лагоду і мене викликали на сесію Академії наук. Ми доповідали про лікарню. Це було дуже серйозним для нас іспитом. Найвища апробація охоронно-стимулюючої системи. Коли повернулись, приїхав у Макарівку Василенко і поздоровив нас. Розчулився. Поклав собі під язик валідол (для радощів теж треба мати сили) і сказав:

— До речі сьогодні, дитинко, згадати нашу першу розмову. Не шкодуєте тепер? — І додав повчально і дружесливо:— Все, що зроблено, тільки привід зробити більше.

Потім Макарівку відвідало двоє вчених з Москви: Гамбарян і Сазонтов. Знайомилися з роботою колективу. Написали про неї книгу.

Лікарня ставала популярною.

Незнайомі люди з усіх кінців країни прислали нам подарунки. З Хотина якась жінка подарувала снігову лілею (взимку квітне і не втрачає листя). Слюсар з Києва прислав грот для акваріума (віртуозно виконана річ!). Мисливець з Туркменії з okazjiю передав нам фазана для вольєри. Навіть з Тіксі прийшов подаруночок. Диспетчер бухти подарував лікарні свою роботу — біле ведмедятко, вирізьблене з кістки з написом: «Спасибі за велику любов до людини».

Найдорожчим для нас був подарунок з Чехословаччини. Вишиті шовком на червоному оксамиті медичний значок і слово: «Макарівці».

Лікарі з Яромер'ї оголосили себе «макарівцями».

Частіше почали відвідувати нас делегації. З Білорусії, Грузії, Вірменії, Узбекистану, Естонії, Латвії, Литви...

Першими приїхали грузини. Літній Кавалерідзе і тонкий, як джигіт, Габашвілі. Йшли повільно молодим парком, розглядаючи лікарню.

Ми супроводили їх.

Прямо перед нами стояв терапевтичний корпус. Далі — хірургічний, родильний. Їхні фасади відбивались у ставку.

Парк наш розквітнув. Саджанці убрались у густе листя. У траві полум'яніли червоні маки — мавританські газони. Хміль і дикий виноград вилися по паркану. Перед будинками розкинулися кущі скумпії (вони вже викидали темно-бузкові квітки).

Гості прочитали написи на газонах: «Спасибі, що ви нас не топчете».

Габашвілі розсміявся:

— У нас інші написи: «Штраф десять карбованців».

По дорозі спинилися біля вольєрів з фазаном, вивірками і лисицями. Помилувалися федотівськими голубниками у вигляді казкових теремків. Потім пішли у хірургічний корпус.

На стінах жодного рядка, який зневажав би людську гідність: «Витирайте ноги», «Не паліть». Не було також «правил», складених в дусі рескриптів петрівських часів. «Не дозволяється...» і далі п'ятдесят пунктів. Всяка хвороба починається з обмежень. А тут ще нові заборони.

Грузини все записували в блокнот.

Ідемо коридором. Серед тиші чути, як риплять черевки Кавалерідзе. Він спинився. З досадою сказав:

— Далі не піду. Не можу. Чи немає у вас зайвої пари тапочок? Буду дуже вдячний.

Нюся принесла тапочки.

Послідовно показала всі нововведення: палату сну з усім обладнанням; трансляційний вузол, звідки передається ранкова зарядка з музичним супроводом; лікувальну кімнату — «башту мовчання»; Нюсину сигналізацію, віконні аератори, озвучені «пейзажі», картини, кольори оформлення помешкань, фітонцидний набір рослинності, стенд психопідготовки. Показали, як пояснюємо хворим діяння ліків. Яка користь від цього. Ось, дивіться: електрокардіограми, платизмограми, осцилограми, картина крові. Познайомили також з першими підсумками боротьби проти раку.

Гості зацікавилися дослідями. Канашкін і Чудновська показали препарати ран у тварин.

Наукова робота — те саме колекціонування. Збирання фактів, препаратів, спостережень. Непомітно людина стає одержимою.

Сидячи за мікроскопом, Чудновська говорила:

— Гляньте, ось вихідний препарат. А це — після переживань. Незвичайні перетворення.

Кавалерідзе згадав:

— До речі, в Києві Богоявленський розповідав нам про такі самі досліди. Виконані вони були ним, як він каже, давно. Задовго до макарівських дослідів.

— Приемна новина! — вигукнув Лагода. — Сприйємо це як відступ.

Ми розповіли про справжню позицію Богоявленського. Гість посміхнувся.

— Щодо нового дехто проходить три стадії: спочатку твердить, що новий метод — маячня і кривляння. Потім, що в методі є раціональне зерно. А потім — після загального визнання методу — що він його відкрив років з двадцять тому. І лише випадково не опублікував.

Нарешті повели у протитермінальну палату. Апарат Неговського, пристрій для внутріартеріального вливання крові. Все потрібне для виведення із стану клінічної смерті.

Палату відкрили недавно. Кілька днів тому.

Уявіть собі: припинилось дихання і биття серця. Це ще не смерть, але вже не життя. Вузька коса, що пролягла між життям і смертю. Напівосвітлена нейтральна зона, звідки ще можливий рух у двох напрямках — в бік небуття і в бік світла. Ця палата — вторгнення на вузьку косу.

Цілий день ми водили гостей по лікарні.

Надвечір зібрались у кабінеті. Кавалерідзе насилу зашнуровував черевики. Кілька хвилин мовчали. Кожен думав про своє.

Пройшовши по лікарні, я немовби знову пережив усе. Від першої зустрічі з Лагодою до сесії академії. Варто було боротись!

Кавалерідзе відкинувся на спинку крісла.

Пригладив зачесані від вуха на лисину ріденькі волосинки і сказав:

— Здається, я зрозумів головне: хворий у цьому домі пан.

Побували у нас чехи. Зустріч з ними була особливо теплою. Вони запросили нас в гості до Чехословаччини. Ми пообіцяли приїхати. З собою вони повезли наш подарунок: пару сніжно-білих Федотових голубів.

Пізніше були англійці, канадці, французи, чілійці, цейлонці... Багато лікарів, учених, державних діячів.

Оглянувши лікарню, один із них записав: «Я волів би хворіти тут, у вашій лікарні...» Слідом приїхав Джон Хант, англієць, людина в медицині тямуща, президент асоціації терапевтів. Довго ходив по палатах, придивлявся, розпитував, щось собі нотував.

— Все, що я тут бачив, мені сподобалось,— сказав він на прощання,— особливо ті засоби, які ви обрали, щоб зробити своїх хворих щасливими...

Один день провели в Макарівці цейлонці: Паламбалан, заступник міністра, Артур Поль, торакальний хірург, Фернандо, онколог. Чорняві, з жорстким кучерявим волоссям, білозубі.

— Колись на Цейлоні ми зробимо те саме,— сказав заступник міністра.

Лагода і я проводжали цейлонців до машини. Паламбалан підняв над головою руки, символічно з'єднавши їх на знак дружби.

Дехто приховував свої справжні враження. Наприклад, Гріффітс, лейборист, лікар і член парламенту.

— Становище дипломата зобов'язує,— сказав він,— особиста думка може бути сприйнята, як офіційна точка зору. Я утримуюсь її висловити. Мою кандидатуру висувують на пост міністра охорони здоров'я Англії.

Він кивнув головою так коротко, як треба було, щоб не принизити своєї гідності.

Багато надходило листів. З усіх кінців світу. «Прапор, піднятий в Макарівці, видно у нас в Австралії»,— писав лікар Річардсон.

— Аж в Австралії! — пояснював якомусь хворому Федот.— Де Макарівка, а де Австралія... А видно... Неабиякий прапор, а наш... З радянським гербом...

З Америки, з Детройта, надійшов лист від священника Лео Донеллі. «В умовах експлуатації людини людиною не можна уявити собі групу людей, здатних досягти макарівського комплексу... Для мене це — нова концепція життя. Читання про вас приносить щастя втомленому серцю...» — І далі: — «Історія вашої лікарні показує, що в багатьох місцях багато людей досягли Христа».

Кінцівка для нас була несподіваною. Нічого не вдієш. Священик.

Ми відповіли Донеллі: «Не з вірою в Христа, а з вірою в Людину...»

Багато листів починались так: «Мир у всьому світі».

Вечорами Лагода і я відповідали на листи. І кожний лист-відповідь містив ці ж слова:

«Мир у всьому світі».

Розділ двадцять дев'ятий

Старша сестра Груздьова попросила мене провідати її чоловіка в Озерному. Там жив Груздьов у хаті своєї матері.

Постукав. Ніхто не відгукнувся. Відчинив двері.

Обличчям до стіни, зібгавшись калачиком, лежав Груздьов. У штанях і брудній сорочці, у шкарпетках з дірами на п'ятках. Скуйовджене волосся на голові й заросла шия. Такий вигляд буває тільки у хворих, які втратили надію.

Відчувши присутність сторонньої людини, Груздьов повільно повернувся. Він виявив чи то здивування, чи то незадоволення. Присів на ліжку. Млявим рухом пригладив волосся.

— Вибачайте, що в такому вигляді. Не ждав. Здрастуйте.

Поросле рудою щетиною обличчя. Рум'янець на щоках. Неспокійний блиск очей.

Я коротко пояснив:

— Прийшов до вас на прохання Кіри Степанівни.

— Без потреби потривожила...— махнув рукою Груздьов.

— Турбується про вас, хвилюється, переживає. А чому без потреби?

— Недовго лишилося небо коптити...

В туфлях, наступаючи на задники, Груздьов прошкандибав до вікна і відчинив кватирку. Відчув, що душно в кімнаті.

Я спробував підбадьорити його. Він тупо дивився у вікно.

Сказав, не обертаючись:

— Не дитина. Не треба.

Я підійшов до вікна.

— З дочкою зустрічаюся знаєте як? Отам стане. Навпроти вікна. Через дорогу. Каже: «Добрідень, тату». От і все.

— Що з вами, Груздьов? Не пізнаю. Скиньте-но сорочку.

Він неохоче послухався. Дослідивши легені, я сказав:

— Скапустились. Соромно. Я знав вас іншим: енергійним, діяльним. Пам'ятаєте, як ремонтували лікарню?

Груздьов надів сорочку. Я заховав у кишеню стетоскоп.

— Пам'ятаю, все пам'ятаю.— Губи його тремтіли.— Ви думаете, сил у мене немає працювати? Є. Та хто мене візьме? Без роботи не можу. Страшно. Заець в житті. Безквитковий пасажир. Піймають і вишпурнуть. Поїзд прогуркотить мимо.

— План такий,— почав я.— Поїдете у Крим. Там оклигнете. Потім зробимо операцію. І роботу для вас знайдемо.

— Знов у Крим. Хіба можна втекти від туберкульозу? Посилаєте на курорт, щоб умер десь далеко. Не у вас перед очима.

— Таке верзете. Вам потрібне кліматичне лікування. Крим, або Тіберда, або Абастумані...

Він глянув у дзеркало. Провів долонею по щоці.

— Заріс. Рудий, огидний...

Я продовжував своє:

— Путівку здобудемо. Це вже наш клопіт.

Від Груздьова пішов до Корбута.

Поминув колгоспний сад, пасіку. Перед хатою хворого стояла наша карета швидкої допомоги. Я вбіг у хату. Кімната була напівтемна. В першу хвилину побачив лише спини людей, що скупчились навколо ліжка. Потім пізнав Гордієнка, Шовкуна і Настю Сидорівну, сестру. Схилившись над хворим, Малишко давала кисень. Одною рукою притискувала подушку, другою тримала мундштук. Ключки валялися на підлозі. Някала кішка.

Корбут безсило усміхнувся мені. Відхилив мундштук кисневої подушки і підвів руку. Якось глухо сказав:

— ...Права рука... працює...

Гордієнко випадково зачепив кільце над Корбутом, за допомогою якого він повертався в ліжку. Кільце на шнурку заколивалось. Тінь ритмічно пробігла по обличчю хворого. Вліво вправо... Наче маятник.

— Вже не повернуся... Бджоли.

Корбут кілька разів повторив це. Немов потрапив у зачароване коло і не міг вибратись.

— Бджоли... У цьому вся справа...

Останні слова, хоч би які беззмістовні вони були, завжди здаються значними.

Кільце зупинилось. Тінь непорушно лягла на чоло і щоки.

По дорозі в Макарівку Малишко сказала:

— Дивляться на тебе з докором. Це жахливо. А хіба можна було врятувати?

Я відповів:

— Вогнище колись має догоріти. У свій час ми завадило вітрам загасити його.

Перед моїми очима мигтів маятник над Корбутом.

Його похитнув Гордієнко. Наче здовжив життя.

Ні одна війна не забрала стільки жертв, як туберкульоз. Навіть найкровопролитніша. Він забрав у нас геній Белінського, Добролюбова, Чехова. Від туберкульозу загинули Шопен, Шуберт, Моцарт.

Все частіше ми тепер думали про туберкульоз. Груздьов не йшов мені з голови.

Туберкульозний хворий змагається з хворобою стоячи. А стоячи людина думає інакше, ніж сидючи або лежачи. Груздьов задихався від бездіяльності. Заець у житті. Безквитковий пасажир.

Був у нас якийсь прорахунок у лікуванні туберкульозу. Але який?

Якось прийшов до нас Груздьов сам. Млявим рухом скинув кепку. Важко опустився у крісло. Я відчув ніяковість.

— Путівки ще немає,— сказав я з досадою.— Вичерпані ліміти.

Груздьов байдуже оглянув картини на стінах. Зупинився на одній з них і пожвавішав.

— Цю я привіз. Пригадуєте? — Нараз кутики його губ вдригнулися в несміливій усмішці.— Допомогла мені в житті.

Я назвав картину:

— «Повернувся»?

Він кивнув головою. Тоді встав.

— Дихати нічим. Духота...— витер рукавом чоло, різким рухом розстебнув комір.

Я й собі підвівся.

— Як тільки дістанемо путівку, викличемо вас...

Груздьов недовірливо глянув на мене й пішов з кімнати.

— Неодмінно,— сказав я йому навздогін.

Я довго дивлюсь на картину «Берег Ялти». Голубе море, далечінь в рожевому серпанку, легке крило парусника і чайки над ним. Кришталевий сонячний простір. Пасма гір, що вриваються в синє небо. Ялта. Її переніс в Макарівку художник. А хто перенесе клімат? Температуру, вогкість і рух ялтинського повітря? Фітонциди, аеройони, пахощі?

З'явилась думка: створити кліматичну кімнату.

...Приїхав Гайовий. Запорошений, обпалений сонцем. Прямо від комбайна. Попросив провести до умивальника.

Витираючи рушником руки, розповідав:

— Зустрів у полі... Як ви думаєте, кого? Богоявленського. Під скиртою вислуховував колгоспника. Один тримав над ним зонтик, другий фотографував. Зворушливе еднання з народом.

На столику лежали неприбрані шахи. Гайовий механічно розставляв фігури.

— Зіграємо? — заохочував він мене.

У зімкнутих долонях я струснув два пішаки — чорного й білого. Потім розняв кулаки. Гайовому припало грати білими.

Незабаром, зробивши хід конем, він створив загрозу для моєї королеви. Я відступив на клітку. Атака, певна річ, була підготовлена іншими ходами. Ще один вирішальний хід пішаком.

— Скидається на те, що ви піддалися... Поступка слабому?

Я заперечив:

— Добре граєте...

Гайовий зітхнув:

— Мені іноді кажуть не те, що думають, а те, що може сподобатись.

Щось нове вбачалося в зовнішності Гайового. Срібло на скронях? Він теж глянув на мене з раптовим подивом.

— Час збігає швидко, ніби вітер сторінки гортає...

Гайовий згадав:

— Бачився вчора з Данилом Глобою. Сто два роки старому. Питаю: «В чому секрет вашого довголіття?» Він відповів: «Я, синку, не поспішаю. А ви змелюєте життя з двох кінців». Не скажеш краще.

Секретар повернувся до козлика і виїхав на вуличку, що губилась у полі. Звідти чути було переривчате гудіння тракторів.

Розділ тридцятий

Кілька напівголих людей бігли по дорозі до річки. Якесь жінка била себе в лоб кулаками. Я пізнав у ній виховательку дитячого садка.

— Всі бачили. Відлучилась на якусь хвилинку. На одну тільки хвилинку...— волала вона.— Це могло трапитись і на моїх очах.

Мимо нас пронесли утоплену — маленьку дівчинку із злиплім волоссям. Я завмер: це була дочка Войтенка — Клава. Канікули він проводив з нею в Макарівці. Дівчинка ходила в дитячий садок.

За хвилину ми вже були у протитермінальній палаті. Я ввів гумову трубку в трахею і підключив до апарата Неговського. На коліна мені збігала вода.

Тим часом Лагода робив масаж серця. Тіло Клави було сине. Пульс прощупувався тільки на сонній артерії.

Під вікном, ламаючи руки, стогнала вихователька.

Вбіг у палату Войтенко. В нестямі він якось дивно повів очима. Був білий, як вата.

— Клавочко, Клавочко,— шепотів він пересохлими губами.

До нього підійшла Галя, взяла під руку.

— Все, що треба, робиться. Ідть звідси.

Войтенко відсторонив Галю. Потім витер піт долонею. Озираючись, шукаючи стільця. Поруч стояв холодильник, де зберігаються ампули з кров'ю. Він прихилився до нього спиною, щоб не впасти.

Лагода розпорядився півголосом:

— Виведіть Войтенка.

Галя вивела студента. Він одразу зів'яв і змарнів.

— Всі бачили... Я відлучилась на якусь хвилинку,— долинали з вулиці голосіння виховательки.

Апарат Неговського шипів і клацав.

Клава поволи розплющила очі. В них промайнув живий блиск.

Ввійшла Рудіна. Подивилась на всіх розгубленими очима. Через плече Лагоди глянула на стіл.

— Клавушко? Боже мій! — злякано скрикнула вона.

Минув ще якийсь час. Відновилася робота серця, легень. Порожевіли губи.

Петро Андрійович розпорядився:

— Звільніть місце в дитячій. Нехай туди вкотять кисневу установку.

Рудіна миттю зникла і за хвилину з'явилася знову.

— Все готово, — об'явила вона.

— Тепер покладіть дівчинку в ліжко, — сказав Лагода.

Рудіна спритно укутала Клаву і понесла її.

Було вже темно, коли я повернувся до себе в кімнату. За вікном шумів вітер. Потім став накрапати дощ. Великі краплини звивисто збігали по склу. Я стежив за вікнами лікарні. Яскраве світло змінилося світлом нічників. Вікна службових кімнат зовсім погасли. Здавалося, їх задув вітер. Лише кілька вікон хірургічного корпусу яскраво світилися.

Серед них -- вікно дитячої.

Цокав будильник, і я задрімав у кріслі.

Прокинувся опівночі. Роздягнувся і ліг у ліжко. Поки я ходив або сидів — не спав, неспокій не відчувався так гостро. Як тільки я опинився у ліжку, він став нестерпним. Світло в дитячій горіло. Я швидко одягнувся і пішов у відділення, не встигши навіть зігріти постіль.

Двері, які завжди замикалися на ніч, були розчинені навстіж і грюкали на вітрі. В темряві зачепив куц, на мене посипався дощ краплин.

Поминувши вестибюль, ввійшов у коридор. Напівтемрява. Тиша. Видно смужку світла під дверима дитячої палати.

Рудіна з Клавою на руках ходила по кімнаті. Заколисувала, злегка поплескуючи по спині. Прихилившись до стіни, поглядав на неї Войтенко. В очах його прочитувалась і тривога, і безмірне захоплення. Ніщо так не зближує людей, як поділене горе. Лагода, згорбившись, сидів тут же на стільці й дивився у вікно.

Коли я ввійшов, Рудіна, застерігаючи, підняла руку.

— Заснула... Все гаразд... — самими губами сказала вона.

За кілька хвилин Лагода і я покинули палату, щоб покурити у вестибюлі. Я запалив сірник. Жовте полум'я освітило його втомлене обличчя. Він затягнувся і сказав:

— Здається, Клава знайшла собі матір.

Я зробив кілька кроків убік, щоб струснути попіл. За порт'єрою в напівтемряві хтось ворухнувся. Я заглянув туди.

— Хто тут?

Ніхто не відповів. Лагода увімкнув світло. На мене дивилися застигли очі жінки. Оволодівши собою, вона швидко пішла, не оглядаючись і не сказавши ні слова.

— Малишко,— кивнув я Лагоді.

Ми докурили цигарки і повернулися в палату.

Розділ тридцять перший

Якийсь прорахунок був у стратегії боротьби з туберкульозом. Тепер ми багато думали про це.

Рак — рівняння з багатьма невідомими. Але туберкульоз уже вивчений. Збудник — палички Коха. Є засоби лікування: паск, фтивазид, антибіотики, хірургія. Є, на решті засоби профілактики: щеплення...

Наука довела: туберкульоз можна вилікувати. Треба тільки додержати двох умов: лікуватися безперервно, день у день, й довго — півроку, рік. У цьому випадку із ста хворих одужує дев'яносто п'ять. Це вже перемога.

В чому ж тоді справа?

Всякий метод без організації мертвий.

Отже, потрібна така організація, яка факт виліковності зробила б фактом вилікування.

З чого почати? Було ясно: спочатку виявимо тих хворих, які не знають, що вони хворі. Потім їх і хворих, про яких нам відомо, покладемо в новий туберкульозний корпус і лікуватимемо до одужання. У нас є така можливість.

Буде зроблено і все інше: щеплення, протирецидивні курси.

Перешкоди виникали на кожному кроці. Опір чинили навіть хворі.

...Серед двору Панасюк складав барило з клепок. За смаглий колгоспник з білим чолом (звик низько носити козилок). Лікарі виявили у нього каверну. Про свою хворобу він і не підозрівав.

— Відмовляєтесь лікуватись, Харитоне Івановичу? Про ваше здоров'я піклуємось,— сказав я.

Дружина Панасюка поклала в балію невіджату білизну.

— Яка була сила в руках, така і є. Не піду в лікарню.

Лагода присів на порозі, потіснивши дітей.

— Ми з вами, Харитоне Івановичу, давно знайомі.— Головний лікар оглянувся на дітей.— Цих я приймав, пригадуєте?

— Як же? Пам'ятаю.— Панасюк широко посміхнувся.

Мати застібнула сорочку на хлопчику.

— Спасибі вам. Сергійка ви врятували.

— А тепер прийшла черга батька рятувати. Вірите мені? — сказав Лагода.

Я додав:

— Що силу відчуваєте — це добре. Значить, хвороба поки що слабша за ваш організм.

Панасюка було легко умовити. А от з Глущенком поморочились. Озлоблений, жовчний. Вигнав лікарів з дому.

Життя склалось у нього важко. З шостого класу через хворобу покинув школу. Через рік повернувся. Знову кровохаркання, знову зліг. Сподівався коли-небудь вступити до технікуму. І це не здійснилось.

Якийсь час працював у конторі колгоспу. Там теж йому було не солодко. Відвідувачі брали з його рук папери за кінчики і потай мили мершій руки.

Глущенко кинув роботу, замкнувся. В ньому прокинувся деспотизм тяжко хворої людини. Мучив матір, братів. Пив, витрачаючи гроші.

— Микитонько, ти одужаєш... Лікарі обіцяють,— умовляла мати.

Глущенко грубо огризнувся:

— Не жени мене. Лишилось недовго.

Човгаючи відірваною підошвою, Микита поплентався до дверей.

Я пішов за ним. У дворі сказав:

— Образив матір, за що?

Глущенко відвернувся.

— Всі хочуть моєї смерті.

Я посадив його біля себе на зрубане дерево.

— Подивись мені в очі. Ти сам себе губиш...

Лагода присів навпочіпки напроти.

— Тепер є нові засоби. Одужаєш. Ручаюсь.

Глущенко вперто крутив головою.

— Не поїду.

Ми наполягали. Микита відповів, щоб відчепитись:

— Подумаю. У мене ще є час.

Нарешті прибула путівка для Груздьова. Я повідомив про це Кіру Степанівну. На другий день з'явився Груздьов.

— Дочекались-таки... Візьміть,— передав я путівку, глянуvату книжку із зображенням курорту.

Груздьов мляво простяг руку. Загріб у кишеню книжку, не заглянувши в неї.

— Знову чимось незадоволені?— здивувався я.

— Все гірше стає...

— Буде краще...

— Буде...— розчаровано знизав плечима Груздьов.

— Зневірились?— сказав я, вичікуючи.

Груздьов жмакав в руках поруділу на сонці кепку.

— Скажу правду: після вас я був ще у трьох лікарів.

— І що ж?

— Другий лікар сказав все навпаки. Порадив спочатку робити операцію, а тоді з'їздити в Ялту.

— Який же ви зробили висновок?

— Пішов до третього лікаря. Цей обурився: «Операція? Боронь, боже!» Прописав двадцять ліків... Ось вони...

Груздьов поклав на стіл пачку рецептів.

— Ви їх приймали?

— Ні. Боюсь отруїтися.

— Ще наші праотці від медицини казали: все є отрута і все ліки. Тільки доза робить речовину або отрутою, або ліками.

Груздьов зітхнув.

— Я випробував найменші дози. Був у гомеопата. Ви вірите в гомеопатію?

Я знизав плечима.

— Відповім словами Гейне: «Якщо гомеопати кажуть правду, то одна мільйонна частка ковбаси спричиниться для того самого, що й ціла ковбаса».

Груздьов розсміявся.

— Хоч знатиму напевно, що помру від хвороби, а не від ліків.

— Хіба що тільки це,— погодився я.

Груздьов недбалим рухом надів кепку.

— Багато змінилося з того часу, як ви були у нас. Відкрився і працює новий туберкульозний корпус. При ньому — велике господарство: оранжереї, парники, лися-

ча ферма, крільчатник, ставок з коропами. Хочете, я покажу вам?

Груздьов кивнув.

— Хворі працюють. Найбільшу радість людині дає праця. Пригадуєте, ви говорили: «Не можу без роботи. Заець в житті. Безквитковий пасажир». Не тиждень, не два, а місяці лікуються в туберкульозному санаторії. За цей час можна нову спеціальність придбати, таку, яка потрібна у колгоспах.

— Я люблю розводити рибу,— пожвавішав Груздьов.

Через місток ми перейшли на острівець.

— Он скільки коропів. Дивіться, грають...

— А рибоводи є?

— Вам карти в руки,— сказав я.— Займіться цим ділом.

Обійшовши скульптуру оленя, що п'є воду, ми вийшли на алею.

Вдалині показався білий корпус, де лікувались хворі на туберкульоз.

На фоні схвильованої вітром зелені він неначе плив, мов корабель. Вечірне сонце золотило його.

— А тепер відпочинемо над... морем. Тут недалеко,— загадково сказав я.

— Кліматичну кімнату хочете показати?— догадався Груздьов.

— «Берег Ялти». Блакитне небо, крило парусника. Пригадуєте цю картину? Виникла думка доповнити її штучним кліматом. Створили діораму (допомогли студенти художнього інституту). Повна ілюзія моря і берега.

Біля «пульта клімату» стояла Голубева (вона кинула статистику і перейшла на роботу сестри). Я зробив знак. На пульті спалахнули рубінові лампочки. «Включився клімат».

Лампи денного світла освітили діораму.

Запрацювали вентилятори. Вони гнали зовнішнє повітря в кімнату. Залопотіли завіски над діорамою. «Вітер» доносив шум хвиль, передзвін гальки, крики чайок (магнітофонні записи з нашої фонотеки шумів). Кімнату наповнили звуки музики.

Ми опустились в солом'яні крісла.

Перед нами на столику стояли іонізатори Равича. Вони теж були включені з пульта і випромінювали іони з негативними зарядами. Тепер у повітрі їх було стільки,

скільки на морському березі або у горах. Корисні, благотворні іони.

Заговорив диктор:

«Є вітри похмурі і нудні: в Японії — ямази, в Тіролі — фени. Сплін і хандра тоді охоплюють людей. Веселі, бадьорі вітри несуть легкі негативного заряду іони. На ш вітер — веселий іонний вітер».

Потім Голубева включила кліматезер (зволожує і охолоджує повітря, розпиляє ароматну суміш), і фітонцидор (так ми назвали апарат, що виробляє фітонциди і вдуває їх в кімнату).

Диктор вів далі:

«Ви дихаєте чистим морським повітрям. Аромат, іони, фітонциди... Комфортна температура, вологість, рух повітря! Немає в ньому хвороботворних мікробів.

Перед вами морський простір. Безхмарне південне небо. Пасми гір губляться у фіолетовій імлі.

Дихайте з насолодою. Ось ви вже відчуваєте спокій і бадьорість».

Ще хвилини п'ятнадцять звучала музика.

Все це справило на Груздьова велике враження.

Ми подякували Голубевій і вийшли у парк.

— Всяке лікування, — сказав я, — в якійсь мірі неприємне: уколи, банки, гіркі ліки... А це ще й насолода.

— Правда. Мені дуже сподобалось.

— Повернетесь з Ялти, будете доліковуватись в нашому санаторії.

Груздьов скоса глянув на мене. Потім показав рукою в бік «кліматичної кімнати».

— А я вже повернувся. Був у Ялті.

— Залишаєтесь? Чудово. Тоді негайно до роботи.

— Рибу розводити?

— Нас це влаштовує. — Після паузи я сказав: — Пригадуєте, говорили: «Посилаєте на курорт, щоб умер десь далеко. Не на очах». А тепер що скажете?

Груздьов пальцями насунув з потилиці на лоб кепку.

— Забудемо! Що згадувати минуле.

Лисяча ферма, обгороджена високим парканом з козирком, оберненим всередину, містилася за горбком, на узліссі із східного боку лікарні, де ліс підступав до її стін.

Микита Глущенко вивчав звіроводство. Він працював неохоче, наче побоювався нової прив'язаності.

Спочатку він із млявою цікавістю спостерігав, як годують лисенят, як споруджують гнізда для самок, як посипають торфовою кришкою землю під сітчастими клітками.

Обличчя Микити жвавішало, коли лисенята починали гру, давали одне одному ляпаси по мордочках. Іноді він просовував у клітку лозинку і дратував лисенят.

Довелося йому одного разу визволити маленьке лисенятко, що потрапило в біду. Воно провалилось лапкою крізь отвір у клітці і не могло її витягти. Микита зробив це з несподіваною ніжністю, нашіптував різні ласкаві слова. Слідом за тим відхилився, презирливо зморщився і процідив крізь зуби:

— Тварюка!

Глущенко нишком продовжував пити. Утік одного дня з лікарні, забрів у чайну і почав там лаятись із завідувачим. Той нагримав на розгублену буфетницю:

— Всяких волоцюг пускаєте в чайну!

Обтираючи долонею враз спітніле чоло, Микита заревів:

— Хто волоцюга?! Хто, питаю!

Завідувачий подався назад до стіни, боячись, що його торкнеться туберкульозний хворий, а потім виштовхнув Микиту за двері і спустив зі сходів.

Дихаючи перегаром, з підбитим обличчям, повернувся у лікарню Глущенко. Коло хвіртки Лагода і я зустрілись з ним віч-на-віч. Непевним рухом він намагався відсторонити Лагоду. Червоними розлюченими очима дивився на нас.

— Чому вийшли з лікарні без дозволу? — спитав Лагода.

Микита хрипко відповів:

— А що, лікарня — табір чи тюрма?

Лагода присоромив Микиту. Глущенко підвищив голос:

— Не ваше діло мораль читати. Ви — лікар, так лікуйте. А працювати не буду. Хай ваші лисиці подохнуть.

Важко було триматись спокійно, і я сказав:

— Ви хворі і розумієте, що до вас не можна застосувати якісь заходи. Навіщо ви користуєтесь цим?

Глущенко вломився у хвіртку.

— Пропустіть!

Похитуючись, погрожуючи комусь кулаком, він поплентався до себе.

Лагода стурбовано спитав:

— Виписати як порушника?

Я пожалкував за витраченими зусиллями.

— Як важко було взяти його до лікарні.

Петро Андрійович міркував уголос:

— На виробництві просто: завинив — оголошують догану, знімають з роботи...

— Залишати Глущенка небезпечно, — сказав я. — Як це вплине на інших? Поганий приклад, знайдуться нестійкі люди...

Здогад завжди приходять зненацька.

— Адміністративні можливості вичерпані. Може, скликати збори хворих?

— З порядком денним: «Негідна поведінка Глущенка»? Це ви маєте на увазі?

— Так. Вплив колективу теж лікування.

— Вплив колективу? Якого? Колективу хворих. Про такі колективи щось досі не було чути. А як обговорення провини відіб'ється на Глущенкові? Чи не доконає його? Беремо на себе відповідальність. Ще не перевелися на світі Неверови. Їх «недремне око» пильно стежить за нами.

Я сказав:

— Всяка операція спочатку шкодить, а лише згодом дає користь. Підемо на експеримент?

Обрали президію. До складу її ввійшли тільки хворі. Головувала Ставська (вона знову прийшла в лікарню — загострився процес).

Хворі сиділи спереду. На останніх лавах — лікарі й сестри.

Глушенко поводився зухвало.

Ставська почала свій виступ такими словами:

— Легкодухі шукають радість на хибних шляхах. Ганьба лягає на всіх нас.

Кутик рота у Глушенко нервово сіпнувся:

— Ви про себе думайте! Мене не займайте.

Панасюк кинув з місця:

— Микито, ти мій сусіда, я тобі одверто скажу: соромно мені за тебе. Як за людину соромно.

Глушенко зняв з колін руки, сховав їх у кишені піжами. Там вони непомітно рухались, як жовна під шкірою.

— Мене волоцюгою обізвали! На вашу думку, я мовчати повинен?

Панасюк махнув рукою.

— Не в цьому річ. А в тому, що ти п'єш,

Губи Глуценка стали тонкими. Він вийняв з кишені хустку і довго витирав долоні.

Ставська розповіла історію свого «падіння». Тим самим вона ніби поставила себе поруч з Глуценком.

— Так, я виявила слабкість. Мені важко згадувати про це.

Микита похнюпився. Крива усмішка збігла з його губ.

— Ви п'єте, щоб не помітити смерть,— казала далі Ставська.— А виходить інше, не помічаєте життя.

Десь у передніх рядах, грякнувши стільцем, підвівся Груздьов.

— Був час, я теж так думав, що коли дні мої лічені, то мені все дозволено.

Глуценко важко похитнувся, трохи підвівся.

— Сиди! Я про себе розповім. А ти послухай... Може, зрозумієш.

Глуценко схопився з місця. Закашлявся, сказав:

— Набридло! Досить!

Панасюк заступив йому дорогу.

— Стривай! Не гарячкуй! Твоє життя — не твоя особиста справа. Ми такі ж хворі, як і ти. І все розуміємо. Не думай.

Микита сів, наче впав. Відвернувся, щоб не дивитись у вічі.

Сказане віч-на-віч слово діє у свою звичайну силу. Але слово, вимовлене на зборах, електризується присутністю людей. Вона несе заряд великої сили.

Груздьов заговорив знову:

— Одиночна тюрма — одна з найжахливіших кар, які придумали люди. Ти себе сам у неї засадив. Я теж думав, що мої дні лічені.

Очі Чудновської виблискували не то від сліз, не то від збудження. Притискаючи до грудей історії хвороб, вона пробралась до президії. Висипала на стіл кілька рентгеновських знімків.

— Лічені дні? Хто сказав? Не той час. Тепер є надійні ліки. Туберкульоз можна вілізувати. Гляньте...— вона відібрала дві плівки.— Це легені Панасюка. А оця темна пляма, кружечок такий,— окреслила пальцем,— це каверна. З нею прийшов до нас у лікарню. Лікувався акуратно. Він все в житті робить акуратно і сумлінно. І от результат.— Вона показала другий знімок.— Каверни немає. Немає каверни. Видужує Панасюк.

— А Глущенко викидає порошки. На землі валяються, сам бачив,— викрикував хтось із третього ряду.— Кого дурить?

— Це ж він не порошки, а своє здоров'я ногами топче,— сказав Груздьов.

Ставська спитала Глущенка:

— Будеш говорити?

Він підвівся, потоптався на місці і швидко вийшов із зали.

День хилився до вечора. Далеко за рікою над долиною розсувалися й змикалися косі завіси дощів. Сонце опустило на хмари блискучі палаші проміння і розітнуло їх. Інші хмари тікали за горизонт, наче боялись розправи. Звідти вони погрожували сонцю беззвучними ліловими спалахами.

— Як же тепер поведеться Глущенко?— спитав Канашкін.

— Важко сказати. Від слова ж він відмовився,— відповів я.

— Не спускайте з нього очей,— попередив Чудновську Лагода.

Такаєва роздумувала вголос:

— А все ж збори сприймалися як додаток до лікування. Все буде гаразд.

Лагода подивився на годинник: пів на сьому. Пора обідати.

На трете були сливи. Я почав з третього. Згадав при цьому: мій син любить сливи. Неодмінно завтра пошлю йому їх.

...Місяць залив непорушним синім світлом лікарню. Вогкі дахи виблискували, мов дзеркала. На газоні лягли, виписані місяцем, чорні тіні будівель. У мерехтливу імлу поринала долина за рікою. Там ховалися хмари і, здавалось, всі темні сили світу.

Під вікном промайнули, пригорнувшись одне до одного, Войтенко і Рудіна. Чудова ніч для закоханих.

Раптом з тіні виринула чиясь біла фігурка. Побігла по звивистих алеях до туберкульозного корпусу. Чудновська...

Перша думка була про Глущенка. Щось з ним сталося.

По дорозі забіг за Лагодою. Він тільки що вийшов з ванни. Не кажучи ні слова, накинув на себе халат, і ми разом пройшли у відділення.

У вестибюлі було темно. Від натертої підлоги пахло воском. Хапаючись за стіни, як сліпі, ми намацали двері. В коридорі у світлому колі від лампи, перешіптувалися Чудновська і Наташа Голубева. У них був розгублений вигляд.

Наташа підвела розширені, перелякані очі.

— Пішов митися і не повернувся. В туалетній його нема.

— Давно це сталося?— спитав Лагода.

— Не знаю. Хвилин двадцять.

Я витер чоло. Воно було вогке.

Від воріт лікарні дорога, обсаджена кущами троянд, повертала праворуч і ховалася за горбом. Вона вела в Озерне. Вниз до річки збігали стрімкі стежки.

Я наступив на щось м'яке. Підняв — тапочка. Глущенко, тікаючи з лікарні, загубив її. Значить, десь близько повинна бути друга. На стежках до ріки її не було. Ми знайшли її на дорозі в Озерне.

Лагода полегшено зітхнув.

— Пішов додому. Могло бути гірше.

Ідемо дорогою. Гай. Лисяча ферма з високим темним парканом. За гаєм — степовий простір.

Лагода раптом спинився і затримав мене рукою.

— Глущенко! Повертається. Передумав! — схвильовано прошепотів він.

Ми сховались за деревами.

Краєм дороги мимо нас ішов Микита. Ніхто не буває таким самотнім, як людина в місячну ніч. Чіткий на фоні неба силует Глущенка ніби підкреслював цю відокремленість. За ним витягнутим трикутником лежала на річці місячна доріжка. Як у нічних пейзажах Куїнджі. Глущенко звернув з дороги і наблизився до лисячої ферми. Тут постояв кілька хвилин і пішов далі.

— Наш! Тепер він наш! — сказав Лагода.

Вночі постукав мені в стіну Петро Андрійович. Я виглянув з вікна.

— Ви теж не спите. Чую, як ворухитесь,— сказав Лагода.

— Всякі дурниці в голову лізуть.

— Є простий вихід. Відвідати Глущенка.

— Чи варто? Хай заспокоїться. Не слід наvertатись йому на очі.

— А ми з сестрою поговоримо. До нього не зайдемо.

Кроки вночі завжди звучать лунко і тривожно. Я глянув на годинник: пів на другу.

В палаті горіли всі лампи: верхні, настінні й настільна. Коло ліжка стояв штатив із спорожненою ампулою для крові. Валялись на підлозі закривавлені шматочки вати. Зім'ятий щочкою вафельний рушник так само був вже укритий зловісними плямами.

— Тепер усе вже добре,— сказала Чудновська.

Микита дивився на нас ясними тверезими очима.

Лагоду викликали в родильне відділення. Там були тяжкі роди. А я залишився з Глущенком. Загасили світло. Микита заснув. Він спав тривожно. На стіні коливалася тінь гілки, з якої опало листя,—місяць світив у вікно.

Прокинувшись, Глущенко озирнувся навколо. Попросив включити нічник.

— Спати більше не можу.

— А ви спробуйте. Закрийте очі. Сон прийде непомітно сам собою.

— Боюся снів.

— Як хочете,— погодився я і почав рахувати пульс.

Микита кілька разів глянув на мене. Хотів щось сказати, але не наважувався. Нарешті спитав:

— Чому я п'ю, ви знаєте?

— Погана звичка.

Глущенко не відразу відповів:

— Ставська має рацію. Я п'ю для хоробрості...

— Не говоріть зараз про це. Є цікавіші теми. Наприклад, лисяча ферма.

Глущенко відкашлявся в рушник. Глянув: крові не було.

— Докторе...

Я взяв його руку в свою.

— Щоразу ви бачите смерть,— казав він далі.— Це не труїть вам життя?

— У медицини багато перемог: над чумою, віспою, холерою, туберкульозом...

— І туберкульозом?

— Безперечно,— рішуче сказав я.

Глущенко глянув на вікно. Там коливалася оголена гілка.

— Тварини шасливіші за людей. Вони нічого не знають про смерть,— зітхнув Микита.

— А ви не думайте про неї.

— Зробитися твариною? Докторе, а ви боїтесь смерті?

Обличчям він повернувся до мене.

Хотілося розвіяти атмосферу похмурості.

— Скажу вам по секрету: я не в захваті від того, що колись мені доведеться вмерти.

Глущенко повторив запитання:

— Але ви боїтесь смерті?

— Ось що, Микито. Зараз не час говорити на таку тему. Але, коли ви наполягаєте на своєму, я відповім. Хтось дуже правильно сказав: умерти не страшно, страшно не жити. Не жити — значить калічити своє життя. Животіти. Жевріти.

Глущенко лежав на спині і дивився немигаючими очима на стелю.

— Тепер ви сказали те, що я сам собі вияснив. Там. У степу. Після зборів. Після слів Ставської. Живучи, я не помічав життя.

Я порахував пульс і сховав руку Глущенка під ковдру.

— Спійть.

Микита знову глянув на вікно. Воно посвітлішало... З синього стало блідо-сірим.

— Скоро почнуть співати пташки. Послухаю, як вони співають. Тоді засну. Я завжди так роблю.

З родильного відділення повернувся Лагода.

— Обійшлося без моєї допомоги. Канашкін усе зробив. Я стояв збоку.

— Накладали щипці?

— Так.

Я розповів про розмову з Глущенком.

— Це теж народження. І так само з «щипцями».

Спати вже не хотілося, і ми обійшли інші корпуси.

Світяться затишні нічники. Чути розмірене дихання хворих. Іноді проривається стогін. Поклавши під шок складені долоні, спить Клава, дочка студента. Поруч неї плюшевий ведмедик, «асистент» няні Литовченко. Він підняв лапу. Немов застерігає нас: «Тсс, тихше».

З портрета на стіні дивиться на нас Пирогов. Добрі з хитринкою примружені очі. Наче говорить: «Я все бачу і ваші муки розумію».

— А тепер спати. Пора,— сказав Лагода.

Коло котеджу спинились.

— На добраніч,— попрощався він і попрямував до дверей.

— Почекайте,— гукнув я Петра Андрійовича.— Чи не приходила вам коли-небудь в голову така думка. Якби вам довелось починати жити з початку, яку б професію ви обрали?

Вже з темряви передпокою пролунав його голос.

— Лікарську, певна річ.

Вранці по радіо повідомили про смерть Панаріна. Того ж дня я поїхав до Києва. Посеред великого залу академії лежала у труні воскова людина.

Свідомість ніколи не примириться із смертю. Здавалось, зараз він встане, оглянеться навколо, комусь за звичкою кине докір, когось похвалить. Оркестр грав шопенівський марш. Наче повільна течія несла кудись у ніч людину. З берегів ми проводжали його поглядами.

Коло труни літня жінка притулила до мокрого обличчя хусточку. В натовпі, схиливши голови, стояли Углов, Михайлюк, Богоявленський, Неверов, Гридньов, Василенко.

Кожен ховав свого Панаріна. Тінь щирої скорботи лягла на їхні обличчя.

Василенко був особливо похмурим. Він нещодавно переніс тяжкий приступ серцевої астми.

Студенти з вінками вишикувались на вулиці. Ми виесли на плечах Панаріна.

День був ясний, сонячний. Над натовпом у вінках плинув катафалк. Пригадалися слова Гридньова: «Квіти — не привілей радощів. Вони і в петлицях закоханих, і у вінках на могилі...»

— Ти думаєш, він був посереднім вченим? — спитав мене Гридньов.

— Ні, я цього не думаю,— відповів я.— Думки і методи старіють, дряхліють і вмирають своєю природною смертю. Як перші паровози і автомобілі.

Під ногами плямами підсихав политий щойно асфальт.

— Але вони не хочуть умирати, огинаються,— глянув на мене Гридньов.

— Ніхто не хоче вмирати,— відповів я.

В одному ряду з нами йшов Богоявленський. З кожним кроком здригалися його зблідлі щічки. Зітхнувши, він сказав примирливо:

— Кінець завжди один і той самий...

Поки йшла процесія, на перехресті скупчилися машини і прохожі. Коли вулиця звільнилася, автомобілі й люди знову заспішили, немов хотіли надолужити вимушену затримку в дорозі.

Розділ тридцять другий

Наприкінці листопада виходили з лікарні перші хворі на туберкульоз, що одужали.

Це скидалося на випуск школи. «Учні» набули нові професії. Звіроводи, пасічники, рибоводи, квітникарі.

Сумнівів не було: сформувався колектив хворих.

До хімолікування, операцій, штучного клімату, охоронної системи, праці додався ще один лікувальний засіб: воля і вплив колективу.

Пригадався Богоявленський. Він протиставив засоби, звернені до інтелекту, засобам, зверненим до тіла.

А вони, ці засоби, між собою не конкурують. Вони сильні в поєднанні. Вони підсилюють один одного. Немає проблем: або — або. І немає ще іншої проблеми: «Який кращий?» Протиставлення тільки збіднює медицину.

Несподівано з'явився Василенко. Після останнього приступу серцевої астми він пішов на пенсію.

Через огорожу з ворожою цікавістю заглянула в двір Мочалова. Але тут же й одвернулася, щоб не показати свого інтересу до того, що відбувається в лікарні. Однак за хвилину в дворі показала пара: Мочалова з чоловіком. Ми привітались.

Мочалова вголос фиркнула:

— Оці лозинки вони звать парком! Фантазери!

Виряджений, як на весілля, Федот розважливо і статечно зазначив:

— Ви, дамочко, смієтесь, наче на комедію дивитесь. А тим часом нічого тут смішного немає. З тих лозинок могутні дерева повиростають.

— А ставок навіщо? Щоб комарі плодилися? — глумливо спитала Мочалова.

— А ставок для краси, для риби і для прохолодного дихання також, — терпеливо вів далі Коваль. — Прошу пробачити, якщо вам тут не подобається, то ви вже знаєте, що вам робити. Щасливо! — Федот підкреслено ввічливо уклонився.

Забрежкле обличчя Мочалова здригнулося.

— Ходімо, Лідочко,— потяг він її за рукав.— Знайшла з ким зв'язуватись.

— Потвора,— огризнулась через плече Мочалова.

Лагода сказав Василенкові:

— Федот — красень, коли заглянути йому в душу. Вродливі й невродливі є тільки серед незнайомих, яких зустрінеш випадково на вулиці, в трамваї, в театрі. Зовсім інші критерії вроди в сім'ї, у колективі.

Мочалов, відчувши, що йому дивляться услід, кілька разів спіткнувся.

Гості розбрелися хто куди.

Хворі знайомили гостей з лисячою фермою, оранжереєю, рибним господарством, пасікою. Панасюк показував вулики нової конструкції. Ставська — свої квіти. Груздьов — риб, що звивалися в кормушках.

Оглянувши господарство, попрямували в сад. Там, під шатром крислатих яблунь, вже були накриті столи. Клопоталися коло них усі наші жінки: Такаєва, Чудновська, Рудіна, Малишко, Кіра Степанівна, Варя, Нюся.

Василенко згадав про свої побоювання.

— Правду кажучи, боявся за вас. Думав, посковзнутьсь мої макарівці. Поб'ють лоби. Що об'єднує хворих? Палички в плівках? Дірки в легейях?

Василенко пошукав очима лаву і присів. Ми опустилися поруч. Він оглянув натовп у парку.

— Я знаю тубиків. Колись завідував санаторієм. Вони ж хворіють поодинокі, бояться одне одного. Бацили сусіда уявляють собі неодмінно більшими від своїх утрое, з рогами, клешнями, жалами.— Василенко підкріпив останні слова промовистою мімікою.— Який же це колектив? А тепер бачу — колектив.

— І який колектив! — вигукнув я.— Те, що з першого погляду, здавалось, роз'єднує їх, навпаки, згуртовувало. Ніщо так не зв'яже людей, як лихо. Команда корабля, що потрапила в біду. Солдати обложеної фортеці. Хворі борються з туберкульозом. У них спільна мета — подолати хворобу, видужати. Цемент дружби — взаємодопомога. Я вже не кажу про те, що зв'яже їх ще й навчання, й робота (в цей час на площадці, розміненій вапном, грали у городки), й ігри, і тривале спільне проживання...

Лагода розповів історію Глущенка.

Саме в цей час появився в саду Глущенко. З лисом на руках. Лагода гукнув на нього.

— Микито, що вам обіцяв Гордієнко?

— Ферму обіцяв. Працюватиму в колгоспі.

— Задоволений?

— Питаєте...— сказав і відвернувся. Сховав лице в лисячому хутрі.

— Що тобі, Микито? Радити треба.

Він відійшов. Коли зник у натовпі, Лагода сказав:

— Радість Глущенко важче переносить, ніж горе.

Василенко глянув на годинник і попросив, поки є час, показати кліматичні палати. Після огляду сказав:

— Приємне лікування...

Я пригадав:

— Цю думку перший висловив Груздьов. Тепер ми розвинули її в наукову тезу.

— Терапія відчуттям,— догадався Василенко.

— Саме так. Болючі маніпуляції дещо зменшують користь лікування. А приємна процедура, навпаки, збільшує.

Приїхав Гайовий, всі сіли до столу.

Секретар сказав Василенкові:

— Треба було вам з собою Неверова взяти. Нехай би подивився.

— А він уже не працює. Зняли. Призначений завідувачим інкубаторної станції в якомусь районі. Розгромили на партактиві.

— Похмурий і непоправний,— сказав Лагода.

— Таке, непоправний! Іржаві гвіздки вирівнюють і забивають у свіжу дошку. І нічого, держать. На новій роботі виправиться. Можливо...

Василенко підморгнув ясними очима.

Гайовий звернувся до «випускників» з коротким словом:

— Більше ви вже не «тубики», не знедолені,— почав він,— рівні серед рівних. З професією, з твердо забезпеченим майбутнім. Повернетесь у свої села і дістанете роботу. За врятованих від хвороб і за рятівників!

Слідом за Гайовим підвівся Василенко.

— Був такий староримський письменник Плавт, який жив за двісті років до нашої ери. Він написав книжку «Осли». Там є такий рядок: «Homo homini lupus est». «Людина людині — вовк». Лише через дві тисячі років у наш час і в нашій країні ми можемо сказати: «Людина людині — друг».

...«Випускників» проводжали за лікарню у степ. За ними йшли машини, якими потім їх мали розвозити по селах. Гайовий, взявши мене і Лагоду під руки, говорив:

— Давайте помріємо. Сьогодні це зроблено в одному районі, завтра — в усій країні. Здорово: давній, споконвічний ворог відступає.

Розділ тридцять третій

Ми летимо в Чехословаччину з візитом дружби.

Приземлилися на пражському аеродромі. Зустріли нас лікарі. Серед них був Поледник.

Майже впритул одна до одної рухаються машини, автобуси, трамваї. І все це тихо — ні гудків, ні дзвінків.

— Охоронний режим на вулицях. Ви пішли далі,— сказав я Поледнику.

Спинилися в готелі «Ялта».

Протягом кількох днів нам показували лікарні й санаторії Праги, Острави, Карлових Вар. У Буловці висить плакат: «Макарівка — наша мета». Багато палат Інституту материнства і дитинства названо «макарівськими». В Яромер'ї медики носять значки «макарівець».

Лікар в Остравській лікарні соромливо сказав:

— ...Макарівську систему ми впроваджуємо зі слів і за описами. Наші успіхи ще дуже скромні.

— Прекрасна лікарня,— заперечив Лагода.

Лікар посміхнувся.

— Ви чемні гості...— Помовчавши, додав:— «Звичка — залізна сорочка»,— говорить чеське прислів'я. Важко було ламати старий уклад.

Машина швидко піднімалась на гору. Несподівано відкрилась улоговина. В ній розкинулось місто палаців і гейзерів. Це — Карлові Вари.

Тут лікувались люди, імена яких дорогі всьому світові: Карл Маркс, Гоголь, Гейне, Тургенєв...

Поледник показав на лаву біля фонтана.

— Улюблене місце відпочинку Івана Петровича Павлова.

Директор курорту подарував нам троянду. Ми були вражені: троянда, як виявилось, була з каменю.

Занурена в цілюще джерело, жива квітка поволі обертається у камінь. На пелюстках відкладаються розчинені

у воді тверді породи. Барви, форма — вся чарівність квітки немовби здобуває безсмертя.

Увечері в Празі зібралися лікарі на конференцію. Крім чехів, були гості з інших країн. Нас тепло зустріли.

— Ваш досвід — програма роботи чехословацьких лікарень, — сказав голова. Він подарував нам книгу «Приклад Макаровської nemocnici»!

Виступів було багато. Говорили про «макарівський рух», про те, що він став приводом до самокритичних переоцінок; що переглянуто усталений уклад життя лікарні; що медики почали працювати більш самовіддано і захоплено. І про підсумки: прискорилось видужання.

Гість з Болгарії розповів про «макарівських первенців» у своїй країні. Присвоєно назву «макарівських» лікарням у Софії, Нікополі, Ловичі, Петриче, Хаско, Русо, Позарджіку... А лікарів Толбухінської лікарні Негалова і Чемураїська навіть нагородили золотим «Народним орденом праці». І в інших країнах — теж. Шляхом макарівців пішла лікарня у Кутвальді, в Будапешті.

Потім показали чеський фільм «Охоронно-стимулюючий режим». Він починався словами:

«Чому це має таке значення, що про нього говорять в усьому світі? Називають його макарівським комплексом, макарівською системою».

Поледик сидів поруч і радів:

— От що ви натворили, друзі!

Я в цей час з вдячністю думав про Углова, Михайлюка, Гайового, Василенка, про наших соратників — Такаєву, Малишко, Рудіну, Кіру, Варю, Галю, Ньюсю. Про Гордієнка, нарешті, про Груздьова і Глущенко... «От що ви натворили, друзі».

Соромлячись і хвилюючись, зійшов на трибуну Лагода. В руках у нього була кам'яна квітка. Він обережно підняв троянду і сказав:

— Нехай це буде символом краси і вічності нашої дружби.

Динамічна сила є у творчості. Далеко від джерела світла струм, що біжить по проводах, запалює вогні. Макарівські маячки вже горіли скрізь.

Для тебе, життя. Для найдорожчого.

ЗМІСТ

Лікар Тарасенко та його друзі. *Леонід Новиченко* 5

Живи, солдате! Повість 15

Найдорожче. Повість 292

ПАВЕЛ ЕФИМОВИЧ БЕЙЛИН

ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

Том первый

ЖИВИ, СОЛДАТ! *Повесть.*
САМОЕ ДОРОГОЕ. *Повесть.*

Киев, издательство художественной литературы
«Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *Р. К. Каруцяк*
Художне оформлення *Є. Ф. Сендзюка*
Портрет роботи художника *В. В. Руденка*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректор *А. Д. Войтко*

Информ. бланк № 3117

Вдано до складання 20.05.85. Підписано до друку 15.08.85. БФ 16584.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна.

Друк високий. Умовн. друк. арк. 28,56.

Умовн. фарбовідб. 28,56. Обл.-вид. арк. 29,858.
Тираж 65 000 пр. Зам. 5-410. Ціна 2 крб. 10 коп.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика,
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Бейлін П. Ю.

Б41 Твори: В 2-х томах. Том I. *Живи, солдате! Повесть; Найдорожче: Повість* /Передм. Л. Новиченка.— К.: Дніпро, 1985.— 544 с.

Перший том творів українського радянського письменника розпочинається повістю «Живи, солдате!» про самовіддану боротьбу лікарів і медсестер за життя радянського воїна в суворі роки Великої Вітчизняної війни. Герої повісті «Найдорожче» мріють про клініку «без болю і без страху» і пропонують зціляти хворих не тільки звичайними медичними засобами, а й цілою системою психологічних та інтелектуальних факторів.

Б $\frac{4702590200-075}{M205(04)-85}$ 75.86

У2

НИМЦУ БЕЙЛИН

Павло

2 крб.